

THE LIBRARY
COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND

การศึกษามูลึกภาพของศูนย์ตามหลักจิตวิทยา

ปริญญานิพนธ์

โดย

วนิดา ลิขิตกันทิมา

เสนอต่อวิทยาลัยวิชาการศึกษา

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าหลักสูตร

ปริญญาด้านศึกษามหาบัณฑิต

15 มีนาคม 2517

153

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิติได้พิจารณาปัญหานี้จนบัดนี้แล้ว
เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
ของวิทยาลัยวิชาการศึกษาได้.

๐

ดร.ค.ค.ค. ... ๑๕๖/๑๓๑ ประธาน

ดร.ค.ค.ค. ... ๑๕๖/๑๓๑ กรรมการ

ประกาศคุณูปการ

การศึกษาค้นคว้าและเรียบเรียงปริญญานิพนธ์เล่มนี้ อาจารย์ที่ปรึกษาสองท่าน คือ อาจารย์ ดร.นวลเพ็ญ วิเชียรโชติ และ รองศาสตราจารย์ กุหลาบ มัลลิกะมาส ได้ช่วยเหลือให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์อย่างมาก ตลอดจนตรวจและแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ โดยไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อย ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณอย่างสูงในความกรุณาของท่าน

ขอขอบคุณอาจารย์สุรีย์ ศรณรงค์ และคุณเสนา บุษยรักษ์ ที่ให้ความสนับสนุนและช่วยเหลือหลายประการในการเรียบเรียงปริญญานิพนธ์นี้

และ ขอกราบขอบพระคุณ คุณพ่อ คุณแม่ ผู้ซึ่งไม่เพียงแต่จะมีส่วนอย่างสำคัญในความสำเร็จของปริญญานิพนธ์ฉบับนี้เท่านั้น หากแต่ยังได้ "ให้" ทุก ๆ อย่างแก่ลูกเสมอมา ด้วยความรัก ความกรุณา อันหาที่สุคมิได้.

วนิดา อธิศกัณฐิมา

สารบัญ

บทที่	หน้า
1 บทนำ	1
ภูมิหลัง	1
ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า	6
ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า	6
ขอบเขตและการดำเนินการศึกษาค้นคว้า	9
นิยามศัพท์เฉพาะ	14
เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้า	17
สมมติฐานในการศึกษาค้นคว้า	24
บันทึกท้ายบท	25
2 ทฤษฎีเบื้องหลัง	26
ทฤษฎีจิตวิเคราะห์	26
สัมพันธภาพระหว่างเด็กกับพ่อแม่มีส่วนสำคัญในการก่อรูป บุคลิกภาพของเด็ก	50
3 ประวัติสุนทรภู่	57
บันทึกท้ายบท	147
4 บุคลิกภาพของสุนทรภู่	148
คานิยม ทศนคติ อุปนิสัยที่เด่นชัดของสุนทรภู่	148
การปรับตัวของสุนทรภู่	213
สาเหตุแห่งบุคลิกภาพของสุนทรภู่	232

บทที่	หน้า
5 อิทธิพลของบุคลิกภาพของสุนทรภู่ที่มีต่อวรรณกรรม บุคลิกภาพของสุนทรภู่ทำให้สุนทรภู่สนใจและส่งเสริมความสามารถ ในการสร้างสรรค์วรรณกรรม ~ บุคลิกภาพของสุนทรภู่ที่ปรากฏในวรรณกรรม	253 253 x 255 /
6 สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	357
บรรณานุกรม	368

ภูมิหลัง

นับตั้งแต่มนุษย์ได้เรียนรู้และยอมรับว่า วรรณกรรมที่แต่งดี มีคุณค่า ซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นวรรณคดี และถือว่าเป็นผลิตผลทางศิลปะสาขาหนึ่ง เป็นสิ่งที่มีความจำเป็นสำหรับชีวิตมนุษย์ในฐานะที่เป็นเครื่องจรรโลงจิตใจและคุณค่าของชีวิต ดังที่พระยาอนุมานราชชนอธิบายว่า วรรณคดีจะช่วยกล่อมอารมณ์และขัดเกลารสชาติให้ตระหนักถึงความงามของธรรมชาติ ให้รู้จักรักความดีงาม ความจริง ในชีวิต (พระยาอนุมานราชชน, 2509 : 18 - 19) ได้ทำให้มีการศึกษาวรรณคดีกันอย่างกว้างขวางเป็นลำดับมา ทั้งนี้ นักศึกษาวรรณคดีต่างก็พยายามแสวงหาหลักการพิจารณาวรรณคดี ที่จะนำไปสู่การตระหนักค่า (appreciation) ความสามารถในการอธิบายลักษณะ (interpretation) และการประเมินหรือวินิจฉัย (evaluation) คุณค่าของวรรณคดีเพื่อประโยชน์ในการศึกษา วรรณคดีได้อย่างถูกต้องและสมบูรณ์ที่สุด ทั้งนี้ได้มีผู้กำหนดแนวการศึกษาพิจารณาวรรณคดี ขึ้นมาหลายแบบหลายแนวความคิดด้วยกัน

แนวการศึกษาวรรณคดีที่ได้รับความนิยมอย่างยิ่งแบบหนึ่ง เรียกว่า แบบอิงชีวประวัติ (the biographical approach) ผู้ช่วยศาสตราจารย์ เจตนา นาควัชระ กล่าวว่า แนวการศึกษาวรรณคดีแบบอิงชีวประวัตินี้แพร่หลายมากในยุโรป ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 (เจตนา นาควัชระ, 2514 : 5) แนวพิจารณานี้ถือว่าบุคลิกภาพของนักเขียนหรือกวี มีความสัมพันธ์กับวรรณคดีที่เขาแต่งอย่างยิ่ง การศึกษาวรรณคดีจำเป็นต้องนำความรู้เรื่องบุคลิกภาพของกวีหรือนักเขียนมาเป็นข้อพิจารณาด้วย นักศึกษาวรรณคดีในกลุ่มนี้จึงให้ความสนใจที่จะศึกษาประวัติและบุคลิกภาพของนักเขียนหรือกวีมาก (Rohrberger and others, 1968 : 7) นับว่าการศึกษาประวัติของกวีและนักเขียนซึ่งเดิมทีเป็นเพียงการเสนอความรู้เกี่ยวกับตัวของนักประพันธ์ ให้ผู้อ่านและนักศึกษาวรรณคดีได้รู้จักในฐานะ

บุคคลที่ควรแก่การสนใจ มีเกียรติประวัติน่ายกย่องในด้านการสร้างสรรค์วรรณกรรม ไคลาเว่ ไกลออกไปเป็นการศึกษาบุคลิกภาพของกวีและนักเขียน เพื่อประโยชน์ในการศึกษา พิจารณาวรรณคดีอีกด้วย โดยมีความคิดพื้นฐานว่า บุคลิกภาพ ตลอดจนประสบการณ์ สำคัญ ๆ ในชีวิตของนักประพันธ์ มีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมของเขา

นักศึกษาวรรณคดีที่นำเอาความรู้เรื่องบุคลิกภาพและประวัติของกวี หรือนักเขียน ไปพิจารณาควบคู่ไปกับวรรณกรรม และประสบความสำเร็จอย่างดียิ่งในระบะตน ๆ คือ มาดาม เดอ สตาเอล (Madame de Stael, 1766 - 1817) เธอสามารถชี้ให้เห็น อิทธิพลของบุคลิกภาพของยูแตงที่มีต่อวรรณกรรมได้อย่างชัดเจน (เจตนา นาควัชร, 2514 : 6) หลังจากนั้นก็มีนักศึกษาวรรณคดีชาวฝรั่งเศสอีกคนหนึ่ง คือ แซงต์ เบอฟ (Ch. - A Sainte - Beuve, 1804 - 1869) ซึ่งเชื่อมั่นว่า การศึกษาประวัติและ บุคลิกภาพของกวีหรือนักเขียน เป็นความจำเป็นอย่างยิ่งในการศึกษาวรรณคดีอย่างถูกต้อง แซงต์ เบอฟ จะพิจารณาอิทธิพลของประเทศชาติ พื้นอง บิดา และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง มารดา ที่มีต่อกวีอย่างละเอียดถี่ถ้วน โดยเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้จะทำให้เข้าใจบุคลิกภาพของ กวีได้ดี (วิทย์ กิระศรียานนท์, 2504 : 300)

ในระบะตนคริสต์ศตวรรษที่ 20 เมื่อความรู้ในแขนงวิชาจิตวิทยาเจริญขึ้น นักศึกษาวรรณคดีได้รับเอาทฤษฎีทางจิตวิทยาไปวิเคราะห์วิจารณ์วรรณคดีในแง่ต่าง ๆ รวมทั้งมีผู้สนใจนำไปวิเคราะห์ชีวิตนักเขียนหรือกวีด้วย (เจตนา นาควัชร, 2514 : 8) การนำเอาความรู้ทางจิตวิทยามาวิเคราะห์ชีวิต และบุคลิกภาพของนักประพันธ์นี้ ทำให้ การศึกษาบุคลิกภาพของกวีหรือนักเขียนมีความแน่นอนและลึกซึ้งมากขึ้น ขณะเดียวกัน อิทธิพลของแนวการศึกษาพิจารณาวรรณคดีแบบอิงชีวประวัติก็ยังคงมีอยู่ จึงมีกลุ่มนักศึกษาวรรณคดีนำความรู้ทางจิตวิทยาไปวิเคราะห์บุคลิกภาพของกวีสำคัญคนหนึ่ง คือ เอ็ดการ์ โป (Edgar Allan Poe) ควบคู่ไปกับการพิจารณางานประพันธ์ของเขา (Danziger and Johnson,

1961 : 137) นอกจากนี้ก็มีนักเขียนความเรียง และนักวิจารณ์ชาวอเมริกันอีกคนหนึ่ง ชื่อ ครัทช์ (Joseph Wood Krutch) ได้นำทฤษฎีจิตวิทยาของ فروยด์ ไปวิจารณ์และวิเคราะห์งานเขียนกับบุคลิกภาพของ เอ็ดการ์ โป เป็นงานวิจารณ์ทางจิตวิทยาที่มีชื่อมาก คือ Edgar Allan Poe : A Study in Genius หนังสือนี้พิมพ์ในปี ค.ศ. 1926

แนวการศึกษาวรรณคดีโดยอาศัยความรู้เรื่องบุคลิกภาพและประวัติของนักเขียน เป็นข้อพิจารณาซึ่งมีทั้งแนวการศึกษาแบบอิงชีวประวัติ และแบบซึ่งอาศัยหลักวิชาจิตวิทยาช่วยในการวิเคราะห์วิจารณ์ให้ลึกซึ้งกว้างขวางยิ่งขึ้นอีก รวมทั้งแนวการศึกษาวรรณคดีแบบอื่น ๆ ได้เลื่อมไปจากความนิยมบ้าง เมื่อนักวิจารณ์วรรณคดีกลุ่มหนึ่ง ได้เสนอแนวการศึกษาวรรณคดีแบบที่เรียกว่า "แนววิจารณ์แบบใหม่" (the "New Criticism") ในปลายปี ค.ศ. 1930 การศึกษาวรรณคดีตามแนววิจารณ์แบบใหม่นี้ ไม่สนใจที่จะพิจารณาประวัติของผู้แต่ง ภูมิหลังของวรรณกรรม ตลอดจนสภาพแวดล้อม หรืออิทธิพลของสังคม (วิทย์ ศิวะศรียานนท์, 2504 : 307 - 313) นับเป็นการคัดค้านแนวการศึกษาวรรณคดีที่มีมาแต่เดิมโดยสิ้นเชิง แนววิจารณ์แบบใหม่นี้ได้รับความนิยมมากในระยะแรก ๆ ทั้งนี้ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ เจตนา นาควัชระ ตั้งข้อสังเกตว่า แนววิจารณ์แบบใหม่ได้รับความนิยมสูง เพราะความแปลกใหม่ที่แตกต่างไปจากแนวการศึกษาพิจารณาวรรณคดีที่เคยมีมา ครั้นถึงปัจจุบันก็เริ่มเลื่อมไปจากความนิยม ในขณะเดียวกัน นักศึกษาวรรณคดีรุ่นใหม่ต่างก็พยายามค้นหาแนวการศึกษาพิจารณาวรรณคดีที่ผสมผสานแนววิจารณ์วรรณคดีแบบใหม่ และแนวการศึกษาวรรณคดีแบบอื่น ๆ เข้าด้วยกัน (เจตนา นาควัชระ, 2514 : 41 - 42) ทั้งนี้ รอร์เบอร์เจอร์และคณะ กล่าวสรุปว่า แนวการศึกษาวรรณคดีแต่ละแบบต่างก็มีความเหมาะสมบางอย่าง และมีข้อจำกัดบางประการเช่นกัน เป็นหน้าที่ของนักศึกษาวรรณคดีที่จะต้องตัดสินใจเลือกใช้แนวการศึกษาพิจารณาวรรณคดีแบบใดแบบหนึ่ง หรือจะผสมผสานกันหลายแบบ ตามแต่กรณีที่เราเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ที่สุด (Rohrberger and others, 1968 : 7) โดยนัยนี้ เห็นได้ว่านักวิจารณ์และนักศึกษาวรรณคดีในปัจจุบัน ยังกระหน่ำถึงคุณค่าของแนวการศึกษาวรรณคดีแบบอิงชีวประวัติ และแบบอื่น ๆ ที่มีมาแต่เดิมอยู่มาก

กล่าวเฉพาะความสำคัญของการนำเอาความรู้เรื่องประวัติและบุคลิกภาพของกวี มาเป็นเครื่องมือพิจารณาวรรณคดีนั้น ทฤษฎีโรแมนติก (Romantic theories) ยืนยันว่า ศิลปะชั้นยอดเยี่ยมเป็นการแสดงออกของบุคลิกภาพที่พิเศษและสำคัญยิ่ง ดังนั้น จึงต้องมีการศึกษาบุคลิกภาพของกวีเป็นอย่างดี และเอาใจใส่ที่สุด (Danziger and Johnson, 1961 : 132) ประยูร อรุณชตะ ผู้มีชื่อเสียงเกี่ยวกับงานเขียนวิจารณ์หรือแนะนำศิลปะ ในนามปากกาที่รู้จักกันดีว่า น. ฃ ปากน้ำ ก็มีความเห็นเช่นเดียวกันนี้ เขาถือว่า การศึกษาประวัติและความเป็นไปของกวี เป็นความจำเป็นอย่างยิ่งในการศึกษาศิลปะ เพราะนอกจากจะเป็นสิ่งที่ทำให้ทราบถึงอารมณ์ และความรู้สึกของกวีที่ระคนอยู่ในงาน กวีแล้ว ยังทำให้ทราบถึงคติชีวิต ตลอดจนอิทธิพลของสิ่งต่าง ๆ ในชีวิตของกวีที่มี แรงบันดาลใจต่อรูปลักษณะของผลงานของเขา ประยูรย้ำว่า การที่จะศึกษาศิลปะโดย พิจารณาแต่เพียงผลงานอย่างเดียว ย่อมจะขาดความลึกซึ้งในการไตร่ตรองงานศิลปะ นั้น ๆ ไปเป็นอย่างมาก (ประยูร อรุณชตะ, 2513 : คำนำ) จากความคิดเห็นดังกล่าว และในฐานะที่วรรณคดีเป็นศิลปะแขนงหนึ่ง นับเป็นข้อยืนยันให้เห็นความจำเป็นที่จะต้องมีการศึกษาประวัติและบุคลิกภาพของกวีหรือนักเขียน เพื่อประโยชน์ในการศึกษาวรรณคดี

นอกจากนี้ รอร์เบอร์เจอร์และคณะ ยังชี้ให้เห็นว่า ความรู้เกี่ยวกับประวัติและ บุคลิกภาพของนักเขียนหรือกวี มีส่วนช่วยให้ผู้อ่านอยู่ในฐานะที่จะเข้าใจและซาบซึ้งใน วรรณกรรมได้ยิ่งขึ้น (Rohrberger and others, 1968 : 8) แคนซีเจอร์ ก็ลง ความเห็นเช่นเดียวกันนี้ พร้อมทั้งยกตัวอย่างว่า ผู้อ่านที่ไม่รู้เรื่องชีวิตของกวีมิลตัน (John Milton) แต่มีอารมณ์อ่อนไหว (sensitive) ก็อาจจะรู้สึกกระตือรือร้นในการที่ มิลตันกล่าวถึงการมองเห็นแสงสว่างในงานประพันธ์ของเขาบ่อยครั้ง แต่ถ้าวินิจฉัยว่า มิลตัน ตาบอด เขาก็ย่อมจะมีความสะเทือนใจยิ่งขึ้น และเข้าใจในการที่มิลตันพาดพิงถึงความ ตาบอดของตน แคนซีเจอร์ กล่าวว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งในงานประพันธ์ที่ผู้แต่งกล่าวถึง ชีวิตของตน ก็ยิ่งเป็นความจำเป็นอย่างมากที่จะต้องรู้ถึงชีวิต และบุคลิกภาพของผู้แต่ง มิฉะนั้น สิ่งผู้แต่งกล่าวพาดพิงถึงชีวิตของตนในงานประพันธ์ อาจจะเป็นปัญหาที่ผู้อ่านไม่อาจ

เข้าใจได้ (Danziger and Johnson, 1961 : 132) นักศึกษาวรรณคดีไทยก็จะต้องยอมรับว่า ผู้อ่านบทพระราชนิพนธ์ ภาพเห็นเรือชมเครื่องคาวหวาน ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ย่อมจะไม่มี ความเข้าใจความนัยที่ลึกซึ้งแบบยลของบทพระราชนิพนธ์บางคน เช่น "ทองหยอดทอดสนิท ทองมวนมีคึกคึกความหลัง สองปีสองปีคั้ง แผล่าพังสองต่อสอง" ถ้าขาดความรู้เรื่องความรักระหว่างพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับเจ้าฟ้าอนุรุธ

จากแนวคิดและเหตุผลดังกล่าวข้างต้น ผู้เขียนจึงเกิดความสนใจที่จะศึกษาบุคลิกภาพตลอดจนอิทธิพลของบุคลิกภาพที่มีต่อวรรณกรรมของกวีไทยผู้ใดคนหนึ่ง ทั้งนี้ ผู้เขียนได้เลือกที่จะศึกษาบุคลิกภาพของสุนทรภู่ กวีคนสำคัญผู้หนึ่งของไทย

✓ สุนทรภู่มิชีวิตอยู่ในระหว่าง พ.ศ. 2329 - 2398 (สมเด็จพระกรมพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 1,50) อันเป็นช่วงเวลาในสมัยรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่หนึ่งถึงรัชกาลที่สี่ แห่งราชวงศ์จักรี กวีผู้นี้ได้สร้างสรรค์กวีนิพนธ์ซึ่งจัดได้ว่าเป็นวรรณกรรมเอกของไทยหลายเรื่องด้วยกัน ดังที่รองศาสตราจารย์ เทือก กุสุมา ณ อยุธยา กล่าวถึงงานประพันธ์ของสุนทรภู่ว่าทั้งปริมาณและคุณภาพ (เทือก กุสุมา ณ อยุธยา, 2512 : 45 - 47) วรรณกรรมของสุนทรภู่มิมีความงดงามในเชิงศิลปะ และครอบคลุมคุณลักษณะหลายประการที่ติดตรึงใจผู้อ่าน คุณลักษณะที่เด่นประการหนึ่งก็คือ การใช้คำง่าย ๆ และมีสัมผัสราบรื่นหลังไหล ไพเราะ เข้าใจและจดจำง่าย งานประพันธ์ของสุนทรภู่จึงได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายในหมู่ชนทั่วไป นับแต่สมัยที่ยังมีชีวิตอยู่จนถึงปัจจุบัน ในเรื่องนี้ เจือ สตะเวทิน ให้ความเห็นว่า กวีนิพนธ์ของสุนทรภู่เป็นที่จับใจของคนทุกชั้นและทุกสมัย (เจือ สตะเวทิน, 2511 : 8 - 9) และศาสตราจารย์ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ สรุปไว้อย่างน่าฟังว่า สุนทรภู่เป็นกวีของประชาชน (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, 2514 : 68)

✓ ด้วยเหตุที่สุนทรภู่และงานประพันธ์ของเขาได้รับความนิยมยกย่องเป็นอย่างมาก ดังกล่าวแล้วนั้น จึงนับได้ว่าน่าจะมีการศึกษาบุคลิกภาพของสุนทรภู่ ตลอดจนอิทธิพลของบุคลิกภาพของสุนทรภู่ที่มีต่อวรรณกรรม ในฐานะที่ท่านผู้นี้เป็นกวีคนสำคัญของชาติ และเพื่อประโยชน์ในการศึกษาวรรณกรรมของสุนทรภู่ประการหนึ่งด้วย

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาศิลปะภาพของสุนทรภู่ตามหลักจิตวิทยา มีจุดมุ่งหมายดังต่อไปนี้ คือ

1. เพื่อให้เข้าใจบุคลิกภาพของสุนทรภู้อย่างกว้างขวาง และลึกซึ้งตามหลักจิตวิทยา

2. เพื่อพิจารณาว่าบุคลิกภาพของสุนทรภู่อิทธิพลต่อการสร้างสรรค์งานกวีนิพนธ์ของเขาอย่างไรบ้าง

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

ชื่อเสียงเกียรติคุณของสุนทรภู่ในฐานะที่เป็นกวีเอกนั้น เป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างแพร่หลายในกลุ่มชนชาวไทย ดังที่สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ ทรงวิจารณ์ว่า ถ้าให้ชนกษัตริย์เลือกกวีที่มีชื่อเสียงเพียงห้าคน ทุก ๆ คนก็ต้องเลือกสุนทรภู่เป็นกวีคนหนึ่งอย่างแน่นอน (สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ, 2513 : 54) นอกจากนี้ สุนทรภู้อยังเป็นกวีสามัญชนเพียงผู้เดียวที่ได้รับเกียรติอย่างสูงส่งจากชาวไทย ด้วยการสร้างอนุสาวรีย์เป็นที่ระลึกและเทิดเกียรติประวัติของเขา ณ อำเภอแกลง จังหวัดระยอง ได้มีการประกอบพิธีเปิดอนุสาวรีย์นี้ เมื่อวันที่ 25 พฤษภาคม พ.ศ. 2513 (อนุสาวรีย์สุนทรภู่, 2513 : คำนำ) ตัวของสุนทรภู่อเองก็ถูกราวกับจะตระหนักความจริงในข้อนี้เป็นอย่างดี จึงได้กล่าวถึงตนเองในกวีนิพนธ์ เพลงยาวถวายโอวาท ว่า

อย่างหม่อมฉันอันที่คี่และชั่ว ถึงลับตัวก็แต่ชื่อเขาลือฉาว
เป็นอาลักษณ์นักเลงทำเพลงยาว เขมรลาวลือเลื่องถึงเมืองนคร.

วรรณกรรมที่สุนทรภู่แต่งขึ้นเป็นที่รู้จักกันทั่วไป และส่วนใหญ่ได้รับความนิยมสูงไปเลื่อง ณ นคร กล่าวหาว่า วรรณกรรมของสุนทรภู่จัดว่าเป็นวรรณกรรมสำหรับประชาชนอย่างแท้จริง กล่าวคือ เป็นงานประพันธ์ซึ่งประชาชนโดยทั่วไปสามารถทำความเข้าใจและซาบซึ้งได้โดยง่าย ไม่จำกัดเฉพาะในกลุ่มชนผู้มีความรู้เท่านั้น (เปลื้อง ณ นคร ,

2506 : 392) สมเด็จพระปาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าว่า เมื่อครั้งที่ยังทรงพระเยาว์อยู่นั้น ได้ทรงเห็นผู้ใหญ่ทั้งหญิงและชายนิยมนานกวีนิพนธ์เรื่อง พระอภัยมณี ซึ่งสุนทรภู่เป็นผู้แต่งอย่างแพร่หลาย ถึงกับจำบทกลอนในกวีนิพนธ์เรื่องนั้นได้มากบางนอบบางแทบทุกคน (สมเด็จพระปาดำรงราชานุภาพ, 2509 : 59 - 60) และแม้ในปัจจุบันนี้ ในการพูดหรือเขียนตามวาระต่าง ๆ ก็มักมีการอ้างถึงสุภาษิตหรือคติขคิดต่าง ๆ ในวรรณกรรมของสุนทรภู่อยู่เสมอ เช่น

ไม่เมาเหล้าแล้วแต่เรายังเผลอรัก
ถึงเมาเหล้าเขาสายก็หายไป

สุดจะหักห้ามจิตคิดใจ
แต่เมาใจนี้ประจำทุกคำคืน
(นิราศภูเขาทอง)

มีความรู้อยู่กับตัวกลัวอะไร

ชีวิตไม่ปลดปลงคงได้ดี
(พระอภัยมณี)

อันความจริงหญิงก็ม้วยลงด้วยชาย

ชายก็ตายลงด้วยหญิงจริงดังนี้
(พระอภัยมณี)

ถึงบางเคื่อโถมะเคื่อเหลือประหลาด
เหมือนคนพาลหวานนอกยอมชมใน

บังเกิดชาติแมลงหมีในไส้
อุปมัยเหมือนมะเคื่อเหลือระอา
(นิราศภูเขาทอง)

เจ้าของตาลรักหวานขึ้นปิ่นต้น
เหมือนคนคบคนคำหวานรำคาญครัน

ระวังตนต้นมีอรรมณ์มัน
ถ่าปลั่งปลั่งเจ็บอกเหมือนตกตาล
(นิราศพระบาท)

อันออยตาลหวานลิ้นแล้วสิ้นซาก
แม้เจ็บอื่นหมิ่นแสนจะแคลนคลาย

แคลมปากหวานหูไม่รู้หาย
เจ็บจนตายนั้นเพราะเห็นใบให้เจ็บใจ
(เพลงยาวถวายโอวาท)

ถึงบางพุดพุดที่เป็นกรีกักดิ์
แม่พุดชั่วตัวตายทำลายมิตร

มีกนกรักรสถ้อยอรอยจิต
จะชอบผิดในมนุษย์เพราะพุดจา
(นิราศภูเขาทอง)

ถึงเกาะเรียนเรียนรักก้นกอก
เมื่อเรียนจนจนจบถึงกบเกย
แต่เรียนรักรักนักก็มักหน่าย
ยิ่งรักมากพากเพียรยิ่งเวียนวง

แสนวิตกเต็มตรองเจียนองเอ๋ย
ไม่ยากเลยเรียนได้คังใจจง
รักละบายมิได้ชมสมประสงค์
มัวแต่หลงลมลงนาทรวงโถม
(นิราศวัดเจ้าฟ้า)

แล้วสอนว่าอย่าไวใจมนุษย์
ถึงเถาวัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวลด

มันแสนสุคลี่กล้าเหลือกำหนด
ก็ไม่คลเหมือนหนึ่งในน้ำใจคน
(พระอภัยมณี)

นอกจากนี้ วรรณกรรมของสุนทรภู่ยังมีบทบาทสำคัญในการศึกษาของชาติอีกด้วย กล่าวคือ ในหลักสูตรวิชาวรรณคดีไทย จะกำหนดให้ครูเรียนต้องศึกษางานกวีนิพนธ์ของ สุนทรภู่ในทุกระดับการศึกษา เช่น ชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 มีบทเรียนที่คัดมาจากตอนหนึ่งใน กวีนิพนธ์เรื่อง นิราศเมืองแกลง ของสุนทรภู่ (กระทรวงศึกษาธิการ, 2513 ก : 215) ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 นักเรียนจะต้องเรียนบทกลอนตอนหนึ่งจากกวีนิพนธ์เรื่อง พระอภัยมณี ซึ่งนับเป็นเรื่องที่ได้รับการนิยมนยกย่องมากที่สุดของสุนทรภู่ (กระทรวงศึกษาธิการ, 2513 ข : 54) และชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 มี นิราศภูเขาทอง ของสุนทรภู่ เป็นบทเรียน บทหนึ่งในแบบเรียนวรรณคดีไทย (หน่วยศึกษานิเทศก์, 2507 : 35) สำหรับการศึกษา ในระดับอุดมศึกษาและระดับสูงกว่าอุดมศึกษานั้น นอกจากจะมีการศึกษางานประพันธ์ของ สุนทรภู่ควบคู่ไปกับงานประพันธ์ของกวีอื่น ๆ ในรายวิชาวรรณคดีโดยทั่วไปแล้ว สถานศึกษา บางแห่งยังกำหนดให้ศึกษางานประพันธ์ของสุนทรภู่โดยเฉพาะอีกด้วย เช่น หลักสูตร ประกาศนียบัตรชั้นสูงวิชาเฉพาะของวิทยาลัยวิชาการศึกษา กำหนดวิชา "วรรณกรรม

ของสุนทรภู่" เป็นรายวิชาหนึ่งสำหรับผู้เรียนวิชาภาษาและวรรณคดีไทย (วิทยาลัย
วิชาการศึกษา, 2509 : 29 - 30)

ดังนี้ จะเห็นว่าสุนทรภู่เป็นกวีที่ได้รับความสนใจและความนิยมยกย่องอย่างมากจาก
ประชาชนชาวไทย อีกทั้งงานกวีนิพนธ์ของสุนทรภู่มิยังคงมีการศึกษากันอยู่ทั้งในกลุ่มชนทั่วไป
และในวงการการศึกษา

การศึกษาค้นคว้าของปริญญานิพนธ์เรื่องนี้เป็นครั้งแรกของการศึกษามุคโลกภาพของ
สุนทรภู่ โดยอาศัยหลักวิชาจิตวิทยา รวมทั้งจะได้มีการศึกษาถึงอิทธิพลของบุคลิกภาพของ
สุนทรภู่ที่มีต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมของเขา ผู้เขียนจึงหวังว่า ความรู้เรื่องบุคลิกภาพ
ของสุนทรภู่ที่ได้จากการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ จะมีคุณค่าดังต่อไปนี้ คือ

1. จะมีประโยชน์ในแง่ที่เป็นการศึกษา เพื่อทำความรู้จักสุนทรภู่ ในฐานะ
ที่เป็นบุคคลสำคัญคนหนึ่งของชาติ และจะเป็นการสนองความสนใจของกลุ่มชนชาวไทยที่มีต่อ
สุนทรภู่อีกด้วย

2. ผลของการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ จะเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยให้ผู้ศึกษาวรรณคดีไทย
สามารถเข้าใจ และซาบซึ้งในวรรณกรรมของสุนทรภู่ได้ดียิ่งขึ้น รวมทั้งอาจนำความรู้เรื่องนี้
ไปศึกษาพิจารณางานกวีนิพนธ์ของสุนทรภู่ได้กว้างขวางยิ่งขึ้น

ขอบเขตและการดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การรวบรวมข้อมูล บอกแมนและเวลช์ กล่าวว่า เราอาจจะพิจารณาสิ่งต่าง ๆ
ในโลกนี้ได้สองแบบ คือ แบบแรกเป็นการพิจารณาอย่างง่าย ๆ ด้วยการใช้สามัญสำนึก
เช่น การดู ฟัง สัมผัสด้วยมือ เป็นต้น แบบที่สองเป็นการพิจารณาอย่างวิทยาศาสตร์
ซึ่งเป็นวิธีการที่ประกอบด้วยความละเอียดถี่ถ้วน และมีหลักเกณฑ์ที่แน่นอนกว่าในแบบแรก
ทั้งสองอธิบายต่อไปว่า การศึกษามุคโลกภาพก็อาจศึกษาได้ทั้งสองแบบที่กล่าวมาแล้ว
ในประสบการณ์ส่วนใหญ่ในชีวิตประจำวันของเรา การใช้สามัญสำนึกพิจารณาเพื่อทำ
ความเข้าใจในพฤติกรรมของแต่ละบุคคล ก็นับว่าเป็นการเพียงพอและใช้ประโยชน์ได้

พอสมควรแล้ว ทว่าสำหรับนักจิตวิทยาซึ่งต้องพยายามสร้างความคิดรวบยอดเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์อย่างมีหลักเกณฑ์ เพื่ออธิบายสาเหตุของพฤติกรรม ตลอดจนทำความเข้าใจอย่างถ่องแท้ในบุคลิกภาพของบุคคล จำเป็นต้องอาศัยวิธีการแบบวิทยาศาสตร์ (Baughman and Welsh, 1962 : 7 - 9) ด้วยเหตุที่นักจิตวิทยานำวิธีการทางวิทยาศาสตร์มาใช้นี้เอง จึงทำให้วิชาจิตวิทยาสาขาต่าง ๆ รวมทั้งการศึกษามุคลิกภาพเป็นศาสตร์ซึ่งมีความแน่นอนมากขึ้น และก้าวหน้าขึ้นมาอย่างรวดเร็ว

ก่อนที่จะกล่าวถึงการศึกษามุคลิกภาพตามวิธีการทางวิทยาศาสตร์ที่นักจิตวิทยาคิดค้นขึ้น และมีผู้นิยมใช้กันอย่างแพร่หลาย ผู้เขียนใคร่เสนอข้อสังเกตที่น่าสนใจประการหนึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ กล่าวคือ เป็นที่ยอมรับกันในกลุ่มนักจิตวิทยาและนักบุคลิกภาพว่า การนำวิธีการทางวิทยาศาสตร์มาใช้ในการศึกษามุคลิกภาพเท่าที่เป็นอยู่ขณะนี้ ยังไม่เป็นที่น่าพึงพอใจนักจะเห็นได้ จากคำชี้แจงของยังก์ ที่กล่าวว่า ถึงแม้ว่าการศึกษามุคลิกภาพก้าวหน้าขึ้นมาบ้างแล้ว แต่เมื่อเปรียบเทียบกับจิตวิทยาสาขาอื่น ๆ แล้ว ก็นับว่าการศึกษามุคลิกภาพยังไม่เป็นไปในรูปห้องทดลองทางวิทยาศาสตร์ เพราะการทำการทดลองกับมนุษย์เพื่อพิสูจน์ทฤษฎีหรือค้นคว้าข้อเท็จจริงบางประการนั้น ไม่อาจจะทำได้ง่าย ๆ เช่นที่เราอาจทำกับแมวหรือลิง (Young, 1952 : 29)

การศึกษามุคลิกภาพโดยวิธีวิทยาศาสตร์ที่นักจิตวิทยารับรองใช้กันอย่างแพร่หลายมีอยู่หลายวิธีด้วยกัน ยังคงกล่าวว่า การศึกษามุคลิกภาพที่จัดว่าเป็นวิธีดั้งเดิม และยังคงเป็นวิธีการหนึ่งที่ได้ผลดีที่สุดในการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับบุคลิกภาพ คือ วิธีที่เรียกว่า การศึกษาประวัติกรณี (case study หรือ life history) ซึ่งเป็นการศึกษาด้วยการรวบรวมประวัติความเป็นมา และการดำเนินชีวิตของบุคคล เพื่อนำไปวิเคราะห์วิจัยตามแนวทฤษฎีบุคลิกภาพ และในระยะหลัง ๆ ก็มีผู้คิดค้นการศึกษามุคลิกภาพด้วยเครื่องมือต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นใหม่ ซึ่งอาจจัดเป็นสอบแบบใหญ่ ๆ คือ personality test และ projective techniques แบบแรกก็มีแบบใช้การทดสอบ การสอบถาม และมาตราส่วนการประมาณค่า (rating scale) เป็นต้น ส่วนกระบวนการของ projective techniques ที่มี

ชื่อเสียงมาก ได้แก่ ภาพหยดหมึก (ink blot) ของ รอร์ชาช (Hermann Rorschach) และ thematic apperception test ของเมอร์เรย์ (Henry A. Murray) วิธีแรก เป็นการให้ผู้ถูกทดสอบบรรยายภาพที่เกิดจากหยดหมึก วิธีหลังเป็นการให้ผู้ถูกทดสอบเล่าเรื่องจากรูปภาพ (Young, 1952 : 291 - 311)

การศึกษามุคโลกภาพของสุนทรภู่ครั้งนี้ ผู้เขียนจะเก็บข้อมูลโดยวิธี "การศึกษาประวัติกรณีย์" ซึ่งโดยปกติอาจารย์รวบรวมข้อมูลได้จากหลาย ๆ ทาง เช่น จากบันทึกประจำวัน บันทึกความจำของผู้ถูกศึกษา หรือผู้เกี่ยวข้องของใกล้ชิด หรือมีฉะนั้นก็อาจศึกษาได้จากอัตชีวประวัติ หรือการสัมภาษณ์ เป็นต้น (Young, 1952 : 291 - 311) สำหรับข้อมูลสำคัญที่จะใช้ศึกษามุคโลกภาพของสุนทรภู่ คือ ประวัติชีวิตของสุนทรภู่ และงานประพันธ์ของสุนทรภู่ ซึ่งเปิดเผยประวัติของสุนทรภู่ ส่วนใหญ่เป็นงานประพันธ์ประเภทนิราศ

งานประพันธ์ของสุนทรภู่ ที่ถือเป็นข้อมูลในการศึกษาค้นคว้า ได้แก่

1. นิราศเมืองแกลง
2. นิราศพระบาท
3. นิราศภูเขาทอง
- ④. โคลงนิราศสุพรรณ
5. นิราศวัดเจ้าฟ้า
6. นิราศพระประหม
7. นิราศเพชรบุรี
8. เพลงยาวถวายโอวาท

สำหรับประวัติของสุนทรภู่ซึ่งเป็นข้อมูลอีกทางหนึ่งในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ยังมีปัญหาเรื่องความสมบูรณ์ในคานรายละเอียดย และความถูกต้องตามข้อเท็จจริง ทั้งนี้ ประวัติของสุนทรภู่ที่ถือเป็นบรรทัดฐานในปัจจุบันนี้ คือ ประวัติของสุนทรภู่ที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ได้ทรงรวบรวมเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2465 และทรงแก้ไขเพิ่มเติมในการพิมพ์ครั้งต่อมา ใน พ.ศ. 2468 (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ,

2485: กำน่า) สังเกตได้จากพระนิพนธ์ว่า นอกจากจะทรงสืบส่วนกันว่าจากหลักฐานที่ปรากฏในงานประพันธ์ประเภทนิราศของสุนทรภู่แล้ว ยังทรงรวบรวมจากคำบอกเล่าที่ทรงรับฟังมา ดังนั้น โอกาสที่พระนิพนธ์จะคลาดเคลื่อนจากข้อเท็จจริงจึงมีอยู่ ทั้งในทางที่มีการจดจำมาผิดพลาด หรือมีการเสริมแต่งประวัติของสุนทรภู่ให้เป็นไปตามความพอใจของผู้เล่า ประการหนึ่ง และในทางที่เนื่องมาจากในขณะที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงรวบรวมค้นคว้าข้อเท็จจริงอยู่นั้น ยังมีได้มีการค้นพบงานประพันธ์บางเรื่องที่เปิดเผยประวัติบางตอนของสุนทรภู่ เช่น รำพันพิลาป¹ รวมทั้งมีความสับสนเข้าใจผิดคิดว่า งานประพันธ์ของกวีผู้อื่นเป็นงานประพันธ์ของสุนทรภู่ เช่น กวีนิพนธ์เรื่อง นิราศพระแท่นดงรัง² ก็เป็นอีกประการหนึ่งที่จะทำให้พระนิพนธ์เรื่องประวัติของสุนทรภู่เกิดความคลาดเคลื่อนได้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ก็ทรงตระหนักในความจริงข้อนี้ เมื่อมีการค้นพบหลักฐานใหม่ ๆ จึงได้ทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไขพระนิพนธ์ให้สมบูรณ์ขึ้นดังกล่าวแล้ว ในระยะต่อมา ได้มีผู้สนใจศึกษาประวัติชีวิตของสุนทรภู่กันมากขึ้น เช่น ชนิต อยู่โพธิ์ ได้ค้นคว้าหลักฐานเพิ่มเติมเป็นการสนับสนุนหรือคัดค้านพระนิพนธ์ในสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ในบางตอน ม.จ. จันทรจิรายุ รัชนี้ ก็ทรงเสนอข้อคิดและหลักฐานที่น่าสนใจเกี่ยวกับประวัติชีวิตของสุนทรภู่ไว้มากพอสมควร ในหนังสือ ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2499 และ นันท ขาววิไล ได้ศึกษาประวัติของสุนทรภู่อย่างละเอียดขึ้น ในหนังสือ 100 ปีของสุนทรภู่ ตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2498 งานค้นคว้าเหล่านี้ ทำให้การศึกษากวีประวัติของสุนทรภู่กว้างขวางออกไปมาก รวมทั้งมีความเห็นพ้องและขัดแย้งกันในเรื่องประวัติของสุนทรภู่ ทั้งที่เป็นส่วนสำคัญและรายละเอียดย่อย ๆ จึงนับว่าเป็นความจำเป็นที่ผู้เขียนจะต้องพิจารณาถ่วงถ่วงประวัติของสุนทรภู่อีกครั้งหนึ่ง

ดังนั้น ผู้เขียนจะเสนอประวัติของสุนทรภู่เป็นบทหนึ่งโดยเฉพาะในปริณิธานนิพนธ์เรื่องนี้ โดยจะศึกษารวบรวมจากงานค้นคว้าของแต่ละท่านที่กล่าวแล้ว และจะพิจารณาสอบสวนจากงานประพันธ์บางเรื่องของสุนทรภู่ รวมทั้งเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้ได้ประวัติการดำเนินชีวิตของสุนทรภู่อย่างกระจ่างชัดที่สุด อันจะเป็นประโยชน์ในการศึกษาบุคลิกภาพของสุนทรภู่

เครื่องมือที่ใช้วิเคราะห์ข้อมูล ทฤษฎีจิตวิทยาที่จะนำมาใช้วิเคราะห์เพื่อสืบค้น
บุคลิกภาพของสุนทรภู่ คือ ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ (Psychoanalytic Theory) ของ
ศาสตราจารย์ ซิกมันด์ ฟรอยด์ (Sigmund Freud : 1856 - 1939) ซึ่งเป็นทฤษฎี
จิตวิเคราะห์ น่าจะเหมาะสำหรับการวิเคราะห์บุคคลในประวัติศาสตร์ เช่น สุนทรภู่
ผู้เขียนจึงถือเป็นทฤษฎีพื้นฐานสำหรับการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ และจะแยกกล่าวเป็นบทหนึ่ง
โดยเฉพาะ โดยเลือกกล่าวเป็นพิเศษเฉพาะบางส่วนของทฤษฎีที่นำมาใช้ในปริิญาานิพนธ์
เรื่องนี้เท่านั้น นอกจากนี้ ยังมีแนวคิดและผลการศึกษาค้นคว้าทางจิตวิทยา ว่าควยเรื่อง
สัมพันธภาพระหว่างเด็กกับพ่อแม่ จึงจะเป็นประโยชน์ในการสืบค้นบุคลิกภาพของสุนทรภู่
รวบรวมอยู่ในบทเดียวกันนี้ด้วย

การวิเคราะห์ข้อมูล

1. เกี่ยวกับบุคลิกภาพของสุนทรภู่

ในการศึกษาบุคลิกภาพของบุคคลใดคนหนึ่งนั้น นักศึกษาบุคลิกภาพอาจศึกษา
ได้เป็นสองแนว คือ อาจมุ่งศึกษาว่าบุคคลผู้นั้นมีบุคลิกภาพอย่างไร และนักศึกษาบางกลุ่มอาจ
มุ่งศึกษาว่าอะไร เป็นสาเหตุที่ทำให้บุคคลมีบุคลิกภาพเช่นนั้น ทั้งนี้ บอว์แมนและเวลช์
ให้ความเห็นว่า การศึกษาบุคลิกภาพอย่างสมบูรณ์ควรมุ่งศึกษาทั้งสองแนว (Baughman
and Welsh, 1962 : 7 - 8) ดังนั้น การวิเคราะห์บุคลิกภาพของสุนทรภู่ครั้งนี้ จะศึกษา
ทั้งลักษณะบุคลิกภาพของสุนทรภู่ และสาเหตุซึ่งทำให้สุนทรภู่มีบุคลิกภาพเช่นนั้น โดยอาศัย
ข้อมูลและเครื่องมือดังกล่าวข้างตน ซึ่งอาจลำดับกระบวนการได้ ดังนี้

- ก. เสนอลักษณะบุคลิกของสุนทรภู่ในแง่อุปนิสัย ค่านิยม และทัศนคติ
- ข. วิเคราะห์บุคลิกภาพของสุนทรภู่ในด้านการปรับตัว
- ค. ศึกษาและพิจารณาสาเหตุแห่งบุคลิกภาพของสุนทรภู่

อนึ่ง โดยที่ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์ ให้ความสำคัญในเรื่องของจิตไร้สำนึก
(unconscious) ที่ฟรอยด์ค้นพบมาก และนักจิตวิทยาโดยทั่วไปก็ยอมรับและเห็นพ้องด้วย
สวาระสำคัญของความรู้เรื่องจิตไร้สำนึกตามแนวคิดของฟรอยด์ อาจสรุปได้สั้น ๆ ว่า

๑. จิตไร้สำนึก คือ ภาคนิ่งของการรับรู้ของมนุษย์ เป็นส่วนที่จะเก็บความรู้สึกนึกคิด ประสพการณ์ต่าง ๆ ของบุคคลไว้ให้พ้นจากความรู้สำนึก กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ บุคคลจะ ไม่มีความรับรู้ว่าคุณมีความรู้สึกนึกคิด หรือเคยมีประสบการณ์บางอย่าง ถ้าความรู้สึกนึกคิด และประสบการณ์เหล่านั้นถูกเก็บไว้ในจิตไร้สำนึก พรอภัยว่า สิ่งที่ชอบเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึก นี้จะมีอิทธิพลอย่างใหญ่หลวงที่จะกำหนดพฤติกรรมของบุคคล ดังนั้น ในการศึกษาบุคลิกภาพ ของสุนทรภู่ย่อมจะมีความเกี่ยวข้องกับ เรื่องบทบาทและสิ่งที่ชอบเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่ ด้วยโดยปริยาย

2. เกี่ยวกับอิทธิพลของบุคลิกภาพของสุนทรภู่ที่มีต่อวรรณกรรม

ในการศึกษาว่าบุคลิกภาพของสุนทรภู่จะมีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรม อย่างไรบ้างนั้น ผู้เขียนจะศึกษาว่า ลักษณะของบุคลิกภาพ รวมทั้งบทบาทของความรู้สึก ความคิด และประสบการณ์ที่ชอบเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่ จะมีอิทธิพลต่อการ สร้างสรรค์วรรณกรรมของสุนทรภู่อย่างไร และในลักษณะใดบ้าง โดยมีลำดับดังนี้

ก. บุคลิกภาพของสุนทรภูู่กับความสามารถและความสนใจในการสร้างสรรค์ วรรณกรรม

ข. บุคลิกภาพของสุนทรภูู่ที่ปรากฏในวรรณกรรม

สำหรับในประการแรก จะเป็นการศึกษาความสัมพันธ์ของบุคลิกภาพของสุนทรภูู่ กับความสนใจและความสามารถในการสร้างสรรค์วรรณกรรมทั่ว ๆ ไป ส่วนประการหลัง จะศึกษาบุคลิกภาพของสุนทรภูู่ที่ปรากฏในวรรณกรรมที่เขาแต่ง จะกำหนดเฉพาะวรรณกรรม นิทานเท่านั้น โดยถือว่า วรรณกรรมนิทานเป็นวรรณกรรมซึ่งผู้แต่งได้แต่งขึ้นในลักษณะ การฝันเพื่ออย่างแท้จริง

นิยามศัพท์เฉพาะ

คำว่า บุคลิกภาพ เป็นคำที่มีได้จำกัดใช้เฉพาะในวิชาจิตวิทยาเท่านั้น หากแต่ ยังเป็นคำที่ใ้กันเป็นสามัญในชีวิตประจำวันอีกด้วย พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายของคำว่า บุคลิกภาพ ว่า "สภาพนิสัยจำเพาะคน" (ราชบัณฑิตยสถาน,

2513 : 542) ทว่าในความหมายที่ใช้กันทั่วไปในชีวิตประจำวันนั้น จะสังเกตได้ว่า มิได้จำกัดขอบเขตเพียงแค่ลักษณะนิสัยจำเพาะบุคคล ตามความหมายในพจนานุกรมดังกล่าว เท่านั้น ยังอาจมีความหมายครอบคลุมไปถึง ท่วงที กิริยา มารยาท รูปร่าง ตลอดจน การแต่งกาย ทั้งนี้ อาจจะหมายถึงลักษณะที่กล่าวมาแล้วเพียงอย่างเดียวอย่างหนึ่ง หรือมากกว่า หรือทั้งหมดก็ได้ ดังนั้น ความหมายของคำว่า บุคลิกภาพ ที่ใช้กันทั่วไปจึงไม่สู้จะแน่ชัดนัก

ในภาษาอังกฤษ คำว่า บุคลิกภาพ หรือ personality ที่ใช้กันโดยสามัญนั้น ก็ไม่สู้จะมีความหมายชัดเจนเหมือนกัน ลันคิน อธิบายว่า เมื่อมีการกล่าวถึงผู้ใดคนหนึ่งว่าเป็นผู้มีบุคลิกภาพดี ก็เป็นที่เข้าใจกันว่าเป็นการกล่าวยกย่องชมเชยบุคคลผู้นั้น แต่ถาจะให้ผูกล่าวกายยกย่องอธิบายความหมายของคำว่า "บุคลิกภาพดี" ของเขา เขาก็จะต้องใช้ความพยายามอยู่บ้าง และอาจให้คำอธิบายว่า เขาหมายถึงว่า บุคคลผู้นั้นได้รับคำชมเชยนั้นมีเสน่ห์ มีกิริยาดี พุดจาพาง และมีรูปร่างดึงดูดใจ นอกจากนี้ ในกิจการซึ่งจัดบริการที่เรียกว่า การเสริมสร้างบุคลิกภาพ ก็จะมีหลักสูตรให้คำแนะนำเกี่ยวกับการวางสีหน้า ท่าทาง การตกแต่งทรงผม และหลักเกณฑ์การเข้าสมาคม หลักเกณฑ์เหล่านี้มักเสนอแนะว่าให้ยิ้มแย้มแจ่มใส ไม่วิพากษ์วิจารณ์ผู้อื่น ให้ความสนใจในเรื่องที่ผู้อื่นตื่นเต้น สนใจ และพูดอย่างนุ่มนวล ดังนี้ เป็นต้น (Lundin, 1961 : 2 - 3)

นักจิตวิทยามีชื่อเสียงคนหนึ่ง คือ แอลพอร์ต (Gordon Willard Allport) อธิบายว่า คำ personality ซึ่งตรงกับคำว่า บุคลิกภาพ ในภาษาไทย นั้น มาจากรากศัพท์ภาษาละตินว่า persona ซึ่งหมายถึงหน้ากากที่ตัวละครกรีกใช้สวมเวลาแสดงละคร ต่อมาพวกโรมันนำคำนี้ไปใช้บ้างในความหมายที่กว้างออกไป คือ หมายถึงลักษณะที่ปรากฏภายนอกของบุคคล (ไม่ใช่ลักษณะที่แท้จริง) ความหมายนี้ นักจิตวิทยาคนสำคัญอีกคนหนึ่งชื่อ จุง (Carl Gustav Jung) ก็นำไปใช้ในทฤษฎีบุคลิกภาพของเขา กล่าวคือ จุงใช้คำว่า persona หมายถึงด้านหนึ่งของบุคคลที่เลือกแสดงออกในสังคม (Lundin, 1961 : 3)

ในวิชาจิตวิทยา ความหมายของคำว่า บุคลิกภาพ แตกต่างไปจากความหมายที่ใช้กันอย่างสามัญอยู่มาก นอกจากนี้ แม้ในกลุ่มผู้ศึกษาวิชาจิตวิทยาด้วยกับ เองก็ยังให้คำนิยามคำว่า บุคลิกภาพ และคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องเนื่องด้วยเรื่องบุคลิกภาพนี้แตกต่างกันออกไป ทั้งนี้ ศาสตราจารย์ ฮอลล์ และศาสตราจารย์ ลินด์เซย์ อธิบายว่า การให้คำจำกัดความคำว่า บุคลิกภาพ นั้น ย่อมขึ้นอยู่กับแนวคิดหรือการยอมรับในทฤษฎีบุคลิกภาพของแต่ละบุคคล (Hall and Lindzey, 1965 : 9) และบอกแมนกับเวลช์ กล่าวว่า การที่จะให้ความหมายคำว่า บุคลิกภาพดี หรือบุคลิกภาพไม่ดี นั้น ย่อมขึ้นอยู่กับคำจำกัดความของคำว่า บุคลิกภาพ (Baughman and Welsh, 1962 : 36)

อย่างไรก็ตาม นักจิตวิทยาส่วนมากเพ่งเล็งบุคลิกภาพในแง่ของการปรับตัวของบุคคล บอกแมนและเวลช์ กล่าวว่า บุคลิกภาพเป็นผลจากการปรับตัวหลายครั้งต่อหลายครั้งของบุคคล และบุคลิกภาพก็อาจเป็นสิ่งที่ทำนายการปรับตัวของบุคคลได้ด้วย ทั้งสองอธิบายต่อไปว่า การปรับตัวเป็นการแสดงพฤติกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งของบุคคลที่มีต่อสถานการณ์แวดล้อม (Baughman and Welsh, 1962 : 34 - 36) โดยนัยนี้ บุคลิกภาพ จึงมีลักษณะเฉพาะตัวบุคคล และจะพิจารณาได้จากพฤติกรรมในการปรับตัวของบุคคลที่มีต่อสถานการณ์แวดล้อม

ด้วยแนวคิดและเหตุผลต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้น ผู้เขียนจึงเห็นว่ามี ความจำเป็นที่จะต้องกำหนดความหมายของศัพท์บางคำเกี่ยวกับเรื่องบุคลิกภาพตามความหมายที่ใช้ในปริญญาณิพนธ์เรื่องนี้ ดังต่อไปนี้

บุคลิกภาพ (personality) หมายถึง ลักษณะเฉพาะตัวของบุคคลในการปรับตัวต่อสถานการณ์แวดล้อม ตลอดจนอุปนิสัย ความเชื่อ ทักษะ และค่านิยมของบุคคล

บุคลิกภาพมั่นคง (personality adjustment) หมายถึง ลักษณะของบุคลิกภาพที่ปรับตัวต่อสถานการณ์แวดล้อมได้อย่างมีประสิทธิภาพ กล่าวคือ มีการปฏิบัติตนหรือแก้ไขปัญหายอย่างสมเหตุสมผล เป็นที่ยอมรับของผู้อื่น ในขณะเดียวกัน การปฏิบัติตนหรือการแก้ไขปัญหานั้น ก็สามารถตอบสนองให้ตนได้รับความพึงพอใจด้วย

บุคลิกภาพไม่มั่นคง (personality unadjustment) หมายถึง ลักษณะบุคลิกภาพที่ปรับตัวตอบสนองสถานการณ์แวดล้อมอย่างไม่มีประสิทธิภาพ กล่าวคือ การปฏิบัติตนหรือแก้ไขปัญหานั้นไปอย่างไม่สมเหตุสมผล และมีผลที่ไม่น่าพึงใจ ในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ดังนี้ คือ

- การแก้ไขปัญหาก็หรือการปฏิบัติตนนั้น เป็นที่ยอมรับในสังคม แต่ไม่อาจตอบสนองความปรารถนาของตนได้
- การแก้ไขปัญหาก็หรือการปฏิบัติตนนั้น ตอบสนองความปรารถนาของตนได้ แต่ไม่เป็นที่ยอมรับของสังคม
- การแก้ไขปัญหาก็หรือการปฏิบัติตนนั้น ไม่เป็นที่ยอมรับของสังคม และไม่อาจตอบสนองความปรารถนาของตนให้เป็นที่ยอมรับได้

เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้า

เกี่ยวกับบุคลิกภาพของสุนทรภู่ ในด้านซึ่งเกี่ยวกับนักเขียน รวมทั้งศิลปินสาขาอื่น ๆ นั้น ฟรอยด์ เชื่อว่าศิลปะและวรรณคดีเป็นผลิตภัณฑ์ที่เกิดในจิตไร้สำนึกของมนุษย์ และเกิดจากความปรารถนาที่ไม่บรรลุผล โดยนัยนี้ เขาจึงเห็นว่า ศิลปินล้วนแต่ป่วยเป็นโรคประสาท กล่าวคือ แรงขับความปรารถนาต่าง ๆ โดยเฉพาะแรงขับความปรารถนาทางเพศ (libido) ซึ่งไม่ได้รับการตอบสนอง ทำให้ศิลปินเกิดความคับข้องใจซึ่งเก็บกดอยู่ในจิตไร้สำนึก ดังนั้น พวกเขาจึงหนีจากความเป็นจริงด้วยการสร้างความเพ้อฝัน ชดเชยความปรารถนา โดยมีพรสวรรค์ซึ่งช่วยให้เขาสามารถตกแต่งความเพ้อฝันนั้นออกมาในรูปของงานสร้างสรรค์ทางศิลปะ ซึ่งสะท้อนภาพชีวิตจริงอย่างมีคุณค่า เป็นที่ยอมรับของสังคม ฟรอยด์ ย้ำว่า การที่ศิลปินหลอหลอมความปรารถนาของตนไปสู่การสร้างสรรค์งานศิลปะ ทำให้พวกเขาพ้นจากการเสียดจรรยา แต่ก็ทำให้มีอาการป่วยทางประสาทของเขาไม่ได้รับการรักษาอย่างถูกต้องควาย (Wellek and Warren, 1956 : 82) ใสนี้กล่าวว่า นักวิจารณ์วรรณคดีในแนวจิตวิทยาซึ่งยึดถือทฤษฎีของฟรอยด์บางคนถึงกับยืนยันว่า ศิลปินผู้ยิ่งใหญ่ก็คือศิลปินที่เป็นโรคประสาทอย่างรุนแรง แต่ศิลปินแตกต่างจากผู้ป่วย

โรคประสาททั่ว ๆ ไป ตรงที่ว่า พวกเขามีความอ่อนไหวมาก ทำให้สามารถเปลี่ยนแปลงความคับข้องใจของเขาออกมาเป็นงานศิลปะที่ซับซ้อน มีความคิดสร้างสรรค์ และมีคุณค่าต่อสังคม

แรงค์และแซชส์ (O. Rank and H. Sachs) ผู้สนับสนุนแนวความคิดดังกล่าวอธิบายว่า ทั้งศิลปินและผู้ป่วยโรคประสาทต่างก็หนีจากความเป็นจริง และย้อนกลับสู่ความพึงพอใจในวัยเด็ก รากฐานที่คล้ายคลึงกันระหว่างผู้ป่วยโรคประสาทและศิลปินก็คือ เขาต่างขัดขวางการปรับตัวต่อสิ่งแวดล้อม และขัดขวางสัมพันธภาพในสังคม (Stein and Heinze, 1964 : 221)

โดยนัยที่กล่าวนี้ จะเห็นว่าศิลปินซึ่งรวมทั้งกวีหรือนักเขียนด้วยนั้น เป็นผู้ที่มีบุคลิกภาพไม่มั่นคง มีพื้นฐานทางจิตใจใกล้เคียงกับผู้ป่วยโรคประสาท แต่ความสามารถพิเศษเฉพาะตัว ทำให้ศิลปินหาทางระบายความแค้นและความคับข้องใจด้วยการสร้างสรรค์งานศิลปะที่มีคุณค่า พรอยด์อธิบายว่า ศิลปินหนีโลกของความเป็นจริงไปสร้างชีวิตในโลกของความฝัน ซึ่งเขามีอิสระอย่างเต็มที่ในการที่จะทำให้ตนสมปรารถนาด้วยการเพ้อฝัน แต่เขาก็พบทางกลับจากโลกแห่งความฝันมาสู่โลกของความเป็นจริงได้ (Wellek and Warren, 1956 : 82) ส่วนโรแอง (G. Ro'heim) เห็นว่า การแสดงออกด้วยการสร้างสรรค์งานศิลปะของศิลปินที่เรียกว่าการทกเทิด (sublimation) นี้ เป็นการปฏิเสธสถานการณ์ที่วิตกกังวลยิ่ง อย่างประสบความสำเร็จ (Stein and Heinze, 1964 : 224)

ในคำนี้เกี่ยวกับบุคลิกภาพของสุนทรภู่โดยตรงนั้น สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงถึงสุนทรภู้อย่างน่าสนใจว่า สุนทรภู่นั้นจะเป็นบุคคลที่มีความประพฤติไม่คึกคัก ทั้งไม่สามารถจะครองชีวิตด้วยตนเองอย่างมีความสุขได้ ต้องพึ่งพาอาศัยเจ้านายผู้ใหญ่ อาศัยเหตุที่สุนทรภู่เป็นกวีฝีปากดี จึงมีผู้เมตตาให้ความอุปการะ (สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำวรวงษาธิราช, 2509 : 69)

ปริญญานิพนธ์เรื่อง พระอภัยมณี : การศึกษาในเชิงวรรณคดีวิจารณ์ ของ สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร ได้เสนอแง่คิดเกี่ยวกับบุคลิกภาพของสุนทรภู่พอสรุปได้ว่า งานประพันธ์ส่วนใหญ่ของสุนทรภู่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกวีนิพนธ์เรื่อง พระอภัยมณี นั้น สะท้อนให้เห็นว่า

สุนทรภู่น่าจะมีปมค้อยในชีวิตครอบครัวอยู่หลายประการ และเป็นผู้มีอารมณ์และจิตใจอ้างว้าง
หม่นซึม (สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร, 2513 : 66 - 67)

เกี่ยวกับอิทธิพลของนักเขียนที่มีต่อวรรณกรรม ความสนใจในเรื่องความสัมพันธ์
ระหว่างวรรณกรรมกับยูแองโคเริ่มขึ้นอย่างจริงจัง เมื่อนักศึกษาวรรณคดีสร้างแนวการ
พิจารณาวรรณคดี "แบบอิงชีวะประวัติ" ขึ้น นักศึกษาวรรณคดีในแนวนั้น เริ่มต้นด้วยการสนใจ
ศึกษาสืบค้นประวัติชีวิต ความเป็นอยู่ของกวีหรือนักเขียนควบคู่ความเชื่อที่ว่า สิ่งเหล่านี้มี
อิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรม และในการศึกษาประวัติของกวีนั้น เป็นธรรมดา
อยู่เองที่ย่อมจะเกี่ยวพันไปถึงบุคลิกภาพในด้านต่าง ๆ ของกวี เป็นต้นว่า อุปนิสัย ความชอบ
หรือไม่ชอบสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ดังนั้น การศึกษาวรรณคดีในแนวนั้น จึงขยายขอบเขตไปเป็น
การศึกษามโนทัศน์ของกวีหรือนักเขียน เพื่อพิจารณาถึงอิทธิพลที่มีต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรม
ควบ

ความสำเร็จอย่างดียิ่งของนักศึกษาวรรณคดีในแนวที่กล่าวข้างต้น เช่น มาดาม
เดอ สตาเอล (Madame de Stael) และนักวิจารณ์วรรณคดีชาวฝรั่งเศส ชื่อ แซงต์
เบอฟ (Ch. - A Sainte Beuve) ทำให้แนวความคิดว่าประวัติชีวิตและบุคลิกภาพของกวี
มีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรม เป็นที่ยอมรับกันอย่างแพร่หลายมากขึ้น

เมื่อความรู้ทางสาขาวิชาจิตวิทยาเจริญก้าวหน้าด้วยทฤษฎี แนวคิด และการทดลอง
ใหม่ ๆ ก็มีนักศึกษาวรรณคดีนำความรู้ทางจิตวิทยาไปวิเคราะห์วิจารณ์วรรณคดีในแง่ต่าง ๆ
รวมทั้งมีการวิเคราะห์บุคลิกภาพของกวีตามแนวจิตวิทยา เพื่อนำไปแสดงอิทธิพลที่มีต่อการ
สร้างสรรค์วรรณกรรม ทฤษฎีจิตวิทยาที่มีผู้นำมาใช้วิเคราะห์กวีและตัวละครในวรรณกรรม
อย่างแพร่หลาย คือ ทฤษฎีบุคลิกภาพของฟรอยด์ ซึ่งย้ำความสำคัญของบทบาทของจิตไร้สำนึก
(unconscious) ของมนุษย์ ว่า มีบทบาทสำคัญในการกำหนดบุคลิกภาพและพฤติกรรมของ
แต่ละบุคคลมาก ดังนั้น ในการศึกษาบุคลิกภาพโดยทฤษฎีของฟรอยด์ จึงมีความเกี่ยวข้องกับ
เรื่องราวของจิตไร้สำนึกอย่างใกล้ชิด

ในคำที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างกวีและวรรณกรรมนั้น พรอยด์ เชื่อว่างานศิลปะต่าง ๆ ซึ่งรวมทั้งวรรณคดีด้วย ล้วนเป็นสิ่งที่ศิลปินสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อทดแทนความปรารถนาซึ่งไม่บรรลุผล และถูกเก็บกดอยู่ในจิตไร้สำนึก กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ อิทธิพลของความไม่สมปรารถนาที่ซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึก ผลักดันให้เกิดการสร้างสรรควรรณกรรมขึ้น แนวคิดนี้ นับเป็นการพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างบุคลิกภาพของกวี กับวรรณกรรมในอีกแนวหนึ่ง ซึ่งเกิดจากการศึกษาในเชิงจิตวิทยาโดยตรง และเป็นที่ยอมรับกันอย่างแพร่หลาย

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมกับกวีหรือนักเขียนในแนวเดิม ซึ่งเชื่อกันว่าบุคลิกภาพของกวีจะปรากฏในวรรณกรรมด้วย เช่น ปรากฏในอุปนิสัยของตัวละคร ในเนื้อเรื่อง เป็นต้น นั้น นักจิตวิทยาส่วนมากก็มีความเห็นพ้องด้วย และนอกจากนั้นยังพบว่า ปมในจิตไร้สำนึกซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับบุคลิกภาพของกวีอย่างลึกซึ้ง ก็จะปรากฏในวรรณกรรมด้วยเช่นกัน

บินเน็ต (Alfred Binet, 1857 - 1911) นักจิตวิทยาชาวฝรั่งเศส ได้ศึกษา นักเขียนร่วมสมัยจำนวนหนึ่ง ด้วยการสัมภาษณ์และทดสอบ รวมทั้งการวิเคราะห์ชีวิตและผลงานของนักเขียนเหล่านั้นด้วย ผลการศึกษาครั้งนี้ บินเน็ตสรุปว่า งานประพันธ์จะแสดงบุคลิกภาพของนักเขียน (McCurdy, 1968 : 427)

นักจิตวิทยาชาวอเมริกันคนหนึ่ง ชื่อ เมอร์เรย์ (Henry A. Murray) ได้สร้างเครื่องมือทดสอบบุคลิกภาพชนิดหนึ่ง เรียกว่า Thematic Apperception Test หรือเรียกย่อว่า TAT ซึ่งมีกระบวนการทดสอบโดยให้ผู้ถูกทดสอบเล่าหรือบรรยายเรื่องจากรูปภาพ และนำเรื่องราวจากการบรรยายของผู้ถูกทดสอบไปวิเคราะห์ โดยถือว่าเป็นสิ่งซึ่งจะเปิดเผยบุคลิกภาพ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปมในจิตไร้สำนึกของผู้เล่า นอกจากนี้ เมอร์เรย์รายงานว่าการศึกษาจากกลุ่มตัวอย่างที่เป็นนักศึกษาจำนวนหนึ่งชี้ให้เห็นว่าบุคลิกภาพของบุคคลจะเปิดเผยโดยการวิเคราะห์ตัวละครสำคัญ ๆ โครงเรื่องซ้ำ ๆ เป็นต้น (McCurdy, 1968 : 429)

แม้ว่าฟรอยด์จะมีได้กล่าวถึงการปรากฏของปมยุ่งในจิตไร้สำนึกของนักเขียนในวรรณกรรมมากนัก แต่ก็แสดงแนวคิดสำคัญเกี่ยวกับความฝัน (dream) อันเป็นความฝันเพื่อง (fantasy) เช่นเดียวกับวรรณกรรมซึ่งเปรียบเสมือนฝันกลางวัน (daydream) ไว้อย่างน่าสนใจ ฟรอยด์เชื่อว่าความฝันจะไม่สะท้อนปมยุ่งในจิตไร้สำนึกของบุคคลออกมาโดยตรง แต่จะปรากฏในรูปที่แอบแฝง ซ่อนเร้น ในหนังสือของฟรอยด์ ชื่อ The Interpretation of Dreams ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกใน ค.ศ. 1900 ฟรอยด์แสดงความเห็นว่า ความฝันเปรียบเสมือนภาษาต่างประเทศ ซึ่งต้องมีการแปลจึงจะเข้าใจความหมายที่แท้จริง เนื้อหาของความฝันที่ปรากฏโดยตรงนั้น ฟรอยด์เรียกว่า manifest content ส่วนสิ่งที่มีความหมายที่แท้จริงนั้น ค้นพบได้จากการตีความจาก manifest content เรียกว่า latent content (Baughman and Welsh, 1962 : 397)

เพื่อความเข้าใจอย่างแจ่มชัด ผู้เขียนขอยกตัวอย่างการวิเคราะห์ความฝันของบอว์แมนและเวลช์ ตามแนวความคิดของฟรอยด์ ดังต่อไปนี้

เด็กชายอายุสิบขวบผู้หนึ่งฝันว่าได้เห็นลิงกอริลลาตัวใหญ่ ในความฝันนั้นเด็กชายไม่ทราบว่ามันจะทำอะไร แต่แล้วมันก็หายไป ต่อจากนั้นเด็กชายได้ไปพูดคุยกับชายชราใจดีคนหนึ่งซึ่งจะให้ลูกกวาดแก่เขา เด็กชายไม่รู้จักชายชรานี้มานานก่อน แต่รู้สึกว่

เด็กชายอายุสิบขวบผู้หนึ่งฝันว่าได้เห็นลิงกอริลลาตัวใหญ่ ในความฝันนั้นเด็กชายไม่ทราบว่ามันจะทำอะไร แต่แล้วมันก็หายไป ต่อจากนั้นเด็กชายได้ไปพูดคุยกับชายชราใจดีคนหนึ่งซึ่งจะให้ลูกกวาดแก่เขา เด็กชายไม่รู้จักชายชรานี้มานานก่อน แต่รู้สึกว่

เนื้อหาของความฝันดังกล่าวนี้เป็น manifest content และเมื่อตีความตามกระบวนการของฟรอยด์แล้ว ก็พบว่า ลิงกอริลลาในความฝันของเด็กคือสัญลักษณ์แทนบิดาที่เขามีความกลัว และชายชรานี้เป็นสัญลักษณ์ของบิดาใจดี ซึ่งเด็กชายปรารถนาจะมี ดังนั้นจะเห็นว่า เมื่อมีการตีความออกมาแล้ว จะได้เห็น latent content ซึ่งสะท้อนความกลัว ความขัดแย้ง และความปรารถนาของเด็กชายที่มีต่อบิดาของตน (Baughman and Welsh, 1962 : 394 - 398)

บอกแมนและเวลช์ กล่าวว่า ความเห็นของฟรอยด์ที่ว่า ความฝันเกิดจากความปรารถนาที่ไม่บรรลุผล หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ความฝันเป็นการทำให้สำเร็จความปรารถนา (Wish-fulfilment) อย่างซาดิสติกสำนึกนั้น เป็นสมมติฐานที่พิสูจน์ได้ว่าเป็นจริง แม้ว่าผู้ศึกษาบางคนจะเห็นว่ามิได้เป็นจริงทุกความฝันก็ตาม แต่สำหรับแนวความคิดของฟรอยด์ที่ว่า ความฝันจะสะท้อนปมอยู่ในจิตไร้สำนึกออกมาอย่างชัดเจน ยังเป็นที่น่าสงสัยอยู่ ในเรื่องนี้ฟรอยด์อธิบายว่า ในระหว่างที่บุคคลตื่นอยู่นี้ โครงสร้างส่วนหนึ่งที่ทำหน้าที่บริหารบุคลิกภาพ เรียกว่า อตตะ จะควบคุมบุคลิกภาพ ครั้นเมื่อหลับ การควบคุมของอัตตะ ก็ลดหย่อนลงอย่างมาก แม้ว่าจะไม่หมดสิ้นอำนาจการควบคุมไปเลยทีเดียว แรงขับความปรารถนาซึ่งเก็บกักอยู่ในตัวบุคคลก็จะพยายามปรากฏออกมา ฟรอยด์กล่าวว่า ถ้าแรงขับความปรารถนานั้นแสดงออกมาโดยตรง ก็อาจจะเป็นการรบกวนการหลับ ซึ่งเป็นความต้องการทางกายภาพ ผลจึงออกมาในรูปของการประนีประนอม คือ ออกมาเป็นความฝันที่จัดยอมตามความต้องการของแรงขับ แต่ก็อยู่ในรูปของการแอบแฝง ซึ่งจะทำให้การหลับดำเนินต่อไป ถ้าการซ่อนเร้นเป็นไปอย่างเบาบาง คือ ยอมตามความปรารถนาอย่างค่อนข้างตรง ก็จะเป็นการรบกวนการหลับ ทำให้บุคคลตื่นก่อนที่จะฝันจบเรื่อง (Baughman and Welsh, 1962 : 400)

บอกแมนและเวลช์ สรุปความคิดของตนเกี่ยวกับเรื่องนี้เป็นกลาง ๆ ว่า ความฝันส่วนหนึ่งอาจปรากฏในรูปแอบแฝงอย่างที่ฟรอยด์อธิบาย แต่ความฝันบางครั้งของบุคคลก็อาจจะออกมาในรูปที่เปิดเผยตรงต่อความในจิตใจของผู้ฝัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มักจะพบในความฝันของเด็ก ๆ เช่น เด็กหญิงอายุแปดขวบฝันว่า ได้ขี่จักรยานสีแดงคันใหม่ และเธอรู้สึกมีความสุขมาก เมื่อสืบคุกรู้ได้ว่า ในความเป็นจริงนั้นเด็กหญิงผู้นี้ได้พยายามขอให้ผู้ปกครองซื้อจักรยานให้คันหนึ่งเป็นเวลานานหลายสัปดาห์แล้ว แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ ความต้องการของเธอจึงออกมาในรูปของความฝันดังกล่าว (Baughman and Welsh, 1962 : 398)

ในกลุ่มนักวิจารณ์วรรณคดีที่ยอมรับว่า วรรณคดีเป็นผลิตภัณฑ์ที่เกิดจากจิตไร้สำนึกของกวีหรือนักเขียน ต่างก็มีความเห็นเกี่ยวกับการปรากฏของปมในจิตไร้สำนึกทั้งที่สนับสนุน

และคัตกันฟรอยด์ นักวิจารณ์คนสำคัญคนหนึ่งคือ เพรสคอตต์ (Frederick C. Prescott) กล่าวแสดงความคิดเห็นของเขาในหนังสือ The Poetic Mind ซึ่งตีพิมพ์เมื่อ ค.ศ. 1922 ว่า เขามีความเห็นเช่นเดียวกับฟรอยด์ว่า กวีนิพนธ์ซึ่งเปรียบเสมือนความฝันนั้น เกิดจากความปรารถนาที่ไม่บรรลุผลในจิตไร้สำนึกเช่นเดียวกับความฝัน แต่เพรสคอตต์เชื่อว่า ทั้งวรรณคดีและความฝันเป็นการแสดงออกซึ่งจิตใจของผู้ฝันหรือผู้แต่งอย่างตรง ๆ ไม่ใช่รหัสหรือสัญลักษณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในบทที่เขากล่าวถึงการสร้างตัวละครของกวีนั้น นักวิจารณ์ผู้นี้กล่าวว่า พลังแห่งจิตของผู้แต่งจะสร้างสรรค์ตัวละครขึ้นมา กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ตัวละครเกิดขึ้นจากภายในตามแนวโน้มของจิตของกวี และปรากฏออกมาภายนอก เพรสคอตต์ยกย่องว่า แม้วาดูผู้แต่งจะสร้างตัวละครจากบุคคลภายนอกบ้าง แต่ตัวละครเหล่านี้จะปรากฏในวรรณคดีก็เพราะว่ามีสิ่งที่พ้องกับความปรารถนาของผู้แต่ง ยิ่งกว่านั้น เขาเห็นว่าการสร้างสรรค์ในกวีนิพนธ์จะเกี่ยวพันกับการมีส่วนร่วมในชีวิตจริง แม้แต่การดำเนินชีวิตตามบทบาทของตัวละครก็เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตจริงของกวี เพรสคอตต์จึงสรุปว่า "กวีแบ่งตัวเองไปสร้างตัวละคร" ³ (McCurdy, 1968 : 426 - 427)

จากข้อคิดเห็นต่าง ๆ ดังกล่าว ผู้เขียนเห็นว่า บุคลิกภาพของนักเขียนซึ่งรวมทั้งบทบาทของจิตไร้สำนึกของเขาจะมีอิทธิพลต่อวรรณกรรม ดังนี้

1. บุคลิกภาพและบทบาทของจิตไร้สำนึกของกวี ก่อให้เกิดการสร้างสรรค วรรณกรรม
2. บุคลิกภาพและบทบาทของจิตไร้สำนึกของกวี จะปรากฏในวรรณกรรม เป็นสองลักษณะ คือ
 - ปรากฏออกมาโดยตรง
 - ปรากฏออกมาในรูปของสัญลักษณ์

สมมติฐานในการศึกษาค้นคว้า

จากเอกสารการวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าวข้างต้น ผู้เขียนขอสรุปเป็นสมมติฐานในการศึกษาค้นคว้าของปัญญานิพนธ์เรื่องนี้ ดังนี้

1. สุนทรภู่มีบุคลิกภาพไม่มั่นคง
2. บุคลิกภาพของสุนทรภู่มีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรม.

บันทึกทนายบท

1. พระยาอนูมานราชชน เล่าในอัตชีวประวัติของท่านว่า เจ้าคุณราชสมบัติ (เอิบ บุรานนท์) เป็นผู้มอบต้นฉบับสมุดไทยเรื่อง รำพันพิลาป ให้แก่อหอสุมทแห่งชาติ ผ่านทางพระยาอนูมานราชชน (พระยาอนูมานราชชน, 2512 : 159) และได้มีการจัดพิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ. 2481 ส่วนนิราศเรื่องอื่น ๆ ของสุนทรภู่ จัดพิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ. 2465 เป็นจำนวนสี่เรื่อง นิราศเรื่องอื่น ๆ ที่ยังมีได้พิมพ์ในคราวนั้นก็ยังมีฉบับพร้อมที่จะพิมพ์ได้แล้ว (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 75 - 76) เว้นเสียแต่ โคลงนิราศสุพรรณ ซึ่งเวลานั้นยังพบไม่เต็มฉบับ

การที่หนังสือเรื่อง รำพันพิลาป ถูกค้นพบที่หลังหนังสือนิราศเรื่องอื่น ๆ ของสุนทรภู่ ทำให้เราสงสัยว่าจะเป็นเพราะนิราศเรื่องนี้มีต้นเรื่องน้อยฉบับ โอกาสที่จะมีผู้พบจึงน้อยไปควย และถ้าเป็นดังนี้จริง ผู้เขียนใครจะตั้งข้อสังเกตต่อไปว่า สาเหตุที่นิราศเรื่อง รำพันพิลาป มีต้นฉบับน้อย คงไม่ใช่เพราะผู้อ่านไม่นิยมทานิราศเรื่องอื่น ๆ เป็นแน่ เนื่องจากนิราศเรื่องนี้จัดว่าเป็นกวีนิพนธ์ที่ดีเด่นเรื่องหนึ่งของสุนทรภู่ ทั้งในด้านความไพเราะและอารมณ์สะเทือนใจ ทั้งนี้ อาจพิจารณาได้จากแนวทางว่า เมื่อสุนทรภู่แสดงความในใจเรื่องที่ตนไฝ่รักกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพอย่างพรึงพรุกและเปิดเผยใน รำพันพิลาป แล้ว อาจได้คิดภายหลัง จะเนื่องควยตระหนักถึงความไม่เหมาะสมไม่ควร หรือด้วยความหวั่นเกรงพระราชอาญาอย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้งสองประการ สุนทรภู่จึงไม่กล้าเปิดเผยต้นฉบับ รำพันพิลาป ใหนักนิยบบทกลอนคัดลอกไปอ่านเช่นนิราศเรื่องอื่น ๆ คงมีผู้ใดอ่านหรือคัดลอกบ้างในวงจำกัด จึงทำให้นิราศเรื่องนี้ไม่สุ่แพร่หลายทานิราศเรื่องอื่น ๆ ของสุนทรภู่.

2. ธนิต อยู่โพธิ์ เสนอข้อสันนิษฐานว่า ผู้แต่ง นิราศพระแท่นดงรัง ซึ่งเคยเข้าใจผิดว่าเป็นสุนทรภู่แท้ที่จริงคือ เสมียนมี หรือหมื่นพรหมสมพัทธ์ ผู้เป็นศิษย์ในเชิงกลอนของสุนทรภู่ (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 59 - 69)

3. "the author divides himself to form characters" (McCurdy, 1968 : 427)

บทที่ 2

ทฤษฎีเบื้องหลัง

ทฤษฎีจิตวิเคราะห์

ในการศึกษาพฤติกรรมของบุคคลตามแนวของศาสตร์ที่เรียกว่า "จิตวิทยา" (Psychology) นี้ นักจิตวิทยามีความเห็นแตกต่างกันออกไป และทางเสนอทฤษฎีทางจิตวิทยาไปตามแนวคิดและการศึกษาค้นคว้าของตน ทฤษฎีจิตวิทยาที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายมากที่สุดทฤษฎีหนึ่ง และจะใช้เป็นทฤษฎีพื้นฐานสำหรับการศึกษาค้นคว้าของปริญญานพนธ์เรื่องนี้ คือ ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ อันเป็นทฤษฎีว่าด้วยบุคลิกภาพ

ผู้นำกลุ่มนักจิตวิทยาในแนวทฤษฎีจิตวิเคราะห์ คือ จิตแพทย์เชื้อสายยิว ชื่อ ศาสตราจารย์ ซิกมุนด์ ฟรอยด์ ซึ่งเริ่มเผยแพร่ทฤษฎีจิตวิเคราะห์เมื่อต้นศตวรรษที่ 20 (Freud, 1965 : 1 - 3) แนวคิดของทฤษฎีนี้ได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางในกลุ่มนักจิตวิทยาทั้งในยุโรปและอเมริกา แม้บางเรื่องจะมีผู้คัดค้านอย่างรุนแรง แต่แนวคิดของทฤษฎีจิตวิเคราะห์หลายเรื่องก็เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปในกลุ่มนักจิตวิทยาและจิตแพทย์ นอกจากนี้ยังมีทฤษฎีบุคลิกภาพสำคัญ ๆ ที่นักจิตวิทยารุ่นหลัง ๆ ซึ่งบางคนก็เป็นสานุศิษย์ของฟรอยด์สรรรค์สร้างขึ้น โดยดัดแปลงและปรับปรุงจากแนวคิดของฟรอยด์ (Schneider, 1965 : 138)

จิตสำนึก จิตใก้ลสำนึก และจิตไร้สำนึก

ก่อนที่จะพูดถึงโครงสร้างของบุคลิกภาพตามทฤษฎีของฟรอยด์ จะต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับระดับของการรับรู้ (awareness) ของมนุษย์เสียก่อน ฟรอยด์เชื่อว่า การรับรู้ของคนเรามีสามระดับ คือ

- จิตสำนึก (conscious)
- จิตใก้ลสำนึก (preconscious)
- จิตไร้สำนึก (unconscious)

พรอยด์กล่าวว่า มนุษย์จะมีความสำนึกหรือจดจำสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ในขอบเขตที่จำกัด และในช่วงระยะเวลาหนึ่งด้วย สิ่งที่เป็นความคิด ความรู้สึก มโนภาพ (visual image) หรือความทรงจำเกี่ยวกับประสบการณ์ต่าง ๆ ที่เราสำนึกนั้น จะอยู่ในระดับของการรับรู้ที่เรียกว่า จิตสำนึก

นอกจากนี้ พรอยด์เชื่อว่ายังมีประสบการณ์ ความรู้ ความคิด ฯลฯ อีกพวกหนึ่ง ซึ่งเก็บซ่อนอยู่ในระดับใต้จิตสำนึกลงไป ดังนั้น บุคคลจะไม่มีควมสำนึกในประสบการณ์ ความรู้ ความคิด ฯลฯ เหล่านั้น ทั้ง ๆ ที่มันยังมีใ้สูญหายไปไหน ทั้งนี้ จากการคลุกคลีกับคนไข้โรคจิต โรคประสาท เป็นเวลานาน พรอยด์และเพื่อนนายแพทย์ของเขาซึ่งมีความสนใจในการมุ่งบำบัดอาการโรคจิต โรคประสาทอย่างจริงจัง ได้พบว่า การสะกดจิตคนไข้ช่วยให้คนไข้ระลึกถึงเรื่องราวหรือความนึกคิดต่าง ๆ ซึ่งโดยปกติเขาจดจำไม่ได้ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เขาไม่เคยสำนึกเลยว่าตนมีความคิด ความรู้สึก หรือเคยมีประสบการณ์นั้น ๆ มาก่อน โดยนัยนี้พรอยด์จึงเห็นว่าคนเราจะมีควมทรงจำส่วนหนึ่งที่เก็บซ่อนอยู่ในระดับใต้จิตสำนึก ซึ่งมีสองระดับ คือ ระดับจิตใกล้สำนึก และระดับจิตไร้สำนึก

ระดับจิตใกล้สำนึก อยู่ในระดับของการกำหนดถูกตัดไปจากระดับจิตสำนึก ในเวลาปกติเราจะไม่มีความสำนึกในความคิด ความรู้สึก ประสบการณ์ ฯลฯ ที่อยู่ในระดับนี้ แต่เมื่อมีสิ่งใดสิ่งหนึ่งมากระตุ้นเพียงเล็กน้อย หรือไม่มีสิ่งใดกระตุ้น แต่เกิดจากความพยายามระลึกของเราเอง เราก็จะเกิดควมสำนึกในสิ่งเหล่านั้นขึ้นมาได้ไม่ยากนัก

ส่วนระดับจิตไร้สำนึก นั้น เป็นระดับซึ่งเก็บเรื่องราว ประสบการณ์ต่าง ๆ ตลอดจนความรู้สึก ความคิด ฯลฯ ส่วนหนึ่ง ซึ่งนอกจากบุคคลจะไม่มีควมสำนึกอยู่แล้ว ยังไม่อาจจะระลึกขึ้นมาได้ง่าย ๆ เหมือนกับพวกที่อยู่ในระดับจิตใกล้สำนึก พรอยด์ยืนยันว่าความทรงจำส่วนที่อยู่ในระดับจิตไร้สำนึกนี้เอง มีบทบาทอย่างสำคัญต่อพฤติกรรมของบุคคล (Baughman and Welsh, 262 - 263)

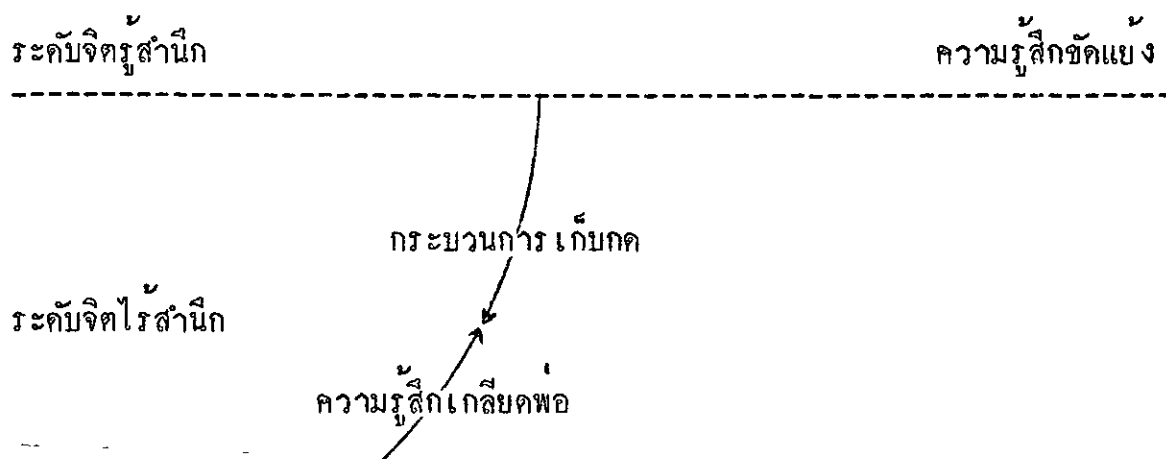
ในระยะต้น ๆ ของการรักษาคนไข้โรคจิตโรคประสาท พรอยด์และเพื่อนนายแพทย์ได้ใช้วิธีการสะกดจิตคนไข้ให้ระลึกถึงความทรงจำที่อยู่ในระดับใต้จิตสำนึกขึ้นมา ทำให้

สภาพจิตใจของคนไข้ดีขึ้น ต่อมาพรอยด์พบว่าการรักษาโรคจิตโรคประสาทด้วยการสะกดจิตได้ผลไม่ถาวร กล่าวคือ เมื่อจิตแพทย์ยุติความสัมพันธ์กับคนไข้ คนไข้ก็กลับมีอาการป่วยทางจิตอีก พรอยด์จึงคิดค้นวิธีการใหม่ เรียกว่า free association ซึ่งยึดหลักการให้คนไข้ระลึกถึงความทรงจำในระดับใต้จิตสำนึก เช่น เกี่ยวกับการสะกดจิต ต่างกันแต่ว่าวิธีหลังนี้พรอยด์จะให้คนไข้อยู่ในสภาพปกติที่สุด ซึ่งได้ผลการรักษาเป็นที่น่าพอใจ (Nuttan, 1962 : 27 - 29) จากการบำบัดคนไข้โรคจิตโรคประสาทด้วยวิธีทั้งสองที่กล่าวนี้

พรอยด์ได้พบว่า พฤติกรรมส่วนใหญ่ของบุคคลจะมีสาเหตุจากความรู้สึก ความปรารถนา ฯลฯ ที่อยู่ในจิตไร้สำนึกนี้ โดยที่คนเราไม่รู้ตัว นอกจากนั้นบุคคลยังพยายามต่อต้านไม่ให้สิ่งที่อยู่ในจิตไร้สำนึกนี้พุ่งขึ้นมาอยู่ในระดับจิตสำนึกอย่างไร้ตัวอีกด้วย โดยอาศัยกระบวนการเก็บกด (Repression) ทั้งนี้ เนื่องจากว่า ความทรงจำต่าง ๆ ที่ถูกเก็บกดอยู่ในจิตไร้สำนึกนี้มักเป็นสิ่งที่บุคคลไม่ต้องการรับรู้ ด้วยเหตุที่ว่าสิ่งนั้นหรือเรื่องนี้มีลักษณะที่ขัดแย้งกับศีลธรรมและหลักเกณฑ์ของสังคม หรือเป็นสิ่งที่จะทำให้ลายความมั่นคงทางใจ (security) ของบุคคลอย่างใดอย่างหนึ่ง การยอมรับประสบการณ์นั้น ๆ ให้เข้ามาอยู่ในจิตไร้สำนึก จะก่อให้เกิดความปวดร้าว ไม่สบายใจ จึงต้องพยายามเก็บกดความทรงจำเหล่านั้นไว้ในระดับจิตไร้สำนึก (Schneider, 1965 : 164) ตัวอย่างเช่น ถ้าคน ๆ หนึ่งเกลียดพ่อของเขา เขาจะต้องเก็บกดความรู้สึกนี้ให้อยู่ในจิตไร้สำนึก และจะต่อต้านไม่ยอมรับความรู้สึกนี้ โดยไม่รู้ตัวว่าเขามีความรู้สึกเช่นนั้นอยู่ และไม่รู้ตัวที่กำลังต่อต้านไม่ให้ความรู้สึกดังกล่าวนี้มาอยู่ในความสำนึกอีกด้วย เพราะเหตุว่าการสำนึกอยู่ในความรู้สึกนี้ จะทำให้เขาปวดร้าวด้วยความรู้สึกผิด (Baughman and Welsh, 1962 : 262 - 263)

ระบบของการรับรู้ซึ่งมีสามระดับ คือ ระดับจิตสำนึก จิตใก้สำนึก และจิตไร้สำนึกนี้ ขึ้นอยู่กับความจริงง่าย ๆ ว่า จิตใจของมนุษย์โดยปกติยอมต่อต้านหรือปฏิเสธประสบการณ์หรือแนวโน้มต่าง ๆ ซึ่งไม่อาจผสมกลมกลืนอย่างเรียบร้อยไปกับเหตุการณ์ในชีวิตได้ จึงต้องมีการแยกประสบการณ์ ความรู้สึก ความคิด ฯลฯ ส่วนที่ไม่พึงปรารถนาจะรับรู้ไปอยู่ในระดับใต้จิตสำนึก (Schneider, 1965 : 165)

อย่างไรก็ตาม ความพยายามเก็บกดหรือซ่อนเร้นประสบการณ์ หรือความรู้สึก ความรู้สึก ฯลฯ ที่บุคคลไม่ปรารถนาจะรับรู้ให้พ้นจากการสำนึกนั้น กลับไม่เป็นผลดีเลย ด้วยเหตุที่ว่า สิ่งที่ถูกเก็บกดเหล่านี้มีพลังผลักดันให้มุ่งเข้าสู่จิตไร้สำนึก พลังผลักดันนี้จะถูกต่อต้านด้วยพลังอื่นโดยกลไกอัตโนมัติของการบริหารบุคลิกภาพ ซึ่งพยายามเก็บกดสิ่งที่อยู่ในจิตไร้สำนึกไว้ในระดับเดิม จึงปรากฏบ่อยครั้งว่า แรงผลักดันของสิ่งที่อยู่ในจิตไร้สำนึก เมื่อปะทะกับแรงต้านทานแล้ว ทำให้เกิดความรู้สึกขัดแย้งในระดับของจิตไร้สำนึก กล่าวคือ บุคคลจะรู้สึกถึงความขัดแย้ง ความวิตกกังวลบางอย่างโดยไม่ทราบสาเหตุ ซึ่งอาจแสดงภาพได้ดังนี้

ความรู้สึกขัดแย้งที่เกิดขึ้นเช่นนี้ เป็นสาเหตุอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดความวิตกกังวลโดยไม่ทราบสาเหตุ และมุ่งขจัดความวิตกกังวลนี้อย่างไม่สมเหตุสมผล ซึ่งอาจแสดงออกในรูปของพฤติกรรมแบบต่าง ๆ และบางแบบสังคมอาจไม่ยอมรับ เช่น ในกรณีของลูกที่เกลียดพอ อาจย้ายความรู้สึกเกลียดพอ ไปแสดงความมุงร้ายต่อคนอื่นด้วยการก้าวร้าว รุกราน หรือมีอาการแปรปรวนทางประสาทต่าง ๆ หรือเกิดอาการเจ็บป่วยทางกาย

ข้อเท็จจริงที่พരยคัพพบว่า คนไข้โรคจิต โรคประสาท มักจะหายจากการเจ็บป่วยทางจิตเมื่อคนไข้ได้ตระหนักถึงสาเหตุที่แท้จริงซึ่งซ่อนอยู่ในจิตไร้สำนึก แสดงให้เห็นว่า ประสบการณ์ ความรู้สึก ความคิด ฯลฯ ซึ่งซ่อนเร้น แอบแฝงให้พ้นจากการสำนึก

ของบุคคล มีอิทธิพลอย่างสูงต่อพฤติกรรมของบุคคล ฝรอยด์ว่า สิ่งต่าง ๆ ภายในจิตไร้สำนึกซึ่งมีอิทธิพลต่อบุคคลอย่างใหญ่หลวงนี้ ส่วนใหญ่เป็นประสบการณ์ในวัยเด็ก (Nuttin, 1962 : 33)

การค้นพบ "ดินแดนลับแลแห่งจิต" (hinterland of the human mind) หรืออาณาจักรแห่งจิตไร้สำนึกนี้ นับเป็นการค้นพบที่สำคัญที่สุดเรื่องหนึ่งของฝรอยด์ (Schneider, 1965 : 163) เนื่องจากทำให้เขาสามารถเข้าถึงสาเหตุแห่งพฤติกรรมของมนุษย์ได้อย่างลึกซึ้ง และทฤษฎีบุคลิกภาพเรื่องอื่น ๆ ของฝรอยด์ ก็ล้วนแต่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับเรื่องของจิตไร้สำนึก *

โครงสร้างของบุคลิกภาพ

ฝรอยด์อธิบายว่า บุคลิกภาพประกอบขึ้นจากการทำงานร่วมกันของระบบใหญ่ ๆ สามระบบ ซึ่งฝรอยด์เรียกว่า อิท (id) อีโก (ego) และ อีชีอีโก (superego) (ฮอลล์และลินคเชย์ : 1 - 4)

ทั้งสามระบบนี้ ต่างมีหน้าที่และขอบเขตของการปฏิบัติงานดังนี้

อิท เป็นระบบที่มีอยู่ในตัวบุคคลนับตั้งแต่เกิด เดิมทีเคียวอิทจะครอบครองพลังงานทางจิตทั้งหมด ซึ่งเกิดขึ้นจากแรงขับของสัญชาตญาณต่าง ๆ อันเป็นสภาวะที่มีมาพร้อมตัวบุคคลเช่นกัน ฝรอยด์แยกประเภทของสัญชาตญาณออกเป็นสองประเภทใหญ่ ๆ คือ

- สัญชาตญาณชีวิต (life instinct) เป็นความปรารถนาที่จะดำรงชีวิตอยู่ของบุคคล ซึ่งมีแรงขับก่อให้เกิดความต้องการต่าง ๆ เช่น ความหิวอาหาร ความกระหายน้ำ ความต้องการอากาศหายใจ เป็นต้น นอกจากนี้ ก็มีสัญชาตญาณทางเพศ (sex instinct) ซึ่งมีความต้องการความรัก ความต้องการสืบพันธุ์ ฯลฯ อันล้วนแล้วแต่ก่อให้เกิดความปรารถนาในทางความรักระหว่างเพศทั้งสิ้น รวมอยู่ในสัญชาตญาณแห่งการดำรงชีวิต ฝรอยด์ถือว่า สัญชาตญาณทางเพศนี้มีพลังใหญ่หลวงซึ่งก่อให้เกิดแรงขับเคลื่อนที่มีอำนาจสูงมาก ในทฤษฎีจิตวิเคราะห์ยุคหลัง ๆ ก็ยังคงให้ความสำคัญแก่สัญชาตญาณ

ทางเพศน้อย แต่ได้กำหนดความหมายให้กว้างขวางออกไป คือ นอกจากจะหมายถึงความรัก ความปรารถนาในทางเพศเป็นสำคัญแล้ว ยังครอบคลุมถึงความรัก ความผูกพันต่อตนเอง และต่อผู้อื่นอีกด้วย (Brill, 1938 : 16)

- สัญชาตญาณมรณะ (death instinct) เป็นความปรารถนาที่จะกลับไปอยู่ในสภาวะเดิมของบุคคล คือ ความตาย สัญชาตญาณนี้ก่อให้เกิดความปรารถนาที่จะทำลายตัวเอง แต่แรงขับความปรารถนาจะถูกสกัดกั้นหรือต้านทานด้วยแรงขับของสัญชาตญาณชีวิต เป็นผลให้แรงขับของความปรารถนาที่จะทำลายตนเองของบุคคลหันเหไปสู่วัตถุทดแทน ผลักดันให้บุคคลแสดงอาการก้าวร้าวรุกราน (aggression) บุคคลอื่น

فروยต์ได้ยกตัวอย่างของพฤติกรรมสำคัญ ๆ ที่ปรากฏในรูปของสัญชาตญาณมรณะว่า การต่อต้านไม่ยอมรับการรักษาของผู้ป่วยโรคจิตโรคประสาท ความปรารถนาที่จะถูกลงโทษ การสำนึกผิด และความรู้สึกผิด (guilt feeling) ในจิตไร้สำนึก ล้วนแต่เป็นการแสดงออกซึ่งความปรารถนาที่จะทำลายตนเอง ส่วนการก้าวร้าวรุกรานต่อผู้อื่น ได้แก่ การทำสงคราม เป็นต้น (Nuttan, 1962 : 83)

เมื่อพลังงานทางจิตซึ่งมีแหล่งที่มาจากสัญชาตญาณต่าง ๆ ดังกล่าว สะสมในอิตมากขึ้น พลังของความปรารถนาจากสัญชาตญาณจะทำให้บุคคลอยู่ในภาวะตึงเครียด ไม่สบาย ดังนั้น เมื่อใดระดับความตึงเครียดของคนสูงขึ้น ไม่ว่าจะเนื่องจากการเร้าจากภายนอก หรือภายในร่างกายเองก็ตาม หน้าที่ของอิตก็คือ จะต้องขจัดความตึงเครียดให้หมดไปหรือลดลง เพื่อให้ร่างกายหรือจิตใจได้รับความสบาย กฎของการลดความตึงเครียดที่อิตปฏิบัตินี้ เรียกว่า "กฎแห่งความสุขสบาย" (pleasure principle) กฎนี้มีความมุ่งหมายจะลดความเครียดของบุคคล เพื่อให้บุคคลได้รับความเพลิดเพลินและความพอใจเป็นหลัก โดยอิตจะไม่คำนึงถึงเหตุผลหรือคุณค่าทางศีลธรรมจรรยา เป็นการไม่รับรู้ ไม่สนใจต่อประสบการณ์ของโลกภายนอกโดยสิ้นเชิง

อิทธิพลกระบวนการสองแบบ ในการขับพลังไปปฏิบัติการลดความตึงเครียดของบุคคล กระบวนการสองแบบนี้ ได้แก่

1. ปฏิกริยาอัตโนมัติ (reflex action) เป็นสิ่งที่มีมาโดยกำเนิด โดยไม่ต้องเรียนรู้ เช่น การจาม การกระพริบตา มันจะช่วยลดความเครียดที่ร่างกายมีปฏิกริยาชนิดนี้ไว้มากมาย เพื่อจะลดความตึงเครียดแบบธรรมดา
2. กระบวนการปฐมแบบ (primary process) เป็นกระบวนการซึ่งเกี่ยวข้องกับปฏิกริยาทางจิตแบบซับซ้อนยิ่งขึ้น โดยการสร้างมโนภาพขึ้นต้นขึ้นมาเพื่อจัดการความตึงเครียด เช่น คนที่กำลังหิวอาจสร้างภาพอาหาร (ตามที่เคยรับรู้) ขึ้นในมโนภาพ เพื่อผ่อนคลายความตึงเครียดซึ่งเกิดจากแรงขับของความต้องการอาหาร ลักษณะการคิดเห็นไปเองโดยสร้างภาพวัตถุที่ปรารถนาขึ้นในมโนภาพนี้ เรียกว่า "การสำเร็จความปรารถนา" (wish - fulfillment) พรอยด์เชื่อว่าการฝันในเวลากลางคืน ก็เป็นกระบวนการปฐมแบบในคนปกติ โดยถือว่าบุคคลจะฝันเพื่อให้ตนสมความปรารถนา หรือพยายามให้ได้มาซึ่งสิ่งที่ปรารถนาเสมอ นอกจากนี้ การสร้างภาพหลอนของคนไข้โรคจิต การคิดฝัน หรือการคิดคำในฝันล้วนอย่างหนึ่งความเป็นจริง ล้วนแต่เป็นปฏิกริยาในกระบวนการปฐมแบบ ซึ่งเป็นการสำเร็จความปรารถนาในมโนภาพ อันเป็นความจริงอย่างเดียวกับที่อิทธิพล

จะเห็นได้ว่า กระบวนการปฐมแบบที่สร้างขึ้นนี้ อาจจะทำให้บุคคลได้รับความพึงพอใจเพียงชั่วคราวชั่วคราว แต่ก็ไม่สามารถจะลดความตึงเครียดได้อย่างแท้จริง ในโครงสร้างของบุคลิภาพ จึงต้องมีองค์ประกอบของบุคลิภาพอีกระบบหนึ่ง คือ อตตา ซึ่งจะช่วยให้กระบวนการลดความตึงเครียดเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพขึ้น

โดยปกติกระบวนการลดความตึงเครียดของอิทธิพล จะอยู่ในระดับจิตไร้สำนึกเกือบจะทั้งหมด กระบวนการปฏิบัติการของอิทธิพลจะเป็นไปอย่างที่ไม่บุคคลไม่มีความสำนึก แม้ว่าบางอย่างจะมีอิทธิพลก่อให้เกิดพฤติกรรมอย่างเด่นชัด ตัวอย่างเช่น เด็กหญิงคนหนึ่งมีความเกลียดชังน้องชายอย่างรุนแรงอยู่ในจิตไร้สำนึก แต่ในความจริงเด็กหญิงกลับมีปฏิกริยาไปในทางปกป้องพิทักษ์ภักดิ์ให้น้อง ในบางกรณีแรงขับที่อิทธิพลควบคุมอยู่อาจพุ่งเข้ามา

อยู่ที่จิตสำนึกได้ในสภาวะบางอย่าง เช่น เมื่ออัตตาอ่อนแอ ควบคุมจิตใจไม่ได้ บุคคลก็จะมีพฤติกรรมแปลก ๆ กระทำสิ่งต่าง ๆ ตามแรงกระตุ้นภายในทันที

อิตตา เป็นโครงสร้างของบุคลิกภาพส่วนที่พัฒนาขึ้นทีหลัง เมื่อบุคคลอายุประมาณสองขวบ สมรรถภาพของอิตตาขึ้นอยู่กับประสบการณ์ในวัยทารกและวัยเด็ก หน้าที่ของอิตตาก็คือ มุ่งหวังจะสร้างกระบวนการลดความเครียดในร่างกายหรือจิตใจของบุคคล เช่นเดียวกับอิทธิ โดยมุ่งปฏิบัติการให้เหมาะสมกับความเป็นจริงของโลกภายนอก มิได้มุ่งเพียงตอบสนองความต้องการให้บุคคลได้รับความพึงพอใจ โดยไม่คำนึงถึงความเป็นจริงของโลกภายนอกเช่นอิทธิ เป็นต้นว่า คนหิวจะต้องชวนชวชวยแสวงหาอาหารมารับประทาน ความตึงเครียดซึ่งเกิดจากความหิวจึงจะลดลงหรือหมดไป นั่นก็คือ อิตตาเรียนรู้ถึงความแตกต่างระหว่างภาพอาหารในความจำกับอาหารจริง ๆ และรับรู้ว่าจะทำให้สมความปรารถนาของร่างกายได้ด้วยการชวนชวชวยหาอาหารมากิน จึงนับว่าอิตตาทำตาม "กฎแห่งความเป็นจริง" (reality principle) ซึ่งจะป้องกันมิให้บุคคลชจัดหรือผ่อนคลายความตึงเครียดจนกว่าจะพบวัตถุที่เหมาะสมกับความต้องการ และเหมาะสมกับความเป็นจริงของโลกภายนอกด้วย ดังนั้น ในบางครั้งกฎแห่งความเป็นจริงนี้ จะหน่วงเหนี่ยวกฎแห่งความสุขสบายไว้ระยะหนึ่ง แต่ในที่สุดกฎแห่งความสุขสบายก็จะมาถึง เมื่อบุคคลได้พบวัตถุหรือวิธีการที่เหมาะสมแล้ว ความตึงเครียดก็จะลดลง

หน้าที่ของอิตตา จึงเป็นการค้นหาความเป็นจริงเพื่อรับรู้ และสร้างวิธีการต่าง ๆ ที่จะลดความเครียด โดยพิจารณาให้เหมาะสมกับสภาพการณ์ของโลกภายนอกด้วย แต่บางที่อิตตาก็ปฏิบัติการลดความเครียดโดยไม่มีการค้นหาหรือสนใจความเป็นจริงบ้างเหมือนกัน เช่น การฝันกลางวัน (day dreams) แต่การฝันชนิดนี้แตกต่างกับฝันหวานที่อิทธิสร้างขึ้น เพราะอิตตาจะรับรู้ว่าความคิดฝันนั้นเป็นสิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อความเพลิดเพลิน และผ่อนคลายภาระอันหนักของอิตตาเพียงชั่วคราวชั่วคราวยาว หาได้ถือเป็นเรื่องจริงจึงไม่

อิตตาเป็นผู้ควบคุมและเลือกหาวัตถุและวิธีการที่จะลดความเครียด โดยจะต้องพยายามประสมประสานความต้องการของอิทธิและอิตตา ซึ่งเป็นองค์ประกอบของโครงสร้างบุคลิกภาพอีกระบบหนึ่ง รวมทั้งพิจารณาความเป็นจริงของโลกภายนอก จากนั้นก็จะเป็น

ผู้สร้างปฏิกริยาตอบสนองความปรารถนาที่เลือกแล้ว ดังนั้น อตฺตาจึงทำหน้าที่เป็นผู้บริหารบุคลิกภาพอย่างแท้จริง ในการนี้อตฺตาจะดึงพลังจากอิหมาเข้าปฏิบัติ

ในการประสมประสานความต้องการของอิหและอิหัตตา เพื่อควบคุมและสร้างพฤติกรรมที่ลดความตึงเครียดภายใน และสอดคล้องกับโลกภายนอกนั้น อตฺตาจะต้องใช้พลังบางส่วนไปยับยั้งอิห ซึ่งพ่วงพลังความปรารถนาบางประการขึ้นมา ทำให้เกิดการปะทะกันระหว่างแรงขับความปรารถนาของอิหกับแรงต้านทานของอิตฺตาในจิตไร้สำนึก เช่นกรณีของลูกที่เกลียดพ่อดังกล่าวกแล้วในตอนต้น ๆ

แต่ในบางกรณีอิตฺตาก็ไม่สามารถจะเอาชนะอิหหรืออิหัตตาได้ เนื่องจากอิตฺตาไม่เข้มแข็งพอ หรืออ่อนแอลงในบางขณะ ไม่สามารถเลือกหาวิธีการหรือวัตถุที่เหมาะสมตอบสนองความต้องการของบุคคลได้ อิหก็จะดึงพลังกลับไปใช้อีก ยังผลให้บุคคลมีพฤติกรรมที่เกิดจากแรงขับของสัญชาตญาณ ซึ่งมีลักษณะป่าเถื่อนเป็นส่วนมาก และในบางกรณีอิหหรืออิหัตตาแรงเรวมากเกินไป อิตฺตาไม่สามารถหาทางออกที่เหมาะสมได้ แต่ยังไม่สูญเสียพลังควบคุมเสียทีเดียว ก็จะใช้พลังงานส่วนหนึ่งสร้างกลวิธานป้องกันตัว (defense mechanism) ขึ้นมา กลวิธานนี้จะอยู่ในรูปแบบของพฤติกรรมแบบต่าง ๆ ของบุคคล เพื่อขจัดความวิตกกังวลอันเกิดจากการคุกคามของอิหหรืออิหัตตา ซึ่งจะได้อธิบายโดยละเอียดในตอนหลัง

อิหัตตา เป็นระบบหนึ่งในโครงสร้างของบุคลิกภาพ ซึ่งพัฒนาขึ้นที่หลังอิตฺตามันสะสมรูปแบบขึ้นจากการเลียนแบบเชิงเปรียบเทียบ (identification) โดยบุคคลจะเทียบเคียงความประพฤติของตนกับเกณฑ์การเห็นชอบหรือการห้ามของบิดามารดาแรก ๆ บิดามารดาจะเป็นผู้ให้กฎเกณฑ์เหล่านี้ด้วยการบังคับสั่งสอน มีการลงโทษ เช่น คุมมองควยสายตาทำหิ คาคโทษ งดจ่ายเบี้ยเลี้ยงประจำวัน เมียน ตี และการให้รางวัล เช่น ยืม กลาวชมเชย ให้ขนม เหล่านี้เป็นกรี่ขู่คุกคามหรือความผิดถูกของการกระทำและความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ ต่อไปเด็กก็จะรับเอากฎเกณฑ์เหล่านั้นมาควบคุมตนเอง

รูปแบบของอีธิตตา มีสองลักษณะ คือ

มาตรฐานแห่งอีธิตตา (ego - ideal) เป็นรูปแบบที่ยึดมั่นในคุณงามความดี ที่สอดคล้องกับศีลธรรมและสังคมนิยมยกย่อง เช่น การเสียสละ ความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ เป็นต้น

ความรู้สึกผิดชอบ (conscience) เป็นรูปแบบที่ปฏิเสธความเลื่อมทรามต่าง ๆ ซึ่งขัดแย้งกับศีลธรรมและสังคมทำนุติเตียน เช่น การลักขโมย การประพฤตินิคมทางเพศ เป็นต้น

อีธิตตาไม่มีแรงขับของมันเอง แต่ถ้ามันเข้มแข็งพอก็จะดึงพลังจากอิทธิมาให้ได้ เช่นเดียวกับอีธิตตา หน้าที่ของอีธิตตาก็คือ การควบคุมกระบวนการลดความเครียดของอิทธิหรืออีธิตตา ตามกฎเกณฑ์ในทางศีลธรรม คุณธรรม ซึ่งมีลักษณะเป็นอุดมคติของสังคม โดยไม่คำนึงถึงเหตุผล หรือความเป็นจริงของโลกภายนอก และไม่คำนึงถึงความต้องการของสัญชาตญาณภายใน ดังนั้น หน้าที่ของอีธิตตาก็จะขัดแย้งกับแรงขับความปรารถนาของอิทธิบ่อยครั้ง ควบคู่กับการพยายามควบคุมและหักห้ามการแสดงออกของแรงขับที่ป่าเถื่อน โดยเฉพาะแรงขับทางเพศ และแรงขับความก้าวร้าวรุกราน ซึ่งไม่เป็นที่พึงปรารถนาของสังคม ในขณะที่ความพยายามของอีธิตตาในการชักนำบุคคลไปสู่พฤติกรรมที่มาตรฐานแห่งอีธิตตาคิดถืออยู่ ซึ่งอาจมีมาตรฐานสูงเกินไป และไม่เหมาะสมกับเหตุผลและข้อเท็จจริงในโลกภายนอก อาจทำให้อีธิตตาปฏิบัติงานล้มเหลว และบุคคลจะเกิดความคับข้องใจ ความรู้สึกผิด อันเนื่องมาจากการลงโทษของอีธิตตา

เมื่อเกิดระบบอีธิตตาขึ้นในบุคคลแล้ว ก็หมายความว่าบุคคลจะถูกควบคุมด้วยการลงโทษตนเองโดยอีธิตตา เมื่อเขาฝ่าฝืนหรือละเมิดกฎเกณฑ์หรือค่านิยมที่เขาสะสมเป็นรูปแบบของอีธิตตาอยู่ เขาก็จะรู้สึกผิดหรือละอาย ถึงแม้ว่าบุคคลอื่น ๆ จะไม่รู้เกี่ยวกับการฝ่าฝืนของเขาก็ตาม และโดยที่อีธิตตาไม่อาจแยกความเป็นจริงกับความคิดฝันออกจากกันได้ ดังนั้น แม้ว่าบุคคลจะเพียงแต่คิดละเมิดกฎเกณฑ์ที่อีธิตตากำหนดไว้โดยยังไม่ได้ปฏิบัติจริง บุคคลก็อาจรู้สึกผิดหรือละอายได้โดยการลงโทษของอีธิตตา

ข้อที่นำสังเกตประการหนึ่งก็คือ อธิธัตตาของบุคคลพัฒนาขึ้นจากการเลียนแบบเชิงเปรียบเทียบกับมาตรฐานความดีงาม และเกณฑ์ความเห็นผิดชอบชั่วดีของพ่อแม่ รูปแบบของมันจึงขึ้นอยู่กับประสบการณ์ไวยาทารกและวัยเด็กเช่นเดียวกับธัตตา นอกจากนี้ธัตตาจะมีรูปแบบและความเข้มแข็งเพียงใด ย่อมขึ้นอยู่กับกรอบมรดกจากบิดามารดาของแต่ละบุคคล ซึ่งบุคคลได้รับทั้งทางตรงและทางอ้อม

โดยปกติแล้ว ระบบทั้งสามของโครงสร้างของบุคลิกลักษณะ คือ อิด ธัตตา และ อธิธัตตา จะปฏิบัติงานร่วมกันอย่างกลมกลืน โดยมีธัตตาเป็นผู้นำ อันจะยังผลให้พฤติกรรมของบุคคลเป็นไปอย่างมีเหตุผล สอดคล้องกับความต้องการภายใน และไม่ขัดแย้งกับหลักศีลธรรม แต่การระบบทั้งสามปฏิบัติงานไม่ประสานกัน บุคคลก็จะมีพฤติกรรมไม่ดีนัก กล่าวคือ ถ้าอิดธัตตาสามารถนำพลังงานส่วนใหญ่จากแรงขับมาใช้ได้ บุคคลก็จะมีพฤติกรรมไปในทางมุ่งตอบสนองแรงกระตุ้นภายใน โดยไม่คำนึงถึงสิ่งแวดล้อม หลักเกณฑ์ของสังคมหรือศีลธรรม

ความวิตกกังวล (Anxiety)

ความวิตกกังวลเป็นภาวะความตึงเครียดของอารมณ์ที่เป็นปฏิกิริยาตอบสนองต่ออันตรายเช่นเดียวกับความกลัว (fear) ต่างกันแต่ความกลัวเป็นการสนองตอบโดยธรรมชาติต่ออันตรายภายนอก ส่วนความวิตกกังวลเป็นการตอบสนองต่ออันตรายที่เกิดขึ้นภายในของบุคคล โดยมีสาเหตุดั้งเดิมมาจากภายนอก ตัวอย่างเช่น คนที่กลัวแก๊งปืน तोหน้าเรา ทำให้เราเกิดความกลัว และถ้าเราสูญเสียการควบคุมแรงขับภายในของเรา เราก็จะรู้สึกวิตกกังวล (Boughman and Welsh, 1962 : 426) กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ บุคคลจะรู้สึกวิตกกังวล เมื่อธัตตาถูกขู่เข็ญโดยพลังของแรงขับภายใน และการเรบีกรองของอิดธัตตา หรืออย่างใดอย่างหนึ่งในสภาพการณ์หนึ่ง ๆ

ทั้งนี้ อาจแบ่งความวิตกกังวลได้เป็นสามแบบ คือ (ฮอลล์และลินด์เซย์, 2514 : 13 - 14)

- Reality anxiety เป็นความกลัวอันตรายที่แท้จริงในโลกภายนอก เช่น กลัวถูกพ่อแม่ลงโทษ กลัวสังคมจะปฏิเสธไม่ยอมรับ เป็นต้น

Reality anxiety จะเป็นความวิตกกังวลที่เป็นพื้นฐานของความวิตกกังวลอีกสองแบบต่อไป

- Neurotic anxiety เกิดขึ้นเมื่อแรงขับของสัญชาตญาณภายในบุคคลพยายามแสดงออก และบุคคลเกรงว่าเขาจะถูกลงโทษ ถ้าไม่สามารถควบคุมมันไว้ได้นับว่าเป็นความวิตกกังวลชนิดที่เกิดขึ้นภายใน ซึ่งอันที่จริงก็มีสาเหตุมาจากความเป็นจริงของโลกภายนอก เป็นต้นว่า (Baughman and Welsh, 1962 : 427) ถ้าเด็กชายคนหนึ่งถูกลงโทษทุกครั้งที่เขาแสดงพฤติกรรมก้าวร้าว เขาก็จะฝึกตัวให้เป็นคนเก็บกดแรงขับของความก้าวร้าวไว้ เมื่อโตขึ้นเขาอาจจะเกิดความวิตกกังวลแบบ Neurotic anxiety ทุกครั้ง เมื่อถูกกระตุ้นให้แสดงพฤติกรรมก้าวร้าว ความกลัวที่แท้จริงของเขา คือ ความกลัวว่าจะถูกลงโทษ อันเป็นความกลัวอันตรายจากภายนอกนั่นเอง

- Moral anxiety หรือความรู้สึกผิด (feeling of guilt) เป็นความกลัวซึ่งเกิดจากการลงโทษของอิच्छิตา เมื่อบุคคลกระทำหรือคิดจะกระทำสิ่งซึ่งตรงกันข้ามกับหลักศีลธรรมซึ่งเขาได้รับการอบรมสั่งสอนมา เขาก็จะรู้สึกผิด และก่อให้เกิดความวิตกกังวล Moral anxiety มีรากฐานของความจริงคล้ายเหมือนกัน กล่าวคือเป็นความกลัวว่าจะถูกลงโทษเหมือนเมื่อเป็นเด็ก และถูกผู้ปกครองลงโทษเมื่อตนแสดงพฤติกรรมที่ขัดกับศีลธรรม ที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ ความวิตกกังวลชนิดนี้ของบุคคลย่อมขึ้นกับอิच्छิตาของบุคคลว่า มีพัฒนาการมากน้อยแค่ไหน อย่างไร

โดยที่ความวิตกกังวลเป็นความหวั่นเกรงซึ่งเกิดขึ้นภายใน บุคคลซึ่งมีความวิตกกังวลจึงไม่รู้ตัวว่าเขาหวั่นเกรงอะไร ยิ่งไปกว่านั้น บุคคลที่มีความวิตกกังวลจะเกิดแรงจูงใจก่อให้เกิดความปรารถนาที่จะป้องกันประสบการณ์ที่เจ็บปวดนั้นมิให้เกิดขึ้นอีก มากกว่าจะมีความปรารถนาที่จะหาสาเหตุของความวิตกกังวล ตัวอย่างเช่น ชายหนุ่มคนหนึ่ง จะกำมือของตนเองไว้ข้างหลังเป็นนิสัยประจำในการแสดงตัวต่อสตรี เมื่อเขาได้รับการรักษาทางจิตเป็นเวลาหลายเดือนต่อมา จึงระลึกถึงเหตุการณ์ที่รบกวนจิตใจของเขาได้ว่า ครั้งหนึ่งเมื่อเขาพุดคุยกับสุภาพสตรีสาวคนหนึ่ง เขาเกิดความรู้สึกกลัวอย่างรุนแรง

เมื่อรู้สึกว่ายากจะจับหน้าอกของเขोजนแทบควบคุมความรู้สึกนั้นไม่ได้ (Baughman and Welsh, 1962 : 427) จะเห็นว่า การเผชิญหน้าหญิงสาวเป็นสถานการณ์ที่ทำให้แรงขับความปรารถนาในทางเพศของอิทธิถูกกระตุ้น ในขณะที่เดียวกันอิทธิตกก็ส่งพลังมาต้านทานทำให้เกิดภาวะความขัดแย้ง (conflicts) ที่มีผลให้อิทธิตกทวนทวนด้วยความวิตกกังวลด้วยความหวั่นเกรงว่าจะควบคุมอิทธิไม่ได้ ในขณะที่เดียวกันร่างกายก็เกิดความตึงเครียดด้วยความวิตกกังวล อิทธิตกจะต้องขจัดความตึงเครียดนี้ให้หมดไป และในกรณีนี้อการกำมือซ่อนไว้ข้างหลังของชายหนุ่ม เป็นกลวิธีป้องกันตัวที่อิทธิตกสร้างขึ้นโดยตรงต่อสถานการณ์ที่ฐั้เผชิญให้อิทธิตกเกิดความวิตกกังวล โดยที่ชายหนุ่มไม่รู้ตัวว่าตนมีความหวั่นเกรงอะไรอยู่

ในบางครั้ง อิทธิตกอาจใช้วิธีป้องกันตัวด้วยการถ่ายโยงสาเหตุของการฐั้เผชิญภายในไปสู่วัตถุหรือสถานการณ์ภายนอก ซึ่งจะปรากฏออกมาในรูปของความหวาดกลัวอย่างรุนแรงที่เรียกว่า โฟเบีย (phobia) ความกลัวชนิดนี้เป็นความหวาดกลัวอย่างถาวร และเป็นความกลัวชนิดที่ไม่มีเหตุที่ควรกลัวในปกติวิสัยของบุคคล ได้แก่ กลัวที่สูง (acrophobia) กลัวการพูด (lalophobia) และกลัวเชื้อโรค (Pathophobia) เป็นต้น (Schneider, 1965 : 326) นอกจากนี้ อิทธิตกอาจใช้วิธีป้องกันตัวอย่างอื่น ๆ ซึ่งจะได้อธิบายในตอนหลัง

พรอยด์สรุปว่า คนเราจะวิตกกังวลเมื่ออิทธิตกถูกฐั้เผชิญ และเห็นว่าความกลัวของอิทธิตกที่เกิดจากการฐั้เผชิญของสัญชาตญาณครั้งแรก ก็คือ ความวิตกกังวลว่าจะสูญเสียความรักของมารดา

พรอยด์เชื่อว่า ความวิตกกังวลนี้ นอกจากจะเป็นสิ่งสนองตอบต่อสิ่งเร้าภายในแล้ว ยังเป็นสัญชาตญาณหรือสิ่งเร้าเตือนบุคคลให้ทำบางสิ่งเพื่อเลี่ยงสถานการณ์ที่เป็นอันตราย ดังกรณีของชายหนุ่มในตัวอย่างที่กล่าวแล้ว ส่วนความกลัวเป็นเพียงสิ่งกระตุ้นธรรมดาให้บุคคลสู้หรือหนีสิ่งคุกคามฐั้เผชิญ

ทัศนาของการของบุคลิภาพ

การที่อัครตาไม่อาจตอบสนองตรงต่อความต้องการของสัญชาตญาณ หรืออีกนัยหนึ่ง แรงขับของอิทธิไค เนื่องด้วยการกดดันของอิทธิตตา หรือเนื่องจากการต่อต้านของ สถานการณ์ที่เป็นจริงของโลกภายนอกก็ตาม จะทำให้อัครตาทกอยู่ในภาวะวิตกกังวล บุคคล เกิดความตึงเครียด และอัครตาจะต้องหาทางขจัดความตึงเครียด และภาวะการคุกคาม จากอิทธิหรืออิทธิตตาให้หมดไป เพื่อรักษาความมั่นคงทางใจไว้ ด้วยเหตุนี้ บุคคลจึงมี การตอบสนองต่อสิ่งเร้าภายในด้วยวิธีการบายเบี่ยงต่าง ๆ นับเป็นการปรับตัวต่อสถานการณ์ ที่คุกคามบุคคลอยู่ และโดยเหตุที่ความต้องการหรือความปรารถนาที่แท้จริงของอิทธิส่วนใหญ่ มีลักษณะรุนแรง ป่าเถื่อน ซึ่งขัดแย้งกับโลกภายนอก หรืออิทธิตตา หรือทั้งสองอย่าง การตอบสนองการเร้าเร้าของอิทธิในบุคคลที่อัครตาควบคุมอำนาจการบริหารบุคลิภาพไว้ได้ จึงมักไม่อาจสนองตอบต่อสัญชาตญาณใดโดยตรง ในชีวิตของแต่ละบุคคลจึงต้องมีการปรับตัว เพื่อลดความเครียดอยู่เรื่อย ๆ แบบของการปรับตัวต่อสถานการณ์แวดล้อมเหล่านี้มีหลายแบบ ซึ่งส่งผลในการปรับตัวได้อย่างมีคุณภาพแตกต่างกัน บุคคลจะเลือกใช้การปรับตัวแบบใด ย่อมขึ้นอยู่กับสมรรถภาพของอัครตาเป็นสำคัญ และถาบุคคลใช้การปรับตัวแบบใดบ่อยครั้ง มันก็จะพัฒนาเป็นบุคลิภาพประจำตัวของบุคคลนั้น

วิธีการปรับตัวต่อสถานการณ์แวดล้อม เพื่อแก้ไขหรือขจัดความตึงเครียด มีแบบ สำคัญ ๆ ดังนี้ คือ

1. การเลียนแบบเชิงเปรียบเทียบ (Identification)

เป็นการปรับตัวโดยการหลอมพฤติกรรมของคนให้เหมือนกับ พฤติกรรมของคนอื่น ด้วยการเลียนแบบเชิงเปรียบเทียบ คือ รับเอาลักษณะหรือพฤติกรรม ของบุคคลอื่นเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของบุคลิภาพของตนเอง (ฮอลล์และลินด์เซย์ : 11, 15)

โดยปกติผู้ที่มิใช่อิทธิพลที่สุดสำหรับบุคคลที่จะเลียนแบบเชิงเปรียบเทียบ รับเอา พฤติกรรมต่าง ๆ มา คือ พ่อแม่ เนื่องจากพ่อแม่เป็นผู้ที่ใกล้ชิด และมีอิทธิพลสำหรับ บุคคลมากเมื่อเขาอยู่ในวัยเด็ก อันเป็นระยะที่กำลังก่อร่างบุคลิภาพ อย่างไรก็ตาม

แม้ในตอนโตขึ้นบุคคลก็ยังมีการเลียนแบบเชิงเปรียบเทียบกับคนอื่น ๆ ถ้าคนเหล่านั้นได้รับความสำเร็จตรงกับเรื่องที่เรามีความปรารถนาอยู่ การเลียนแบบเชิงเปรียบเทียบนี้ส่วนมากเกิดขึ้นโดยไม่รู้ตัว และไม่ไ้ตั้งใจ (ฮอลล์และลินคเชย์ : 15) ตัวอย่าง เช่น เมื่อเด็กคนใดคนหนึ่งรู้สึกเกลียดพ่อ และความรู้สึกนี้ทำให้เขาวิตกกังวล ถ้าอัคราของเขาเข้มแข็งพอ เขาก็จะปรับตัวด้วยการใช้วิธีเลียนแบบเชิงเปรียบเทียบกับพ่อ อันเป็นวิธีที่เขาจะขจัดความตึงเครียดซึ่งเกิดจากความวิตกกังวล โดยหลีกเลี่ยงอันตรายที่จะเกิดภายนอก เช่น การลงโทษของพ่อ และอันตรายที่เกิดจากภายในอันได้แก่ การลงโทษของอัครา หรือเมื่อเด็กคนใดคนหนึ่งขาดความเอาใจใส่ดูแลจากพ่อแม่ ก็อาจพยายามใช้วิธีเลียนแบบเชิงเปรียบเทียบกับมารดา ด้วยความหวังว่าจะได้รับความรักจากพ่อแม่กลับคืนมา

ปกติคนเราจะไม่เลียนแบบเชิงเปรียบเทียบกับบุคคลใดบุคคลหนึ่งในทุกเรื่อง เขาจะเลือกที่จะเอาอย่างเฉพาะในแง่ที่เชื่อว่าจะช่วยให้เขาไปถึงจุดหมายเท่านั้น ถ้าคุณลักษณะที่เขาเอาอย่างนั้นช่วยลดความตึงเครียดได้ เขาก็จะรับไว้ ถ้าไม่ไ้ก็ละทิ้งไป และสิ่งที่บุคคลเลียนแบบเชิงเปรียบเทียบด้วยนั้น ไม่จำเป็นจะต้องเป็นคนเสมอไป อาจเป็นสัตว์ สถาบัน ความคิด นามธรรม และวัตถุไม่มีชีวิตอื่น ๆ เช่น กฎเกณฑ์ต่าง ๆ อัคราก็สะสมขึ้นในบุคคลโดยกระบวนการ เลียนแบบเชิงเปรียบเทียบกับกฎเกณฑ์ของสังคม หรือของพ่อแม่ (ฮอลล์และลินคเชย์ : 15)

2. การทดแทนและการทดเทิด (displacement and sublimation)

เมื่อแรงขับของสัญชาตญาณพุ่งความปรารถนาไปยังวัตถุสิ่งใดสิ่งหนึ่ง และไม่อาจจะไ้วัตถุสิ่งนั้นมาตามความปรารถนาของสัญชาตญาณ ด้วยเหตุที่มีการต่อต้านจากภายในบุคคลเองหรือจากภายนอกก็ตาม ความตึงเครียดซึ่งเกิดจากความวิตกกังวลของอัครา และความไม่สมปรารถนาของแรงขับจะเกิดขึ้นภายในบุคคล และอัคราจะต้องหาทางขจัดความตึงเครียดนี้ให้ลดลงหรือหมดไป ในบางสถานการณ์ อัคราอาจเลือกใช้วิธีพุ่งพลังความปรารถนาไปยังวัตถุที่เลือกขึ้นทดแทน ถ้าการพุ่งพลังนี้ถูกสกัดกั้นหรือไม่อาจทำให้สมหวัง อัคราก็จะย้ายพลังความปรารถนาไปที่วัตถุอันใหม่ต่อไป กระบวนการที่บุคคล

ย้ายพลังความปรารถนาจากสิ่งหนึ่งไปสู่สิ่งอื่นนั้น เรียกว่าการทดแทน (displacement) (ฮอลลและลินคเชย์ : 16) เช่น ถ้านักเรียนคนหนึ่งมีความมุ่งร้ายต่อครูอย่างรุนแรง ความรู้สึกนี้จะทำให้เขารู้สึกผิดอยู่ในจิตไร้สำนึก ด้วยการลงโทษของอชิตตาและจากการต่อต้านของอชิตตา ทำให้เขาไม่อาจแสดงพฤติกรรมตามแรงปรารถนาได้ เพื่อที่จะลดความเกรียก นักเรียนอาจใช้วิธีทดแทนโดยการย้ายพลังความรู้สึกมุ่งร้ายไปสู่เพื่อนนักเรียน (Lundin, 1961 : 316 - 317) เด็กซึ่งมีแนวโน้มไปทางแซดิสซึม (sadism) อันเป็นลักษณะความผิดปกติทางเพศ คือ จะเกิดความปรารถนาหรือสมปรารถนาในทางเพศเมื่อใดทำหรือได้เห็นผู้อื่นได้รับความเจ็บปวด ถ้าแนวโน้มเช่นนี้ถูกห้ามหรือสกัดกั้นด้วยอชิตตา หรือโดยสถานการณ์ภายนอกก็ตาม เด็กผู้นี้อาจหาทางพุ่งพลังความปรารถนาทางเพศซึ่งต้องห้ามนี้ไปสู่ความสนใจเกี่ยวกับการสงครามและการสู้รบต่าง ๆ และอาจพุ่งพลังความปรารถนาไปสู่ความสนใจในการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์ (Nuttin, 1962 : 70 - 71) ในสองกรณีนี้ เพื่อนนักเรียน เรื่องของสงคราม การสู้รบ และประวัติศาสตร์ คือ วัตถุที่ถูกเลือกเป็นสิ่งที่ทดแทน

โดยปกติ สิ่งทดแทนย่อมไม่อาจทำความพึงพอใจหรือลดความตึงเครียดให้กับบุคคลได้เท่ากับวัตถุที่ปรารถนาตั้งแต่เดิม ยิ่งสิ่งที่น่ามาทดแทนห่างไกลจากวัตถุเดิมมากเท่าใด ความตึงเครียดก็ลดไต่ลดลงเท่านั้น และถ้าบุคคลมีการย้ายแหล่งทดแทนบ่อยครั้ง จะเป็นผลทำให้เกิดความตึงเครียดที่ไม่ได้ถ่ายเทสะสมมากขึ้น ซึ่งจะเป็นแรงจูงใจอันการวบรวมของพฤติกรรม บุคคลจะต้องหาทางลดความตึงเครียดแบบใหม่และดีขึ้นตลอดเวลา ซึ่งเป็นเหตุของพฤติกรรมที่แปรผันและแตกต่างกันไปของบุคคล รวมทั้งเป็นเหตุของอาการทางประสาทหรืออาการกระวนกระวายของบุคคลด้วย

อย่างไรก็ตาม บุคคลย่อมยึดถือวัตถุทดแทนเป็นสิ่งสนองตอบความต้องการ จนกว่ามันจะไม่สามารถลดความเกรียกได้ เพราะแม้ว่าบุคคลยังคงกับข้องใจอยู่ที่ไม่ได้รับการตอบสนองอย่างที่เขาพึงพอใจ แต่ก็ยังเป็นการตอบสนองที่ช่วยลดความเกรียกลงบ้าง

ในกรณีที่วัตถุหรือวิธีการที่ถูกเลือกให้เป็นสิ่งทดแทนนั้น ก่อให้เกิดการสร้างสรรค วัฒนธรรม จะเรียกกระบวนการทดแทนเช่นนี้ว่า การทดแทน (sublimation) ฟรอยด์ อธิบายว่า กระบวนการทดแทนนี้เอง เป็นการสร้างสรรค์อารยธรรมของมนุษยชาติ ด้วยการ หันเหหรือเปลี่ยนทิศทางของพลังความปรารถนาทางเพศ ไปสู่ความสนใจ และการสร้างสรรค์ งานที่สูงส่งทางวัฒนธรรม (Freud, 1908 : 216) อันใดแกงานค่านวิทยาศาสตร์ ปรัชญา ตลอดจนศาสนา และงานศิลปะต่าง ๆ เป็นต้น

เกี่ยวกับการสร้างสรรค์งานศิลปะต่าง ๆ ซึ่งเป็นผลจากกระบวนการทดแทนนั้น ฟรอยด์เชื่อว่า พลังแห่งความปรารถนาทางเพศที่ถูกสกัดกั้น กระตุ้นหรือเร้าให้บุคคลหาทางออก ด้วยการฝันเฟื่อง กลับไปสู่ความทรงจำแห่งประสบการณ์ในระยะตน ๆ ของชีวิต ซึ่งซ่อนอยู่ในจิตไร้สำนึกในทางซึ่งประสบการณ์และความปรารถนาที่มีอยู่นั้น ถูกทำให้สมความปรารถนา ศิลปิน (artist) จึงเป็นบุคคลซึ่งหนีจากความเป็นจริงไปสู่ชีวิตเพอฝัน (phantasy - life) เช่นเดียวกับคนเป็นโรคประสาท ต่างกันแต่ว่าศิลปินจะไขกระบวนการทดแทน ย้ายจุดหมาย แห่งความปรารถนาทางเพศ อันเป็นจุดหมายดั้งเดิมไปสู่การสร้างสรรค์งานศิลปะ ซึ่งสังคม ยอมรับและยกย่องว่ามีคุณค่า ส่วนคนป่วยโรคประสาทหรือโรคจิตไม่รู้จักกระบวนการชนิดนี้ ฟรอยด์ตั้งข้อสังเกตว่า โดยเหตุที่กระบวนการทดแทนช่วยผ่อนคลายความตึงเครียด ศิลปิน จึงรอดพ้นจากการเสียดสี แต่ทำให้เขาไม่ได้รับการเยียวยาความเจ็บป่วยทางจิตที่แท้จริง ควบ (Freud, 1964 : 218)

ฟรอยด์ยกตัวอย่างว่า ความสนใจของดา วินชี (Leonardo da Vinci) ในการ วาดรูปแม่พระเป็นการแสดงออกโดยกระบวนการทดแทน เพื่อทดแทนความปรารถนาที่จะได้ โกลลิตกับมารดาของเขาเอง เนื่องจากเขาถูกพรากจากมารดาดังแต่ยังเด็ก (Freud, 1964 : 333 - 335)

นักจิตวิเคราะห์ซึ่งยอมรับแนวคิดเรื่องกระบวนการทดแทนนั้น ส่วนหนึ่งเห็นพ้อง กับฟรอยด์ว่า พลังหรือแรงขับเคลื่อนความปรารถนาซึ่งเบี่ยงเบนไปสู่การสร้างสรรค์วัฒนธรรม โดยกระบวนการทดแทน เป็นแรงขับเคลื่อนความปรารถนาทางเพศ ซึ่งฟรอยด์รวมถึงความรัก

ทุกแบบทุกชนิดว่าเป็นสิ่งสืบเนื่องมาจากแรงขับชนิดนี้ทั้งสิ้น แต่บางคนยังสงสัยว่าแรงขับอื่น ๆ เช่น แรงขับความก้าวร้าวรุกราน ก็น่าจะเบี่ยงเบนไปสู่วัตถุประสงค์แทนที่มีคุณค่าทางวัฒนธรรมได้เหมือนกัน โดยอ้างว่า ไม่มีเหตุผลใด ๆ ในเชิงจิตวิทยาที่จะอธิบายยืนยันว่า แรงขับอื่น ๆ ไม่สามารถจะทกเกิดไปสู่งานสร้างสรรค์ได้ นอกจากแรงขับทางเพศ ดังนั้น นักจิตวิทยากลุ่มนี้จึงสรุปความหมายของกระบวนการทกเกิดไว้อย่างกว้าง ๆ ว่า เป็นการเปลี่ยนทิศทางใหม่ของแรงขับหรือแรงกระตุ้น ไปสู่กิจกรรมที่ศีลธรรมและสังคมยอมรับ (Schneider, 1965 : 241)

1. กลวิธีป้องกันตัว (defense of mechanism)

โดยปกติ อุตตาจะเป็นผู้บริหารบุคลิกภาพของบุคคลด้วยวิธีที่สมเหตุสมผล แต่ในบางกรณีที่อุตตาอ่อนแอ หรือถูกบีบคั้นจากความตึงเครียด ความวิตกกังวลมากเกินไป อุตตาก็อาจจะใช้วิธีการที่ไม่เหมาะสมไปผ่อนคลายความกดดันนี้ วิธีการที่ใช้เหล่านี้เรียกว่า กลวิธีป้องกันตัว ซึ่งมีแบบสำคัญ ๆ ดังนี้

- การเก็บกด (repression) เป็นวิธีการที่บุคคลเก็บกดพลังปรารถนาภายใน หรือประสบการณ์ภายนอกบางสิ่งบางอย่างไว้ในจิตไร้สำนึก ด้วยเหตุที่สิ่งนั้น ๆ ขู่ว่าจะมีความสัมพันธ์กับสิ่งที่ขู่ว่าจะคุกคามความมั่นคงทางใจของเขา (Baughman and Welsh, 1965 : 277) ตัวอย่างเช่น คนบางคนอาจมองไม่เห็นบางสิ่งบางอย่างที่คนทั่วไปเห็น เพราะเหตุว่าการรับรู้เรื่องนั้น ๆ จะทำให้เขาปวดร้าว หรือไม่สบายใจ จึงต้องเก็บกดการรับรู้สิ่งนั้น ๆ ไว้ในจิตไร้สำนึก (ฮอลล์และลินด์เซย์ : 17)

การเก็บกดไว้ในจิตไร้สำนึกนี้ อาจจะรบกวนการปฏิบัติหน้าที่โดยปกติในทางกาย เช่น คนบางคนอาจหมดความรู้สึกทางเพศ เพราะความกลัวแรงกระตุ้นทางเพศ คนบางคนที่ต้องเก็บกดความรู้สึกมุงร้าย อาจกลายเป็นโรคข้อตอบวม หรือโรคทางกายอื่น ๆ (ฮอลล์และลินด์เซย์ : 18)

ในบางครั้งสิ่งที่เก็บกดนั้น อาจพุ่งขึ้นมาเป็นปฏิกิริยาที่ตรงต่อความปรารถนา หรืออาจหาทางออกโดยการย้ายแหล่งทดแทน เช่น ถ้าถูกชายเก็บกดความมุงร้ายต่อพ่อแม่ไว้ เขาก็อาจจะแสดงความมุงร้ายนั้นต่อผู้มีอำนาจอื่น ๆ

ในบางกรณี คนเราอาจใช้วิธีการอีกแบบหนึ่งที่ดูคล้ายการเก็บกด นั่นคือ การระงับ (suppression) การระงับคือการเก็บกดแตกต่างกันตรงที่ว่า การเก็บกดเป็นปฏิบัติการในจิตไร้สำนึก คนที่เก็บกดจะไม่รู้ตัว ส่วนการระงับเป็นปฏิบัติการในจิตสำนึก ตัวอย่างเช่น ถ้าบุคคลหนึ่งมีความปรารถนาในทางเพศต่อใครคนหนึ่ง และเขาไม่รู้ตัว แต่ปฏิบัติตนเสมือนว่าเขาไม่มีความรู้สึกหรือความปรารถนาดังกล่าวนั้น นับว่าเขาใช้การระงับ แต่ถาเขาเก็บกดความปรารถนาไว้ เขาจะไม่รู้ตัวเลย แม้ว่ามันจะมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมที่เขาทำต่อบุคคลนั้น เป็นต้นว่า เขาอาจจะถอนตัวออกจากการมีความสัมพันธ์ติดต่อกับบุคคลนั้น เขาก็จะไม่รู้ว่าตนทำดังนั้น ก็เพื่อที่จะหลีกเลี่ยงการกระตุ้นความปรารถนาทางเพศ (Baughman and Welsh, 1965 : 278)

ถึงแม้ว่าการเก็บกดจะเป็นวิธีปรับตัวซึ่งปกป้องบุคคลให้พ้นจากความทุกข์ทรมานหรือข้อขัดแย้งทางใจ แต่มันก็ขัดขวางและปฏิเสธความจริง ทำให้บุคคลยากที่จะสร้างปฏิกิริยาที่เหมาะสมกับความเป็นจริงได้ การเก็บกดจึงเป็นปฏิกิริยาซึ่งถือว่าเป็นการปรับตัวไม่ดี

- การสร้างปฏิกิริยาตรงข้าม (reaction formation) เป็นการป้องกันตัวของบุคคลอีกวิธีหนึ่ง โดยการสร้างปฏิกิริยาที่ตรงข้ามกับความรู้สึก หรือแรงความปรารถนาที่แท้จริง ซึ่งก่อให้เกิดความวิตกกังวล เช่น การเอาความรักเข้ามาแทนที่ความเกลียด

ตามปกติ การสร้างปฏิกิริยาตรงข้าม มีลักษณะที่เด่นคือ แสดงออกมากเกินไป เนื่องจากบุคคลผู้นั้นจะพยายามต่อต้านแรงกระตุ้นดั้งเดิมอย่างที่สุด หรือมีฉะนั้นก็มีการกระทำอย่างไร้เหตุผล เนื่องจากไม่สามารถต้านทานแรงกระตุ้นที่ยังกับใหม่พฤติกรรมซ้ำกับที่เป็นอยู่เดิม

บางครั้ง การสร้างปฏิกิริยาตรงข้ามก็ได้รับผลสำเร็จ คือ ทำความพอใจให้กับแรงกระตุ้นดั้งเดิม เช่น แม่ที่เกลียดลูกในจิตไร้สำนึก แล้วสร้างกลวิธีขานป้องกันตัวด้วยการใช้ปฏิกิริยาตรงข้าม จึงแสดงความรักและเอาใจใส่ลูกจนท่วมท้น แล้วในที่สุด

ก็เปลี่ยนเป็นรักลูกจริง ๆ เป็นต้น แต่ในบางกรณี การสร้างปฏิกิริยาตรงข้ามอาจทำ ความพอใจได้เพียงชั่วคราวเมื่ออึดอัดทนกำลังลง แรงกระตุ้นดั้งเดิมก็พร้อมที่จะ แสดงออกทันที (ฮอลล์และลินด์เซย์ : 18 - 19)

- การกล่าวโทษ (projection) เป็นความพยายามของอึดอัด ที่จะป้องกันหรือลดความวิตกกังวลในบุคคล โดยย้ายสาเหตุที่จะก่อให้เกิดความเจ็บปวด อันเกิดภายในไปสู่สถานการณ์ภายนอก ตัวอย่างเช่น ชายคนหนึ่งกลัวแรงขับทางเพศหรือ แรงขับความก้าวร้าว เขาก็จะกล่าวหาว่าคนอื่นก้าวร้าว คนที่มีความรู้สึกมั่งร้ายก็จะโทษว่า คนอื่นมีความมั่งร้าย คนตระหนี่ก็โทษเพื่อน ทั้ง ๆ ที่คน ๆ นั้นมีความเผื่อแผ่กว่าตน บุคคลเหล่านี้พยายามที่จะจัดคุณลักษณะที่ไม่พึงปรารถนาไปจากตัว โดยการปัดคุณลักษณะ นั้น ๆ ไปให้ผู้อื่น โดยที่เขาไม่ตั้งใจและไม่รู้ตัว ลักษณะโฟเบียต่าง ๆ ก็มักเกิดขึ้นโดย กลวิธีการการกล่าวโทษนี้เอง (Lundin, 1961 : 327 - 328)

บางครั้ง วิธีการนี้อาจเป็นไปอย่างซับซ้อน แรงขับของสัญชาตญาณหรือลักษณะ ความปรารถนาบางประการอาจจะเปลี่ยนเป็นปฏิกิริยาตรงข้าม แล้วจึงเป็นการกล่าวโทษ ตัวอย่างเช่น ถ้าชายคนหนึ่งมีแรงขับของความรักทางเพศต่อผู้หญิงด้วยกันอย่างรุนแรง เขาจะต้องเก็บกดความรู้สึกนี้ไว้ด้วยเหตุที่สังคมไม่ยอมรับ นอกจากจะเก็บกดไว้ เขาอาจ จะสร้างปฏิกิริยาตรงข้ามต่อไปเพื่อจะปกปิดความรู้สึกนี้ไว้ ถึงตอนนี้เขาก็จะเกลียดชังคนนั้น แต่โดยเหตุที่ความรู้สึกเช่นนี้อาจทำให้เขาไม่สบายใจ เขาก็จะป้องกันตัวด้วยการกล่าวโทษ ดังนั้น จาก ฉันทรักเขา จะเปลี่ยนเป็น ฉันทเกลียดเขา และ เขาเกลียดฉันท ในที่สุด (Lundin, 1961 : 328 - 329)

- การหยุดอยู่กับที่ (fixation) ในการเจริญเติบโตตามปกติ บุคลิกภาพของแต่ละบุคคลจะผ่านลำดับขั้นของพัฒนาการแต่ละขั้นไปจนถึงขั้นบรรลุนิติภาวะ (maturity) คือ ภาวะของบุคลิกภาพเจริญถึงขีดสมบูรณ์เต็มที่ในแต่ละบุคคล การพัฒนา ของบุคลิกภาพในแต่ละขั้น จะนำมาซึ่งความคับข้องใจและความวิตกกังวล ถ้าความคับข้องใจ และความวิตกกังวลนี้มีมากเกินไป พัฒนาการตามปกติก็อาจจะหยุดขังที่ชั่วคราว หรือถาวร

กล่าวอีกนัยหนึ่ง บุคคลอาจจะหยุดอยู่กับที่ในช่วงใดช่วงหนึ่งของการเจริญเติบโต เนื่องจาก การเจริญเติบโตในขั้นต่อไปทำให้เกิดความวิตกกังวลอย่างรุนแรง (Lundin, 1961 : 323 - 324) ความเข้าใจในกลวิธานขั้นนี้ จำเป็นต้องอาศัยความรู้เรื่องพัฒนาการใน บุคลิกภาพของบุคคล ซึ่งจะอธิบายในลำดับต่อไป ในขั้นนี้อาจยกตัวอย่างง่าย ๆ ว่า ลำดับของพัฒนาการของบุคลิกภาพ มีอยู่ขั้นหนึ่งที่เรียกว่า ขั้นอวัยวะปาก (oral stage) เป็นช่วงซึ่งบุคคลในวัยทารกหรือวัยแรกเกิดจะแสวงหาความสุข และได้รับความพึงพอใจ ด้วยกิจกรรมทางปาก คือ การดูดนมจากมารดาหรือจากขวดนม ถ้าพัฒนาการของทารก ในขั้นนี้ไม่ดีพอ แทนการพัฒนาการไปสู่ขั้นต่อไป ทารกก็อาจจะหยุดยั้งอยู่เพียงเท่านั้น เช่น ดูดหัวนมหลอก ดูดผ้า หรือดูดนิ้วหัวแม่มือ พอแม่ที่ประคับประคองลูกมากเกินไป ก็อาจทำให้ลูกชงกการพัฒนาการไปตามวัยได้เหมือนกัน

- การถอยหลัง (regression) เป็นกลวิธานป้องกันตัวที่มี ความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับแบบการหยุดอยู่กับที่มาก กล่าวคือ เมื่อบุคคลต้องเผชิญปัญหาที่ทำให้ กระทบกระเทือนความมั่นคงของจิตใจอย่างรุนแรง อึดอัดถูกคุกคามด้วยความวิตกกังวล บางอย่าง บุคคลก็อาจใช้กลวิธานป้องกันตัว เพื่อรักษาความมั่นคง ความปลอดภัยจาก สิ่งรบกวนจิตใจ โดยใช้วิธีการถอยหลังกลับไปแสวงหาความพึงพอใจในพัฒนาการขั้นที่เขาเคย ได้รับความพึงพอใจมาก่อนในวัยเด็ก เป็นต้นว่า บุคคลที่ได้รับการกระทบกระเทือนใจ อย่างรุนแรง อาจแสดงพฤติกรรมถอยหลัง และไปหยุดอยู่ในวัยเด็ก ทำให้มีพฤติกรรม แบบทารก (ฮอลล์และลินคอล์น : 19)

ตามปกติแล้ว บุคคลซึ่งจะมีการหยุดอยู่กับที่หรือถอยหลังไปสู่พัฒนาการขั้นใด ขั้นหนึ่งอย่างเต็มที่นั้น มักเป็นคนไข้โรคจิต ส่วนในบุคคลปกตินั้นจะแสดงลักษณะของการหยุด อยู่กับที่ และการถอยหลังแต่เพียงเบาบาง บุคลิกภาพของเขามักจะแสดงออกซึ่งความเป็น ทารกมากกว่า นั่นคือ แสดงพฤติกรรมที่ต่ำกว่าวุฒิภาวะ และมีความโน้มเอียงที่จะแสดง อาการแบบเด็ก ตัวอย่างเช่น ผู้ใหญ่บางคนทีกลับเป็นคนช่วยตัวเองไม่ได้ ต้องพึ่งผู้อื่น ตลอดเวลาคล้ายเด็ก เด็กที่ตกใจกลัวในวันแรกที่ไปโรงเรียนอาจมีพฤติกรรมแบบทารก เช่น ร้องไห้ ดูคนนู่น ตามครูตลอดเวลา หรือซ่อนตัวอยู่ตามมุมห้อง พวกนี้ผิดปกติทางเพศ

(กามวิปริต) บางประเภท ก็จัดว่าเป็นลักษณะของการถอยหลังไปสู่ความพึงพอใจในทางเพศแบบเด็ก ๆ เหมือนกัน เช่น พวกเซคิสต์ ซึ่งได้รับความพอใจจากการก้าวร้าว รุกราน พวกอวดอวัยวะเพศ พวกชอบถ่มมูขี้ ซึ่งได้รับความพึงพอใจในทางเพศจากการโอ้อวดและแอบดู อันเป็นพฤติกรรมแบบเด็ก ๆ เป็นต้น

ถึงแม้ว่ากระบวนการปรับตัวของบุคคลที่ใดก็ตามมาแล้วทั้งหมดนี้ จะสนองจุดหมายของการปรับตัวของบุคคล คือ ช่วยลดความตึงเครียดลงเพื่อให้บุคคลมีความมั่นคงทางจิตใจต่อไป แต่บุคคลที่โชกลวิธานป้องกันตัวเหล่านี้มากเกินไป ก็เรียกได้ว่าเป็นบุคคลที่มีการปรับตัวไม่ดี เพราะเหตุว่ากระบวนการปรับตัวเหล่านี้ปฏิเสธหรือบิดเบือนความเป็นจริง กระบวนการปรับตัวส่วนใหญ่โดยเฉพะอย่างยิ่งพวกกลวิธานป้องกันตัวทั้งหมด จึงไม่สามารถสร้างพฤติกรรมการปรับตัวอย่างสมเหตุสมผล และถูกต้องตามความเป็นจริงได้ ที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่งก็คือ กระบวนการปรับตัวเหล่านี้จะปฏิบัติการอยู่ในจิตไร้สำนึกทั้งสิ้น บุคคลจึงใช้กระบวนการปรับตัวโดยไม่มีควมสำนึกเลย

ลำดับขั้นของพัฒนาการ

พรอยด์เชื่อว่า เด็กทุกคนจะต้องเติบโตผ่านขั้นต่าง ๆ ที่มีกระบวนการแยกกันชัดเจนภายในช่วงห้าปีแรกของชีวิต และช่วงห้าปีแรกนี้เองจะเป็นช่วงของการกำหนดการก่อรูปบุคลิกภาพของบุคคล ถ้าเด็กกับบิดามารดามีสัมพันธภาพที่น่าพึงพอใจ เด็กได้รับความรักใคร่อบอุ่นเป็นอย่างดี ก็จะมีเชื่อมั่นในตนเอง มีความมั่นคงทางใจ ทำให้เด็กสามารถผ่านขั้นของพัฒนาการแต่ละขั้นไปด้วยดี

พัฒนาการแห่งบุคลิกภาพของบุคคล มีลำดับขั้นดังต่อไปนี้ (ฮอลล์และลินค์เชย์ : 19 - 24)

ขั้นอวัยวะปาก (oral stage) ทารกจะได้รับความสุขความสบายจากปาก คือการกิน การเคี้ยว การดูด เหล่านี้เป็นกิจกรรมของปากที่นำความสุขความสำราญ ความพึงพอใจในทางเพศมาให้ทารก

ขั้นอวัยวะขัณฑ์ (anal stage) การขับถ่ายเป็นการขจัดความรู้สึกไม่สบายในตัวทารก ทารกจะแสวงหาความพึงพอใจในทางเพศจากกระบวนการของการขับถ่าย

ขั้นอวัยวะสืบพันธุ์ (phallic stage) เมื่อทารกเติบโตขึ้นมาถึงขั้นนี้ เขาจะได้รับความพึงพอใจที่สัมพันธ์กับอวัยวะเพศ ควบคู่กับการดูคลำหรือสัมผัสอวัยวะเพศ ในระยะนี้ เด็กชายจะมีความภูมิใจในอวัยวะเพศของตน ส่วนเด็กหญิงก็จะอิจฉาเด็กชายที่มีอวัยวะเพศแบบที่ตนไม่มี ช่วงนี้เองก่อให้เกิดปมยุ้งที่เรียกว่า ปมอีดิปัส (oedipus complex) ซึ่งพรอยด์ให้ความสำคัญ

พรอยด์อธิบายว่า แรกทีเดียวทั้งเด็กหญิงและเด็กชายจะพุ่งพลังความปรารถนาทางเพศมาที่มารดา เพราะมารดาตอบสนองความต้องการของตน และโกรธบิดาโดยถือว่ามีคานเป็นคู่แข่งที่แย่งความรักของมารดาไปจากตน ความรักความปรารถนาทางเพศต่อมารดา และความโกรธเกลียดบิดาในตัวของเด็กชาย ทำให้เด็กชายเกิดความมุงร้ายต่อบิดาในจิตไร้สำนึก พรอยด์เรียกชื่อปมยุ้งนี้ว่าปมอีดิปัส (อีดิปัสเป็นชื่อของตัวเอกในเทพนิยายปรัมปราของกรีก ซึ่งฆ่าพ่อตายและแต่งงานกับแม่) เมื่อเด็กเห็นว่าการเป็นศัตรูกับบิดานั้นไม่ก่อให้เกิดผลดี เขาก็จะเปลี่ยนหาที่เสียใหม่โดยกระบวนการเลียนแบบเชิงเปรียบเทียบ เด็กชายจะรับเอาลักษณะและบุคลิกลักษณะของบิดามาเป็นของตน เพื่อนำตนไปเป็นพวกเดียวกับบิดา ซึ่งจะได้รับความรักจากมารดาด้วย โดยกระบวนการดังกล่าวนี้ เด็กชายก็จะผ่านปมอีดิปัสไปอย่างราบรื่น

สำหรับเด็กหญิงนั้น ควบคู่ความอิจฉาเด็กชายที่มีอวัยวะเพศซึ่งตนไม่มี และถือว่ามารดาเป็นผู้รับผิดชอบภาวะที่ตนบกพร่องไปนี้ ทำให้การพุ่งพลังความปรารถนาไปที่มารดาอ่อนกำลังลง และในที่สุดก็พุ่งพลังความปรารถนาไปที่บิดาแทน ต่อจากนั้นก็เกิดกลไกความปรารถนาในทางเพศที่มีต่อบิดา เป็นความรักที่อ่อนโยน ปราศจากความมุงหมายทางกามารมณ์ เช่นเดียวกับความรักของเด็กชายที่มีต่อมารดาก็จะแปรรูปไปในทำนองเดียวกัน

ปมอีดิปัสจะเริ่มขึ้นในระยะที่เด็กมีอายุย่างเข้าปีที่สาม และจะพัฒนามาถึงตอนสำคัญในช่วงปีที่สี่และปีที่ห้าของเด็ก ต่อจากนั้นก็แปรเปลี่ยนดังกล่าวแล้ว

ฟรอยด์เชื่อว่า เด็กทุกคนจะต้องผ่านภาวะของปมอีดิปส์นี้ และถ้าไม่สามารถจะคลี่คลายปมนี้ไปเลยก็ มันก็จะตามติดไปมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของบุคคลในวัยผู้ใหญ่ เพราะเหตุว่าความปรารถนาในทางเพศกับแม่ของเด็กชาย และความปรารถนาในทางเพศกับพ่อของเด็กหญิง ซึ่งเด็กไม่อาจแปรเปลี่ยนไปในทางที่ถูกต้องได้นี้ จะต้องถูกเก็บกดไว้ในจิตไร้สำนึกอยู่ตลอดเวลา และบุคคลจะเกิดความรู้สึกผิดด้วยการลงโทษของอิทธิตาทา ซึ่งจะทำให้เกิดความวิตกกังวล และกลายเป็นพื้นฐานของโรคจิต โรคประสาท หรือมีฉะนั้น บุคคลก็อาจแสดงพฤติกรรมอื่น ๆ ออกมาในรูปของการลงโทษตนเองโดยไม่รู้ตัว เช่น ชอบทำสิ่งที่เสี่ยงต่ออันตราย ทิคุสุรา หรือยาเสพติด เป็นต้น

ขั้นสืบพันธุ์ (genital stage) ฟรอยด์ถือว่าความสุขสำราญที่เด็กได้รับในแต่ละขั้นของพัฒนาการ มีจุดมุ่งหมายและความพึงพอใจในทางเพศทั้งสิ้น แต่ในขั้นก่อนขั้นสืบพันธุ์ที่กล่าวมาแล้วนั้น เด็กจะแสวงหาความสุขในทางเพศโดยไม่เกี่ยวข้องกับกระบวนการสืบพันธุ์ หากแต่จะให้ความสนใจและหาความเพลิดเพลินใจจากอวัยวะต่าง ๆ ในร่างกายของตน มีความรักผูกพันในตนเองมากกว่า แม้จะมีการหุงล้างความปรารถนาไปที่พ่อหรือแม่ ก็เป็นไปเพื่อให้อนุเหล่านั้นช่วยให้ความสุขความเพลิดเพลินทางกายแก่ตนเพิ่มขึ้น ครั้นถึงวัยรุ่น บุคคลจะหันเหความรักความปรารถนาไปสู่คนอื่นอย่างแท้จริง การแสวงหาความสุขสำราญจากอวัยวะต่าง ๆ ในขั้นก่อน ๆ ก็ยังคงอยู่ แต่จะมารวมกันแปรรูปเข้ารวมเป็นแรงกระตุ้นทางอวัยวะสืบพันธุ์ การตอบสนองความปรารถนาทางเพศในขั้นนี้ คือ การสืบพันธุ์

แนวความคิดของฟรอยด์ในเรื่องลำดับขั้นของพัฒนาการ ของบุคคลที่เน้นเรื่องความปรารถนาในทางเพศตั้งแต่วัยเด็ก นับว่าขัดแย้งกับความคิดของคนร่วมสมัยซึ่งเชื่อกันว่า กามารมณ์เป็นเรื่องของกระบวนการสืบพันธุ์ ซึ่งจะไม่ปรากฏจนกว่าบุคคลจะมีอายุถึงวัยหนุ่มสาว (Nuttin, 1962 : 33) แต่ในปัจจุบันนี้เป็นที่ยอมรับกันแล้วว่า เด็กเล็ก ๆ ก็มีความต้องการและพยายามแสวงหาความพึงพอใจในทางเพศเหมือนกัน (สรรค์ ศรีเพ็ญ และ วันเพ็ญ บุญประกอบ, 2514 : 12)

ส่วนเรื่องปมอีคิปลนั้น เป็นเรื่องที่ผู้คัดค้านกันมาก และมีผู้สนใจกันว่าวิจัยไต่พบว่า ในสังคมบางแห่งจะไม่ปรากฏเรื่องปมอีคิปลในบุคคลเลย นักจิตวิทยาบุคลิกภาพคนสำคัญคนหนึ่ง คือ ฟรอมม์ (Erich Fromm) ตั้งข้อสังเกตว่า ปมอีคิปลจะมีหรือไม่ขึ้นอยู่กับลักษณะสังคมหรือสัมพันธภาพของครอบครัว (Nuttan, 1962 : 86)

สำหรับในสังคมไทย ดูไม่น่าจะมีปัญหาเรื่องปมอีคิปล ดังที่เสนาะ ชรรณกรอาคมกล่าวว่า เขาสังเกตว่าเด็กไทยมีปมอีคิปลเบาบางหรืออาจไม่มีเลย ทั้งนี้ อาจเนื่องด้วยวัฒนธรรมของสังคมไทย ซึ่งมักเลี้ยงดูประคับประคองเด็กอย่างอบอุ่น เด็กจะเป็นศูนย์รวมความรักจากทุกคนในบ้าน บิดามารดาก็ทุ่มเทความรักความเอาใจให้มาก เหล่านี้ย่อมจะทำให้เด็กรู้สึกว่าเป็นที่รักของใคร ๆ อยู่แล้ว นอกจากนี้ บิดามารดาชาวไทยยังไม่นิยมแสดงความรักต่อกันอย่างเปิดเผย เด็กไทยจึงไม่มีมูลเหตุหรือแรงจูงใจที่จะอิจฉาพ่อหรือแม่ของตน (เสนาะ ชรรณกรอาคม, 2503 : 27)

กล่าวโดยทั่วไปเกี่ยวกับแนวความคิดของทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์ ถึงแม้ว่าฟรอยด์จะเป็นผู้ริเริ่มยอมรับว่าความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่และเด็กมีความสำคัญต่อการก่อรูปบุคลิกภาพของเด็ก แต่ฟรอยด์ก็ให้ความสนใจและเน้นถึงความสำคัญและอิทธิพลจากแรงรับของชาติญาณภายในมากกว่า ทำให้ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของเขาขาดความสมบูรณ์เพราะการละเลยปัญหาเรื่องสัมพันธภาพระหว่างบุคคล อันเป็นองค์ประกอบภายนอก ซึ่งต่อมาได้มีการศึกษาและยอมรับกันอย่างแพร่หลายว่า ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างพ่อแม่กับเด็ก มีอิทธิพลต่อการหล่อหลอมบุคลิกภาพของบุคคลเป็นอย่างมาก

สัมพันธภาพระหว่างเด็กกับพ่อแม่มีส่วนสำคัญในการก่อรูปของบุคลิกภาพของเด็ก

ถึงแม้ว่า นักจิตวิทยาซึ่งศึกษาเกี่ยวกับเรื่องบุคลิกภาพจะแตกแยกความคิดและสร้างทฤษฎีที่แตกต่างกันออกไปหลายฝ่ายหลายฝ่าย แต่ก็ยังมีแนวคิดประการหนึ่งที่นักจิตวิทยาส่วนใหญ่ลงความเห็นเห็นตรงกัน นั่นก็คือ การยอมรับว่า ประสบการณ์ในวัยเด็กมีอิทธิพลอย่างยิ่งในการหล่อหลอมหรือสร้างสรรค์บุคลิกภาพ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง

สิ่งแวดล้อมรอบ ๆ ตัวเด็ก ตลอดจนบุคคลใกล้ชิดกับเด็ก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พ่อและแม่ มีส่วนสำคัญในการที่จะสร้างเสริมให้เด็กเติบโตขึ้นโดยมีบุคลิกภาพอย่างไร

ฟรอยด์และคณะเป็นนักจิตวิทยาคนแรกที่ชี้ให้เห็นความสำคัญของประสบการณ์ในวัยเด็กตอนต้น และการประพฤติปฏิบัติของพ่อแม่ที่มีต่อเด็ก ว่ามีความสำคัญต่อการก่อรูปของบุคลิกภาพ (Ausubel, 1958 : 350) ถึงแม้ว่าทฤษฎีบุคลิกภาพของฟรอยด์จะให้ความสำคัญเน้นหนักในแง่ของแรงขับเคลื่อนความต้องการอันเกิดจากสัญชาตญาณภายในยิ่งกว่าเรื่องของสัมพันธภาพระหว่างบุคคล แต่แนวความคิดของฟรอยด์ดังกล่าวข้างต้นก็นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นซึ่งกระตุ้นให้นักจิตวิทยาหลายคนให้ความสนใจ และศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างบุตรกับพ่อแม่อย่างกว้างขวางในเวลาต่อมา มีแนวคิดและการศึกษาทดลองที่น่าสนใจดังต่อไปนี้

ดร. โบลบี (John Bowlby) ซึ่งทำการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องนี้ ได้แสดงผลของการศึกษาของเขาในหนังสือ Maternal Care and Mental Health ซึ่งองค์การอนามัยโลกจัดพิมพ์ใน ปี ค.ศ. 1951 ว่า บุคคลซึ่งไม่สามารถที่จะก่อสัมพันธภาพที่ดีกับผู้อื่นได้นั้น จะสามารถศึกษาย้อนไปถึงสถานการณ์ในวัยเด็กของเขาว่า มารดาให้ความรักและความอบอุ่นไม่เพียงพอได้เสมอ (Stone and Church, 1957 : 62) นอกจากนี้ โบลบี ยังชี้ให้เห็นว่า เด็กที่ขาดความรักในระยะแรกเกิดจนถึงอายุหกปี จะเป็นอันตรายต่อสุขภาพจิตของเขาไปตลอดชีวิต (ประมวญ ดิกคินสัน, 2511 : 33)

เพื่อให้เข้าใจแนวคิดนี้แจ่มชัดยิ่งขึ้น ผู้เขียนของเสนอคำอธิบายของสโตนและเชิร์ช ซึ่งกล่าวว่า เด็กจะเกิดความไว้วางใจต่อโลกหรือสิ่งแวดล้อมรอบ ๆ ตัวเขาหรือไม่อย่างไรนั้น ขึ้นอยู่กับประสบการณ์ที่เด็กได้รับในเบื้องต้น ถ้าความต้องการของทารกได้รับความเอาใจใส่ และการตอบสนองอย่างพอเพียง ทารกก็จะเริ่มเรียนรู้ว่า โลกภายในขอบเขตของตัวเขานั้น เป็นสถานที่ที่ค้ำคอง และปลอดภัย ในทางตรงกันข้าม ถ้าทารกไม่ได้รับการตอบสนองตามความต้องการ เขาก็จะเรียนรู้ว่าโลกเป็นสถานที่ซึ่งไม่น่าไว้วางใจ ชูเชิญให้คนเกิดความคับข้องใจ และความรู้สึกไม่ปลอดภัย การเรียนรู้ในเบื้องต้นนี้จะมีอิทธิพลอย่างยิ่งและเป็น

รากฐานในการพัฒนาบุคลิกภาพของเด็กซึ่งยากที่จะเปลี่ยนแปลง แม้ว่าเขาจะได้มีการเรียนรู้จากประสบการณ์ที่แตกต่างกันออกไปในเวลาต่อมา (Stone and Church, 1957 : 58 - 59)

ความต้องการของทารกเมื่อแรกเกิดนั้น เป็นความต้องการทางกายเป็นส่วนใหญ่ ด้วยเหตุนี้ นักจิตวิทยาส่วนมากจึงลงความเห็นว่า การตอบสนองความต้องการของทารกในระยะแรกเกิด ก็คือการให้อาหารเมื่อเด็กต้องการหรือแสดงความหิว และการโอบอุ้มสัมผัสเด็กด้วยความรักใคร่ในขณะแม่ให้อาหารแก่เด็ก จะทำให้เด็กรู้สึกปลอดภัยและมีความมั่นคงทางใจ ซึ่งจะเป็นผลดีต่อการพัฒนาการทางบุคลิกภาพของเด็กต่อไปในอนาคตด้วย แต่ถาเด็กไม่ได้รับการเลี้ยงดูที่อบอุ่นไปด้วยความรัก หรือความต้องการอาหารได้รับการตอบสนองอย่างล้าชาเกินไป เด็กก็จะเกิดความรู้สึกว่าถูกทอดทิ้ง และความรู้สึกนี้จะกระทบกระเทือนต่อการพัฒนาการทางจิตใจของเด็ก (สถาบันระหว่างชาติสำหรับการค้นคว้าเรื่องเด็ก, 2509 : 23)

สโตนและเชิร์ชอธิบายว่า เมื่อเด็กทารกเริ่มมีอายุได้สองสามสัปดาห์ซึ่งก็ยังคงอยู่ในวัยทารก ความต้องการทางจิตใจของเขาจะเริ่มเด่นขึ้นจนมีความสำคัญเท่า ๆ กับความต้องการทางกาย เขาเริ่มจะรับรู้ในภาวะของตน (self - awareness) ซึ่งทำให้เกิดความอับอาย กระวนกระวาย - เด็กทารกในระยะนี้เป็นต้นไปจึงต้องการความเอาใจใส่จากพ่อแม่มาก การตอบสนองการร้องไห้ด้วยความกระวนกระวายใจ, ของเด็กโดยการสัมผัสกอดรัดของพ่อแม่จะเป็นการถ่ายทอดเสถียรภาพ ความมั่นคงทางใจ ความอบอุ่น และความรักใคร่ ซึ่งบอกให้ทารกและเกิดความรู้สึกพอใจต่อโลกหรืออีกนัยหนึ่งคือสิ่งแวดล้อมรอบตัวเขา สโตนและเชิร์ชย้ำว่า ตลอดวัยทารก ความรู้สึกของเด็กจะถูกพัฒนาอย่างใกล้ชิดกับปฏิกิริยาทางอารมณ์ของพ่อแม่ ผู้ซึ่งมีบทบาทอย่างใกล้ชิดตัวเด็กยิ่งกว่าบุคคลอื่น และเป็นผู้ให้ประสบการณ์เบื้องต้นแก่ทารกด้วย ถ้าพ่อแม่ให้การโอบอุ้มทารกอย่างไม่เต็มใจ มีความมึนงง หรือกระวนกระวายใจ การปฏิบัติต่อเด็กก็อาจจะเป็นไปอย่างพรวดพราด ไร้ ๆ รือ ไม่คงเส้นคงวา ทารกก็จะรู้สึกถึงความขาดสวัสดิภาพและความมั่นคงทางใจ (Stone and Church, 1957 : 59 - 60, 91)

เป็นที่น่าสังเกตว่า นักจิตวิทยามักจะเน้นบทบาทของแม่ในการให้ความรักความอบอุ่น ต่อบุตรว่ามีความสำคัญกว่าพ่อ ทั้งนี้ มาร์ตินและสแตนดเลอร์ให้คำอธิบายว่า ในสังคมส่วนใหญ่ การเลี้ยงดูเด็กในวัยต้น ๆ มักเป็นภาระของแม่ แม่จึงมีบทบาทในการสร้างบุคลิกภาพของเด็ก ยิ่งกว่าพ่อหรือบุคคลอื่น ๆ (Martin and Stendler, 1953 : 391) โดยนัยของ คำอธิบายดังกล่าวนี้ แสดงว่าผู้ที่มีบทบาทอย่างสำคัญต่อเด็กก็คือผู้เลี้ยงดูเด็กอย่างใกล้ชิดนั่นเอง ซึ่งอาจไม่ใช่พ่อหรือแม่ของเด็กก็ได้ ชายที่เลี้ยงดูเด็กก็อาจจะถ่ายทอดความรัก ความอบอุ่น แก่เด็กซึ่งมิใช่เลือดเนื้อเชื้อไขของตนได้ ถ้าเขาเป็นผู้ใกล้ชิดเด็ก มีความรักเด็กอย่างจริงใจ และเอาใจใส่เด็กเพียงพอ อย่างไรก็ตาม เป็นการยากมากที่จะมีผู้รักใคร่เด็กอย่างจริงใจ และอกนโยนเทาพ่อกับแม่ของเด็ก

สิ่งที่น่าสนใจประการหนึ่งก็คือ ความต้องการความรักความอบอุ่นจากมารดา หรือผู้เลี้ยงดูในทารกนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร ฟรอยด์ให้คำอธิบายว่า ความต้องการความรัก ความอบอุ่นจากมารดาเป็นสิ่งที่มิได้อยู่ในบุคคลทุกคน โดยเกิดจากแรงขับความปรารถนา ของสัญชาตญาณชีวิต (Nuttin, 1962 : 238) ซึ่งก็ยังเป็นคำตอบที่ไม่กระจ่างแจ้งนัก ด้วยเหตุที่นักจิตวิทยาส่วนใหญ่ปฏิเสธแนวความคิดเรื่องสัญชาตญาณ ส่วนเจนกินส์ (John Gamewell Jenkins) นักจิตวิทยาชื่อดังอีกคนหนึ่งให้ความเห็นว่า เด็กเล็ก ๆ ไม่มีแหล่ง ของความมั่นคงทางใจในตัวของเขาเอง และเขาจะต้องได้รับความรู้สึกมั่นคงทางใจ จากพ่อแม่ของเขาหรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ความมั่นคงทางใจของเด็กขึ้นอยู่กับพ่อแม่ ดังนั้น เด็กจึงต้องการความรักความอบอุ่นจากพ่อและแม่เพื่อความมั่นคงทางใจของตน ความคิดเช่นนี้ จะถูกหรือไม่ก็ตาม เจนกินส์ได้ย้ำถึงความสำคัญของบทบาทของพ่อและแม่ของเด็ก โดยกล่าวว่า ความกลัวจะสูญเสียพ่อแม่ หรือความกลัวว่าจะสูญเสียความรักของพ่อแม่ เป็นสิ่งซึ่งก่อให้เกิด ความวิตกกังวลอย่างรุนแรงและเรื้อรัง และเป็นรากฐานที่ทำให้เกิดเกิดความไม่มั่นคง ทางใจด้วย (Malm and Jamison, 1952 : 394) แนวความคิดนี้สนับสนุนความคิด ของฟรอยด์ซึ่งกล่าวว่า ถ้าเด็กรู้สึกว่าเขาสูญเสียความรักของมารดา จิตใจของเขาจะถูก ฐาเขี่ยด้วยความวิตกกังวลในความสูญเสียนี้ (Nuttin, 1962 : 238)

แทบไม่น่าเชื่อว่า เด็กทารกซึ่งเมื่อพิจารณาแค่เพียงผิวเผินก็ดูเหมือนว่าจะมีความ
 ต้องการแต่เพียงเรื่องกินและนอนเท่านั้น จะมีความต้องการทางจิตใจที่ละเอียดอ่อน
 และยังฉับไวต่อปฏิกริยาทางอารมณ์ของพ่อแม่ซึ่งถ่ายทอดมาสู่ตัวเขาดังกล่าวข้างต้น
 อย่างไรก็ตาม ความรู้เรื่องนี้ไม่ใช่สิ่งที่กล่าวกันอย่างเลื่อนลอย หากแต่ได้มีการศึกษา
 คนกวาวางเพียงพอที่จะยืนยันได้ว่า สัมพันธภาพระหว่างพ่อแม่กับทารก ตลอดจนปฏิกริยา
 ทางอารมณ์ของพ่อแม่มีผลต่อพัฒนาการของเด็ก ไม่เพียงแต่ในด้านจิตใจเท่านั้น หากยังมี
 ผลถึงพัฒนาการทางร่างกายของเด็กอีกด้วย แม่แต่เมื่อทารกยังอยู่ในครรภ์ ปฏิกริยา
 ทางอารมณ์ของแม่อีกยังส่งผลไปยังทารกได้ ดังมีผู้ค้นพบว่า (ประมวญ ดิคนินสัน, 2511 :
 32) แม่ที่ได้รับความกระทบกระเทือนอารมณ์อย่างรุนแรงในระยะตั้งครรภ์สัปดาห์แรก
 อาจเป็นผลให้ทารกมีเพดานปากแหว่ง เพราะการเปลี่ยนแปลงทางอารมณ์มีความสัมพันธ์
 กับการเปลี่ยนแปลงเคมีภายในร่างกายของแม่ ซึ่งกระทบกระเทือนไปถึงพัฒนาการ
 ทางกระดูกของทารกซึ่งกำลังก่อตัวอยู่ในระยะนั้น นอกจากนี้แม่ที่มีอารมณ์เครียดมาก
 ในขณะตั้งครรภ์อาจส่งผลให้ทารกที่คลอดออกมามีอาการของโรคประสาท

จากการศึกษาด้วยการทดลองครั้งใหญ่ ดร. สปีตซ์ (Rene Spitz) ได้พบว่า
 แม้ว่าเด็กจะได้รับการเลี้ยงดูทางกายเป็นอย่างดี แต่แยกจากการเอาใจใส่ดูแลของผู้เป็นแม่
 จะเป็นอันตรายต่อเด็กอย่างยิ่งทั้งพัฒนาการทางกายและทางจิตใจ ในระยะแรก ทารก
 จะร้องไห้เป็นเวลานาน หลังจากนั้นสองสามวันก็หยุดร้องไห้ แต่มีอาการงีบขี้ริ้
 และเศร้าโศกอย่างสิ้นหวัง เดือนต่อมา ความเศร้าโศกจะทำให้เด็กมีน้ำหนักขึ้น และหลายเดือน
 หลังจากนั้นเขาจะเริ่มมีอาการคล้ายคลึงกับผู้ป่วยโรคจิต ถ้าแม่ได้กลับมาดูแลเด็กอีกครั้งหนึ่ง
 ภายในระยะสามเดือนหรือหลังจากที่เด็กถูกแยกจากแม่ไม่นานนัก เด็กจะฟื้นกลับสู่สภาพปกติ
 อย่างนาสนใจ แต่ถาการแยกนี้ดำเนินเป็นเวลานานเกินไป เด็กก็จะมีพัฒนาการถาหลัง
 เด็กแรกเกิด มีพฤติกรรมโศกเศร้า เงื่องหงอยเป็นประจำ แม่เด็กจะมีอายุถึงสองขวบ
 แต่ก็จะนอนอยู่บนเตียงของตนอย่างสิ้นหวัง มีสติปัญญาเชื่องช้า พัฒนาการทางภาษาไม่ดี
 และพัฒนาการทางกายหยุดชะงัก สปีตซ์อธิบายว่า ผลเหล่านี้จะรุนแรงที่สุด ถ้าเด็กถูกแยก

จากแม่ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าขาดความอบอุ่นจากแม่ในวัยที่เด็กมีอายุหกถึงสิบสองเดือน สปิซย้าว่า ช่วงเวลานี้เป็นระยะที่สำคัญยิ่งในค่านของพัฒนาการทางอารมณ์ของเด็ก

(Stone and Church, 1957 : 62)

แต่ที่จริงความรู้ว่าการที่เด็กขาดความรักความอบอุ่น จะมีอันตรายต่อพัฒนาการทุก ๆ ด้านของเด็ก ไม่ใช่เรื่องซึ่งเพิ่งมีผู้ค้นพบ มีหลักฐานปรากฏว่า ในศตวรรษที่ 13 พระเจ้าเฟรเดอริกที่สอง ทรงมีพระประสงค์ที่จะทรงทราบว่า ถ้าเด็กเกิดมาโดยไม่เคยพูดกับใครเลย เขาจะพูดภาษาอะไร และพูดอย่างไร ดังนั้น พระองค์จึงโปรดให้มีการทดลองกับเด็กจำนวนหนึ่ง ให้มีแม่บุญธรรม และพยาบาลให้นมแก่เด็ก ๆ ตลอดจนอาบน้ำ และทำความสะอาดให้ โดยไม่มีการพูดคุยกับเด็ก ไม่ว่าจะเป็นภาษาพูดทั่วไป หรือภาษาของทารก เพื่อจะทราบว่าเมื่อโตขึ้น เด็กจะพูดภาษาฮีบรู (Hebrew) ซึ่งเป็นภาษาเก่าแก่ ภาษากรีก (Greek) ภาษาละติน (Latin) หรือภาษาอารบิก (Arabic) หรือว่าจะพูดภาษาของพ่อแม่ผู้ให้กำเนิด แต่การทดลองก็ต้องล้มเหลวไป เพราะว่าเด็ก ๆ เสียชีวิตหมด ซาลิมเบเน (Salimbene) สรุปผลของการทดลองซึ่งเกิดผลอย่างน่าเศร้าใจและคาดไม่ถึงนี้ว่า เด็ก ๆ ไม่สามารถจะมีชีวิตอยู่ได้โดยปราศจากกิจกรรมเคลื่อนไหว สัมผัสที่เบิกบาน ร่าเริง และการพูดคุยแสดงความรักใคร่ของแม่ (Stone and Church, 1957 : 63)

จากการศึกษาของ รอเบิร์ตและเฟลมมิง (Robert and Fleming) โดยวิจัยจากกลุ่มตัวอย่างซึ่งเป็นนักศึกษาหญิง จำนวน 100 คน แบ่งเป็นกลุ่มที่มาจากบ้านที่มีความสุขในวัยเด็ก และกลุ่มที่มาจากบ้านซึ่งไม่มีความสุขในวัยเด็ก ทั้งนี้ ถือเอาลักษณะสัมพันธภาพระหว่างกลุ่มตัวอย่างกับพ่อแม่เป็นเกณฑ์ในการแบ่งกลุ่ม กล่าวคือ บ้านที่พ่อแม่กับบุตรมีสัมพันธภาพที่ดีต่อกัน ถือว่าเป็นบ้านที่มีความสุข บ้านที่พ่อแม่ขาดความสัมพันธ์อันดีกับบุตรก็จัดว่าเป็นบ้านซึ่งไม่มีความสุข หรือไม่มีความสุขแก่เด็ก ผลของการศึกษาปรากฏว่า ผู้ที่มีชีวิตเป็นสุขในวัยเด็กมีบุคลิกภาพโดยทั่วไปดีกว่าผู้ที่มีชีวิตไม่เป็นสุขในวัยเด็ก กล่าวคือสามารถปรับตัวได้ดีกว่า มีความเข้าใจพ่อแม่มากกว่า มีความขัดแย้งกับศาสนาน้อยกว่า ไปโบสถ์บ่อยครั้งกว่า มีความนับถือผู้อื่นมากกว่า มีความสุขมากกว่า มีความรู้สึกในตนเองน้อยน้อยกว่า และอวัยวะของร่างกายทำงานประสานกันดีกว่า (Malm and Jamison, 1952 :

389 - 390) ผลของการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ แสดงให้เห็นว่าสัมพันธภาพของพ่อแม่ที่มีต่อบุตรในวัยเด็ก มีอิทธิพลไปถึงบุคลิกภาพในวัยเติบโตใหญ่ด้วย สอดคล้องกับแนวความคิดของฟรอยด์ และโบลบี ผู้ซึ่งแนวความคิดและการค้นคว้าของเขาในเรื่องนี้เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปในกลุ่มนักจิตวิทยาส่วนใหญ่ดังกล่าวแล้ว

สำหรับในสังคมไทย การค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องนี้ยังมีน้อยมาก แต่ก็มีรายงานการวิจัยฉบับหนึ่งที่แสดงผลสอดคล้องกับผลการศึกษาค้นคว้าในสังคมตะวันตก รายงานการวิจัยฉบับนี้เป็นผลจากการศึกษาเด็กและเยาวชนที่กระทำผิด จำนวน 382 คน ได้พบว่าเด็กที่กระทำผิดเป็นจำนวนมาก ไม่มีความรักใคร่ผูกพันกับพ่อแม่เท่าใดนัก และเด็กอีกจำนวนหนึ่งมีความรู้สึกกลัวพ่อแม่รักใคร่ตนไม่เพียงพอ (สภาวิจัยแห่งชาติ, 2509 : 61)

จากหลักฐานต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ชี้ให้เห็นว่าในวัยต้นของชีวิตอันเป็นระยะก่อรูปของบุคลิกภาพนั้น ถ้าสัมพันธภาพระหว่างเด็กกับพ่อแม่เป็นไปอย่างดี กล่าวคือ เด็กได้รับความอบอุ่น ความรัก ความเอาใจใส่จากพ่อแม่อย่างเพียงพอ เด็กก็จะเติบโตเป็นผู้มีบุคลิกภาพที่น่าพึงพอใจ และในทางตรงกันข้าม ถ้าเด็กกับพ่อแม่ขาดสัมพันธภาพที่ดีต่อกัน เด็กจะไม่มีความอบอุ่น รู้สึกว่าตนไม่เป็นที่รักใคร่ของใคร ไม่มีความหมายสำหรับพ่อแม่ ก็จะทำให้เขาขาดความมั่นคงทางใจ อันเป็นผลร้ายต่อลักษณะบุคลิกภาพของเขาในอนาคตด้วย ประสพการณ์ชีวิตในวัยเด็กจึงมีความสำคัญมาก ฟรอยด์กำหนดว่า วัยที่มีความหมายอย่างยิ่งต่อบุคลิกภาพของแต่ละคน คือ วัยแรกเกิดจนถึงอายุห้าขวบ (ฮอลล์และลินด์เซย์, 2514 : 19) ส่วนโบลบีมีความเห็นว่า ช่วงชีวิตที่กำหนดรากฐานของบุคลิกภาพ อยู่ในวัยแรกเกิดถึงหกขวบ (ประมวญ คิคินสัน, 2511 : 33)

บทที่ 3

ประวัติสุนทรภู'

"สุนทรภู'" เป็นชื่อเรียกกันอย่างสามัญ โดยการขนานนามบรรดาศักดิ์ก็สมกับชื่อจริง กวีผู้นี้มีชื่อว่า "ภู" เมื่อรับราชการในวังหลวงในรัชสมัยแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้รับแต่งตั้งเป็นขุนสุนทรโวหาร (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513 : 16) และในรัชกาลแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สุนทรภู'ก็ได้รับราชการเป็นพระสุนทรโวหาร เจ้ากรมอาลักษณ์ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513 : 49)

ปฐมวัย

หลักฐานตามปุมโหร¹ บ่งไว้ว่า สุนทรภู'เกิดเมื่อวันจันทร์ขึ้นหนึ่งค่ำ เดือนแปด ปีมะเมีย จ.ศ. 1148 เวลาสองโมงเช้า ตรงกับวันที่ 26 มิถุนายน พ.ศ. 2329 (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513 : 1) ระหว่างเวลาในรัชสมัยแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ว่า บิดาของสุนทรภู'เป็นชาวบ้านกร่ำ เมืองแกลง เขตจังหวัดระยองในปัจจุบัน (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513 : 5) ทั้งนี้จะทรงได้หลักฐานมาจากทางใดไม่ทราบชัด อาจจะทรงรวบรวมจากที่ได้ทรงฟังบอกเล่ากันมา หรือทรงพิจารณาจาก นิราศเมืองแกลง ที่สุนทรภู'แต่ง อันมีเนื้อความเล่าถึงการเดินทางไปหาบิดาที่บวชเป็นภิกษุอยู่ที่เมืองแกลง การที่บิดาของสุนทรภู'บวชอยู่ที่เมืองแกลง ทำให้เข้าใจว่า บิดาของสุนทรภู'มีภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่นั่น นอกจากนี้มีบทกลอนตอนหนึ่งในนิราศเรื่องเดียวกันนี้ กล่าวเป็นความว่า สุนทรภู'ได้พบปะกับญาติพี่น้องที่บ้านกร่ำ

ถึงหย่อมย่านบ้านกร่ำพอค่าพล ประสบพบเผ่าพงศ์พวงวงศา

นับเป็นข้อสนับสนุนว่า บิดาของสุนทรภู่นั้นเป็นชาวเมืองแกลง จึงมีวงศ์ญาติอยู่ที่นั่น

บิดามารดาของสุนทรภู่น่าจะได้หย่าร้างกันด้วยเหตุใดไม่ปรากฏหลักฐาน หลังจากการหย่าร้างฝ่ายบิดาได้ไปบวชอยู่ที่เมืองแกลง ดังกล่าวแล้ว

ในนิราศเมืองแกลง ตอนหนึ่ง สุนทรภู่นำกล่าวถึงบิดาว่า "เจริญพรยศยั้งมิ่งโมลีกำหนดยี่สิบวสาสดาวร" นั่นคือ ในขณะที่สุนทรภู่ออกเดินทางไปเยี่ยมบิดานั้น บิดาของสุนทรภู่น่าจะได้เสียชีวิตไปแล้ว และชนิด อยู่โพธิ์ ประมาณไว้อย่างแน่นอนว่า สุนทรภู่ออกเดินทางไปเมืองแกลงใน พ.ศ. 2350 (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 6) ขณะนั้นสุนทรภู่อายุ 21 ปี จึงอาจประมาณได้ว่า บิดามารดาของสุนทรภู่น่าจะได้หย่าร้างกันตั้งแต่สุนทรภู่อายุไม่ถึงหนึ่งขวบ หรืออาจหย่าร้างกันตั้งแต่สุนทรภู่อายุอยู่ในครรภ์มารดาก็อาจเป็นไปได้ (ฉันทชำระวิไล, 2498 : 5)

ฝ่ายมารดาของสุนทรภู่น่าจะมีสามีใหม่ มีบุตรหญิงอีกสองคนชื่อ ฉิม กับ นิ่ม และได้เป็นแม่หม่มพระธิดาในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข² (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 5 - 6) พระธิดาพระองค์นั้น คือ พระองค์เจ้าหญิงจงกล³

ในวัยเด็กนี้ สุนทรภู่น่าจะอาศัยอยู่กับมารดาในบริเวณพระราชวังบวรสถานพิมุข และได้ถวายตัวเป็นข้าในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขด้วย (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 6)

ข้อสังเกต

1. หลักฐานเกี่ยวกับบิดามารดาของสุนทรภู่อ

นอกจากเนื้อความที่สุนทรภู่นำกล่าวถึงบิดาเพียงเล็กน้อยในนิราศเมืองแกลง ดังกล่าวข้างต้นแล้ว สุนทรภู่น่าจะได้กล่าวถึงมารดาบ้างเล็กน้อยเช่นกัน หลักฐานเกี่ยวกับบิดาและมารดาของสุนทรภู่น่าจะเก็บความได้จากนิราศของสุนทรภู่อีกจึงมีไม่มากนัก

ฉันท ขำวิไล อ้างถึงคำบอกเล่าของผู้สูงอายุในเมืองแก่งว่า ได้ฟังคำบอกเล่าสืบต่อกันมาว่า บรรพบุรุษของสุนทรภู่เป็นชาวพระนครศรีอยุธยา ได้อพยพลงมาอยู่ที่เมืองแก่งในสมัยที่ไทยเสียกรุงแก่พม่า ใน พ.ศ. 2310 (ฉันท ขำวิไล, 2498 : 1 - 2) เรื่องนี้จะมีข้อเท็จจริงอย่างไรไม่มีหลักฐานที่แน่ชัดกว่านี้

ม.จ.จันทร์จิรายุ รัชนี้ ทรงนิพนธ์ว่า เล่ากันว่ามารดาของสุนทรภู่เป็นชาวเมืองตะนาวศรี นอกจากนั้นทรงเชื่อว่า มารดาของสุนทรภู่เคยเป็นข้าหลวงในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขมาก่อน จึงได้มีโอกาสเข้าถวายตัวเป็นแม่นมพระธิดา หลังจากเลิกร้างกับสามีแล้ว (ม.จ.จันทร์จิรายุ รัชนี้, 2499 : 43)

2. ระยะเวลาที่มารดาของสุนทรภู่ถวายตัวเป็นแม่นม

พิจารณาจากพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเดชาธิราชพิทยาลงกรณ์ ไม่มีรายละเอียดชัดเจนว่ามารดาของสุนทรภู่ได้ถวายตัวเข้าเป็นแม่นมพระองค์เจ้าหญิงจงกลเมื่อใด ผู้เขียนสอบสวนประวัติของพระโอรสและพระธิดาในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขและพระอัครชายาแล้ว พบว่า พระองค์เจ้าหญิงจงกลทรงเป็นพระธิดาพระองค์สุดท้าย ไม่ปรากฏหลักฐานว่าประสูติเมื่อใด ส่วนพระเชษฐาองค์แรกของพระองค์เจ้าหญิงจงกล คือ พระองค์เจ้าปฐมวงศ์ ประสูติเมื่อ พ.ศ. 2325 (กรมศิลปากร, 2512 : 129 - 130) ฉันท ขำวิไล ลงความเห็นเห็นว่า พระองค์เจ้าหญิงจงกลน่าจะประสูติในปี พ.ศ. 2329 ปีเดียวกับที่สุนทรภู่เกิด นั่นก็หมายความว่ามารดาของสุนทรภู่ได้ถวายตัวเข้าเป็นแม่นมพระองค์เจ้าหญิงจงกลในขณะที่สุนทรภู่ยังเป็นทารกอยู่ ต่อมาจึงมีสามีใหม่และมีบุตรหญิงอีกสองคนดังกล่าว (ฉันท ขำวิไล, 2498 : 10 - 13) ข้อวินิจฉัยนี้ไม่มีหลักฐานแน่นอน อาจเป็นไปได้เหมือนกันว่ามารดาของสุนทรภู่อาจถวายตัวเข้าเป็นแม่นมขณะมีบุตรหญิงคนใดคนหนึ่ง และถ้าเป็นดังนั้น พระองค์เจ้าหญิงจงกลก็จะประสูติในระยะเวลาหลัง พ.ศ. 2329 ซึ่งนับว่าพระองค์ท่านจะมีปีประสูติห่างจากพระเชษฐาหลายปี แต่ก็เป็นเรื่องที่อาจเป็นไปได้

การศึกษาของสุนทรภู่

สุนทรภู่คงจะได้ศึกษาเล่าเรียนพอสมควรตามแบบแผนที่นิยมในสมัยนั้น จึงปรากฏว่า เมื่อเข้ารับราชการในรัชกาลที่สอง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้สุนทรภู่เป็นพระอาจารย์ถวายพระอักษรสมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้าอาภรณ์ พระโอรสซึ่งประสูติแต่สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ทั้งที่สุนทรภู่กราบทูลสมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากลาง และสมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้าปิ๋ว พระอนุชาของสมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้าอาภรณ์ ในเพลงยาวถวายโอวาท ว่า

แผ่นดินหลังครั้งพระโกศก็โปรดเกล้าฯ ผากพระเชษฐานั้นให้ฉันสอน
สิ้นแผ่นดินสิ้นบุญของสุนทร ฟ้าอาภรณ์แปลกพักตร์อาลักษณ์เดิม

และต่อมาในรัชกาลที่สาม สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีได้ทรงมอบหมายให้สุนทรภู่ถวายพระอักษรแด่สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากลาง และสมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้าปิ๋วอีก ตามที่ปรากฏเนื้อความในเพลงยาวถวายโอวาท

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า สุนทรภู่คงได้ศึกษาเล่าเรียนที่สำนักวัดชีปะขาว หรือวัดศรีสุศารามในปัจจุบัน ⁴ (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513 : 6) ทั้งนี้ทรงพิจารณาจากโคลงบทหนึ่งในโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ ว่า

วัดปะขาวครวญรู้	เรียนเขียน
ทำสูตรสอนเสมียน	สมคน้อย
เค็นระวางระวางเวียน	หว่างวัด ปะขาวเอย
เคยขึ้นกลืนกลืนสรวล	สวาทห่างกลางสวน

ในวัยหนุ่ม สุนทรภู่ได้เคยเป็นเสมียนนายระวางกรมพระคลังสวน ⁵ อยู่ระยะหนึ่ง แล้วกลับมาอยู่ที่พระราชวังบวรสถานพิมุขอย่างเดิม (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2516 : 6)

ลอบรักกับหญิงชาววังและถูกลงอาญา

การที่สุนทรภู่พำนักอยู่ในบริเวณพระราชวังบวรสถานพิมุข คงทำให้มีโอกาสรู้จักกับหญิงชาววังหลายคนด้วยกัน ปรากฏว่าสุนทรภู่ได้ลอบรักใคร่กับหญิงข้าราชการในพระราชวังบวรสถานพิมุขผู้หนึ่ง ชื่อ จัน เมื่อความทราบถึงกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข สุนทรภู่และแม่จันก็ถูกลงอาญาของจำไว้ (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 6) บางทีอาจต้องโทษตีด้วย สุนทรภู่จึงรำพันเปรียบเปรยการต้องโทษคราวนี้ในนิราศเมืองแกลง ว่า

น้ำก้นองอยู่ในห้องชลาลัย	จะกอบกินเค็มขมไม่สมหวัง
เหมือนไร้ตู่อยู่ข้างกำแพงวัง	จะเกี่ยวมั่งก็จะเขียนเอาเจียนตาย

ไปเมืองแกลง

สุนทรภู่กับแม่จันถูกจองจำอยู่ไม่นานนัก ก็พ้นโทษหลังจากที่กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขทิวศคต หลังจากนั้นสุนทรภู่ได้เดินทางไปหาบิดาที่เมืองแกลง และเขียนนิราศเมืองแกลงเล่าเรื่องการเดินทางด้วย (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 6)

สุนทรภู่ไม่ได้บอกรายละเอียดเกี่ยวกับเวลาไปและกลับในการเดินทางคราวนี้ แต่อาจพิจารณาว่า กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขทิวศคตเมื่อเดือนอ้าย พ.ศ. 2349 (กรมศิลปากร, 2512 : 3) และข้อเท็จจริงจากนิราศเมืองแกลง อันมีความแสดงว่า สุนทรภู่ออกเดินทางจากพระนครไปถึงบ้านกรวำโคยใช้เวลาประมาณ 10 – 12 วัน ได้อยู่ที่เมืองแกลงเป็นเวลาเดือนเศษ จนถึงเดือนเก้าก็ล้มเจ็บลง

อยู่บ้านกรวำทำบุญกับบิดุเรศ	ถึงเดือนเศษเศกฐณจนรูปผอม
-----------------------------	--------------------------

จนเดือนเก้าเข้าค้ำยึงพรำฝน	ทุกตำบลบ้านกรวำล้วนน้ำไหล
----------------------------	---------------------------

ยั้งวังเหงาเศร้าซำระกำใจ	จนล้มไข้คิดว่าใจจะวายชนม์
--------------------------	---------------------------

ธนิต อยู่โพธิ์ จึงประมาณว่า สุนทรภู่จะออกเดินทางไปเมืองแกลงประมาณเดือนเจ็ด

พ.ศ. 2350 (สมเด็จพระยาจักรีทรงราชานุภาพ, 2513 : 6)

การไปเมืองแกลงครั้งนี้สุนทรภู่มิศิษย์สองคนติดตามไปด้วย ดังที่เล่าไว้ในนิราศเมืองแกลง ว่า

กับศิษย์น้องสองนายล้วนชายหนุ่ม น้อยกับพุ่มเพื่อนไว้ในไพรสนต์

สมเด็จพระยาจักรีทรงราชานุภาพ จึงทรงพระนิพนธ์ว่า สุนทรภู่มิศิษย์
ในทางประพันธ์บทกลอนมาแต่รุ่นหนุ่มถึงขนาดมีผู้ฝากตัวเป็นศิษย์ ทั้ง ๆ ที่ในขณะเดินทางไป
เมืองแกลงนั้น สุนทรภู่มิอายุเพียง 21 ปี เท่านั้นเอง (สมเด็จพระยาจักรีทรงราชานุภาพ,
2513 : 7)

สุนทรภู่ออกจุประสงค์ไว้แน่ชัดว่า ตั้งใจจะไปหาบิดาที่บวชเป็นภิกษุอยู่ที่เมืองแกลง

ยิ่งหวาคจิตคึกคึกพระชินสีห์

กับชนนีบิดุเรกบังเกิดหัว

ข้าตั้งใจไปหาบิดาตัว

ให้พ้นชั่วที่ชื่อว่าไถยยันต์

เป็นที่น่าสังเกตว่า สุนทรภู่ออกเดินทางไปเมืองแกลงด้วยความเร่งรีบมาก ไม่ทันได้
บอกลาแม่จันทิมาคนรัก จึงได้คร่ำครวญและขอภัยไว้ในนิราศเมืองแกลง ว่า

ถึงทุกข์ใครในโลกที่ไศกเศร้า

ไม่เหมือนเราภุมรินถวิลหา

จะพลัดพรากจากกันไม่ทันลา

ไซ้แต่คำต่างถ้อยสุนทรวอน

พี่จากไปไต่แต่รักมาฝากน้อง

มากกว่าของอื่นอันสักห่มแสน

พอเป็นคำอำมหมที่ชมแทน

อย่าเคืองแค้นเลยที่ฉันไม่ทันลา

จึงพิจารณาได้ว่า สุนทรภู่มิได้ตั้งใจจะเดินทางไปเมืองแกลงมาก่อน แต่เป็นการออก
เดินทางอย่างกะทันหัน ทั้งนี้สุนทรภู่ออกสาเหตุไว้ในนิราศเมืองแกลงว่า เนื่องจากมีเรื่อง
เคืองร่อนใจบางประการ สุนทรภู่อิงต้องหลบหลีกเหตุการณ์นั้นชั่วคราว และคงจะถือโอกาส
นี้เอง เดินทางไปเยี่ยมบิดาที่เมืองแกลง ความตอนนี่ว่า

ฉันพลัดพรากจากจรเพราะร้อนจิต

ไซ้จะคิดอาวอย่างนางหนี

ให้นมน้องครองรักไว้สักปี

ท่านสุชีเถิดข้าขอลาไป

และอีกตอนหนึ่งให้ความกระจ่างชัดขึ้นว่า เรื่องเคียดกร้อนใจของสุนทรภู่ครั้งนี้เป็นเรื่องวุ่นวายเกี่ยวกับความรักของสุนทรภู่กับแม่จัน อันมีบิดาของแม่จันเป็นสาเหตุหนึ่งด้วย

พี่จากไปได้แต่รักมาฝากน้อง	มากกว่าของอื่นอื่นสักหมื่นแสน
พอเป็นคำผ้าหมี่ที่ชมแทน	อย่าเคืองแค้นเลยที่ฉันไม่ทันลา
กลัวเกิดความลามถึงเพราะหึงหวง	คนทั้งปวงเขาคึกคึกขยา
จึงหลีกตัวกลัวญาคูบิคา	ไปแรมป่าป้อนชีวันจะบรรลือ

ระหว่างพำนักรอยู่ที่เมืองแกลง สุนทรภู่ได้ล้มเจ็บลงชั่วระยะเวลาหนึ่ง หลังจากนั้น ก็เดินทางกลับถึงพระนครในต้นเดือนสิบหรือเดือนสิบเอ็ดของปีเดียวกันนี้ ดังที่เขียนบอกไว้ใน นิราศเมืองแกลง ว่า

สู่พุ่มผืนพันฟ้าอุทิศสำหรับ	เป็นทุกขร้อนแรมทางมากกลางไพร
ถึงกรุงศรีอยุธยาขึ้นหาค่า	จึงเขียนคำจริงแจ้งแกลงไซ

ข้อสังเกต

- เกี่ยวกับเรื่องวุ่นวายที่เป็นเหตุให้สุนทรภู่เดินทางไปเมืองแกลง -

การที่สุนทรภู่กล่าวถึงบิดาของแม่จันอย่างประชดประชันว่า "จึงหลีกตัวกลัวญาคูบิคา" เช่นนี้ อาจจะคาดคะเนได้ว่า บิดาของแม่จันซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับเรื่องวุ่นวายครั้งนี้ด้วย น่าจะไม่นิยมยินดีที่จะรับสุนทรภู่มาเป็นบุตรเขย นอกจากนี้ดูเหมือนว่า จะมีชายสูงศักดิ์ผู้หนึ่ง หมายปองแม่จันอยู่ ทั้งนี้พิจารณาจากบทกลอนใน นิราศเมืองแกลง ตอนหนึ่งว่า

ถึงชาตินี้มีได้สมอารมณ์เกิด	กลัวของค้อศิราภักจะหักหาญ
ขอให้น้องครองสัจย์ซึ่งปฏิญาณ	ได้พบพานายหน้าเหมือนอารมณ์

"องค์อิศรารักษ์" ในที่นี้ สุนทรภู่อาจใช้เป็นวิสามานยนาม คือ หมายถึงเจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง เมื่อผู้เขียนพิจารณาพระนามของเจ้านายในระบายนั้นแล้ว เห็นว่าพระนามสมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณุรักษ์ ใกล้เคียงกับคำ "อิศรารักษ์" มาก บางทีสุนทรภู่อาจตัดคำทิ้งเสียคำหนึ่ง จาก "อิศราณุรักษ์" เป็น "อิศรารักษ์" เพื่อให้ลงจังหวะเสียงของบทกลอนในวรรคนี้พอดี อย่างที่สุนทรภู่มักจะใช้วิธีนี้บ่อยครั้งในบทกลอนต่าง ๆ หรือมีฉะนั้นสุนทรภู่อาจจะเลี่ยงการออกพระนามตรง ๆ ก็อาจเป็นได้ สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณุรักษ์ทรงเป็นพระราชชนกในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประสูติแต่สมเด็จพระที่นั่งเชลียง เจ้าฟ้ากรมพระศรีสัศนารีศรี เมื่อ พ.ศ. 2316 (กรมศิลปากร, 2512 : 4) เวลาที่สุนทรภู่อ้างถึงในนิราศเมืองแกลงนี้ สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณุรักษ์ทรงมีพระชนม 34 พรรษา .

หรืออีกนัยหนึ่ง สุนทรภู่อาจใช้คำว่า "องค์อิศรารักษ์" อย่างวิสามานยนามก็ได้ คือหมายถึงเจ้านายผู้มีศักดิ์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง โดยไม่ระบุว่าเป็นใคร

แต่งงานและหย่าร้าง

จะควยเหตุใดไม่ทราบแน่ชัด เมื่อสุนทรภู่ออกจากเมืองแกลงก็ได้แต่งงานกับแม่จันในเวลาต่อมา ดังที่สุนทรภู่อ้างไว้ในนิราศพระบาท ว่า

แต่ก่อนเวียนเจียนวายชีวิตพี่ จึงได้ศรีเสาวภาคย์มาแนบข้าง

ระหว่างเวลานี้ สุนทรภู่อ้างว่าได้เข้าเป็นมหาดเล็กในพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พระโอรสในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขซึ่งผนวชแล้วประทับอยู่ที่วัดระฆังโฆสิตาราม (กรมศิลปากร, 2512 : 129 - 130) และในไม่ช้าสุนทรภู่อีกได้ตามเสด็จเจ้านายพระองค์นี้ไปนมัสการพระพุทธบาท สระบุรี การเดินทางครั้งนี้ สุนทรภู่อ้างได้แต่งนิราศพระบาทขึ้น

สุนทรภู่ออกเดินทางไปสระบุรี ในเดือนสาม ปีเถาะ ตรงกับ พ.ศ. 2350 ตามที่บอกไว้ว่า

เจ้าคุมแสนแสนโกธรพิโรธ	แต่เคื่อนยี่จนย่างเข้าเคื่อนสาม
จนพระหน่อสุริวงศ์ทรงพระนาม	จากอารามแรมร้างทางกันการ
ค้ายเรียบรองมุลิกาเป็นข้าบาท	จำนราศร้างนุชสุดสงสาร
ตามเสด็จโดยแดนแสนกันการ	นมัสการรอยบาทพระศาสดา

และ

นิราศนี้มีเกาะเป็นเกาะห้าร้อย เราจดหมายตามมีมาชี้แจง

จากลวาทังกล่าว ทำให้ทราบว่าในเคื่อนยี่ ปีเกาะ ตรงกับ พ.ศ. 2350 นี้
สุนทรภูได้ครองรักกับแม่จันแล้ว แต่จะแต่งงานกันแต่เมื่อใดไม่มีความมุ่งบอกไว้ อย่างไรก็ตาม
ในนิราศเมืองแกลง มีความว่าสุนทรภูกลับจากเมืองแกลงในต้นเคื่อนสิบ หรือเคื่อนสิบเอ็ดของปี
เกี่ยวกันนี้ ดังนั้นการแต่งงานระหว่างสุนทรภูกับแม่จันจะอยู่ในระหว่างเคื่อนสิบเป็นอย่างเร็ว
ที่สุด ถึงเคื่อนยี่เป็นอย่างช้าที่สุด ทั้งคู่ครองรักอยู่ด้วยกันเพียงระยะเวลาสั้น ๆ ก็โกธร
เคื่องกันค้ายเรื่องใดไม่ทราบแน่ชัด แต่ก็คงไม่ใช่เรื่องเล็กน้อย แม่จันจึงโกธรสุนทรภูเป็นเวลา
แรมเคื่อนคั้งที่สุนทรภูคร่ำครวญในบทกลอนข้างต้น และแม่สุนทรภูจะต้องจากไปรอนแรมมา
เป็นเวลาหลายวันในคราวตามเสด็จครั้งนี้ แม่จันก็ยังไม่ยอมคืนค้ำกับสุนทรภู สุนทรภูจึงคร่ำครวญ
ว่า

เจ้าเคื่องขัดคักสวาทชากระวาง จนแรมร้างออกมาราวอรัญหา

เมื่อสุนทรภูกลับจากนมัสการพระพุทธบาท จะได้คืนค้ำกับแม่จันหรือไม่ ไม่ปรากฏหลักฐาน
แต่ถ้ากลับคืนค้ำกันในคราวนี้ ก็จะเลิกร้างกันไปในเวลาต่อมาไม่นานนัก ทั้งนี้ ฉันทน์ ขำวิไล
พบว่า ในนิราศเมืองเพชร สุนทรภูเล่าความตอนหนึ่งว่า ตนได้เคยมาอยู่ที่เมืองเพชรบุรี
เป็นเวลานานจนรู้จักคุ้นเคยกับบุคคลในเมืองนั้นหลายต่อหลายคน และได้กลับไปอยู่พระนคร
เมื่อปีระกา ตรงกับ พ.ศ. 2356⁶ ระหว่างที่มาอยู่เมืองนี้ สุนทรภูได้รับอุปการะจากหม่อม
บุญนาค หม่อมท้าวในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ซึ่งออกไปทำไร่นาอยู่ที่นี่หลังจาก
ที่พระสวามีสิ้นพระชนม์ และหม่อมบุญนาคยังได้แสดงความกรุณาจะหาคู่ครองให้ แสดงว่าขณะนั้น
สุนทรภูเลิกร้างกับแม่จันแล้ว ถึงความว่า (ฉันทน์ ขำวิไล, 2498 : 139)

แต่เคื่อนสี่ปีระกานีร่าร้าง	ไปอยู่บางกอกไกธักไนใจหาย
เห็นถิ่นฐานบ้านเรือนเพื่อนหญิงชาย	แสนเสียดายดูหน้าน้ำใจอาลัย
ถึงต้นตาลบ้านคุดหม่อมมนุนาค	เมื่อยามยากจนมาได้อาศัย
มารดาเจ้าครวญพระวังหลังครวญไฉ	มาทำไรทำนาทำนการุญ
เมื่อเงินป่วยช่วยรักษาจะหาอยู่	จะขอสู้ให้เป็นเนื้อช่วยเกื้อหนุน
ยังยากไร้ไม่มีของสนองคุณ	ขอแบ่งบุญให้ท่านทั่วทุกตัวคน

เมื่อเลิกร้างกับแม่จันในครั้งนี้ นอกจากจะได้มาอยู่ที่เมืองเพชรบุรีตามที่สุนทรภู์เล่าใน นิราศเมืองเพชร แล้ว สุนทรภู์จะใช้ชีวิตเร่ร่อนไปที่อื่นบ้างหรือไม่ อย่างไร ไม่ปรากฏแน่ชัด ครั้นถึง พ.ศ. 2356 จึงเดินทางกลับเข้าพระนคร ตามหลักฐานที่ปรากฏใน นิราศเมืองเพชร ดังกล่าวแล้ว

ข้อสังเกต

1. สาเหตุที่สุนทรภู์ได้แต่งงานกับแม่จัน

สมเด็จพระยาคำวรางราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า การที่สุนทรภู์ได้แต่งงานกับแม่จันสมปรารถนา คงเนื่องด้วยพระอัครชายาในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข พระนามว่า ทองอยู่ หรือเรียกกันว่าเจ้าครอกข้างใน (กรมศิลปากร, 2512 : 130) ซึ่งทรงเป็นเจ้านายโดยตรงของแม่จัน ทรงเมตตาายกแม่จันประทานสุนทรภู์ ทั้งนี้สมเด็จพระยาคำวรางราชานุภาพทรงสังเกตว่า พระอัครชายาพระองค์นี้ยังได้ทรงอุปการะบุตรชายของสุนทรภู์เมื่อเยาว์วัย ตามที่ปรากฏความใน นิราศวัดเจ้าฟ้า (สมเด็จพระยาคำวรางราชานุภาพ, 2513 : 10)

2. สาเหตุของการหย่าร้างระหว่างแม่จันกับสุนทรภู์

ชีวิตครองเรือนของสุนทรภู์กับแม่จันคงไม่ราบรื่นนัก สาเหตุของความระหองระแหงจนถึงขั้นหย่าร้างไม่ปรากฏแน่ชัด บางทีอาจเป็นเพราะเรื่องหึงหวง ด้วยสุนทรภู์

เป็นคนเจ้าชู้ ฝ่ายแม่จันทน์ก็หงุดหงิด ถึงที่สุนทรภู่อ่านว่า นิราศเมืองแกลง ว่า

ถึงเจ็บไข้ไม่ตายไม่คลายรัก มีแต่ลักลอบนิกรรำลึกถึง

ช่วยยืมแยมแซมขึ้นอย่ามัวคิดถึง ให้เหือกหึงลงเสียบ้างจงฟังคำ

และเมื่อได้แต่งงานอยู่กินด้วยกันแล้ว สุนทรภู่อีกคงจะได้รับความเดือดร้อนรำคาญใจ
เนื่องด้วยฤทธิ์หึงของแม่จันทน์มาก จึงได้อธิษฐานต่อพระพุทธรูปใน นิราศพระบาท ว่า

สตรีหึงหนึ่งแพศยาหญิง หึงสองสิ่งอย่าได้ซัดพิสมัย

หรืออีกนัยหนึ่ง แม่จันทน์อาจโกรธสุนทรภู่ว่า เรื่องที่สุนทรภู่อ่านว่า สุนทรภู่อ่านว่า เป็นได้ แต่ไม่มี
หลักฐานแน่นอนว่าสุนทรภู่อ่านว่าเมื่อใด

3. เมื่อเลิกร้างกับแม่จันทน์ในครั้งนี้ นอกจากไปอยู่ที่เพชรบุรีแล้ว สุนทรภู่อ่านว่า
ไปไหน ๆ หรือไม่

ใน โคลงนิราศสุพรรณ บทหนึ่ง สุนทรภู่อ่านว่า

บางระมาดมีงิมิตรครั้ง คราวงาน

ขอกบทนุญยังพยาน พักหน้า

ประทุนประดิษฐาน แทนห้อง หอเอย

แหวนประดับกับผ้า พื่ออ้างรางวัล

แสดงว่าสุนทรภู่อ่านว่าร่วมงานกับคณะละครนายบุญยัง โดยเป็นผู้บอกบทละครหรือบท
คอกล้อขบขัน สักว่า แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าจะเป็นระยะเวลาใด บางทีเวลาที่สุนทรภู่อ่านว่า
มาใช้ชีวิตเร่ร่อนไปกับคณะละครคณะนี้ อาจเป็นระยะเวลาหลังจากเลิกร้างกับแม่จันทน์ในคราวนี้
ก่อนที่จะไปอยู่เมืองเพชรบุรี และกลับพระนครในที่สุด อย่างไรก็ตามเรื่องนี้ไม่มีหลักฐาน
ยืนยันแน่นอน สุนทรภู่อ่านว่าร่วมงานกับคณะละครของนายบุญยัง ในระยะที่ตนอยู่ในวัยรุ่นหนุ่ม
ก่อนแต่งงานกับแม่จันทน์ก็อาจเป็นได้

เข้ารับราชการในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อกลับจากเพชรบุรีใน พ.ศ. 2356 แล้ว สุนทรภู่ก็ได้อีกโอกาสเข้ารับราชการในวังหลวง แต่จะเป็นปีใด และมีสาเหตุอย่างไร ไม่มีหลักฐานที่แน่นอน

ชีวิตระหว่างรับราชการในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

โดยที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ไม่พระทัยในการกวีเป็นอย่างยิ่ง เมื่อสุนทรภู่เข้ารับราชการก็คงได้แสดงความสามารถในการแต่งบทกลอนถวายเป็นที่พอพระราชหฤทัยอยู่เสมอ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้สุนทรภู่อำรงตำแหน่งกวีที่ปรึกษาคนหนึ่ง มีตำแหน่งเป็นขุนสุนทรโวหาร และพระราชทานให้ปลูกเรือนเป็นที่อยู่อาศัย (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 16) ดังที่สุนทรภู่เล่าไว้ในโคลงนิราศสุพรรณ ว่า

ท่าช้างหว่างค่ายล้อม	แหล่งสถาน
ครึ่งพระโคศโปธประทาน	ที่ให้
เคยอยู่คู่สภาราญ	ร่วมเห้าย เจ้าเอย
เห็นแต่ที่มีไค้	พบน้องครองสงวน

ในค่านชีวิตครอบครัวนั้น สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ว่า ในระหว่างที่รับราชการอยู่นี้ สุนทรภู่มียุตรชายสองคน ชื่อ พัก และ คาบ ตามลำดับ สำหรับคาบมีหลักฐานที่แน่ชัดว่าเกิดจากภรรยาของสุนทรภู่คนที่ชื่อนี้ม เป็นชาวบางกรวย (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 22) ดังที่สุนทรภู่กล่าวถึงในโคลงนิราศสุพรรณ และ นิราศพระประทม ต่อไปนี้

บางกรวยครวณน้ำแบ่ง	บุญทาน
ส่งนิมนต์นิพพาน	ผ่องแผ้ว
จำจากพรากพลัดสถาน	ทิ้งพี่ หนีเอย
เห็นแต่คลองน้องแคล้ว	คลากเลื่อนเคื่อนปี

เห็นคลองขวางบางกรวยระหวายจิต

เคยร่วมสุขทุกข์ร้อนแ่ก่อนมา

แ่ก่อนกรรมหาสัศวให้พลัศพราก

เคยไปมาหาน้องในคลองนี้

สงสารบุตรสุดเ่ร้าทุกเ่ร้าค่า

เข้มนมองคลองบ้านตูมวรา

ไม่ลืมหึกนี้มน้อยละห้อยหา

ไอ้สิ้นอายุเ่เจ้าได้เ่ก้าปี

จึงจำจากนี้มน้องให้หมองศรี

เห็นเ่แต่ที่ทองคลองงอนน้ำตา

ก้วยเป็นกำพร้าแม่ชะเง้งหา

เ่ค้หน้าตาโชมซาบลงกราบกรา

และอีกตอนหนึ่งในนิราศพระประทม มีความว่า

ไอ้เ่เอ็นดูบุตรจะกราบกับ

ขึ้นหมพระอชิษฐานให้มารคา

แม่นยังอยู่เ่ชยไม่เลยละ

ไอ้ชาตินี้มีกรรมจึงจำเป็น

เปลื้องผ้าหมนอนบนจกเ่ศา

พลอยน้ำตาตกพรากเ่เพราะยากเ่เป็น

มาไหวพระก็เ่จะพามาให้เ่เห็น

มาแสนเ่เช้ญชาคมิตรสนธิใน

บุตรชายคนโตของสุนทรภู่ คนที่ชื่อพัดนั้น ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดเกี่ยวกับมารคา

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ว่า "ดูเหมือนว่าภรรยาคนที่ชื่อจันจะเป็น

มารคา" (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 22) ไม่ปรากฏหลักฐานว่า

พัดเกิดปีใด แต่มีข้อพิจารณาว่า พัดจะเกิดหลังจาก พ.ศ. 2356 (ปีที่สุนทรภู่ออกจากเพชรบุรี)

อย่างแน่นอน ก้วยในหนังสือนิราศแฉกรล้น ซึ่งสามแฉกรล้น บุตรบุญธรรมของสุนทรภู่อเป็นผู้แต่ง

ได้เล่าถึงการเดินทางไปนมัสการพระแท่นดงรังในบึงมะเส็ง ตรงกับ พ.ศ. 2376 และกล่าวถึง

พัดว่า ขณะนั้นบวชเป็นสามเณรอยู่ (ม.จ.จันทร์จิรายุ รัชนี้, 2499 : 307 – 308, 310)

นับเป็นหลักฐานยืนยันว่า ปีเกิดของพัดจะต้องไม่เป็นก่อน พ.ศ. 2356 เพราะถ้าพัดเกิดใน

ระยะก่อน พ.ศ. 2356 ใน พ.ศ. 2376 อันเป็นเวลาในนิราศแฉกรล้น พัดก็จะมีอายุเกิน

กว่าที่จะเป็นสามเณร ดังนั้น ถ้าพัดเป็นบุตรที่เกิดจากแม่จันก็หมายความว่า หลังจาก

หย่าร้างกันในระยะก่อน พ.ศ. 2356 แล้ว แม่จันและสุนทรภู่อได้หวนกลับมาคืนดีกัน แล้วจึง

มีบุตรด้วยกันคือพัด ในระยะของการครองคู่ครั้งที่สองนี้

โดยเหตุที่ไม่มีหลักฐานเพียงพอที่จะยืนยันว่า พักเป็นบุตรของสุนทรภู่ที่เกิดจากแม่จัน
ดังนั้นแม่จันและสุนทรภู่จะไถ่กลับคืนคิกันหรือไม่ หลังจากการหย่าร้างกันไปแล้ว ก็ยังคงเป็นปัญหา
อยู่ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าแม่จันและสุนทรภู่จะหวนกลับคืนคิกัน ในที่สุดก็ต้องหย่าร้างกันอีก
และแม่จันไปมีสามีใหม่ สุนทรภู่จึงตัดพ้อต่อว่าในโคลงนิราศสุพรรณ ว่า

ยลยำนบ้านบุต้ง	ศิขัน
ชุกคิตเคยชมจันทร์	แจ่มฟ้า
ยามยากหากบันกัน	กินชีก ฌลิกเฮ
<u>มีอุฐขึ้นหน้า</u>	<u>นุชปลื้มลิ้มเคิม</u>
เสียกายสายสวาทโอ	อาวรณ์
รักพี่มิโทษกรรม	กับน้อง
จำจากพรากพลัดสมร	เสมอชีพ เรียมเอย
เสียนุชกุจรวรดวง	แตกฟ้าผ่าสลาย

อนึ่ง มีเนื้อความในนิราศเมืองเพชร ตอนหนึ่ง สุนทรภู่กล่าวเป็นเชิงระลึกถึง
ความหลังว่า ไต่พาหญิงผู้หนึ่งไปหลบซ่อนตัวอยู่ที่ถ้ำเขาหลวง เพชรบุรี ดังนี้

แล้วเดินดูภูผาศิลาเลื่อม	บ้างงอกเงยเมงระยับสลับสี
เห็นห้องน้อยรอยหนังสือลายมือมี	คิดถึงปีเมื่อเป็นบ้าเคยมานอน
<u>ชมลูกจันทน์กลั่นระริน</u>	<u>จนเที่ยงคืนแขนซ้ายกลายเป็นหมอน</u>
เห็นห้องหินศิลาหน้าอวรณ์	เคยกล่าวกลอนกล่อมข้าโอ้ชาตรี
พอจวนรุ่งฟุ้งนกวิหคร้อง	เรไรช่องเสียงจิ้งหรีดดังคึกสี
<u>คึกคะเนถึงตัวกลัวต้องตี</u>	ต่อข้าปีจึงค่อยวายพายน้าตา
ไต่ยามยากจากบุรินทร์มาถิ่นเถื่อน	ไม่มีเรือนแรมอยู่ในอุหา
เคียนสว่างต่างไต่เมื่อไสยา	แผ่นศิลาต่างผูกกระดุกเย็น
<u>ยังรินรินกลั่นกลั่นจันทน์กระแจะ</u>	เหมือนจะแนะนำจิตให้คิดเห็น

เหลือรำลึกนึกน่าน้ำตากระเด็น

โธ่จำเป็นเป็นกรรมจึงจำไกล

มาเห็นถ้ำน้ำตาลงพรากพราก

แม่เพื่อนยากไม่รู้เห็นเป็นโดน

จะไปเรือนเยือนเยี่ยมก็เจียมใจ

ขอสั่งไว้เถิดถ้าที่ซ้ำทรวง

หญิงที่สุนทรภู่กล่าวถึงโดยมีนัยชวนให้เข้าใจว่าชื่อจันนี้ จะเป็นคนเดียวกันกับแม่จัน

ภรรยาคนแรกของสุนทรภู่หรือไม่ ความในบทกลอนมิได้บ่งบอกแน่ชัด แต่เมื่อพิจารณาความในนิราศเรื่องอื่น ๆ ที่สุนทรภู่กล่าวแสดงความระลึกถึงหญิงชื่อจันบ่อยครั้งด้วยกัน ก็ไม่ปรากฏความว่า หญิงที่สุนทรภู่ผูกพันรักใคร่จะมีชื่อว่าจันถึงสองคน จึงน่าจะเชื่อได้ว่า หญิงที่สุนทรภู่พามาหลบซ่อนตัวอยู่ที่ถ้ำเขาหลวงนี้คือ แม่จัน ภรรยาคนแรกของสุนทรภู่แน่นอน อีกทั้งความที่สุนทรภู่ تذึกพ่อแม่จันใน โคลงนิราศสุพรรณ เมื่อเดินทางผ่านตำบลบ้านบุ ท้าวความถึง "ยามยากหากบันกัน กินชึก ฉลือกแธ" ก็ชวนให้เข้าใจว่าสุนทรภู่ได้เคยพาแม่จันไปตกทุกข์ได้ยากด้วยกันมา ซึ่งอาจเป็นคราวเดียวกับที่พากันเดินทางไปหลบซ่อนตัวที่ถ้ำเขาหลวงก็ได้

การที่สุนทรภู่พาแม่จันมาหลบซ่อนอยู่ที่ถ้ำเขาหลวงครั้งนี้ ไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าเนื่องด้วยเหตุใด ฉันท ขาวีไล ซึ่งเชื่อว่าสุนทรภู่และแม่จันได้กลับมาคืนดีกันก่อนที่จะหย่าร้างกันไปอีกครั้งหนึ่ง ได้เสนอข้อสันนิษฐานประการหนึ่งว่า เมื่อสุนทรภู่หวนกลับไปคืนดีกับแม่จัน อาจถูกผู้ใหญ่หรือเจ้านายขัดขวาง คนทั้งสองจึงได้พากันหลบหนีมาซ่อนตัวดังกล่าวแล้ว (ฉันท ขาวีไล, 2498 : 144) ประเด็นสันนิษฐานดังนี้ยังไม่แน่นอน สิ่งที่เป็นปัญหาสำคัญประการหนึ่งก็คือ เหตุการณ์นี้ไม่มีกำหนดเวลาบ่งบอกไว้ ทำให้การสันนิษฐานอาจคลาดเคลื่อนได้ง่าย

ส่วนภรรยาของสุนทรภู่อีกคนหนึ่งที่มีชื่อนี้ และเป็นมารดาของตาบนั้น ถึงแก่กรรมไปตั้งแต่ตาบยังเล็กอยู่ พระอัครชายาในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข หรือเรียกกันว่า เจ้าครอกช้างในไค้ทรงรับพักและตาบเข้าไปเลี้ยงดูในพระราชวังบวรสถานพิมุขเมื่อเยาว์วัย (สมเด็จเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 23) ดังปรากฏความใน นิราศวัดเจ้าฟ้า ซึ่งสุนทรภู่แต่งโดยสมมติเป็นส่วนวนของพัก ว่าพันถึงพระกรุณาของพระอัครชายาว่า

พระคุณเอยเคยนุอุปถัมภ์	ได้อิ่มหนำคำเช่าไม่เศร้าหมอง
แม้นหูลามาระนี้ทั้งพี่น้อง	โหนจะต้องตกยากลำบากกาย
นี่สิ้นบุญหูลกระหม่อมจึงตรอมอก	ต้องระหกระเหินไปน่าใจหาย
เห็นที่ปลงทรงบุญยังมุลทราย	แสนเสียค่ายังจะคืนสิ้นชีวัน
ทั้งหมู่ตามกราบไหว้ร้องไห้ว่า	จะคมลากลับไปไพร่พลัน
เคยเวียนเฝ้าเกล้าจุให้ทุกวัน	สารพันพึ่งพาไม่อนาทร

ไม่ปรากฏว่าสุนทรภู่ว่าจะเริ่มเป็นนักกวีสุราตั้งแต่เมื่อใด ได้มีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้น ครั้งหนึ่งในระหว่างรัชการว่า คราวหนึ่งสุนทรภูได้ไปหาการค้าในขณะเมาสุรา เมื่อมารดา ว่ากล่าวตักเตือน สุนทรภูกลับแสดงอาการก้าวร้าวขู่เชิญมารดา และทำร้ายญาติผู้ใหญ่ที่เข้ามา ห้ามปรามจนญาติผู้ใหญ่เจ็บสาหัส จึงหูลเกล้าฯ ถวายฎีกาฟ้องร้อง ทำให้สุนทรภูถูกลงอาญา ให้จำคุกไว้ (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513 : 17) สุนทรภูจะถูกจำคุก เป็นเวลานานเท่าใดและพ้นโทษด้วยเหตุใดไม่ทราบแน่ชัด แต่เล่ากันถึงเหตุที่สุนทรภูพ้นโทษว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องหนึ่งคิच्छกอยู่ ไม่มีผู้ใดจะ แต่งท่อนให้เป็นทีสมพระราชหฤทัยได้ จึงโปรดฯ ให้เบิกตัวสุนทรภูมาแต่งท่อน ซึ่งก็ได้ดังพระราช ประสงค์ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พ้นโทษในคราวนั้น (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513 : 18)

นอกจากนี้ สุนทรภูยังได้ก่อพฤติกรรมสำคัญอีกประการหนึ่ง ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นชนวน สำคัญที่ทำให้สุนทรภูต้องตกอับ ถูกถอดออกจากราชการและต้องออกบวชในเวลาต่อมา กล่าวคือ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่อง อิเหนา โปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้นดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้า ลูกเชือก กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงรับแต่งคอนนุชบาเล่นธำร เมื่อทรงแต่งเสร็จแล้วก็ มีรับสั่งวานให้สุนทรภูตรวจแก้ไข สุนทรภูกราบทูลว่าดีแล้ว ครั้นถึงเวลาที่ทรงอ่านถวายสมเด็จพระราชบิดาท่อนหน้ากวีที่ปรึกษาทั้งหมด สุนทรภูกลับขอแก้บทพระราชนิพนธ์ ตอนที่ว่า

น้ำใสไหลเย็นแลเห็นตัว

ปลาแหวกกอบัวอยู่ไหวไหว ⁷

เป็น

น้ำใสไหลเย็นเห็นตัวปลา

ว่ายแหวกปทุมมาอยู่ไหวไหว

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ทรงโปรดตามที่สุนทรภู่แก้ เหตุการณ์
ครั้งนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทราบดีว่า สุนทรภู่แก่งัดไม่ตรวจแก้ไขบท
พระราชนิพนธ์เสียแต่แรกก็เพื่อจะเอาไว้ตีให้ทรงอับอายในที่ชุมนุมกวี

อีกครั้งหนึ่ง พระราชบิดาโปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราช
นิพนธ์บทละครเรื่องสังข์ทอง ทอนท้าวสามลจะให้พระธิดาเลือกคู่ เมื่อทรงอ่านถวายเป็นคำ
ปรารภของท้าวสามลว่า

จำจะคิดปลุกฝังเสียยังแล้ว

ให้ลูกแก้วสมมาคปรารภนา

สุนทรภู่ชักขึ้นท่ามกลางที่ประชุมทราบดีว่า ลูกปรารภอะไร เป็นท่านองคิงว่าความใน
วรรคหลังไม่ชัดเจน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงแก้เป็น "ให้ลูกแก้วมีคู่
เสนาหา" ทั้งทรงชักเคืองสุนทรภู่ว่าแก่งัดพระองค์อีกครั้งหนึ่ง เหตุการณ์ดังกล่าวนี้
สุนทรภู่จะมีเจตนาอย่างใดหรือไม่ก็ตาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงถือเป็น
ข้อที่ทำให้ทรงขุ่นเคืองพระทัย และทรงมีนิตินัยกับสุนทรภู่แต่นั้นมา (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพ, 2513 : 24 - 25)

ข้อสังเกต

1. เหตุที่สุนทรภู่ได้ถวายตัวเข้ารับราชการ

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ว่า เล่ากันว่า เมื่อครั้งที่มี
การตั้งบัตรสนเท่ห์กันชุกชุม ใน พ.ศ. 2359 ⁸ นั้น สุนทรภู่ก็อยู่ในข่ายผู้ถูกสงสัยว่าจะเป็น
ผู้ตั้งบัตรสนเท่ห์ด้วยคนหนึ่ง จึงทรงสันนิษฐานว่า การสืบสวนสอบสวนกลอนของกลุ่มผู้ต้องสงสัย
เพื่อหาตัวผู้ตั้งบัตรสนเท่ห์ในครั้งนั้น อาจเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ได้ทูลพระเนตรสำนวนกลอนของสุนทรภู่ แล้วทรงพอพระราชหฤทัย จึงโปรดฯ ให้สุนทรภู่เข้ารับราชการ เป็นอาลักษณ์ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ยังได้ทรงสันนิษฐานต่อไป ด้วยว่า เรื่องทั้งบัตรสนเท่ห์ในครั้งนั้น อาจเป็นสาเหตุที่ทำให้สุนทรภู่หนีไปข่มข่อนที่เขาสงครามที่เล่าในนิราศเมืองเพชร ด้วยความหวั่นเกรงพระราชอาญา (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513 : 13 - 14) อย่างไรก็ตาม ทั้งหมดนี้เป็นเพียงการสันนิษฐานเท่านั้น และถ้านัยสันนิษฐานนี้เป็นความจริง สุนทรภู่ก็คงเข้ารับราชการราว พ.ศ. 2360 เป็นอย่างเร็วที่สุด

มีเรื่องเกร็ดอีกเรื่องหนึ่งเกี่ยวกับสุนทรภู่ ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงรวบรวมจากคำบอกเล่าว่า ในระหว่างรับราชการในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนี้ ครั้งหนึ่งสุนทรภู่อาจอ้างว่าสำนวนกลอนที่แต่งเป็นภาษาล้านนา ไพร่สามัญ เช่นคนเท่านั้นที่จะแต่งได้ก็ ท่านองว่าเจ้านายไม่สามารถแต่งกลอนภาษาล้านนาได้นั้นเอง กล่าวกันว่า ความนี้ทราบถึงพระกรรณพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงพระราชนิพนธ์ทละครเรื่องไกรทอง เป็นการพิสูจน์และลบล้างคำอ้างของสุนทรภู่ เรื่องนี้จะมีข้อเท็จจริงเพียงใดไม่ปรากฏ ทว่าในตอนต้นของบทพระราชนิพนธ์ไกรทอง มีกลอนกล่าวถึงความเป็นมาของบทละครพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ซึ่งมีผู้แต่งเพิ่มเติมเข้ามาทีหลัง มีความตอนหนึ่งว่า

พระนิพนธ์ไกรทองสองเล่ม	เขียนเต็มด้วยฉจงลงกินสอ
ใครคิดเขียนแล้วเจียนจะเป็นบอ	ถึงจะต่อกั้เต็มยากลำบากคิด
ทรงประคิษฐ์คิดใส่ให้เป็นกลอน	ไว้ว่าเล่นละครอนจริต
แต่ก่อนเก่าได้ดูอยู่เป็นนิจ	บำรุงจิตชาวประชาข้าราชการ
ตั้งโรงต้นสนคนแออัด	ซ่อมหักแก้ไขในรากฐาน
เมื่อช้างเผือกมาใหม่ได้ออกงาน	ทั้งเครื่องอาสน์โอ่าน่ารัก
ตัวละครเล็กเล็กแก้กหมก	สมเกียรติสมยศสมศักดิ์

มีแต่คนมาสามัคคี

จงรกรงบาทพมลาย

เหล่าขุนนางต่างถวายบุตร

พวกที่มีบุตรชายถวายหลาน

ปะที่เป็นหมันบุตรกันการ

คิดอ่านไกลเกลื่อน้องเมียมา

สมเด็จพระยาเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงเข้าพระทัยว่า บทกลอนนี้จะมีผู้แต่งเติมเข้ามาในรัชกาลที่สาม (กรมศิลปากร, 2504 : 11) เนื้อความของบทกลอนกล่าวว่า มีการเล่นละครบทพระราชนิพนธ์ไกรทอง ในงานสมโภชช้างเผือกแต่ไม่ได้บอกว่าเป็นคราวใด ด้วยช้างเผือกที่เข้ามาสู่พระบรมโอรสาธิ์สมการในรัชกาลที่สองมีทั้งหมดสามเชือก ใน พ.ศ. 2355 พ.ศ. 2359 และ พ.ศ. 2360 ตามลำดับ มีงานสมโภชทุกครั้ง (สมเด็จพระยาเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, 2459 : 150 – 151, 206 – 207, 212) ถ้าบทกลอนดังกล่าวเป็นบันทึกที่ถูกต้องตามความเป็นจริง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็จะทรงพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ใน พ.ศ. 2360 เป็นอย่างช้าที่สุด โดยนัยนี้จะสันนิษฐานได้ว่า ถ้าพระราชนิพนธ์ไกรทองเป็นเรื่องที่ทรงนิพนธ์ขึ้นเพื่อประชันฝีปากกับสุนทรภู่ ก็หมายความว่า สุนทรภู่ว่าจะเข้ารับราชการใน พ.ศ. 2360 เป็นอย่างช้าที่สุด

2. เรื่องเกร็ดเล่าถึงความสามารถของสุนทรภู่ในขณะรับราชการ

มีเรื่องเล่าถึงความสามารถในเชิงประพันธ์บทกลอนของสุนทรภู่ว่าหลายเรื่อง ที่กล่าวกันว่า ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดปรานสุนทรภู่มาก ดังต่อไปนี้ (สมเด็จพระยาเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 14 – 16)

ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกำลังทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่อง รามเกียรติ์ ถึงตอนนางสีดาถูกคอตาย บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่ใช้เล่นละครกันมา มีดังนี้

เอาภูษาผูกคอให้มัน

แล้วพันกับกิ่งโศกใหญ่

หลับเนตรจางลงปลงใจ

อรไทก็โชนลงมา

บัดนั้น
ครั้นเห็นองค์ครกัลยา
ตัวสั้นเพียงสั้นชีวิตร
โศกโณ โจนลงตรงไป
ครั้นถึงจึงแก้ภูษาทรง
หย่อนลงยังพื้นปัดพี

วายุบุตรวุฒิไกรจกัลลา
ผูกศอโ จนมาก็คกใจ
ร้อนจิตกึ่งหนึ่งเพลิงไหม้
ควยกำลังว่องไวพันที
ที่ผูกศอองค์พระลักษมี
ขุนกระบี่ก็ โจนลงมา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตีว่าบทเก่านี้ชักช้าเกินไป กว่าหนุมาน
จะเข้าไปแก้ไขได้ นางสีดาก็ต้องตายเสียก่อนแล้ว จึงทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ว่า

จึงเฝ้าผูกพันกระสนรัก

เกี่ยวกระหวัดกับกิ่งโคกใหญ่

แล้วก็ทรงจนพระทัยว่าจะແຕ່ງบทย่างไรให้หนุมานเข้าแก้ไขนางสีดาโดยเร็ว เหล่ากวี
ที่ปรึกษาที่มีอยู่ก็ไม่อาจແຕ່ງค่อให้เป็นที่พอพระราชหฤทัยได้ จึงโปรดฯ ให้สุนทรภู่ແຕ່ງค่อ
สุนทรภู่ແຕ່ງค่อว่า

ชายหนึ่งผูกศอไร

แล้วทอทองคล้องไปจะให้ตาย

บัดนั้น

วายุบุตรแก้ไขกัังโ จนมาย

กัังนี้ ก็เป็นที่พอพระราชหฤทัยยิ่งนัก

อีกครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์บทมรดทรง
ของทศกัณฐ์ในบทละครเรื่องรามเกียรติ์ ว่า

รถที่นั่ง

บุษบกบัลลังก์ตั้งตระหง่าน

กว้างยาวใหญ่เท่าเขาจักรวาล

ยอดเยี่ยมเทียมวิมานเมืองแมน

คุมวงกงหันเป็นคว้นกว้าง

เทียมสิ่งหวิ้งวางข้างละแสน

สารทิศซั้มเข้าคองแกน

พื้นแผ่นดินกระเด็นไปเป็นจวน

แล้วทรงนึกความที่จะสนับสนุนความยิ่งใหญ่ของมรดทรงของทศกัณฐ์ต่อไปไม่ออก
สุนทรภู่ได้ແຕ່ງค่อว่า

นทีที่พองนองระลอก	คลื่นกระลอกกระดอนชลชั้นซุ่น
เขาพระเมรุเอนเอียงอ่อนละมุน	อนนต์หนุนดินดานสะท้อนสะเทือน
ทวยหาญโห่ร้องก้องกัมปนาท	สุธาวาสไหวหวั่นลั่นเลื่อน
บั้งสุริยันตะวันเคียน	คลาคละลั่นจักรงค์กรงมา

และยังมีเรื่องเกร็ดที่ ม.จ. จันทรจิราภู รัชนี้ ทรงรวบรวมเอาไว้ว่า ครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และสุนทรภู่ ได้ร่วมเล่น สักวากลอนสกลที่ลงท้ายด้วยคำตายซึ่งหากำรับสัมผัสยาก ทั้งยังจะต้องส่งคำตายให้คนอื่นลำบาก อีกด้วย สักวาทนั้นได้ผลออกมาดังนี้

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	- สักวาระเด่นมนตร์
	จรลีเลยลงสร้งในสระ
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์	- เอาพระหัตถ์ชกพระองค์ทรงชำระ
สุนทรภู่	- แล้วเรียกพระอนุชามากกระซิบ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	- นั้นกอบัวมีดอกเพิ่งออกนั้ก
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์	- จงไปหักเอาแต่ตัวผักบัวดิบ
สุนทรภู่	- โน่นอีกกอดไปไกลลิลิ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	- ให้ข้างโนไปหยิบเอามาเอย

อีกเรื่องหนึ่งเล่าว่า เมื่อสุนทรภู่โดยสารเสด็จทางชลมารคครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงทอดพระเนตรเห็นมะกรูดที่ริมฝั่ง ก็ทรงตรัสว่า "เฮ้ย ไอ้กู มะกรูดพวกนี้หนามน่าเก็บ" สุนทรภู่ลอบทันทน์ "พระพุทธเจ้าข้า เอาหนียกขี้สี้เล็บแล้วคมผิว" สำหรับเรื่องหลังนี้ ม.จ. จันทรจิราภู รัชนี้ ทรงรวบรวมและทรงตั้งข้อสงสัยว่า อาจเป็นของ เก้าครั้งกรุงสุโขทัย หรืออยุธยา (พ. ๗ ประมวลมารค, 2499 : 142)

ส่วนเรื่องเกร็ดที่เล่าถึงเหตุที่สุนทรภู่พ้นโทษเนื่องจากทำร้ายญาติผู้ใหญ่ นั้น มีอยู่ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์บทนม้าทรง ว่า "ม้าเอยม้าเทศ"

แล้วไม่มีใครทำให้เป็นที่พอพระราชหฤทัยได้ ก็ทรงระลึกถึงสุนทรภู่ โปรดให้เบิกตัวมาแต่งตั้ง
สุนทรภู่แต่งตั้งว่า "สูงสามศอกเศษสี่สังข์" จึงโปรดฯ ให้สุนทรภู่พ้นโทษกลับเข้ารับราชการใหม่
(ม.จ. จันทรจิราญ รัชนี้, 2499 : 147)

3. เกี่ยวกับเรื่องที่สุนทรภู่ตำหนิบทกลอนพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

สำหรับเหตุการณ์ที่สุนทรภู่กล่าวตำหนิบทกลอนพระราชนิพนธ์ในครั้งหลังนั้น

ฉันท ขำวิไล กล่าวเพิ่มเติมมีใจความตรงกันกับที่ ม.จ. จันทรจิราญ รัชนี้ ทรงรวบรวมไว้ว่า สุนทรภู่ชักขึ้นว่า ถูกปรารภอะไร ปรารภราชสมบัติหรือ เป็นท่านองกระทบกระเทียบพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ฉันท ขำวิไล, 2498 : 172, ม.จ. จันทรจิราญ รัชนี้, 2499 : 195) เรื่องที่สุนทรภู่ชักขึ้นเป็นนัยทางการเมืองครั้งนี้ ไม่ปรากฏในพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะมิได้ทรงรับฟังมา หรือมิฉะนั้นก็อาจจะทรงตั้งพระทัยที่จะละความนั้นเสีย ด้วยเหตุผลบางประการ เป็นต้นว่า อาจจะทรงเกรงว่าจะเป็นเรื่องกระทบกระเทือนพระราชวงศ์ บางทีเรื่องนี้อาจเป็นความจริงก็ได้ โดยเหตุที่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์นั้น แม้จะเป็นพระโอรสองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่ก็ประสูติแต่เจ้าจอมมารคาคือ เจ้าจอมมารคาเรียบ⁹ (กรมศิลปากร, 2512 : 18) จึงมิได้ดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้า และว่าโดยราชประเพณีสืบสันตติวงศ์ ผู้ซึ่งควรจะได้ครองราชย์สืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย คือ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ¹⁰ พระโอรสซึ่งประสูติแต่พระอัครมเหสี สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี (กรมศิลปากร, 2512 : 25) ในเวลานั้นเหล่าข้าราชการบริพารในราชสำนัก น่าจะแบ่งเป็นหลายฝ่ายหลายฝ่าย แล้วแต่ว่าใครจะสนับสนุนเจ้านายพระองค์ใด สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ในพระราชพงศาวดารว่า ข้าราชการผู้ใหญ่ในขณะนั้นแบ่งเป็นสองพวกใหญ่ พวกหนึ่งเป็นฝ่ายกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งมีพระยาพระคลังสนับสนุนอยู่ อีกพวกหนึ่งนับถือสมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ามงกุฎ มีเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีทรงสนับสนุน (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2459 : 353)

บางที่สุนทรภู่อาจถือตัวอยู่ฝ่ายตรงข้ามกับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ก็อาจเป็นได้

ออกบวช

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตในวันพุธ แรม 11 ค่ำ เดือนแปด ปีมะแม ตรงกับวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2367 (กรมศิลปากร, 2512 : 7) สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สุนทรภู่ออกบวชในปีเดียวกันนั่นเอง ดังที่เล่าไว้ใน รำพันพิลาป ว่า

แต่ปีวอกออกชาราชกิจ	บรรพชิตพิศواسพระศาสนา
เหมือนลอยล่องทองชะเลาะอยู่เอกา	เห็นแต่ฟ้าฟากก็เปลี่ยวสุกเหลิ้วแล
ดูฟากฝั่งหวังจะหยุดก็สุดเนคร	แสนทวนเวียนว่ายสายกระแสน
เหมือนทรวงเปลี่ยวเหี่ยวแสงทุกแขวงแคว	ได้เห็นแต่ศิษย์หาพยาบาล
ทางบกเรือเหินไต้เหี่ยวไปทั่ว	จังหวัดหัวเมืองล้นทุกถิ่นฐาน

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ว่า ได้ทรงฟังจากคำบอกเล่ากันว่า สุนทรภู่ออกบวชเพื่อหลีกเลี่ยงราชภัย เนื่องด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขัดเคืองสุนทรภู่มากแต่ครั้งรัชกาลที่สอง เรื่องที่ทรงเชื่อว่าสุนทรภู่อ้างประมาณให้ทรงอันอายในที่ประชุมกวี นอกจากนี้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพประทานพระวินิจฉัยเพิ่มเติมว่า ในครั้งนี้สุนทรภู่ออกบวชจะถูกต้องด้วย ทั้งนี้ทรงพิจารณาจากบทกลอนตอนหนึ่งใน นิราศภูเขาทอง ที่สุนทรภู่ว่าพันว่าดังนี้

ถึงสามโคกโคกถวิลถึงปิ่นเกล้า

ประธานนามสามโคกเป็นเมืองตรี

โอ้พระคุณสูงล้ำไม่กลับหลัง

แต่เรานี้ที่สุนทรประธานตัว

สิ้นแผ่นดินสิ้นนามตามเสด็จ

แนมกำเนิกเกิดชาติโคโค

พระพุทธรูปเจ้าหลวงบำรุงซึ่งกรุงศรี

ชื่อปทุมธานีเพราะมีบัว

แต่ชื่อตั้งยังอยู่เขารู้ทั่ว

ไม่รอคิ้วเช่นสามโคกยิ่งโศกใจ

ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่หาที่อาศัย

ขอให้ได้เป็นข้าฝ่าธุลี

นอกจากนี้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงพิจารณาเห็นว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ระดมเหล่ากวีแต่งคำประพันธ์จารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม นับเป็นการชุมนุมกวีครั้งใหญ่ แต่สุนทรภู่นี้เป็นกวีมีชื่อผู้หนึ่งกลับมิได้แต่งคำจารึกในครั้งนี้เลย เป็นการแสดงว่า สุนทรภู่นี้จะเป็นคนมีตำแหน่งโทษ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงโปรดฯ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพจึงทรงเชื่อว่า สุนทรภู่นี้ถูกถอดจากบรรดาศักดิ์ (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 24 - 25)

นอกจากเหตุผลดังกล่าวแล้ว ผู้เขียนเห็นว่ายังมีบทกลอนตอนอื่น ๆ ในนิราศของสุนทรภู่นี้ที่มีความชวนให้เข้าใจว่า สุนทรภู่นี้แต่งด้วยความรู้สึกที่ตนถูกถอดยศ ดังนี้

โอ้เจดีย์ที่สร้างยังร้างรัก

กระนั้นหรือชื่อเสียงเกียรติยศ

เสียคายนกนิกน่าน้ำตากระเด็น

จะมีหมกลวงหน้าหันตาเห็น

(นิราศภูเขาทอง)

นิจจาเอ๋ยเคยบำรุงผ้าถุงหม่ม

เหมือนนายยศหมครักมาปลักปลอม

เคยอบรมรำกลืนไม่สิ้นหอม

จนอุปถัมภ์ผิวคล้ำระกำใจ

(นิราศวัดเจ้าฟ้า)

จะเลยตรงไปวัดก็ชักข้อง
ไปพึ่งบุญคุณพระยารักษากรุง
ทั้งพลเจ้าคาวหวานสำราญรื่น
ทั้งสูงศักดิ์รักใคร่ให้เจริญ
ให้ครองกรุงฟุ้งเฟื่องเปรื่องปรากฏ

ไม่มีของขบขันจันทนุห
ท่านบำรุงรักพระไม่ละเมิน
ต่างชุมนุมชนกันสรร เสริญ
อายุเกินกับกัลป์พุทธันดร
เกียรติยศอยู่ตลอดอย่าออกตอน
(นิราศวัดเจ้าฟ้า)

แต่เดี๋ยวนี้ที่วังก็ร้าง
ยังแลเสียนเสียนคิที่พิลลพลา
เดิมเป็นป่ามาเป็นวังตั้งประทับ
เหมือนมียศลดลงไม่คงคั่น

เป็นรอยทางพุ่มปราบราบรุกข
นิกระอาณิจจึงไม่ยังยืน
แล้วก็กลับเป็นป่าไม่ผ่าผืน
นิกสะอื้นอายใจมาในเรือ
(นิราศเมืองเพชร)

ข้อสังเกต

- เกี่ยวกับเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชักเคื่องสุนทรภู่
รองอำมาตย์โทสิน เณริมเฒ่า มหาดเล็กและเลขานุการส่วนพระองค์ของ
สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เล่าว่าตนได้เคยฟังสมเด็จพระยาคำรงราช
านุภาพทรงเล่าประมาณว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์
ใหม่ ๆ นั้น สุนทรภู่อยังไม่ออกบวชในทันที แต่เฝ้ารออุเทศการณ์จนพระราชพิธีราชาภิเษกผ่าน
ไปแล้ว วันหนึ่งมีผู้กราบทูลถามถึงสุนทรภู่เป็นท่านองว่า จะทรงพระกรุณาโปรดฯ ประการใด
ก็ตรัสปรึกษาว่า สุนทรภู่บังอาจล้อเลียนพระราชบิดา ดังนั้นจะอยู่ในแผ่นดินของพระองค์ไม่ได้
เมื่อสุนทรภู่มารับถึงพระราชดำรัสก็รีบออกบวชทันที (เทพ การะเกด, 2506 : 13 - 15,
54 - 55) โดยนัยนี้ก็หมายความว่า นอกจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
จะทรงชักเคื่องสุนทรภู่เรื่องคำทนิบทกลอนพระราชนิพนธ์ ก็ยังกริ้วว่าสุนทรภู่ล้อเลียนพระราชบิดา

คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอีกด้วย แต่จะมีเรื่องราวเป็นอย่างไรไม่มีรายละเอียดมากกว่านี้¹¹ สำหรับเรื่องนี้ ไม่มีปรากฏในประวัติของสุนทรภู่ที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะได้ทรงทราบเรื่องในเวลาหลังจากที่ได้ทรงรวบรวมประวัติสุนทรภู่แล้ว

เหตุการณ์ชีวิตเมื่อแรกออกบวช

เหตุการณ์ในชีวิตของสุนทรภู่เมื่อออกบวชแล้วไม่ปรากฏรายละเอียดที่ชัดเจนนัก ใน ร่ำพันพิลาป ที่สุนทรภู่แต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2385 ขณะจำพรรษา ณ วัดเทพธิดา มีเนื้อความเล่าถึงชีวิตหลังจากออกบวชว่าได้เดินทางไปตามหัวเมืองหลายแห่งด้วยกัน ดังนี้

แต่ปีวอกออกซำคราซกิจ	บรรพศกพิตวาสพระศาสนา
เหมือนลอยล่องท่องชะเลอยู่เอย	เห็นแต่ฟ้าฟ้าก็เปลี่ยวสุกเหลืองแล
ดูปากผิงหวังจะหยดก็สุดเนตร	แสนทวนเวียนว้ายสายกระแสน
เหมือนทรวงเปลี่ยวเหี่ยวแสงทุกแขวงแคว	ได้เห็นแต่ศิษย์หาพยาบาล
ทางบกเรือเหินไต้เที่ยวไปทั่ว	จังหวัดหัวเมืองสิ้นทุกถิ่นฐาน
เมืองพริบพริที่เขากำรอน้ำตาล	รับประทานหวานเย็นก็เป็นลม
ไปราชมรมมีแต่พาลจันทาลพระ	เหมือนไปปะบอระเพ็ดเหลือเช็ดชม
ไปขึ้นเขาเล่าก็ตกอกระบม	ทุกซักระทมแทบจะตายเสียหลายคราว
ครั้งไปค่านกฏจันบุรีที่กะเทรียง	ฟังแต่เสียงเสื่อสีหะนิหนาว
นอนน้ำค้างพรางพรมพรอยพรนพราว	เพราะเชื่อลาลวงว่าแร่แปรเป็นทอง
ทั้งฝ่ายลูกถูกปอบมันลอบใช้	หากแก่ไค้ให้ไปเข้ากินเจ้าของ
เข้าวัดสามาอยู่ที่สองพี่น้อง	ยามซัดซ้องชาคนั่งรืนยุงชุม
ทุกเช้าค่ำลำบากแสนยากยิ่ง	เหลือทนจริงเจ็บแสบใส่เกลบสุขุม
เสียงฉอฉน่วว่อนเวียนร้อนรุ่ม	เป็นกลุ่มกลุ่มกลุ้มกลัดนั่งมิดยุง

โอ้ยยามยากอยากใคร่ไต่เหล็กไหลเล่น
 สองตำราอาจารย์ทองบ้านจุง
 คราวไปคึกปรีศนาตามตาเถร
 มันตามตึกขวิดคร่อมอ้อมอุทร
 เกษะบุญคุณพระอนิสังส
 เหตุภัยเคราะห์เพราะไ้วว่างใจคน
 โอ้ยยามอยู่สุพรรณกินมันเผือก
 จนแรงโรยโหวหิวยอมผิวเนื้อ
 หึงน้ำพาคบาตร เหล็กของเล็กน้อย
 เหลือแต่ผ้าอาศัยเสียใจคอ
 คึกถึงคราวเจ้านิพพานสงสารโศก
 ลงหนองน้ำปล้ำตะเข้หากเทวดา
 วันไปอยู่ภูผาเขาม้าวิ่ง
 ครันคึกกุงเหงือมเลื้อยเลื้อมลาย
 หนึไม่พ้นจิตใจไค้สคิ
 เสียงพู่พู่พ้อเคล้าคสอเคลีย
 ฤใหญ่เท่าเสากระโคงนี้โป่งสิง
 คึกจะตีหนีไปกลัวไม้เท้า
 เมื่อชาล่องคองคอเรือหลอหล่ม
 ปะหากคั่นขึ้นรอกไม่วอควาย
 แล้วมีหน้าข้านุตรที่สุครัก
 ท้องคำต๋อยย่อยยับอัประมาณ
 โอ้ยยามจนล้นเหลือสิ้นเลื้อหมอน

ทำทองเป็นบันเตาเผาตลุง
 จกเกลือกหยาสุญสิ้นทุนรอน
 เขากาเพนพมึงถ่มสิ่งจวร
 หากมีซอนขวางควายไม่วายชนม์
 ช่วยขั้วรกรอกคายนมาหลายหน
 จึงจำใจเปล่าเปลื้องข้าวเกลือ
 เคี้ยวแต่เปลือกไม้หมากเปรี้ยวปากเหลือ
 พริกกับเกลือกลักใหญ่ยังไม่พอ
 ขโมยต๋อยไปทิ้งเรือไม้เหลือหลอ
 ชาวบ้านทอดวายแทนแสนศรัทธา
 ไปพิศศีลโลกตายแทงแสงหา
 ช่วยรักษาจึงไครอกไม่วอควาย
 เหนื่อยนอนพิงพิงไค้สหลับใจหาย
 ล้อยรอบกายเกี่ยวหัวกันด้วเมีย
 สมาชิกคชีวิตอุทิศเสีย
 แลปล้นเสียแล้วเลื้อยแลเพื่อยยาว
 เป็นรูปหญิงยืนหลอกมมหงอกขาว
 โอ้เคราะห์คราวขึ้นไปเหนือเหมือนเหลือกาย
 เจียนจะจมน้ำม้วยระหวะระหาย
 แต่ปะคายหลายหนหากทนทาน
 ขโมยลักหลายหนจนจัญลัญ
 มาอยู่วิหารวัดเลียบยิ่งเยียบเย็น
 ผู้ม่มซอนเสียมิให้ใครใครเห็น

ราชทัณฑ์เป็นเนอญเป็น
 จะเส็กหาสาพระอะธิฐาน
 พอพวกพระอะภยณัศวีสุวรม
 อยู่มาพระสิงหะไตรภพโลก
 ทุกคำคั้นผืนหน้าน้ำตากระเค้น
 กังไช้หนักรักษาวางยาพิทย์
 ค่อยผ่าผืนขึ้นน้ำคังอำมฤก
 ค่อยเบาบางสรวงโศกเหมือนโรคนพิษ
 ได้หมี่สมีหมอนเสื้ออ่อนลาย
 เหมือนพมปะพระสีทอที่ปรารภ
 ถนอมพัศตรักษาด้วยการบุญ
 ถึงยากไรไค้พึ่งเหมือนหนึ่งแก้ว
 พระฤาษีที่ท้าวช่วยชุบเสื่อโค
 แล้วไม่เลี้ยงเพียงแต่ชุบช่วยอุปถัมภ์
 ช่วยชี้ทางกลางป่าให้คลาไคล
 แต่ละองค์ทรงพรตพระยศยิ่ง
 จงไพบูลย์พูนสวัสดิ์วัฒนา
 เป็นคราวเคราะห์คองพรากจากวิหาร
 อยู่วัดเทพธิดาคัวยบารมี

เปรียบเหมือนเช่นพราหมณ์จุ่มไฟจันท
 โดยกันการเคื้อกร้อนสุดผอนผ่น
 เชอช่วยกันแก้ร้อนค้อยหย่อนเย็น
 เห็นเศร้าโศกแสนแค้นสุดแสนเข็ญ
 พระโปรดเป็นที่พึ่งเหมือนหนึ่งนิก
 ฉันทองหยิบผอยทองไม่ต้องสีก
 แต่คกเลิกเหลือที่จะไค้สบาย
 จะเค้นยีนยังไม่ไค้ยังไม่หาย
 ค่อยคลายอายอุตสาห์ครองณลงคุณ
 ชุมบุตรลพเลี้ยงเหลือช่วยเกื้อหนุน
 ทรงสร้างบุญคุณศีลเพิ่มบุญไญ
 พาด่องแผ้วผิวพัศตรขึ้นอักโข
 ให้เรื่องฤทธิอิศโรโรโคชชัย
 พระคุณล้ำโลกาจะหาไหน
 หลวิชัยคารวิจำลีลา
 เป็นขอมมิ่งเมืองมณเฑียรนี้สุดหา
 พระชันษาสืบยืนอยู่หมื่นปี
 กลัวพวกพาลผู้ร้ายจำย้ายหนี
 ไค้ย้ายไปจ้ายไทยทาน

เนื้อความดังกล่าวข้างต้นแสดงว่า หลังจากออกจากราชการและบวชในบิ๊วอก
 พ.ศ. 2467 จนถึง พ.ศ. 2382 หรือ พ.ศ. 2383 ก่อนมาอยู่วัดเทพธิดา สุนทรภู์ใช้ชีวิต
 ส่วนใหญ่ด้วยการท่องเที่ยวไปตามหัวเมืองต่าง ๆ และได้พบความทุกข์ความลำบากและอันตราย
 นานาประการ แม้ว่าเนื้อความของบทกลอนตอนนี้อยู่ใน ร่ำพันพิลาป จะกล่าวถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ
 ในชีวิตของสุนทรภู์ในระยะหลังจากออกบวชไว้มากก็จริง แต่ก็ไม่มีรายละเอียดชัดเจนนัก และ

มิได้ระบุเวลาไว้ด้วย อีกประการหนึ่งในขณะที่สุนทรภู่แต่งรำพันพิลาปนั้น เป็นเวลาที่สุนทรภู่กำลังขมขื่นและคับแค้นใจ ระยะเวลาที่เนิ่นนานและในภาวะจิตใจระส่ำระสายเช่นนั้น อาจทำให้การทบทวนความหลังของสุนทรภู่ในรำพันพิลาปตกหล่น หรืออาจลบล้างเหตุการณ์อย่าง สับสน ไม่เป็นไปตามระยะเวลาก่อนหลัง เราจึงไม่ได้รายละเอียดที่แน่นอนจากเนื้อความที่กล่าวรวม ๆ กันไปในตอนนี้เท่าใดนัก อีกทั้งไม่อาจทราบแน่นอนว่าเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ สุนทรภู่เล่าถึงนั้น จะอยู่ในระยะเวลาใดในชีวิตของสุนทรภู่

เหตุการณ์แน่นอนในช่วงชีวิตของสุนทรภู่ในขณะครองเพศบรรพชิตระยะแรก ๆ ตามที่ปรากฏเป็นหลักฐานก็คือ สุนทรภู่เคยจำพรรษาอยู่ที่วัดราชบูรณะระยะหนึ่ง นอกจากนี้ก็เคยอาศัยอยู่ที่วัดอรุณราชวราราม ใน พ.ศ. 2372 ได้เป็นพระอาจารย์ถวายพระอักษร แก่สมเด็จเจ้า เจ้าฟ้ากลาง และสมเด็จเจ้า เจ้าฟ้าปิ๋ว พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประสูติแต่สมเด็จเจ้า เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ในขณะที่สุนทรภู่จำพรรษาที่วัดราชบูรณะนั้น ได้เดินทางไปวัดกุฎีเขาทอง อยุธยา นอกจากนี้ จะมีการเดินทางไปหัวเมืองไกล ๆ บ้างหรือไม่ ไม่มีหลักฐานที่แน่ชัด

พ.ศ. 2372 เป็นพระอาจารย์ถวายพระอักษร หลักฐานสำคัญที่ระบุเรื่องราวชีวิตของ สุนทรภู่ในตอนนี้ คือ เพลงยาวถวายโอวาท ที่สุนทรภู่แต่งขึ้นถวายสมเด็จเจ้า เจ้าฟ้าปิ๋ว และ สมเด็จเจ้า เจ้าฟ้ากลาง ดังมีความตอนหนึ่ง สุนทรภู่พ้อถึงพระเชษฐาของสมเด็จเจ้า เจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ คือ สมเด็จเจ้า เจ้าฟ้าอาภรณ์ ซึ่งทรงเป็นศิษย์ของสุนทรภู่มาก่อนในครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จเจ้า พระพุทธเลิศหล้านภาลัย

แผ่นดินหลังครั้งพระโกศก็โปรดเกล้า

ฝากพระเชษฐานั้นให้ฉันสอน

สิ้นแผ่นดินสิ้นบุญของสุนทร

ฟ้าอาภรณ์แปลกพักตร์อาลัยฉันเดิม

สุนทรภู่จะเริ่มทำหน้าที่พระอาจารย์ถวายพระอักษรแก่สมเด็จเจ้า เจ้าฟ้ากลาง และ สมเด็จเจ้า เจ้าฟ้าปิ๋ว แต่เมื่อใดไม่ทราบแน่ แต่มีความบอกไว้ในเพลงยาวถวายโอวาท ว่า

คว้ยเหตุน่าว่าพระบาทได้ขาดเสร็จ	<u>โดยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชตามความประสงค์</u>
ทูลกระหม่อมยอมให้พระทัยปลง	ถวายองค์อนุชาเป็นข้าคน
ในวันนั้นวันอังคารพยานอยู่	เป็นธุระเอกศกกรมทศ
ขอละอองสองพระองค์จงทรงจำ	อย่าเชื่อคำคนอื่นไม่ยืนยาว

ทำให้ทราบว่า สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้าคุณทูลทิพวดี ทรงมอบหมายให้สุนทรภู่รับหน้าที่
พระอาจารย์ถวายพระอักษรแก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ ในปณิธิ ตรงกับ ร.ศ.
1191 และ พ.ศ. 2372 สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากลาง ประสูติเมื่อ พ.ศ. 2362 สมเด็จพระ
เจ้าฟ้าปิ๋ว ประสูติเมื่อ พ.ศ. 2365 (กรมศิลปากร, 2512 : 30 - 31) ในขณะนั้นจึงทรง
มีพระชนม์ 10 พรรษา และ 7 พรรษา ตามลำดับ

ขณะที่สุนทรภู่เป็นพระอาจารย์อยู่นั้น จะจำพรรษาวัดใดไม่ปรากฏหลักฐาน และได้
ถวายพระอักษรอยู่เป็นเวลานานเท่าใดไม่ทราบแน่ แต่ในขณะที่แต่งเพลงยาวถวายโอวาท นั้น
สุนทรภู่พ้นจากหน้าที่พระอาจารย์แล้ว และมีโครงการที่จะเดินทางไปยังหัวเมืองไกลแห่งใด
แห่งหนึ่ง - ดังที่กราบทูลสมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ มีความว่า

คว้ยเคียวนี้มีไคร่องละอองบาท	<u>จะนิราศแรมไปไพรทฤกษา</u>
ค่อถึงพระวสาอื่นจักคืนมา	พระยอดฟ้าสององค์จงเจริญ
พระมีคุณนอกเมื่อตกลาย	ถึงตัวจากแต่จิตสนิทสนม
<u>จะจำไปไพรพนมคัวยตรมตรอม</u>	ทูลกระหม่อมเหมือนหนึ่งแก้วแววณัยนา
ซึ่งทูลความตามชื่ออย่าถือโกรธ	ถ้ากริ้วโกรธตรัสถามตามสงสัย
คว้ยวันออกนอกพรรษาขอลาไป	เหลืออาลัยทูลกระหม่อมให้ตรอมทรวง

ขณะที่แต่งเพลงยาวถวายโอวาทนั้น สุนทรภู่พ้นจากหน้าที่พระอาจารย์แล้ว จะคว้ย
สาเหตุอย่างไรไม่ปรากฏแน่ชัด

พระองค์น้อยเนตรซ้ายไม่หมายร้าง
ความรักใคร่ไม่ลืมลี้มนิยาม
สามีภักดิ์รักใคร่จะไปเฝ้า
จะส่งใครไปเล่าเขาก็ล่วง
ครั้นหาของทองประแสงส่งถวาย
ทูลค่าเข้าเฝ้าว่าจิตคิดรำพึง
จะรำลึกษณอักษร เป็นกลอนกาพย์
กตัญญูสุดสุดสัพพายาม
ถึงล้นหลังยังช่วยอวยสวัสดิ์
คอยถามข่าวชาววังฟังอาการ
พลอยยินดีปรีดาประสาชาก
ไม่หายรักภักดิ์รำลึกนึกจำนง

พระองค์กลางอยู่แก่เหมือนเนตรขวา
ได้พึงพาพบเห็นคอยเย็นทรวง
พระทูลเกล้าก็ยังอยู่วังหลวง
ต้องนั่งว่างเหงาอกคกตะลึง
ก็สูญหายเสียมิได้เข้าไปถึง
ด้วยลึกซึ้งสุดจิตจะติดตาม
ทูลให้ทราบสิ้นเสรีจกเชื้อขาม
ไม่ลืมนิยามรักใคร่อาลัยลาน
ให้สมบุญพูนสมบัติพิสดาน
ได้ทราบสารว่าเป็นสุขทุกพระองค์
เหมือนกาปากปากพระบาทังราชหงส์
ไม่เห็นองค์เห็นแต่ฟ้าก็อวรณ์

อย่างไรก็ตาม เวลาที่สุนทรภู่แต่ง เพลงยาวถวายโอวาท จะเป็นเวลาก่อน พ.ศ. 2375 อันเป็นปีที่สมเด็จเจ้า เจ้าฟ้ากลางมีพระชนม์ 13 พรรษา และจะเข้าพระราชพิธีโสกันต์ตามราชประเพณี สุนทรภู่จึงได้กราบทูลว่า

ต่อโสกันต์วันพระองค์ทรงศึกษา

จะได้มานอนบดไค้พบเห็น

เจ้าพรรษาที่วัดราชบูรณะและวัดอรุณราชวราราม สมเด็จเจ้า กรมพระยาคำรงราช

นุกาพ ทรงพระนิพนธ์ว่า เมื่อสุนทรภู่บวชแล้ว ได้จำพรรษาอยู่ที่วัดราชบูรณะก่อน ¹²

(สมเด็จเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 26) เรื่องนี้จะมีหลักฐานทางใคไม่ทราบ

แน่ แต่ถ้าจะพิจารณาตามลำดับเหตุการณ์ที่สุนทรภู่เล่าใน รำพันพิลาป ก็หมายความว่า

สุนทรภู่ได้เดินทางไปตามหัวเมืองก่อน แล้วจึงกลับมาอยู่ที่วัดราชบูรณะ (หรือชื่อเดิมว่าวัดเลียบ)

แต่เรื่องนี้ก็ไม่อาจยืนยันได้แน่นอน ดังได้กล่าวแล้วว่า ความใน รำพันพิลาป อาจสับสนไม่เป็นไป

โดยลำดับเหตุการณ์

ในขณะที่สุนทรภู่จำพรรษาอยู่ที่วัดราชนิมิต มีเหตุการณ์บางอย่างที่ทำให้สุนทรภู่เดือดร้อนใจ สุนทรภู่จึงเดินทางไปนมัสการพระธาตุที่วัดภูเขาทอง เมืองอยุธยา เพื่อผ่อนคลายอารมณ์และจิตใจที่กำลังไม่เป็นปกติสุข ดังเล่าไว้ในนิราศภูเขาทอง ว่า

ก้วยได้ไปเคารพพระพุทธรูป	ทั้งสถาปนาพระศาสนา
เป็นนิสัยไว้เหมือนเคียนศรีฟ้า	<u>ตามภาษาไม่ว่าบ่ลหายใจ</u>

พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพว่า สุนทรภู่ออกจากวัดราชนิมิตไปภูเขาทองครั้งนี้เป็นการจากไปเลย เมื่อกลับมาอยู่ที่วัดอรุณราชวราราม มิได้กลับวัดเดิม (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 27 - 32) ทั้งนี้ สุนทรภู่ได้คร่ำครวญแสดงความอาลัยที่อาศัยเก่าคือวัดราชนิมิตในนิราศภูเขาทอง ว่า

รักฐานิโยโมทนา	เกื้อนสืบเอื้อคเสวีจตุระพระวสา
ออกจากวัดทัศนาวาส	ชูลีลาลงเรือเหลื่ออาลัย
สามฤดูอยู่ก็ไม่มีภัย	เมื่อตรุษสารทพระวสาได้อาศัย
โอ้อาวาสราชนิมิตพระวิหาร	มาจำไกลอารามเมื่อยามเย็น
เหลื่อรำลึกนึกน่าน้ำตากระเด็น	แต่นั้นนับพิวจะมาเห็น
	เพราะชุกเชิญคนพาลมารันททาง

นอกจากนี้ ยังมีเนื้อความที่บ่งบอกว่า ขณะนั้นสุนทรภู่ต้องหาที่พักใหม่

เมื่อเคราะห์ร้ายกายเราก็ก่อน	ไม่มีที่พักจะอาศัย
ล้วนหนามหนึบเจ็บแสบคัมแคบใจ	เหมือนนกไรรังเร่อยู่เอย

ถึงบ้านใหม่ใจจิตก็คิดอ่าน	<u>จะหาบ้านใหม่มาเหมือนปรารภนา</u>
ขอให้สมคะเนเถิดเทวา	จะได้ผาสุกสวัสดิ์กิจจักษุ

สิ้นแผนดินสิ้นนามตามเสด็จ	<u>ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่หาที่อาศัย</u>
---------------------------	--------------------------------------

สมเด็จพระยาจักรีทรงราชานุญาตทรงกล่าวถึงสาเหตุที่สุนทรภู่ออกจากวัดราชบูรณะว่า เพราะมือชกการณ์¹³ เกิดขึ้น สงสัยกันว่าอาจเป็นเพราะสุนทรภู่อุสสุรา จึงถูกขับพยานัยกรรม¹⁴ ขับไล่ออกจากวัดราชบูรณะ (สมเด็จพระยาจักรีทรงราชานุญาต, 2513 : 26 - 27) ทั้งนี้ จะทรงรวบรวมจากคำบอกเล่าหรือจะทรงวินิจฉัยความในนิราศภูเขาทองก็ไม่อาจทราบได้ สำหรับเนื้อความในนิราศภูเขาทองนั้น สุนทรภู่อ้างถึงเรื่องนี้ไม่ชัดเจนว่า

โอ้อาวาสราชบูรณะพระวิหาร	แต่นั้นนันทิวาจะมาเห็น
เหลือรำลึกนึกน่าน้ำตากระเด็น	เพราะชุกเชิญคนพาลมารานทาง
จะยกหยิบขี้ขี้เป็นที่ตั้ง	ก็ใช้ถึงแทนสัเห็นชักขวาง
จึงจำลาอาวาสนิราศร้าง	มาอ้างว่างวิญญานในสาคร

และแม้ว่าความอีกตอนหนึ่ง สุนทรภู่อะพุดถึงการเสพสุรา ว่า

ถึงโรงเหล้าเตากลั่นควนโฆม	มีคันโพงผูกสายไว้ปลายเสา
โอ้บาปกรรมน่านรกเจียวอกเรา	ให้มัวเมาเหมือนหนึ่งบ้าเป็นน่าอาย
ทำบุญบวชกรวณน้ำขอสำเร็จ	สรรพเพชญ์พิชิตาณประมาณหมาย
ถึงสุราพารอกไม่วอควาย	ไม่ไถลกรายแกลังเม็นก็เกินไป
ไม่เมาเหล้าแล้วแต่เรายังเมารัก	สุคจะหักห้ามจิตคิดเอน
ถึงเมาเหล้าเข้าสายก็หายไป	แต่เมาใจนี้ประจำทุกค่ำคืน

ความตอนนี้ก็ไม่ว่าจะถือเป็นข้อยืนยันว่า สุนทรภู่อะพุดถึงการเสพสุราในระหว่างเป็นภิกษุจนเป็นเหตุให้ถูกขับออกจากวัด สุนทรภู่อะพุดจะหมายถึงว่าตนเคยดื่มสุราจัดเมื่อก่อนบวชก็อาจเป็นได้ /

การที่สุนทรภู่ออกจากวัดราชบูรณะครั้งนี้ จึงอาจพิจารณาได้เป็นสองประเด็น คือ อาจถูกขับออกจากวัดด้วยเหตุที่กระทำความผิดวินัยสงฆ์อย่างใดอย่างหนึ่งตามพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาจักรีทรงราชานุญาต หรืออาจพิจารณาได้ในอีกประเด็นหนึ่งว่า สุนทรภู่อะพุดออกจากวัดราชบูรณะด้วยความสมัครใจของตนเองด้วยเหตุ "เพราะชุกเชิญคนพาลมารานทาง"

การที่สุนทรภู่ย้ายไปอยู่ที่วัดอรุณราชวรารามซึ่งเป็นพระอารามหลวงเช่นเดียวกับวัดราชบูรณะ ก็เป็นข้อชวนให้เข้าใจว่า สุนทรภู่น่าจะไม่ได้ถูกขับไล่จากวัดอย่างมีความผิด เพราะถ้าเป็นคังนั้นก็น่าจะเป็นเรื่องอื้อฉาวเป็นที่น่ารังเกียจ เจ้าอาวาสวัดอรุณราชวรารามในขณะนั้น คงไม่ยินยอมต้อนรับเป็นแน่ หรืออีกนัยหนึ่ง ถ้าสุนทรภู่อ้างโทษขับไล่จริง ก็น่าที่จะรู้สึกอับอายเกินกว่าที่จะอยู่ในละแวกพระนครต่อไปได้ คงจะต้องหลบไปอยู่ตามหัวเมืองอย่างน้อยก็สักระยะเวลาหนึ่ง แต่ข้อเท็จจริงก็ปรากฏว่า สุนทรภู่อีก่อนจะออกใบมัสการพระบรมธาตุที่ภูเขาทองพอให้รู้สึกสบายใจ โดยใช้เวลาเดินทางไปและกลับเพียง 4 วัน แล้วกลับมาอยู่ที่วัดอรุณราชวราราม

สุนทรภู่อะพินัยอยู่ที่วัดราชบูรณะเป็นเวลานานเท่าใดก่อนที่จะย้ายไปอยู่วัดอรุณราชวรารามก็ยังเป็นปัญหาอยู่ ด้วยสุนทรภู่อ้างไว้ในนิราศภูเขาทอง ว่า

ออกจากวัดทัศนารุณวาส

เมื่อทรงสารพระวสาไถ้อาศัย

สามฤดูอยู่ก็ไม่มีภัย

มาจำไกลอารามเมื่อยามเย็น

คังนั้น อาจเข้าใจได้เป็นสองนัยว่า นัยหนึ่งสุนทรภู่อ้างเคยอยู่ที่วัดราชบูรณะเป็นเวลาสามปี หรืออาจจะหมายถึงว่า ใค้อยู่มาระหว่างฤดูร้อน ฤดูฝน และฤดูหนาว เป็นเวลาประมาณหนึ่งปี นอกจากนี้สุนทรภู่อ้างเคยอยู่ที่วัดราชบูรณะในระยะเวลาใด และเดินทางไปภูเขาทองเมื่อใด ก็ยังเป็นปัญหาที่ไม่มีข้อยุติแน่นอน

หลักฐานเกี่ยวกับเหตุการณ์ชีวิตของสุนทรภู่อะพินัยอยู่ที่วัดอรุณราชวรารามหรือวัดแจ้งมีไม่มากนัก ในนิราศภูเขาทอง กล่าวไว้แต่เพียงเล็กน้อยว่า เมื่อสุนทรภู่ออกจากภูเขาทองแล้วได้สองเรือกลับมายังท่าน้ำวัดอรุณราชวราราม คังความว่า

ประทับท่าหน้าอรุณอารามหลวง

ค่อยสร้างทรวงทรงศีลพระชินสีห์

ด้วยเนื้อความซึ่งมิได้ระบุไว้ชัด เจนว่าสุนทรภู่อ้างไปอยู่วัดอรุณราชวรารามคังกล่าวข้างต้นนี้เอง ทำให้มีผู้ตั้งข้อสงสัยว่าสุนทรภู่อ้างจะมีไ้ไปอยู่ที่วัดอรุณราชวรารามตามที่เข้าใจกันอย่างไรก็ตาม ผู้เขียนเชื่อว่าสุนทรภู่อ้างจำพรรษาอยู่ที่วัดอรุณราชวรารามหรืออีกชื่อหนึ่งว่าวัดแจ้ง

อยู่ระยะหนึ่งแน่นอน คว้นในโคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่ว่า

วัดแจ้งแต่งศิกตั้ง	เคียงนอน
เคยปกกันน้อยคอน	คู่พร้อง
เคยลอบตอบสารสมร	สมานสมัคร รักเอย
จำจากพรากนุชนอง	นกลอยลอบลม

วัดบูรณราชวรารามเป็นวัดเก่าแก่ สร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยา เดิมมีชื่อว่า วัดมะกอก แล้วเปลี่ยนเป็นวัดมะกอกนอก และวัดแจ้งตามลำดับ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดฯ พระราชทานชื่อใหม่ว่า วัดบูรณราชวราราม ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนเป็นวัดบูรณราชวราราม อันเป็นชื่อเรียกมาจนถึงปัจจุบัน ตลอดเวลาเหล่านี้ ได้มีการเสริมสร้างปฏิสังขรณ์กันเรื่อยมา ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้มีการก่อสร้างและซ่อมแซมวัดนี้หลายอย่างด้วยกัน อย่างหนึ่งก็คือ โปรดฯ ให้รื้อกุฏิสงฆ์ที่สร้างเป็นซัดตะถือนูนในรัชสมัยของสมเด็จพระราชบิดาแล้วสร้างเป็นคฤหาสน์ใหม่ทั้งหมด เมื่อเสร็จแล้วได้มีงานฉลองเสวยคราวหนึ่งพร้อมกับวัดราชโอรสารามและวัดอื่น ๆ เมื่อปลายปี พ.ศ. 2374 (กรมศิลปากร, 2511 : 1 - 20)

เนื้อความในโคลงข้างต้นที่สุนทรภู่ว่าในโคลงนิราศสุพรรณ แสดงว่า ในขณะที่มีการก่อสร้างศิกกุฏิสงฆ์ซึ่งไม่ทราบเวลาที่ลงมือก่อสร้างแน่นอน แต่ทราบว่าเสร็จในเวลาก่อนสิ้นปี พ.ศ. 2374 นั้น สุนทรภู่ว่าถึงจำพรรษาอยู่ที่นั่น แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสุนทรภูได้เข้ามาแล้ว และจะอยู่ต่อไปอีกเป็นเวลานานเท่าใด

ข้อสังเกต

1. เกี่ยวกับเวลาที่สุนทรภู่ว่าจำพรรษาอยู่ที่วัดราชบูรณะและเดินทางไปภูเขาทอง

ชนิต อยู่โพธิ์ ลงความเห็นว่า สุนทรภู่คงเดินทางไปภูเขาทอง เมื่อ พ.ศ. 2371 (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513 : 28) โดยพิจารณาความตอนหนึ่งใน นิราศภูเขาทอง ว่า

ถึงเขมาอารามอร่ามทอง

ฟังฉลองเลิกงานเมื่อวานขึ้น

วัดเขมาที่สุนทรภู่อ้างถึง ตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำเจ้าพระยา ใต้ตัวเมืองนนทบุรี เป็นวัดเก่าแก่ ได้รับยกย่องเป็นวัดหลวงมาแต่รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่หนึ่ง สมัยกรุงศรีอยุธยา ปัจจุบันวัดเขมามีชื่อเรียกว่า วัดเขมาภิรตาราม เป็นชื่อที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานใหม่ในคราวที่โปรดฯ ให้ปฏิสังขรณ์วัดนี้ เมื่อ พ.ศ. 2394 ซึ่งปรากฏความโดยละเอียดในประกาศรัชกาลที่สี่ เรื่องปฏิสังขรณ์วัดไชยพฤกษ์กับวัดเขมา และจากประกาศนี้ มีความเล่าว่า สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี พระอัครมเหสีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงขอวัดเขมาเป็นวัดสำหรับภจันในกรม และทรงทะนุบำรุงปฏิสังขรณ์เรื่อยมาแต่ครั้งรัชกาลที่สองจนถึงรัชกาลที่สาม เมื่อแล้วเสร็จ ก็โปรดฯ ให้มีงานฉลองบำเพ็ญพระราชกุศลครั้งใหญ่ที่วัดนี้ เมื่อ พ.ศ. 2371 (หลวงวิจิตรวาทการ, 2514 : 7 - 14) ชนิต อยู่โพธิ์ สันนิษฐานว่า งานฉลองที่สุนทรภู่อ้างถึงคงเป็นงานฉลองคราวนี้ จึงเชื่อว่าสุนทรภู่อ้างถึงภูเขาทอง เมื่อ พ.ศ. 2371 ดังกล่าวแล้ว

โดยนัยนี้ ชนิต อยู่โพธิ์ จึงสรุปว่า เมื่อบวชแล้วสุนทรภู่อ้างได้ท่องเที่ยวไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ราว 2 ถึง 3 ปี (ตามที่เล่าไว้ในรำพันพิลาป) แล้วกลับมาอยู่วัดราชบูรณะ เดินทางไปภูเขาทอง ใน พ.ศ. 2371 (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513 : 26)

ฉันท ขำวิไล คัดค้านความเห็นของ ชนิต อยู่โพธิ์ ที่ว่าสุนทรภู่อ้างถึงภูเขาทองเมื่อ พ.ศ. 2371 ว่า งานฉลองที่วัดเขมาที่สุนทรภู่อ้างถึง อาจเป็นงานฉลองของราษฎรสามัญ งานฉลองของทางวัด หรืออาจเป็นงานฉลองพระภิกษุในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีซึ่งมีเป็นประจำทุกปี บทกลอนตอนนี้จึงไม่อาจถือกำหนดเวลาที่แน่นอนได้ พร้อมกันนี้ ฉันท ขำวิไล ได้เสนอข้อสันนิษฐานของตนว่า สุนทรภู่อ้างถึงพระอาจารย์ถวาย

พระอักษรแค่มเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ก่อนใน พ.ศ. 2372 ขณะจำพรรษาอยู่วัด
ราชบูรณะ ครั้นถึง พ.ศ. 2373 เกิดเรื่องไม่สบายใจคิดจะย้ายไปจากวัดราชบูรณะ จึง
แต่งเพลงยาวถวายโอวาทกราบทูลสมเด็จพระเจ้าฟ้ากลาง และสมเด็จพระเจ้าฟ้าปิ๋ว ต่อจากนั้น
ได้เดินทางไปภูเขาทอง ข้อสันนิษฐานเหล่านี้ได้จากการสังเกตบทกลอนในกวีนิพนธ์เรื่อง
นิราศภูเขาทอง และ เพลงยาวถวายโอวาท ว่าเป็นความสัมพันธ์ต่อเนื่องกัน กล่าวคือ ใน
เพลงยาวถวายโอวาท สุนทรภู่กราบทูลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ว่า

ด้วยเดิยวนี้มีไกรลงละอองบาท	จะนิราศแรมไปไพรพดกษา
ต่อถึงพระวสาอื่นจักคืนมา	พระยอศฟ้าสององค์จงเจริญ

และ

ซึ่งทูลความตามชื่ออย่าถือโทษ	ถ้ากริ้วโกรธไต่ถามตามสงสัย
ด้วยวันออกนอกพรรษาขอลาไป	เหลืออาลัยทูลกระหม่อมให้ตรอมทรวง

ฉันทน์ ขำวิไล อธิบายว่า ข้อความกราบทูลลาในเพลงยาวถวายโอวาท บอกไว้
ว่า สุนทรภู่ตั้งใจจะออกเดินทางไปจากวัดราชบูรณะเมื่อออกพรรษาแล้ว ครั้นเมื่อออกพรรษา
ก็ได้เดินทางไปภูเขาทอง ตามที่กล่าวไว้ในนิราศภูเขาทอง ว่า

เคือนสืบเอ็คเสรี จิระพระวสา

รับกรินญโณโมนา

ทูลีลาลงเรือเหลืออาลัย

ฉันทน์ ขำวิไล จึงลงความเห็นว่ สุนทรภู่ได้ถวายพระอักษรแค่มเด็จพระเจ้า
ลูกเธอก่อน แล้วจึงเดินทางไปภูเขาทอง ใน พ.ศ. 2373 (ฉันทน์ ขำวิไล, 2498 :
222 - 239)

ข้อสันนิษฐานของฉันทน์ดังกล่าวข้างต้น โดยอาศัยหลักฐานความสัมพันธ์ของบทกลอน
ในเพลงยาวถวายโอวาท และ นิราศภูเขาทอง ก็ยังไม่อาจยืนยันได้แน่นอน การที่
สุนทรภู่กำหนดไว้ในเพลงยาวถวายโอวาท ว่าจะออกเดินทางไปใดที่หนึ่งในวันออกพรรษา
และเมื่อเดินทางไปภูเขาทองก็เป็นระยะออกพรรษาแล้ว ก็อาจเป็นเรื่องที่เผอิญมาสอดคล้อง

กันได้ เนื่องด้วยสุนทรภู่มิเป็นภิกษุ การเดินทางไกลแต่ละครั้งต้องกำหนดให้อยู่ในระหว่าง
ออกพรรษาเป็นธรรมดา นอกจากนี้ ม.จ. จันทรจิราภรณ์ รัชนี้ ทรงแย้งว่า ในเพลงยาว
ถวายโอวาท บอกไว้ว่าสุนทรภู่มิเจตนาจะไปค้างพรรษาที่หัวเมือง "จะนิราศแรมไปไพรพฤกษา
ท่องถึงพระวสาอื่นจักคืนมา" แต่การเดินทางไปภูเขาทองเป็นการไประยะใกล้ ๆ ใช้เวลาไป
และกลับเพียง 4 วันเท่านั้นเอง จึงไม่อาจจะถือได้ว่า การเดินทางไปภูเขาทองเป็นการ
เดินทางตามที่สุนทรภู่มิกำหนดไว้ในเพลงยาวถวายโอวาท และไม่อาจยุติเป็นที่แน่นอนว่า
สุนทรภู่มิได้ถวายพระอักษรก่อน แล้วเดินทางไปภูเขาทองใน พ.ศ. 2373 ตามคำสันนิษฐาน
ของฉันทน์ ชาวไล (ม.จ. จันทรจิราภรณ์ รัชนี้, 2499 : 235 - 236)

โดยนัยสันนิษฐานและข้อคัดค้านที่กล่าวแล้ว ยังไม่อาจสรุปได้แน่นอนว่าสุนทรภู่มิจะเดินทาง
ไปภูเขาทองเมื่อใด และจะเป็นเวลา ก่อนหรือหลังการได้ทำหน้าที่พระอาจารย์ถวาย
พระอักษรตามที่สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีทรงมอบหมายใน พ.ศ. 2372

2. เหตุการณ์เมื่อจำพรรษาอยู่ที่วัดอรุณราชวราราม

เมื่อสุนทรภู่มิย้ายจากวัดราชบูรณะมาอยู่วัดอรุณราชวรารามแล้ว ชีวิตในระยะนี้จะ
ดำเนินไปอย่างไรบ้างไม่ปรากฏหลักฐานเป็นที่แน่นอน ความในรำพันพิลาป ไม่มีบอกไว้
เลยว่าสุนทรภู่มิเคยอยู่วัดอรุณราชวรารามมาก่อน อย่างไรก็ตามความตอนหนึ่งในรำพันพิลาป
ว่า

ต้องคำขอย่อยยับอัประมาณ	มาอยู่วิหารวัดเลียบยิ่งเยียบเย็น
ไ้อยามจนสิ้นเหลือสิ้นเสื่อหมอน	สู่ชุมชนเสียมิได้ใครใครเห็น
ราหูทับยับเย็นเฉยเป็น	เปรียบเหมือนเช่นพราหมณ์ชิมฉิมจันทร์
จะสักหลาพระอธิษฐาน	โดยกันการเคื้อคร้อนสุกผอนนัย
พอพวกพระอภัยมณีศรีสุวรรณ	เธอช่วยกันแก้ร้อนค่อยหย่อนเย็น

เนื้อความในตอนต้น ๆ กล่าวถึงความคับแค้นใจเมื่ออยู่วัดราชบูรณะ และกล่าวถึง
ความตั้งใจจะลาสิกขาบทเพราะทนความบีบคั้นไม่ได้ พิจารณาตามตัวอักษรรูปหนึ่งว่า

สุนทรภู์คิดจะลาสิกขาบทเมื่ออยู่วัตรามณะ แต่ความในนิราศภูเขาทองว่าเมื่ออยู่วัตรามณะ นั้น "สามฤดูอยู่ดีไม่มีภัย" ผู้เขียนคิดว่าสุนทรภู์เห็นจะเกิดเรื่องเคืองครั่นใจ "เพราะชุกเข็ญคนพาลมารบกวนทาง" ในภายหลัง จึงปรารภในรำพันพิลาปว่า "มาอยู่วิหารวัดเลียบยิ่งเยียบเย็น" ถึงกระนั้นสุนทรภู์ก็ยังไม่ได้คิดจะลาสิกขาบท ทั้งยังมีบทกลอนอีกตอนหนึ่งที่แสดงว่าขณะเมื่อออกจากวัตรามณะไปภูเขาทองคราวนั้น สุนทรภู์ยังมีความตั้งใจจะครองสมณเพศต่อไป บทกลอนตอนนี้กล่าวถึงเมื่อสุนทรภู์เดินทางผ่านพระบรมมหาราชวัง ได้ทวนระลึกถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอย่างวันทาคใจ และรำพันเป็นเชิงตั้งสัจจะว่าจะครองสมณเพศถวายเป็นพระราชาภุชงค์นี้

จะสร้างพรตต่อส่างสวนมณเฑียร

ประพาศฝ่ายสมณะทั้งวสา

เป็นสิ่งของสองคุณมุสิก

ขอเป็นข้าเคียงพระบาททุกชาติไป

จึงเกิดปัญหาว่า สุนทรภู์คิด "จะสีกหาลาพระอธิษฐาน" ในตอนใด แน่นนอนที่สุดว่า จะต้องเป็นเวลาหลังจากระยะเวลาเมื่ออยู่วัตรามณะและไปภูเขาทอง และโดยที่มีหลักฐานปรากฏว่าในเวลาต่อมาสุนทรภู์ได้ย้ายมาอยู่วัดอรุณราชวราราม ชวนให้เข้าใจว่า เวลาที่ สุนทรภู์คิดจะลาสิกขาบทน่าจะเป็นเวลาเมื่ออยู่ที่วัดอรุณราชวราราม แม้ว่าความในรำพันพิลาป จะไม่มีบ่งไว้ชัดเจน แต่ก็อาจพิจารณาได้ประการหนึ่งว่า สุนทรภู์แต่งรำพันพิลาปในภาวะที่ จิตใจว้าวุ่น เป็นการระบายความแค้นอย่างพรั่งพรู เหตุการณ์ต่าง ๆ อันเป็นการระลึกถึงความหลังอาจสับสน หรือตกหล่น และไม่กระจ่างแจ่มแจ้งดังได้กล่าวแล้ว

เหตุคับแค้นใจที่ทำให้สุนทรภู์เกิดจะลาสิกขาบท นอกไว้แต่เพียงว่า "ราหูทมิฬเป็น เณริญเป็น เปรียบเหมือนเช่นพราหมณ์ชิมฉิมจันทร์" พราหมณ์ชิมฉิมจันทร์ที่สุนทรภู์อ้างถึง คือ ความฉิมพราหมณ์มีเรื่องราวอยู่ในความฉิมจันทร์ชาตกในนิบาตชาตก กล่าวถึงพราหมณ์ชื่อความฉิมจันทร์ ต้องประสบเคราะห์ร้าย ถูกกล่าวหาใส่ความถึงสี่เรื่องซ้อน ๆ กัน ¹⁵ (บุญ แสงฉาย, 2500 : 18 - 26) จึงพอคาดคะเนได้ว่า เหตุที่สุนทรภู์เคืองครั่นใจจนคิดจะลาสิกขาบท อาจเป็นด้วยถูกกล่าวหาว่ามีความผิดอย่างใดอย่างหนึ่ง และถ้าข้อสันนิษฐานที่ว่าสุนทรภู์

คิดจะลาสิกขาบทในขณะที่อยู่ที่วัดอรุณราชวรารามไม่ผิดพลาด— เรื่องที่ถูกกล่าวหานี้ บางที
อาจเป็น เรื่องที่สุนทรภู่ชอบรักใคร่ติดต่อกับสตรีในขณะนั้น ดังที่สุนทรภู่กล่าวไว้ในโคลงนิราศ
สุพรรณ ว่า

วัดแจ้งแต่งตึกตั้ง	เตี้ยงนอน
เคยปกกันน้อยคอน	คู่พร้อง
เคยลอบทอบสารสมร	สมานสมัคร รักเอย
จำจากพรากนุชนอง	นกลอยลอยลม
สาวแก่แม่หม้ายแมน	มีคุณ
ขอเคชะพระอรุณ	ราชู
ยามคึกนี้กส่งบุญ	แบ่งฝาก มากเอย
วิเศษช่วยยวสวัสกิจู	คิดพร้องสนองเพลง

แต่สุนทรภู่อยังไม่ทันละจากสมณเพศ เพราะ "พอพวกพระอภัยมณีศรีสุวรรณ เชื้อชาย
กันแก้วน้อยหย่อนเย็น" — และถ้าพระอภัยมณีศรีสุวรรณที่สุนทรภู่กล่าวถึงในราชนิพนธ์นี้
คือสมเด็จเจ้าฟ้ากลาง และ สมเด็จเจ้าฟ้าปิ๋ว ตามคำสันนิษฐานของฉันทน์ ขำวิไล
(ฉันทน์ ขำวิไล, 2498 : 207) โดยนัยสันนิษฐานที่กล่าวมาแล้ว ก็หมายความว่า
สุนทรภู่อุบัติวราชนิพนธ์ก่อนเมื่อเมื่อไปภูเขาทองแล้วกลับมาอยู่วัดอรุณราชวราราม จึงได้ถวาย
พระอักษรสมเด็จเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ ใน พ.ศ. 2372 บางทีอาจจะย้ายไปอยู่วัดพระ
เชตุพนวิมลมังคลารามในโอกาสนี้ด้วย จึง "จำจากพรากนุชนอง นกลอยลอยลม"

อย่างไรก็ตาม ทั้งหมดนี้เป็นเพียงข้อสันนิษฐานเท่านั้น

3. สุนทรภู่วินิจฉัยชื่อบุคคลมาอยู่ด้วยเมื่อใด

เมื่อสุนทรภู่ออกจากภูเขาทองนั้น มีบุตรชายติดตามไปเพียงคนเดียวคือ พัก และยังมีภริยาคือ
ไม่ทราบจำนวนคนติดตามไปด้วย ดังที่สุนทรภู่กล่าวถึงว่า

ถึงตัวเราเล่าถ้ายังมีโยมหญิง
คงจะใช้ให้ศิษย์ที่ติดตาม

โหนดจะนั่งดูกายอาญบุผา
อุตส่าห์หาเอาไปฝากตามยากจน

ไฉ่ยาม ไขญ เห็นอยู่แต่หนูพัก

ช่วยนั่งปักยุ่งให้ไม่ไกลกาย

เมื่อสุนทรภู่อ่านเพลงยาวถวายโอวาท ได้กราบทูลสมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากลาง และ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอว่า

เมื่อข้าไทไม่มีถึงที่ซัด

กับหนูพักหนูตาบจะหาบหาม

ชวนให้สันนิษฐานว่า ในเวลาก่อนหน้านี้ จนกระทั่งเมื่อไปภูเขาทอง สุนทรภู่อาจยังมิได้รับตามมากับตน มิฉะนั้นน่าจะพาไปภูเขาทองด้วย ส่วนที่กล่าวพาดพิงถึงตาบในเพลงยาวถวายโอวาท ก็ทำให้สงสัยว่าเวลานั้นสุนทรภู่อ่านตามมากับตาบแล้ว ถ้าเป็นดังข้อสันนิษฐานนี้ ก็จะเป็นหลักฐานยืนยันอีกประการหนึ่งว่า สุนทรภู่ออกจากภูเขาทองแล้วจึงได้มีโอกาสทำหน้าที่พระอาจารย์ถวายพระอักษรใน พ.ศ. 2372 และโดยนัยสันนิษฐานนี้ สุนทรภู่อ่านตามมาก่อน พ.ศ. 2372

ไปเมืองเพชรบุรี

ในระยะที่ออกบวชแล้วไม่นานนัก สุนทรภู่ออกเดินทางไปเมืองเพชรบุรีด้วยกิจธุระอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามที่เล่าไว้ในนิราศเมืองเพชร แม้ว่าในกวีนิพนธ์เรื่องนี้จะไม่มีข้อความระบุเวลาที่สุนทรภู่ออกเดินทางครั้งนี้ แต่ก็มีเนื้อความตอนหนึ่งที่ให้หลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้ได้เป็นอย่างดีคือบทกลอนที่กล่าวนี้เป็นตอนที่สุนทรภู่อ่านว่าไฉ่แยะเยี่ยมบ้านขุนแพ่งคนเก่าที่ถึงแก่กรรมไปแล้วในการทำศึกกับลาว

ไฉ่เยี่ยมเยือนเรือนบ้านท่านขุนแพ่ง
ด้วยศึกลาวคราวนั้นเชอบรรลือ
แสนสงสารท่านผู้หญิงมิ่งเมียหลวง

มาปลูกแปลงแปลกกว่าเมื่ออาศัย
ไม่มีใครครอบครองจึงหมองมัว
เฝ้าคอนทรวงเสียใจอาลัยฉัว

ทั้งเมียน้อยอยู่อีกหญิงคนครัว

พากันมัวหมองคล้ำระกำตรอม

เมื่อมาเรือนเยียนศพได้พบพัศตร

ไม่หมองนักราวนี้รูปช่างดูปลอม

เพราะครวญคร่ำกำสรดสู้ออคม

เหมือนแกงหมกหมักเจิบเจิบสำเนียง

ปรากฏในพระราชพงศาวดารไทยว่า ในรัชกาลที่สามไทยทำศึกกับลาวเพียงครั้งเดียว ศีกคราวนี้เริ่มด้วยเจ้าอนุวงศ์ เจ้าเมืองเวียงจันทน์คิดเป็นกบฏต่อไทย ได้ยกทัพมาตีเมือง นครราชสีมาเมื่อปลายปี พ.ศ. 2369 เมื่อความทราบถึงทางพระนคร ก็เกณฑ์ทัพหัวเมือง เข้ามาสมทบกับทัพกรุงยกไปถึงเมืองนครราชสีมา ในต้นปี 2370 ทัพไทยโจมตีค่ายของทัพลาว แยกพ่ายไป ได้เมืองเวียงจันทน์คืน เจ้าอนุวงศ์หนีไปอยู่เมืองญวน ความในพระราชพงศาวดาร มีบันทึกว่า การศึกครั้งนี้ "ไพร่พลไทยตายในที่รบน้อย แต่ตายด้วยไข้ป่า ไข้มา และ ความ อหอยากเป็นอันมาก" ใน พ.ศ. 2371 เดือนแปด ฝ่ายไทยได้ยกทัพไปจัดการเรื่องเมือง เวียงจันทน์อีกครั้งหนึ่ง ด้วยเจ้าอนุวงศ์ยังมีกำลังทัพก่อความวุ่นวายอีก เมื่อทัพไทยเข้าไป เวียงจันทน์ก็ถูกทัพเจ้าอนุวงศ์ล้อมอย่างไม่ทันรู้ตัว ไพร่พลฝ่ายไทยล้มตายลงมาก แต่ในที่สุดก็ตี ทัพลาวแตกพ่ายไป ในเดือนสิบสองปีเดียวกันนี้ พวกลาคกระแวงจับตัวเจ้าอนุวงศ์กับพรรคพวก ได้ และส่งเข้ามาจับโทษในพระนคร เป็นอันยุติศึกลาว (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2481 : 38 - 89)

จะเห็นว่า ขุนแห่งที่สุนทรภู่อ้างถึงว่าสิ้นชีวิตในศึกลาวนั้น จะสิ้นชีวิตใน พ.ศ. 2370 หรือ พ.ศ. 2371 บทกลอนข้างต้นมีความว่า สุนทรภู์เคยมาเยี่ยมศพแล้วครั้งหนึ่งก่อนจะ มาเยือนบ้านขุนแห่งในครั้งนี้ และบันทึกเหตุการณ์ใน นิราศเมืองเพชร การเดินทางมาเพชร- บุรีของสุนทรภู์ในครั้งนี้ คงจะไม่ห่างจากเวลาที่ขุนแห่งสิ้นชีวิตมากนัก ด้วยภรรยาของขุนแห่ง ยังมีความเศร้าโศกถึงอย่างที่ยสุนทรภู์สังเกตเห็นและกล่าวไว้ในบทกลอนข้างต้น อาจประมาณ ได้ว่าเวลาเดินทางมาเมืองเพชรบุรีของสุนทรภู์ครั้งนี้จะอยู่ในระหว่าง พ.ศ. 2371 ถึง พ.ศ. 2374 ในขณะที่สุนทรภู์ยังครองเพศบรรพชิตอยู่ ดังมีความเล่าใน นิราศเมืองเพชร ว่า ได้บังสุกุลให้ขุนแห่งผู้ล่วงลับไปแล้ว ดังนี้

โธ่คิดคุณขุนแพ่งเสียแรงรัก

ไม่พบพิศตรพลอยพาน้ำตาไหล

ได้สวาททั้งยังสูกุลแบ่งบุญไป

ให้ท่านได้สู่สวาทรักชั้นวิมาน

ด้วยเหตุที่ไม่อาจกำหนดเวลาเดินทางของสุนทรภู์ได้แน่นอน จึงไม่อาจทราบว่าจะขณะนั้น
สุนทรภู์จะได้ทำหน้าที่พระอาจารย์ถวายพระอักษรแก่สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากลาง และ สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้าปิ๋ว
อยู่หรือไม่ แต่ก็เป็นที่น่าทราบนั่นว่าในเวลานั้นมีเจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่งทรงอุปการะ
สุนทรภู์อยู่ และในการเดินทางครั้งนี้สุนทรภู์ได้อาสาเจ้านายพระองค์นี้ไปทำกิจธุระบางอย่าง
ซึ่งสุนทรภู์กล่าวไว้ในนิราศเมืองเพชร ว่า

อนาถหนาวครวอาสาศึกิจ

ไปเมืองเพชรบุรีในที่ถิ่นสถาน

ลงนาวาหน้าวัดคันมัสการ

อธิษฐานถึงคุณกรุณา

ช่วยชุบเลี้ยงเพียงชนกที่ปกเกศ

ถึงต่างเขตของประสงคังอาสา

และ

แล้วไปบ้านท่านแพ่งตำแหน่งใหม่

ยังรักไคร่ครองจิตสนิทสนม

ที่ธุระจะไคร่ได้ไฉนนิยม

เขารับสมปรารถนาสามีกักก็

คำกล่าววณนมานของสุนทรภู่อีกตอนหนึ่ง จะหมายถึงธุระที่ตนอาสาหรือจะเป็นความ
ปรารถนาในเรื่องส่วนตัวของตนก็ไม่อาจทราบได้ ด้วยมีความไม่กระจำจแจ้งนัก

ขอเคชะพระสัมฤทธิ์พิสการ

ท่านเชี่ยวชาญเชิญช่วยด้วยสักครั้ง

ให้ไค่แหวนแทนทรงสักรวงหนึ่ง

กับแพรซึ่งหอมหมื่นให้สมหวัง

แน้นไค่ของสองสิ่งเห็นจริงจัง

จะแต่งคั้งบายศรีมีละคร

ทั้งเทียนเงินเทียนทองของเสวย

เหมือนเขาเคยบูชาหน้าสังขร

สาธุสะพระสัมฤทธิ์ประสิทธิพร

ให้ไค่นอนฟูฟูกเหมือนชูชก

ผู้ร่วมทางไปเมืองเพชรบุรีกับสุนทรภู์มีหลายคนด้วยกัน ส่วนหนึ่งเป็นลูกศิษย์ ดังที่
สุนทรภู์กล่าวถึงในนิราศเมืองเพชร ว่า

ทั้งศิษย์หาผ้ามีต่างกลิ่น

คลุมประหมพิษฐานการกุศล

มาตามทางหว่างโตนคลิงโลกจิต แต่พวกศิษย์แสนสุขสนุกสนาน
เห็นกระต่ายไล่โลกโคกทะยาน เสียงลูกตาลกรากตึงตะลึงแล
พัก บุตรชายของสุนทรภู่อุบัติตามไปด้วย และยังมีอีกคนหนึ่งที่สุนทรภู่อธิษฐานว่า นิล
ไม่ปรากฏแน่ชัดว่าบุคคลผู้นี้มีความสัมพันธ์กับสุนทรภู่อะไร

ไฉ้ชมเพลินเกินมาถึงหน้าโบสถ์ สมาโหสถือเขียนเวียนทักษิณ
เคารพสามตามกำหนดหมคมลทิน กับหนูนิลหนูพัก เข้ามัสการ

โดยที่ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงเข้าพระทัยว่า นิราศเมืองเพชร เป็น
นิราศเรื่องสุกหทัยของสุนทรภู่อุบัติขึ้นเมื่อลาสิกขาบทออกมารับราชการแล้ว อีกประการหนึ่ง
ทรงเข้าพระทัยว่าเมื่อลาสิกขาบทแล้ว สุนทรภู่อุบัติมีภรรยาชื่อม่วง ตามที่ทรงเก็บความจาก
นิราศพระแท่นดงรัง ซึ่งในเวลานั้นเข้าใจกันว่าสุนทรภู่อุบัติเป็นผู้แต่ง สมเด็จพระยา
คำรงราชานุภาพจึงทรงสันนิษฐานว่า นิลอาจเป็นบุตรของสุนทรภู่อุบัติที่เกิดจากภรรยาชื่อม่วง
(สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 40, 47) ในปัจจุบันนี้ ชนิต อยู่โพธิ์
และ ฉันทน์ ขำวิไล ได้แสดงเหตุผลและหลักฐานเป็นที่ยอมรับกันว่าผู้แต่ง นิราศพระแท่นดงรัง
คือ เสมียนมี หรือหมื่นพรหมสมพักสร (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 59 -
69, ฉันทน์ ขำวิไล, 2498 : 452 - 495) กับทั้งมีหลักฐานที่แน่ชัดว่าสุนทรภู่อุบัติแต่ง
นิราศเมืองเพชร ในระหว่าง พ.ศ. 2371 ถึง พ.ศ. 2374 เวลานั้นยังบวชอยู่ ดังกล่าวแล้ว
ดังนั้น ถ้า นิลเป็นบุตรของสุนทรภู่อุบัติจริง ก็จะต้องเกิดในระยะก่อนที่สุนทรภู่อุบัติจะบวช ใน พ.ศ. 2367
และจะเกิดจากภรรยาคนใดไม่ทราบแน่ อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าพิจารณาว่า นิล ปรากฏชื่อ
เป็นผู้ติดตามสุนทรภู่อุบัติในการเดินทางครั้งนี้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น ต่างกับพักและตาบซึ่งติดตาม
สุนทรภู่อุบัติไปเกือบทุกครั้งตามที่ปรากฏหลักฐานในนิราศของสุนทรภู่อุบัติ บางทีนิลอาจเป็นเพียงศิษย์
คนหนึ่งในจำนวนหลายคนที่ติดตามสุนทรภู่อุบัติไปเมืองเพชรบุรีคราวนี้ หรืออาจเป็นบุตรบุญธรรม
ของสุนทรภู่อุบัติ (ด้วยปรากฏในนิราศบางเรื่องว่าสุนทรภู่อุบัติการะเด็กเป็นบุตรบุญธรรมหลายคน)

นอกจากนี้บทกลอนหลายตอนในนิราศเมืองเพชรยังมีส่วนที่สุนทรภู่ระบุเรียกว่า "หนูน้อย"

ไอ้เอนดูหนูน้อยร้องหอยเหาะ ขึ้นไปเกาะกิ่งตลอดยอกพฤกษา

ถึงคลองนามสามสิบสองคคุ้ง สะวากวังเวียนซ้ายมาฝ่ายขวา

ให้หนูน้อยคอยนับในนาวา แต่หนึ่งมาถ้วนสามสิบสองคค

กับหนูน้อยพลอยเพลินเที่ยวเกินวัง ขึ้นถึงองค์พระเจ้ายันศิริริน

ต่างเหนือบอบบอบน้อมอยู่พร้อมพรั่ง บ้างหยูกนั่งเอนนอนกับก้อนหิน

ความในบทกลอนตอนหลังทำให้ทราบว่า "หนูน้อย" ที่สุนทรภู่อ้างถึงมีหลายคนด้วยกัน ผู้เขียนจึงเข้าใจว่า หนูน้อย ของสุนทรภู่อีกคือ บรรดาศิษย์รุ่นเด็ก ๆ ของสุนทรภู่นั้นเอง

ข้อสังเกต

1. เกี่ยวกับเวลาที่สุนทรภู่ออกไปเมืองเพชรบุรี

แต่เดิม สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงคาดคะเนว่า นิราศเมืองเพชร เป็นนิราศเรื่องสุดท้ายของสุนทรภู่ ซึ่งเขียนเมื่อเข้ารับราชการในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และอาสาไปหาของค่องพระประสงค์ที่เมืองเพชรบุรี ทั้งนี้ ทรงพิจารณาจากบทกลอนในนิราศเมืองเพชร ตอนหนึ่งว่า (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513 : 46 - 47)

อนาถหนาวครวอาสาศึกจ	ไปเมืองเพชรบุรีในที่ถิ่นสถาน
ลงนาวาหน้าวัดคนมัสการ	อธิษฐานถึงคุณกรุณา
ช่วยชุบเลี้ยงเพียงชนกที่ปึกแผ่น	ถึงต่างเขตของประสงค์คงอาสา

กล่าวโดยนัยสันนิษฐานนี้ สุนทรภู่ออกไปเมืองเพชรบุรีในคราวนี้ ประมาณ พ.ศ. 2386 หรือหลังจากนี้ ทั้งนี้สุนทรภู่จะอยู่ในวัยค่อนข้างสูงอายุ คือมีอายุ 57 ปีขึ้นไป และเวลานั้นก็จะลาสิกขาบทแล้วด้วย

อย่างไรก็ตาม มีหลักฐานเกี่ยวกับศึกลาวที่สุนทรภู่กล่าวพาพิงถึงในนิราศเมืองเพชร ซึ่งบ่งชี้ว่าสุนทรภู่จะไปเมืองเพชรบุรีครั้งนี้ในเวลาไม่เกิน พ.ศ. 2374 ดังกล่าวแล้ว นอกจากนี้ ฉันทน์ ขำวิไล ยังเสนอแนะข้อสังเกตบางประการ พิจารณาจากความเป็นนิราศเมืองเพชร อันแสดงว่าในขณะที่ไปเมืองเพชรบุรีนี้ สุนทรภู่อยู่วัยที่ไม่สูงอายุเกินไปนัก กล่าวคือ

ก. สุนทรภู่เล่าว่า เมื่อไปถึงเมืองเพชรบุรีได้พบปะและได้ข่าวของชาวเมืองนั้น ที่คุ้นเคยกับสุนทรภู่มากหลายคน

เห็นหน้าน้องทองมือนารีรัก	ครั้นจะทักเล่าก็กลัวผิวจะหึง
ได้เคยเห็นเป็นผีมือมักถือคิ่ง	จะตมตึงแตกชำระยาเป็น
ที่ไหนไหนไมตรียังกลิ่น	เว้นแต่อินวักเกศของเชษฐา
ช่างศกัญญาชิตาเค็ดไม่เคยตา	พอเห็นหน้าน้องก็เบือนเหมือนไม่เคย
แล้วไปบ้านศาลเรียงเคียงบ้านไร่	ที่นับในน้องเนื้อช่วยเกื้อหนุน
พอวันนักขัตต์น้ำเซาทำบุญ	เห็นคนวุ่นหยุกยังยืนร้องร้อ
เขาว่าน้องของเราเป็นเจ้าสาว	ไม่รู้ราวเรื่องเร่อมาเจอหอ
เหมือนจุกไต่ว่ายนน้ำมาตำตอ	เสียแรงถ่อกายมากก็อาภัพ

ฉันทน์ ขำวิไล อธิบายว่า การที่สุนทรภู่พบหญิงที่เคยรู้จักแล้วไม่กล้าทัก เพราะเกรงสามีมองหญิงผู้นั้นจะหึงหวง การที่พบหญิงชื่อนี้ซึ่งคงจะมีสัมพันธ์ฉันท์คู่สาวกันมาก่อนทำจริง กระทบกระชอนได้ และการที่มีหญิงรุ่นน้องของสุนทรภู่อีกคนหนึ่งกำลังจะแต่งงาน เหล่านี้เป็นข้อสังเกตว่าในเวลานั้นสุนทรภู่อายุไม่มากเกินไปนัก

ข. ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งของ ฉันทน์ ขำวิไล ก็คือ เมื่อเปรียบเทียบ นิราศเมืองเพชรกับนิราศพระปฐม แล้ว จะเห็นว่าเวลาที่แต่งนิราศสองเรื่องนี้จะต้องห่างกันพอสมควร ค่ายในนิราศพระปฐม เห็นได้ชัดว่าสุนทรภู่แต่งเมื่ออยู่ในวัยชรา กล่าวถึงเรื่องปลงสังขาร ขอมรับว่าตนชราแล้ว และครวญถึงญาติมิตร ภรรยา และผู้ใหญ่ที่นับถือซึ่งถึงแก่กรรมไปแล้วหลายคน ส่วนในนิราศเมืองเพชรนั้น นอกจากสุนทรภู่จะไม่เคยกล่าวถึง

ตัวเองว่าเป็นคนชราแล้ว ยังมีอารมณ์ที่เบิกบาน ได้แวะเยี่ยมคนคุ้นเคยกันอย่างสำราญใจ ไม่กล่าวว่ามีความคิดใคร่ครวญถึงแก่กรรมไปแล้วบ้าง ซึ่งอาจเป็นเพราะว่าในขณะนั้นบุคคลเหล่านั้นยังมีชีวิตอยู่พร้อมพรั่งกัน

ทั้งสองประการนี้ เป็นข้อสังเกตที่ทำให้ ฉันท ชำวิไล เชื่อว่า สุนทรภูไปเมืองเพชรบุรีคราวนี้ในขณะที่ยังไม่สูงวัยนัก นอกจากนี้ ฉันท ชำวิไล ยังมั่นใจว่าในขณะนั้น สุนทรภูอยู่ในเพศบรรพชิตด้วย โดยอ้างความตอนที่สุนทรภูกล่าวเล่าในนิราศเมืองเพชรตอนหนึ่งว่า ได้กระทำกิจสงฆ์ คือสวดและบังสุกุลให้แก่ขุนแพ่งผู้ล่วงลับไปแล้ว (ฉันท ชำวิไล, 2498 : 256 - 289)

โดยที่ฉันท ชำวิไล เชื่อว่า สุนทรภูเดินทางไปภูเขาทอง เมื่อ พ.ศ. 2373 ประกอบกับหลักฐานเกี่ยวกับระยะเวลาของเหตุการณ์เรื่องศึกลาว ตลอดจนเหตุผลดังกล่าวข้างต้น ทำให้ฉันทหลงความเห็นว่า สุนทรภูจะไปเมืองเพชรบุรีครั้งนี้ ใน พ.ศ. 2374 (ฉันท ชำวิไล, 2498 : 256 - 289) และ ม.จ.จันทรจิรายุ รัชนี้ ก็ทรงเชื่อว่า สุนทรภูน่าจะไปเมืองเพชรบุรี ใน พ.ศ. 2374 นี้ (ม.จ.จันทรจิรายุ รัชนี้, 2499 : 258)

เป็นที่น่าสังเกตว่าในการเดินทางคราวนี้ บุตรชายชื่อ "ตาบ" ของสุนทรภูไม่ได้ติดตามไปด้วย จึงอาจจะพิจารณาได้ประการหนึ่งว่า ในเวลานั้นสุนทรภูอาจจะยังไม่ได้รับตาบ (ซึ่งอยู่ในพระอุปการะของพระอัครชายาทองอยู่) มาอยู่ด้วย และในเพลงยาวถวายโอวาท มีความที่สุนทรภูกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า "เมื่อข้าไทไม่มีถึงที่ซัด กับพญาคูหาบจะหาบหาม" ชวนให้เข้าใจว่า เมื่อสุนทรภูแต่งเพลงยาวถวายโอวาท นั้น คงรับตาบมาอยู่ด้วยแล้ว ถ้านัยสันนิษฐานทั้งสองประการไม่คลาดเคลื่อนก็จะได้ข้อเท็จจริงอีกประการหนึ่งว่า สุนทรภูจะไปเมืองเพชรบุรีในครั้งนี้นอกแต่งเพลงยาวถวายโอวาท ในเวลานั้น อาจจะยังไม่ได้ทำหน้าที่พระอาจารย์ หรือกำลังทำหน้าที่อยู่ หรืออาจพ้นหน้าที่แล้ว ไม่ทราบแน่ชัด

2. เกี่ยวกับฐานะของเจ้านายที่สุนทรภูรับอาสา

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ว่าได้ทรงรับฟังคำบอกเล่ากันมาว่า สุนทรภูเคยพึ่งพระบารมีพระองค์เจ้าลักขณานุคุณจนถึงได้แต่งกลอนเฉลิมพระเกียรติ

ถวายเป็นเรื่องหนึ่ง เรื่องนี้ไม่มีหลักฐานที่แน่นอน กลอนเฉลิมพระเกียรติพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ
จะมีจริงหรือไม่ก็ยังไม่เคยพบ จะอย่างไรก็ตาม ฉันทน์ ขำวิไล มั่นใจว่า พระองค์เจ้า
ลักขณานุคุณเคยทรงอุปการะสุนทรภู่จริง โดยอ้างหลักฐานบทกลอนตอนหนึ่งในร่ำพันพิลาป
ที่สุนทรภู่เล่าว่า

อยู่มาพระสิงห์ไตรภพโลก	เห็นเศร้าโศกแสนแค้นสุดแสนเข็ญ
ทุกคำคืนฝันหน้าน้ำตากระเด็น	พระไปรคเป็นที่พึ่งเหมือนหนึ่งนิก

ฉันทน์ ขำวิไล อธิบายว่า "พระสิงห์ไตรภพ" ที่สุนทรภู่อ้างถึงนั้น หมายถึง พระองค์
เจ้าลักขณานุคุณ โดยนัยนี้ ฉันทน์ ขำวิไล จึงสันนิษฐานว่า สุนทรภู่ไปเมืองเพชรคราวนี้
เป็นการอาสาพระองค์เจ้าลักขณานุคุณไปสู่ขอขิดาของขุนแพ่ง โดยอาศัยเค้าความจากนิราศเมืองเพชร
กัณฑ์ต่อไปนี้

แล้วไปบ้านท่านแพ่งตำแหน่งใหม่	ยังรักใคร่ครองจิตสนิทสนม
ที่ธุระจะใคร่ไต่ใจนิยม	เขารับสมปรารถนาสามภักดิ์

ขอเค็ชระพระสัมฤทธิ์พิสดาร	ท่านเขี้ยวชาญเฉียวช่วยด้วยสักครั้ง
ให้ไก่อ้วนแทนทรงสักรวงหนึ่ง	กับแพรซึ่งหอมหมื่นให้สมหวัง
แมนไค้ของสองสิ่งเห็นจริงจัง	จะแคงตั้งบายศรีมีละคร
ทั้งเทียนเงินเทียนทองของเสวย	เหมือนเขาเคยบูชาหน้าสิงขร
สาธุสะพระสัมฤทธิ์ประสิทธิ์พร	ให้ไค้นอนผูกฟูกเหมือนชูชก

บทกลอนตอนหลังนี้ ฉันทน์ ขำวิไล อธิบายว่า สุนทรภู่อธิบายต่อพระพุทธรูปว่า
ขอให้ไค้แหวนกับแพรหอมจากฝ่ายหญิงไปถวายพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ และตัวของสุนทรภู่เอง
ในฐานะผู้อาสาสมัครก็ขอให้ไค้บ่าเห็นจรวงวัลเหมือนชูชกผู้พาพระกุมารกัณหาและชาลีไปถวาย
พระเจ้ากรุงสุโขทัยตามความในชาดกเรื่องพระเวสสันดร (ฉันทน์ ขำวิไล, 2498 : 267,
274, 288) อย่างไรก็ตามเรื่องนี้ไม่มีเนื้อความตอนใดตอนหนึ่งในบทกลอนนิราศเมืองเพชร
หรือหลักฐานอื่นใดที่จะยืนยันข้อสันนิษฐานดังกล่าวนี้ให้เป็นที่เข้าใจอย่างชัดเจนได้

อนึ่ง ฉันท ขาวโละ คาคว่าในเวลานี้สุนทรภู่ว่าพรรยาอยู่ที่วัดอรุณราชวราราม
(ฉันท ขาวโละ, 2498 : 288)

พระองค์เจ้าลักขณานุคุณทรงเป็นพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารคาง เมื่อ พ.ศ. 2355 สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2378 (กรมศิลปากร, 2512 : 34) เมื่อสุนทรภู่ออกไปเมืองเพชรบุรีครั้งนี้ ซึ่งประมาณว่าจะอยู่ในระหว่าง พ.ศ. 2371 ถึง พ.ศ. 2374 นั้น พระองค์เจ้าลักขณานุคุณจะทรงพระชนม์ 16 พรรษา ถึง 19 พรรษา พระองค์เจ้าลักขณานุคุณทรงมีพระธิดาพระองค์หนึ่งคือหม่อมเจ้าหญิงโสมนัส ประสูติเมื่อ พ.ศ. 2377 ในรัชกาลที่สาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเป็นพระเจ้าหลานเธอพระองค์เจ้าโสมนัส ในรัชกาลที่สี่ ได้เป็นพระมเหสีใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดี ทรงสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2395 (กรมศิลปากร, 2512 : 135) ม.จ.จันทรจิราภู รัชนี้ ทรงนิพนธ์ว่าพระมารดาของสมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดี ชื่อ หม่อมจ้าว (ม.จ.จันทรจิราภู รัชนี้, 2499 : 255)

โดยที่ไม่มีหลักฐานยืนยันได้แน่ชัดว่า สุนทรภู่ว่าพรรยาเคยฟังพระบารมีพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ และการไปเมืองเพชรบุรีของสุนทรภู่ว่าพรรยาจะเป็นการอาสาพระองค์เจ้าลักขณานุคุณหรือไม่ หลักฐาน จากบทกลอนก็ไม่มีข้อความชัดเจนนพที่จะเข้าใจถึงนั้นได้ ผู้เขียนจึงขอเสนอแนวสันนิษฐานอีก ประการหนึ่งดังนี้คือ

ความในนิราศเมืองเพชร ตอนหนึ่งว่า สุนทรภู่ออกไปหาของต้องพระประสงค์ถวายเจ้านาย ที่อุปการะสุนทรภู่ออยู่ "ถึงต่างเขตของประสงคคงอาสา" และความในเพลงยาวถวายโอวาท ตอนหนึ่ง สุนทรภู่อกราบทูลสมเด็จพระเจ้าฟ้ากลาง และสมเด็จพระเจ้าฟ้าปิ๋ว ว่า "ครั้นหาของ ต้องประสงคส่งถวาย ก็สูญหายเสียมิได้เข้าไปถึง" ทำให้น่าสงสัยว่า บางทีการไปเมือง เพชรบุรีครั้งนี้ สุนทรภู่ออาจจะอาสาสมเด็จพระเจ้าฟ้ากลางทูลทูลพิพวดีไปแสวงหาสิ่งที่พระองค์มี พระประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่ง โภชนัยสันนิษฐานนี้ ในขณะนั้นสุนทรภู่อก็จะอยู่ในพระอุปการะ

ของสมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี คือยังดำรงตำแหน่งพระอาจารย์ถวายพระอักษรแก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์อยู่

คำอธิบายของสุนทรภู่ที่ว่า "ให้ได้แหวนแทนทรงสลักวงหนึ่ง กับแพรซึ่งหอมหมื่น
ให้สมหวัง" อาจพิจารณาได้อีกนัยว่าเป็นเนื้อความที่สุนทรภู่อาจเอื้อมแสดงความใคร่จะขอประทาน
พระขำมรงค์และพระธำมรงค์จากสมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี และเนื้อความนี้เอง คงจะ
เป็นชนวนที่ทำให้สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีกริ้วสุนทรภู่ ไม่ทรงรับของที่ทรงมีรับสั่งให้สุนทรภู่
หามาถวาย สุนทรภู่จึงกราบทูลในเพลงยาวถวายโอวาท ผ่านทางสมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากลาง
และสมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้าปิ๋วว่า "ครั้นหาของต้องประสงค์ส่งถวาย ก็สูญหายเสียมิได้เข้าไปถึง"
ความอาจเอื้อมของสุนทรภู่ในคราวนี้ อาจเป็นเหตุให้สุนทรภู่ต้องพ้นจากตำแหน่งพระอาจารย์
สุนทรภู่จึงแต่งเพลงยาวถวายโอวาท ในเวลาต่อมา

สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีทรงเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลก และเจ้าจอมมารคางทองสุก ทรงมีประสูติกาลเมื่อ พ.ศ. 2341 พระนามเดิมว่า
พระองค์เจ้าหญิงจันทบุรี ต่อมาทรงได้รับสถาปนาเป็นเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ด้วยทรงเป็นนัดดา
ของพระเจ้านครเวียงจันทน์ ในรัชกาลที่สองได้ทรงเป็นพระราชชายาในพระบาทสมเด็จพระเจ้า
พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2381 (กรมศิลปากร, 2512 : 15)

ไปพระแท่นดงรังและวัดเจ้าฟ้าอากาศ

ใน พ.ศ. 2376 สุนทรภู่ได้เดินทางไปวัดพระแท่นดงรัง เมืองกาญจนบุรี การ
เดินทางไปคราวนี้ สุนทรภู่จะได้เขียนนิราศบันทึกเหตุการณ์ไว้หรือไม่ ไม่มีผู้ค้นพบ อย่างไร
ก็ตามมีผู้ร่วมเดินทางไปกับสุนทรภู่หนึ่ง คือสามเณรกลิ่น ได้แต่งนิราศเล่าเรื่องการเดินทาง
ครั้งนี้ นิราศเรื่องนี้ชื่อในฉบับสมุดไทยว่า "นิราศไปพระแท่นเณรกลิ่นคิด" และ ม.จ.
จันทรจิรายุ รัชนี้ ทรงเรียกชื่อใหม่ว่านิราศเณรกลิ่น (ม.จ.จันทรจิรายุ รัชนี้, 2499 : 308)

ความในนิราศแฉกรล้น ตอนหนึ่ง สามแฉกรล้นระบุเวลาที่เดินทางไปพระแท่นดงรังว่า

จะกล่าวความคามที่ได้ไปพระแท่น ถึงดงแดนด้วยศรัทธาหนักกล้าหาญ

ในเคื่อนสี่ปีมะเส็งเพ็งวันอังคาร มีสักการพุทธรัตนพระปฏิมา

ทั้งพรหมินทร์อินทร์จันทร์ทุกชั้นช่อง ช่วยคุ้มครองป้องกันให้รักษา

พอยามสองล่องเลื่อนค้อยเคลื่อนคลา ออกมหานาคสนานสำราญใจ

ปีมะเส็งที่กล่าวนี้ ตรงกับ พ.ศ. 2376 ในปีนี้สุนทรภู่ว่าพรมาอยู่ทั่วโคโล้น
ปรากฏหลักฐาน เพียงแต่ทราบว่าอยู่ในวัดใดวัดหนึ่งในพระนครนี้เอง จึงมีเส้นทางเดินทาง
ออกมาทางคลองมหานาคถึงบทกลอนข้างต้น

ผู้ร่วมเดินทางไปกับสุนทรภู่นี้ นอกจากสามแฉกรล้นแล้วก็มีบุตรชายของสุนทรภู์
อีกสองคน คือ พัก และตาบ ในเวลานั้น พักบวชเป็นสามเณรแล้ว ดังที่ได้ทราบจาก
บทกลอนตอนหนึ่งในนิราศแฉกรล้น

กับตาบน้องสองทั้งพี่เณรพัก

ได้ตั้งสัจสิ้นรังเกียจไม่เคียดกันท์

ทุกเข้าเย็นเป็นกำพรว้าเห็นหน้ากัน

เหมือนร่วมกรรมมาราคาด้วยปราณี

สามแฉกรล้นนั้น สุนทรภู์อุปการะเป็นบุตรบุญธรรม

ซึ่งอวยพรตศธรรมเป็นสามเณร

เณรหนูกลั่นวันทามหาเถร

สอนให้ทราบบาปบุญที่คุ้มโทษ

พระคุณเท่าเขาพระเมรุไม่เอนเอียง

มาหมายมั่นพันผูกเป็นลูกเลี้ยง

ณประโยชน์ยืดยาวไม่ก้าวเถียง

ก็รักเพียงลูกยาให้ถาวร

ทุกวันนี้มีแต่ครูเอ็นดูเลี้ยง

ได้ฟังเพียงพุ่มโพธิ์สโมสร

พระคุณใครไม่เท่าคุณพระสุนทร

เหมือนบิดรโดยจริงทุกสิ่งอัน

จุดหมายของการ เดินทางครั้งนี้ก็จะมานมัสการพระแท่นดงรัง เมื่อเสร็จธุระ
คามที่ตั้งใจแล้วก็เดินทางกลับ ดังที่สามแฉกรล้นเล่าไว้ว่า

ถึงพระแท่นแสนศักดิ์เห็นวัคมี
กับคันรังทั้งดู่ยังอยู่พร้อม
ค่างขึ้นชมโสมนัสยิ่งศรีธธา
เข้าประตูดุณเฒ่าพระแท่นตั้ง
ก่อนโหลหิตคึกเห็นเช่นบาลี

ทั้งโอบสัดที่ครอบพระแท่นแผ่นศิลา
ดูยอกน้อมมาข้างแท่นที่แผ่นฉา
ตามมิกาทักมิกด้วยยินดี
เหมือนมัลลึงก์แลจรัสศรีมี
อยู่ข้างที่พระแท่นเจ้าเข้านิพนพาน

เพี้ยวชมรอบขอบอารามตามมิกา
ถึงท่าเรือเมื่อตะวันสายอันค้ำ
ให้ขับโศกโลกธาตุยาตวิงศ์

แล้วเสยสลักทางมากกลางคง
ไคกรวนน้ำแผ่ผลาอาณิสงส์
แล้วล่องลงมาทางหากเมืองราชบุรี

ปรากฏความในนิราศวัดเจ้าฟ้า ที่สุนทรภู่แต่งอีกเรื่องหนึ่งว่า สุนทรภู่ไค้เดินทาง
ไปวัดเจ้าฟ้าอากาศ เมืองอยุธยา ทั้งนี้จะเป็นเวลาก่อนหรือหลังการไปพระแท่นคงรังไม่ทราบ
แน่ชัด - อย่างไรก็ตามจากเนื้อความในนิราศวัดเจ้าฟ้า และ นิราศเขมรกลั่น ทำให้ทราบว่า
ขณะเมื่อพักติดตามมิกาไปพระแท่นคงรังและวัดเจ้าฟ้าอากาศนั้น อยู่ในระยะเวลาที่พัควชเป็น
สามเณรอยู่ จึงพอคาดคะเนได้ว่าระยะเวลาของการเดินทางทั้งสองคราวนี้จะไม่ห่างไกล
กันมากนัก ด้วยปรากฏว่า เมื่อพักติดตามมิกาไปเพชรบุรีก่อนหน้านี้ ตามที่สุนทรภู่เล่าใน
นิราศเมืองเพชร นั้น พักยังไม่ได้บวช และเมื่อพักไปเมืองสุพรรณบุรีกับสุนทรภู่ในเวลาต่อมา
ตามที่มีความเล่าไว้ในโคลงนิราศสุพรรณ พักก็ลาสิกขาบทแล้ว

สุนทรภู่ไปวัดเจ้าฟ้าอากาศครั้งนี้ มีจุดหมายจะไปทำยาอายุวัฒนะตามลายแทงที่ตน
ได้มาจากหัวเมืองทางเหนือ ลายแทงนี้ระบุว่ามียาอายุวัฒนะฝังอยู่ที่วัดเจ้าฟ้าอากาศ
มีตำนานความเป็นมาที่สุนทรภู่กล่าวถึงในนิราศวัดเจ้าฟ้า ดังนี้

... ..
มาเพี้ยวเล่นเห็นหินบนดินโขด
จึงจักช่างสร้างอารามตามท่านอง
รูปพระเจ้าเท่าพระองค์แล้วทรงสาป

แต่โบราณเรื่องพระเจ้าตะเกาทอง
เคี้ยวสันโขศก้างสำลีไม่มีหมอง
ทรงจำลงลายหัตถ์เป็นปฏิมา
ให้อยู่ตราบศักราชพระศาสนา

ทอดยาสีผึ้งคั้นหေးตรงมา	ถวายยาอายุวัฒนะ
เธอไม่รู้ว่าหลงในสงสาร	ข้าให้ทานแห่งยาอุคสาหะ
ใส่คุ่มทองรองไว้ที่ใต้พระ	ใครพบปะ เปิดไ้เอาไปกิน
ช่วยสร้างโบสถ์โศกเชื่อให้เหมือนเก่า	นามนั้นเขาเขียนแจ้งที่แท่งหิน
วัดเจ้าฟ้าอากาศนาถนรินทร์	ให้ทราบสิ้นสืบสายเพราะลายแทง

เมื่อได้มาถึงวัดเจ้าอากาศและทำกิจพิธีเพื่อจะได้ยาอายุวัฒนะตามต้องการแล้ว

ปรากฏว่าไม่ประสบผลสำเร็จ สุนทรภู์และผู้ติดตามทั้งหมดก็พากันเดินทางกลับ

ผู้ที่ร่วมคณะไปกับสุนทรภู์ในคราวนี้ นอกจาก พัก ตาย บุตรชาย และกลั่นบุตรบุญธรรมแล้ว ผู้ที่สุนทรภู์ระบุชื่ออื่น ๆ ก็มี จัน มาก และบุญนาค สามคนนี้จะอยู่ในฐานะบุตรบุญธรรมของสุนทรภู์ หรือเป็นเพียงศิษย์ไม่ทราบแน่ชัด

ในเวลานั้น สุนทรภู์คงจะจำพรรษาอยู่ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ตามที่กล่าวในตอนต้นของนิราศวัดเจ้าฟ้าว่า "ก่าจักจรรจากนิเวศน์เชตุพน"

เป็นที่น่าสนใจประการหนึ่งว่า นิราศวัดเจ้าฟ้า นี้ สุนทรภู์แต่งโดยสมมุติว่าสามเณรพักบุตรชายเป็นผู้แต่ง ดังกล่าวเป็นความเริ่มเรื่องว่า

เณรหนูพักหัดประคิษฐ์คิถอักษร

เป็นเรื่องความตามติดท่านเณร

ก่าจักจรรจากนิเวศเชตุพน

ทั้งนี้ สุนทรภู์จะมีจุดประสงค์อย่างไรไม่เป็นที่ทราบแน่ชัด

อนึ่ง กลั่น ผู้ซึ่งสุนทรภู์อุปการะเป็นบุตรบุญธรรมได้กล่าวถึงตนเองในนิราศเณรกลั่นว่า เป็นผู้ที่มีเชื้อสายอยู่ในตระกูลขุนนางผู้ใหญ่ ปู่เป็นพระยาสุนทรเสนา กลั่นกำพร้าบิดามารดามาแต่เยาว์วัย จึงอยู่ในความเลี้ยงดูของปู่และป้าจนท่านทั้งสองสิ้นชีวิตลง ญาติคนอื่น ๆ ก็มีได้ให้ความอุปการะกลั่นอีกต่อไป

เห็นถิ่นฐานบ้านช่องของคุณปู่

ที่เคยอยู่มาแต่หลังก็ยังเห็น

เหลือรำลึกนึกน่าน้ำตากระเด็น

เมื่อปู่เป็นเจ้าคุณสุนทรเสนา

ไม่มีพ่อก็ไฉนญของคุณุ่
ไฉนญุ่เย็นเป็นสุขทุกเวลา
ขอคุณุ่ลบลลาให้ป้า
เสวยสุขทุกเวลาทิวาวัน
ไฉนญุ่คุณุ่อยู่แต่อย่า

มาปลกเปลื้องเครื่องซักถึงศักรอน
ทั้งพ่อแม่แลลับอัประภาคย์

ฝ่ายคุณุ่อย่าอาพิซึ่งมียศ
ถึงศักรอนก่อนว่าคำประจาน

ไฉนญุ่ไม่ถึงครั้งชาติสิ้นญาติ

ไฉนญุ่พ่อแม่แต่ชั้นถึงไม่ทิ้งลูก
เราเป็นคนผลกรรมได้ทำมา

กลันจะมาอยู่ในความอุปการะของสุนทรภู่แต่เมื่อใดไม่มีหลักฐานบ่งบอกไว้

ให้กินอยู่กล่อมเกลี้ยงเลี้ยงรักษา
ทั้งคุณุ่ป้าคุ้มครองช่วยป้องกัน
ไฉนญุ่ไปสู่พิสดานพิมานสวรงค์
จนลวงลับกับปักษีบุพพันนคร
ไฉนญุ่พึ่งพาบุญโศสโมสร
ไฉนญุ่ชาติก่อนกรรมสร้างไว้อย่างไร
คิดถึงยากอย่างจะพาเลือกตาไหล

จงปรากฏตราบกระลาปาวสาน
พระคุณุ่ท่านมากกว่าฟ้าแผ่นดิน

อโหสิจะสู้บวชนวนหวนหา

ดูพันผูกความรักนั้นหนักหนา
ญาติการก็มีไฉนญุ่อาศัยแล

ข้อสังเกต

1. เกี่ยวกับเวลาที่สุนทรภู่เดินทางไปวัดเจ้าฟ้าอากาศ

สมเด็จพระยามะจักรพรรดิราชานุภาพทรงพระราชนิพนธ์ว่า สุนทรภู่ได้ย้ายไป
อยู่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ด้วยเหตุที่กล่าวกันเป็นสองนัยว่า นัยหนึ่งสุนทรภู่ย้ายมา
พึ่งพระบารมีสมเด็จพระยามะจักรพรรดิราชานุภาพ พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลก ซึ่งทรงครองเพศบรรพชิต และประทับ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม อีกนัยหนึ่งว่า
พระองค์เจ้าลักขณานุคุณทรงชักชวนให้สุนทรภู่ไปอยู่ที่นั่น สมเด็จพระยามะจักรพรรดิราชานุภาพ

ทรงพิจารณาเห็นว่า อาจจะเป็นจริงทั้งสองนัย คือ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณทรงเป็นผู้ชักชวน ค่ายทรงโปรดปรานว่าสุนทรภู่นั้นมีความสามารถ และสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ในฐานะที่ทรงเป็นเจ้าอาวาสวัดประตวนุญาติให้สุนทรภู่อำนาจไปอยู่ที่นั่นได้ ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงสละราชานุญาตให้สุนทรภู่อำนาจไปอยู่ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ในปีที่พระองค์ผนวชและประทับอยู่ที่วัดนี้ คือ พ.ศ. 2375 และสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงอธิบายว่า ในนिरासिकเจ้าฟ้า มีบทกลอนตอนหนึ่ง ซึ่งสุนทรภู่อธิบายว่าในขณะนั้นตนกำลังหมายจะฟังพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ ดังนี้

อนึ่งเล่าเจ้านายที่หมายฟัง

ให้ทราบซึ่งสุจริตพิสมัย

อย่าหลงลืมหาชาติชาดกาล

น้ำพระทัยทูลเกล้าไต่ยาวิน

สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงสละราชานุญาตให้สุนทรภู่อำนาจไปอยู่ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ใน พ.ศ. 2375 และเดินทางไปวัดเจ้าฟ้าอากาศในปีเดียวกันนี้ (สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส, 2513 : 34 - 36)

ม.จ.จันทริกราช รัชนี้ ทรงสันนิษฐานว่า สุนทรภู่อำนาจไปวัดเจ้าฟ้าอากาศก่อนไปพระแท่นดงรัง ด้วยเหตุผลว่า เมื่อไปวัดเจ้าฟ้าอากาศนั้น พัดบวชแล้ว แต่กลั่นซึ่งมีอายุน้อยกว่า ยังไม่ได้บวช (ในนिरासिक กลั่นเรียกพัดว่า "ฟิเณรพัด") ครั้นเมื่อไปพระแท่นดงรัง ใน พ.ศ. 2376 กลั่นก็บวชเป็นสามเณรแล้ว จึงทรงสันนิษฐานว่า สุนทรภู่อำนาจไปวัดเจ้าฟ้าอากาศใน พ.ศ. 2375 (ม.จ.จันทริกราช รัชนี้, 2499 : 307)

ข้อสันนิษฐานนี้จะใกล้เคียงความจริงอยู่มาก ถ้าในขณะที่ไปวัดเจ้าฟ้าอากาศนั้น กลั่นจะยังไม่บวชจริง แต่ความข้อนี้ก็ยังไม่สามารถยืนยันได้ ด้วยไม่มีหลักฐานที่ชี้ให้เห็นชัดว่าในขณะนั้น กลั่นจะบวชเป็นสามเณรหรือไม่

มีข้อที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งว่า ถ้าในระยะที่สุนทรภู่อำนาจไปวัดเจ้าฟ้าอากาศนั้น สุนทรภู่อำนาจที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ตามที่มักเข้าใจกันจากบทกลอนในนिरासिकเจ้าฟ้า ว่า "ก่าจักรจากนิเวศเชตุพน" สุนทรภู่อำนาจจะเดินทางไปวัดเจ้าฟ้าอากาศในระหว่างไม่เกิน พ.ศ. 2379 ด้วยในปีนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ปฏิสังขรณ์

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และมีการจารึกสรรพคำร่าต่าง ๆ เป็นคำประพันธ์ (เปลื้อง
ณ นคร, 2506 : 476) สุนทรภู่ซึ่งมิได้มีโอกาสเข้าร่วมแต่งคำประพันธ์ด้วย น่าจะหาทาง
ขยับขยายไปอยู่วัดอื่นแล้วในระยะ พ.ศ. 2379 เป็นต้นไป

2. เกี่ยวกับลายแทงบอกที่ซ่อนยาอายุวัฒนะ

ลายแทงบอกที่ซ่อนยาอายุวัฒนะที่สุนทรภู่นำไปค้นหาอายุวัฒนะที่วัดเจ้าฟ้าอากาศ
นั้น สุนทรภู่เล่าไว้ในนิราศวัดเจ้าฟ้าว่า ได้มาจากหัวเมืองทางเหนือ และใน รำพันพิลาป
สุนทรภู่เล่าถึงการผจญภัยครั้งหนึ่งว่า

คิดถึงคราวเจ้านิพนพานสงสารโศก

ไปพิศโลกลายแทงแสวงหา

ลงหนองน้ำปล้ำตะเข้หากเหวคา

ช่วยรักษาจึงไกรอกไม้วอดวาย

ความตอนนี้นสุนทรภู่จะหมายถึงว่าไปพิชฌุโลกเพื่อค้นหาลายแทงหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งตาม
ลายแทงก็ไม่ทราบแน่ชัด ถ้าเป็นประการแรกก็ชวนให้สงสัยว่าลายแทงที่สุนทรภู่ไปค้นหาที่
พิชฌุโลกจะเป็นลายแทงที่สุนทรภู่นำไปวัดเจ้าฟ้าอากาศใช่หรือไม่ เรื่องนี้ยากที่จะหาข้อมูล
ประกอบการสันนิษฐาน ด้วยเหตุที่ทั้งสองเหตุการณ์ต่างไม่มีกำหนดเวลาและรายละเอียดที่
ชัดเจนพอ

โดยที่ความในรำพันพิลาปต่อจากความข้างต้น สุนทรภู่ได้เล่าถึงเมื่อไปอยู่วัดราชบูรณะ
ฉันท ขำวิไล จึงเชื่อว่า เหตุการณ์นี้จะเกิดขึ้นก่อนที่สุนทรภู่จะไปอยู่วัดราชบูรณะ จึงสันนิษฐาน
ว่า "เจ้านิพนพาน" ที่สุนทรภู่กล่าวถึงในความที่เล่าถึงเมื่อไปผจญภัยที่พิชฌุโลกนั้นน่าจะเป็น
สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี พระบรมราชชนนีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ซึ่งสวรรคตใน พ.ศ. 2369 ดังนั้น สุนทรภู่จะไปพิชฌุโลกในปีนี้ (ฉันท ขำวิไล, 2498 :
204 - 205) ถ้าข้อสันนิษฐานนี้ถูกต้อง ลายแทงที่สุนทรภู่ได้นำไปค้นหาอายุวัฒนะที่วัด
เจ้าฟ้าอากาศ ก็ไม่น่าจะเป็นลายแทงที่ได้มาจากพิชฌุโลกในครานั้น ด้วยเวลาห่างไกลกันมาก

ไปสุพรรณบุรี

ในระหว่างที่สุนทรภู่บวชเป็นภิกษุอยู่นี้ สุนทรภู์คงจะเดินทางไปในที่ต่าง ๆ หลายต่อหลายครั้ง ในโคลงนิราศสุพรรณ ที่สุนทรภู์แต่งมีเนื้อความเล่าถึงเหตุการณ์เมื่อสุนทรภู์ไปเมืองสุพรรณบุรี ในร่ำพันพิลาป ก็มีความกล่าวว่าสุนทรภู์เคยไปสุพรรณบุรีเช่นกัน แต่เห็นจะเป็นคนละคราวกัน กว้ยในร่ำพันพิลาปเล่าถึงเหตุการณ์สำคัญตอนหนึ่งว่า มีผู้มาขโมยเรือไป ส่วนในโคลงนิราศสุพรรณ ซึ่งบันทึกเหตุการณ์ในการเดินทางอย่างละเอียด ไม่มีความกล่าวถึงเรื่องสุนทรภู์ถูกขโมยเรือเลย

สุนทรภู์จะเดินทางไปสุพรรณบุรีในครั้งที่เล่าไว้ในโคลงนิราศสุพรรณ เมื่อใดไม่มีหลักฐานแน่ชัด จับความในโคลงนิราศสุพรรณ ได้แต่เพียงว่า ในขณะที่สุนทรภู์เดินทางไปนั้น มีอายุมากแล้ว ได้กล่าวถึงตนเองอย่างยอมรับว่าตนเป็นผู้สูงอายุหลายต่อหลายตอน เช่น

บางบ่ารูปารุงแก้ว	กานดา
แก้วเนตรเชษฐาชรา	ร่วงแล้ว
ถือบัวชดรวหน้าพา	พบชาติ อื่นเอย
ชาตินี้พี่แก่แล้ว	คลาคล้างทางสมร

สงสารบ้านวัชร้าง	แรมโรย
เสียงแต้นกนกไทย	ค่าเช่า
อกพี่ที่เคียวโคย	กว้ยแก่ แม่เอย
เข้าเรื่องเมืองร้างเศร้า	โศกขำรำจวน

หนาวลมหม่นผ้าแก้	แม่เอย
หนาวที่ใจใครเลย	จะแก้
ยามรุ่งอรุณอกเคย	เคียงคู่ อยู่เฝ้า
ยามเฝ้าเปล่าทรวงแท้	เพียวค้างกลางดง

ผู้ที่ติดตามสุนทรภู่มานี้ ไปสุพรรณบุรีครั้งนี้ นอกจากคนแจวเรือ และพวกนำทางแล้ว เท่าที่
สุนทรภู่อย่านามก็มี พักกับตาบ บุตรชายของสุนทรภู่ กลั่น บุตรบุญธรรม และมีอีกคนหนึ่งชื่อ
จวบ ซึ่งสุนทรภู่อ้างว่าเป็นบุตรบุญธรรมเช่นเดียวกับกลั่น

อนึ่งเจ้าเหล่าเล็กกลั่น	ลูกหลาน
หมายมั่งคั่งพิษฐาน	ถั่วถั่ว
ขอให้ไถ่ถามชนาน	ตาบพัก สวัสดิ์ไย
กลั่นชบอุปถัมภ์ถ้วน	ลูกเลี้ยงเที่ยงธรรม

เมื่อไปวัดเจ้าฟ้าอากาศนั้น พักบวชเป็นสามเณร ส่วนกลั่นจะบวชหรือไม่ ไม่ปรากฏ
ชัดเจน และเมื่อไปพระแท่นดงรัง ทั้งพักและกลั่นต่างก็บวชเป็นสามเณรทั้งคู่ ในเวลา
ที่ไปสุพรรณบุรีคราวนี้ทั้งกลั่นและพักต่างก็ลาสิกขาบทแล้ว และอยู่ในวัยหนุ่มเต็มที สังเกต
ได้จากโคลงบางบทเล่าถึงการตามล่าเสือของเด็กหนุ่มเหล่านี้ และการมีเด็กสาว ๆ มาสนใจ
หอกไมตรีให้ ดังต่อไปนี้

นายรอกสอครูเท่า	เหล่าเสือ
มักกักสัตว์กินเหยื่อ	ละไว้
มันหลวงไล่เรื่อ	รอกแนะ แวะแธ
หนูหนุ่มกุมมีคไม้	มุงแย่งแทงเสือ
ละว่าเถื่อเนื้อสคให้	ใส่กระบุง
หนุ่มแต่งแกลงเปิดปรง	เปราะพร้อม
กินข้าวเหล่ากะเหยิงมุง	มองปาก อยากแธ
เสร็จสรรพกับกะเหยิงล้อม	กะทะลิมชิมแกง

ร้องร่อยพลอยซึกกลุ่ม
แม่อุกมูกฟูมยาว
หมกเนื้อเพื่อโทรมพราว
กอดหนุ่มอุมหนูน้อย

เจ้าของร้องรับให้
หนุ่มหนุ่มชุ่มชื่นบาน
ขึ้นฝั่งนั่งสำราญ
สาวรุ่นวุ่นเวียนเฝ้า

ลูกลาวสาวรุ่นร้อง
เรือพี่มีสิ่งขาย
ลูกเราเหล่าหนุ่มอาย
สอนกระซิบคาบไ้

หนูพิศพลลภลอคล่อ
มีหมากอยากสู่สาว
บ้านเจ้าข้าวเหนียวขาว
คาบห้ามถามหาแห้ว

ลาวไปไทยพี่น้อง
มีคำทำร้ายเรียง
กลืนซุบซิบเอียง
ขอหมากปากลิ้นสะท้าน

หนุ่มสาว
ยี้ค้อย
พรวร่อย น้อยญา
น้ำไคไ้วฉัว

ไคการ
บ่ไครา
ร้านไค ไทรเอย
ฝั่งน้ำชำเลื่อง

ทักทาย
ซ้อยไหว
แอบเค็ก เล็กเฮ
ว่าซื่อหรือจา

เลี่ยนลาว
สิ้นแล้ว
ชายมั่ง กระมังแม่
แห่งนี้มีญา

มองเมียง
เลาะร้าน
กระแอมแอม แอมเอย
ทศท้อยอหญิง

ราตรีที่นองอ่อน	เอ็นดู
ชั้นใหญ่ใส่หมากพลู	นามให้
แห้วเลือกเผือกถั่วพู	พักรับ กลับเฮ
จะสั่งมั่งไม่ได้	เคื้อคน่าค่าตี

มีความบอกไว้ชัดเจนว่า สุนทรภู์เดินทางไปสุพรรณบุรีเพื่อจะค้นหาอายุวัฒนะเป็นสำคัญ แต่ไม่ประสบผลสำเร็จตามที่มุ่งหวัง สุนทรภู์จึงกล่าวในตอนท้าย ๆ ของ โคลงนิราศสุพรรณ เป็นการตักเตือนบุตรหลานไม่ให้คิดเสาะแสวงหาอายุวัฒนะอีกต่อไป

โคลงแทนแผนที่ช้าง	ทางสุพรรณ
เที่ยวเล่นเป็นสำคัญ	เชดคุ้ง
ไรร่น่าปลายจัน -	ทประเทศ ทูเรศเอย
เขาลำธารทุ่ง	ถิ่นละว้าป่าไชลง
หวังไว้ให้ลูกเต้า	เหล่าหลาน
รู้เรื่องเบื่องป่วยการ	เกิดร้อน
อายุวันชนะชนาน	นี้พ่อ ขอเอย
แรปรอยหยดยากซ่อน	คิดไว้ให้จำ

ข้อสังเกต

- เกี่ยวกับเวลาที่สุนทรภู์ไปสุพรรณบุรี

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงรับฟัง พระยาธรรมปรีชา (บุญ) ซึ่งเคยบวชและจำพรรษาอยู่ที่วัดเทพธิดาในเวลาเดียวกับที่สุนทรภู์จำพรรษาอยู่ที่นั่น เล่าถวายว่า สุนทรภู์แต่ง โคลงนิราศสุพรรณ ในขณะที่อยู่วัดเทพธิดา (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513 : 32)

จากคำบอกเล่าของพระยาธรรมปรีชา (บุญ) ประกอบกับใน รำพันพิลาป ตอนหนึ่ง
ที่สุนทรภู่เล่าว่าในระหว่างที่อยู่วัดเทพธิดานั้น ได้เคยเดินทางไปธุระยังสถานที่แห่งใดแห่งหนึ่ง
ในปีฉลู ซึ่งตรงกับ พ.ศ. 2384

ถึงเดือนยี่มีเทศน์สมเพชพักตร์

เหมือนลงรักรู้ว่าบุญสิ้นสูญหาย

สู้ซ่อนหน้าฝ่าฝันสะอื้นอาลัย

จนถึงปลายปีฉลูมีธุระ

ไปทางเรือเหลือสลก้วยปลดเปลื้อง

ระคางเคื่องข้องชักสลักสละ

ฉันท์ ขำวิไล จึงลงความเห็นว่ สุนทรภู่ไปสุพรรณบุรีครั้งที่เล่าไว้ใน โคลงนิราศ
สุพรรณ ในปี พ.ศ. 2384 ขณะอยู่วัดเทพธิดา (ฉันท์ ขำวิไล, 2498 : 344)

อย่างไรก็ตาม ไม่มีหลักฐานแน่นอนพอที่จะยืนยันได้ว่า การไปธุระตามที่สุนทรภู่
กล่าวถึงใน รำพันพิลาป จะเป็นการเดินทางไปสุพรรณบุรีครั้งที่เล่าไว้ใน โคลงนิราศสุพรรณ

นอกจากนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่า สุนทรภู่แต่ง โคลงนิราศสุพรรณ อย่างประณีตบรรจง
ที่สุด กล่าวแสดงรายละเอียดมากมาย มีความยาวถึง 462 บท เห็นได้ว่า สุนทรภู่ตั้งใจ
แต่งกวีนิพนธ์เรื่องนี้อย่างเต็มความสามารถ การที่สุนทรภู่เลือกแต่งนิราศเรื่องนี้เป็นคำประพันธ์
ประเภทโคลงที่ตนไม่ถนัด กับทั้งแต่งด้วยความตั้งใจจะเป็นงานกวีนิพนธ์เรื่องที่ดีเกินอีกเรื่องหนึ่ง
ดังนี้ ในเวลานั้นสุนทรภู่น่าจะอยู่ในภาวะที่ปลอดโปร่งทั้งใจและกาย มีจิตใจและอารมณ์แจ่มใส
พอที่จะคิด สร้างสรรค์งานกวีนิพนธ์ในแนวที่ไม่ถนัดอย่างมีเจตนาจะให้ เป็นกวีนิพนธ์ที่ยอดเยี่ยม
ไม่ก้อยไปกว่ากวีนิพนธ์ประเภทกลอนที่ตนได้รับความนิยมอยู่แล้ว แต่ในเวลาที่สุนทรภู่กล่าวใน
รำพันพิลาป ว่าออกเดินทางไปธุระในปีฉลูนั้น สุนทรภู่มีจิตใจเศร้าหมอง กระวนกระวายด้วย
ความทุกข์ ความคับแค้นใจ เมื่อกลับมาก็ยังคงประสบความเดือดร้อนใจนั้นต่อไปอีก จนใน
ที่สุดต้องลาจากวัดเทพธิดา ผู้เขียนมีความเห็นว่า ถ้าสุนทรภู่จะแต่งนิราศบรรยายการเดินทาง
ครั้งนี้ ก็น่าจะแต่งเป็นคำกลอนตามชอบของตนมากกว่าที่จะมาบรรจงแต่งเป็นโคลงที่ไม่มีความถนัด
มาก่อนอย่าง โคลงนิราศสุพรรณ ดังนั้น สุนทรภู่คงจะไม่ได้แต่ง โคลงนิราศสุพรรณ ในระยะนี้
เป็นแน่ นั่นก็หมายความว่า การเดินทางของสุนทรภู่ในปีฉลูตามที่เล่าใน รำพันพิลาป จะเป็น

คนละครวากับที่สุนทรภู่นำไปสุพรรณบุรี และแต่ง โคลงนิราศสุพรรณ

ความใน ราชนิพนธ์ ที่สุนทรภู่นำมาเล่าเกี่ยวกับการเดินทางไปสุพรรณบุรี ตลอดจนความคับแค้นใจที่ได้รับในขณะนั้น มีดังนี้

ถึงเดือนยี่มีเทศน์สมเพชพักตร์	เหมือนลงรักรู้ว่าบุญสิ้นสูญหาย
สู่ซ่อนหน้าฝ่าฝันสะอื้นอาย	จนถึงปลายปีฉลูมีสุระ
ไปทางเรือเหลือสลก้วยปลดเปลื้อง	ระคายเคืองช่องซัดสลักสละ
ลืมนวันเคียนเขื่อนเฉยแล้งเลยละ	เห็นแต่พระอภัยพระทัยดี
ช่วยแจวเรือเกือหนุนทำบุญถวาย	เหมือนโปรดช่วยชูหน้าเป็นราศี
กลับมาถึงยั้งมาจับอยู่กับกระฎี่	ทำรังที่ทิศประจิมริมประตู
ต้องซัดเคืองเรื่องราวด้วยคราวเคราะห์	จวบจำเพาะสุริยาถึงราหู
ทั้งบ้านทั้งวังวัคเป็นศัตรู	แมนขึ้นอยู่ยากเย็นจะเห็นใคร

ถึงแม้ว่า ใน โคลงนิราศสุพรรณ จะมีเนื้อความกล่าวเป็นเชิงว่า สุนทรภู่นำมาเล่า

----- คับแค้นใจบางอย่างเกี่ยวกับการตัดสินใจของตุลาการ ----- ดังที่กล่าวไว้สองแห่งด้วยกัน ว่า -----

โรงหีบหมันน้อยออก	แอดเสียง
สองข้างรางรองเรียง	รับน้ำ
อ้อยใส่โล่ควายเคียง	อู่วิ่ง เวียนเอย
อกพื้ชอกช้า	เช่นอ้อยย่อยระยำ
หีบหมันนั้นและ เลห์	กระลาการ
ฐชมเหงหักหาญ	หอนแว่น
เข้าพวกคึกคักอันพาล	เอาผิด พอเอย
กลหีบหมันนิคเน้น	นึกชำนน้ำใจ

และ

ยางเจ้าเขาจับจอง
กินเล่นเป็นนักษา
กระลาการทวนศรียา
บนทรัพย์กลั้มกลืนกล้ำ

จิกลา
สุขล้ำ
ถือสัจย์ สวัสดิ์เส
กล่าวคล้ายฝ่ายยาง

ในตอนต่อ ๆ ไปก็มีไ้กล่าวถึงเรื่องนี้อีก ชวนให้เข้าใจว่าการที่สุนทรภู์กล่าวถึงเรื่องนี้เพียงเล็กน้อยและไม่บังความซัดนั้กันนั้น จะเป็นเพียงการระลึกถึงความหลังที่ได้รับความยุติธรรมจากตุลาการในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ในเวลาที่แต่ง โคลงนิราศสุพรรณ นี้ สุนทรภู์คงไม่มีความเคืองคร้อใจในเรื่องนี้อีกแล้ว ความทุกข์ใจด้านอื่น ๆ ก็ดูเหมือนจะไม่มี เพราะไม่มีเนื้อความกล่าวไว้เลย กับทั้งยังมีโคลงหลายบทที่สื่อให้เห็นว่าอารมณ์ของผู้แต่งค่อนข้างปลอดโปร่งแจ่มใส เมื่อเปรียบเทียบกับ นิราศภูเขาทอง และ ราชนิพนธ์ ซึ่งสุนทรภู์แต่งขณะที่กำลังคับแค้นใจ จะเห็นว่ามี ความแตกต่างกันมาก ผู้เขียนจึงมั่นใจว่า สุนทรภู์มิได้ไปสุพรรณบุรี ใน พ.ศ. 2384 ตามข้อสันนิษฐานของ ฉันท ชำวิไล เป็นแน่

จากข้อสังเกตต่าง ๆ เหล่านี้ พอสรุปได้ว่า เวลาที่สุนทรภู์ไปสุพรรณบุรีครั้งนี้ เป็นเวลาก่อนที่สุนทรภู์จะย้ายมาอยู่วัดเทพธิดา ใน พ.ศ. 2382 หรือ พ.ศ. 2383 (ตามหลักฐานที่ปรากฏใน ราชนิพนธ์) และเวลานั้น สุนทรภู์มีอายุมากพอสมควร จึงอาจจะแน่ใจได้ว่า สุนทรภู์จะไปสุพรรณบุรีในระยะเวลาระหว่าง พ.ศ. 2377 ถึง พ.ศ. 2380 เวลานั้นจำพรรษาอยู่ในวัดโคกคณหนึ่งในพระนคร

อย่างไรก็ตาม ข้อที่พระยาธรรมปรีชา (บุญ) กราบทูลสมเด็จพระบวรราชานุภาพว่า ได้เห็นสุนทรภู์แต่ง โคลงนิราศสุพรรณ ขณะเมื่ออยู่วัดเทพธิดา ก็เป็นข้อที่ไม่ควรละเลยเสียทีเดียว แต่ในเมื่อมีหลักฐานที่ควรเชื่อว่าสุนทรภู์ไปสุพรรณบุรีก่อนจะมาอยู่วัดเทพธิดาราม ดังกล่าวแล้ว ก็อาจพิจารณาไ้ข้ออีกประการหนึ่งว่า เมื่อสุนทรภู์กลับมาจากสุพรรณบุรีแล้ว ก็คงได้ลงมือแต่ง โคลงนิราศสุพรรณ เรื่อยมา และโดยเหตุที่สุนทรภู์ขาดความชำนาญในการแต่งโคลง ผสมกับความพยายามที่จะแต่งโคลงนี้ให้ดีเ็นอย่างที่สุดเท่าที่จะทำได้อีกประการหนึ่ง

สุนทรภู่ว่าคงจะใช้เวลาแต่งงานพอสมควร แม้เมื่อย้ายไปอยู่วัดเทพธิดาแล้ว ก็คงมีการซักเถลา แก่ไข บางบทบางตอนให้เป็นที่พอใจของผู้แต่งยิ่ง ๆ ขึ้น เป็นเหตุให้พระยาธรรมปรีชา(บุญ) ซึ่งขณะนั้นบวชอยู่วัดเทพธิดาได้เห็นและเข้าใจใจไขว่เขวไปดังนั้น ก็อาจเป็นได้

จำพรรษาที่วัดเทพธิดา

เมื่อสุนทรภู่ออกไปวัดเจ้าฟ้าอากาศนั้น กล่าวไว้ใน นิราศวัดเจ้าฟ้า ว่า ออกเดินทางจากวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ทำให้เป็นที่เข้าใจว่า ขณะนั้น สุนทรภู่อำพรรษาอยู่ที่นั่น หลังจากนั้นจะได้ย้ายไปอยู่วัดอื่นหรือไม่ ไม่ปรากฏหลักฐานเป็นที่แน่ชัด แต่ต่อมาก็ได้ย้ายไปจำพรรษาที่วัดเทพธิดา ความที่ปรากฏความใน รำพันพิลาป ซึ่งสุนทรภู่อ้างขึ้นเมื่อคิดจะย้ายจากวัดเทพธิดา ในเดือนแปด ปีชวด ตรงกับ พ.ศ. 2385 ขณะนั้นสุนทรภู่อายุ 56 ปี

พึงพบเห็นเป็นวิบัติมหัศจรรย์
แต่งไว้เหมือนเตือนใจจะได้คิด
เดือนแปดจันทราเวลาตอน

สุนทรทำคำประพันธ์นี้มีคตินั้น
จึงจกวันเวลาด้วยอารมณ์
ในนิมิตเมื่อภวังควิสังขรณ์
เจริญพรภาวนาตามบาลี

โอ้ปีนี้เป็นปีชวาลันกาลผัน
ก็คิดเห็นเป็นเคราะห์จำเพาะเผอิญ
จึงแต่งตามความฝันรำพันพิลาป

ที่หมายมั่นเหมือนจะหมายระคางเขิน
ให้ห่างเหินโหยหวนรำจวนใจ
ให้ศิษย์ทราบสุนทราธิชาลัย

สุนทรภู่อำมาอยู่วัดเทพธิดา ใน พ.ศ. 2382 หรือ พ.ศ. 2383 เป็นต้นมา ด้วยมีความใน รำพันพิลาป ว่า ขณะนั้นสุนทรภู่อำมาอยู่วัดเทพธิดาได้สามพรรษาแล้ว

โอ้ยามนี้เป็นปีชวาลสงสารวัด
สิ้นกุศลผลบุญการุณา

เคยโสมนัสในอารามสามวาสสา
จะจำลาเลยลับไปนับนาน

วัดเทพธิดานี้สร้างขึ้นในรัชกาลที่หนึ่ง แต่เดิมเป็นบ้านของพระยาไกรโกษา ต่อมาได้อุทิศสร้างเป็นวัด เรียกกันว่า วัดพระยาไกร ครั้นถึงรัชกาลที่สาม

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสละพระราชทรัพย์ร่วมกับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นอภัยสรสุคาเทพ โปรดฯ ให้สร้างวัดพระยาไกรขึ้นใหม่ เริ่มก่อสร้างแต่เดือนเจ็ด พ.ศ. 2379 และคงจะเสร็จใน พ.ศ. 2382 ด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปผูกพัทธสีมาในปีนี้ และพระราชทานชื่อใหม่ว่า วัดเทพธิดา เป็นวัดที่อยู่ในพระอุโบสถของกรมหมื่นอภัยสรสุคาเทพ (ฉันท ชำวิไล, 2498 : 339 – 340) นับว่าสุนทรภู่ได้เข้าไปอยู่ที่วัดนี้ หลังจากที่วัดนี้สร้างเสร็จไม่นานนัก

สุนทรภู่บอกสาเหตุของการที่ย้ายจากวัดที่อาศัยแต่เดิมมาอยู่วัดเทพธิดาว่า
เป็นคราวเคราะห์หักต้องพรางจากวิหาร กลัวพวกพาลผู้ร้ายจำย้ายหนี
อยู่วัดเทพธิดาคัวยบารมี ใต้ผ้าปีปัจฉิมไทยทาน

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ว่า เมื่อสุนทรภู่ลาสิกขาบทแล้ว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในขณะนั้นดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงมีพระกรุณาโปรดฯ ให้สุนทรภู่ไปอยู่ที่พระราชวังเดิม อันเป็นที่ประทับของพระองค์ในเวลานั้น พร้อมกันนี้กรมหมื่นอภัยสรสุคาเทพได้ทรงอุปการะสุนทรภู่ อีกพระองค์หนึ่งด้วย กล่าวกันว่าเหตุที่ทรงเมตตาสุนทรภู่ดังนี้ เพราะได้ทรงหนังสือเรื่อง พระอภัยมณี ที่สุนทรภู่แต่ง แล้วทรงพอพระทัย ทรงเห็นว่าเรื่องที่แต่งไว้อย่างไม่จบ ก็โปรดฯ ให้สุนทรภู่แต่งต่อหน้าขึ้นถวายเดือนละหนึ่งเล่มสมุดไทย (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 44 – 45)

เวลาที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ประวัติของสุนทรภู่ นั้น ยังไม่มีผู้ค้นพบหนังสือเรื่อง ราชนิพนธ์ ของสุนทรภู่ พระนิพนธ์เรื่องราวนิเวศของสุนทรภู่ ในตอนนี้จึงเป็นการรวบรวมจากคำบอกเล่าเพียงอย่างเดียวซึ่งอาจคลาดเคลื่อนไปได้มาก ความใน ราชนิพนธ์ ที่สุนทรภู่บอกว่า "อยู่วัดเทพธิดาคัวยบารมี ใต้ผ้าปีปัจฉิมไทยทาน" ทำให้เข้าใจว่า กรมหมื่นอภัยสรสุคาเทพ ได้ทรงอุปการะสุนทรภู่ในระยะที่สุนทรภู่มาจำพรรษาอยู่ที่วัดเทพธิดานี้ 16

เมื่อสุนทรภู่อัครศิลปินนี้ เรื่องร้อนใจจากวัดที่อยู่เดิมมาอยู่วัดเทพธิดาแล้ว อยู่อย่าง
เป็นสุขได้เพียงสองพรรษาก็เกิดเรื่องคับแค้นใจอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่สุนทรภู่อีกยังกังวลงงอยู่
ยังไม่คิดจะย้ายออกไปดังที่พรรณนาว่า

ถึงยามเคราะห์หักเหฉิวให้เหินห่าง	ไม่เหมือนอย่างอยู่ที่พระวิหาร
โอ้อใจหายกลายกลับอัประมาณ	โศกกันดาร เคียดร้อนไม่หย่อนเย็น
ไค้พึ่งพระประเพณีพอแก้หน้า	สองวัสสาสิ้นงามถึงยามเชิฐ
คิดชักขวางอย่างจะพาเลือกตากระเด็น	บันดาลเป็นปลวกปล่องขึ้นห้องนอน
กักเสื่อสาชากปรุทะลุสมุก	เสียดายสุดแสนรัก เรื่องอักษร
เสียดแพรผ้าอาศัยใครจิ้วร	ดูพรมพรมพลอยพาน้ำตาคลอ
ถึงคราวคลาไคลยออยบุญน้อยแล้ว	ไม่ผองแผ้วพักตราว่าสนาหนอ
นับปีเดือนเหมือนจะหักทั้งหลักคอก	แต่ร้างรอร้อนรนกระวนกระวาย

เมื่ออยู่ต่อไป เหตุการณ์ก็ยังไม่ดีขึ้น จนถึงปลายปีฉลู ตรงกับ พ.ศ. 2374
สุนทรภู่อได้เดินทางไปขุขะที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ครั้นกลับมาจึงได้ตัดสินใจที่จะย้ายออกจากวัด
เทพธิดา

ถึงเดือนยี่มีเทศน์สมเพชพักตร์	เหมือนลงรักว่าบุญสิ้นสูญหาย
สู้ซ่อนหน้าผาผืนสระอันอาย	จนถึงปลายปีฉลูมีขุระ
ไปทางเรือเหลือสลก้วยปลดเปลื้อง	ระคางเคื่องข้องชักคัคคัสละ
ลืมนวันเคื่อนเชื่อนเฉยแก้งเลยละ	เห็นแต่พระอภัยพระทัยดี
ช่วยแจวเรือเกือหนุนทำบุญด้วย	เหมือนโปรยช่วยชูหน้าเป็นราศี
กลับมาถึงฝั่งมาจับอยู่กับกระมี	ทำรังที่ทิศประจิมริมประตู
ต้องชักเคื่องเรือร้าวค้วยกราวเคราะห์	จวบจำเพาะสุริยาดังราหู
ทั้งบ้านทั้งวังวัดเป็นศิครุ	<u>แน่นขึ้นอยู่ยากเย็นจะเห็นใคร</u>

สุนทรภู่อได้เล่าถึงสาเหตุที่ทำให้ตนตัดสินใจย้ายจากวัดเทพธิดา คงกล่าวเป็นความ
กว้าง ๆ ว่า เป็นคราวเคราะห์ของคนทำให้เกิดเรื่องเคียดร้อนใจเท่านั้นเอง แต่จาก

เนื้อความใน ราพันพิลาป เกือบตลอดเรื่องมีความที่สุนทรภู่ว่าเป็นเงื่อนไขว่าสุนทรภู่ว่าไม่รัก
กรรมหมื่นอัปสรสุคาเทพ และเรื่องนี้เองน่าจะเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้สุนทรภู่อุบัติความไม่
สบายใจ ประกอบกับมี "ไฟริรุกบุกเบียนเป็นเลี่ยนหนาม" อีกด้วย จึงคิดย้ายจากวัด
เทพธิดา

ความที่สุนทรภู่อ้างว่าเป็นเชิงเปิดเผยความในใจที่ไม่รักกรรมหมื่นอัปสรสุคาเทพ เริ่มต้น
ด้วยเรื่องที่สุนทรภู่อ้างว่าเป็นความฝันของตน ดังนี้

แล้วว่าภาวนาในพระไตรลักษณ์

หอมกลิ่นธูปบูรบระจับหับสหาย

สิ้นกำลังยังมีนาริวัน

ช่วยจูงไปไว้ที่วัดใต้ทิศนา

ทั้งพระทองสององค์ล้วนทรงเครื่อง

พอเสียงแซ่แลหาเห็นนารี

ล้วนใส่ซองป้องพักตร์ดูลักษณะ

ที่เอือกองค์ทรงศรีนวิวรรณ

ทั้งคมขำล้ำนางสำอางสะอาด

ใส่เครื่องทรงมงกุฎคังบุตร

รูปจริตพิศไนวิไลเลิศ

พอแลสพลบชะม้ายชายชำเลื่อง

ลำพระกรอ่อนชกประณต้อม

หรือชาวสวรค์ชั้นฟ้าณาโทยม

แปลกมณุษย์ค่อนงละองพักตร์

ครั้นปราศัยไถถามนามกร

ขึ้นถามอีกหลักเสียงหลบเมียงม่าย

ประหารรักหนักหน่วงคักห่วงหาย

ฝันว่าวายสายชะเลอยู่เอกา

รูปเหมือนหุ่นเหาะเร่ร่อนเวหา

พระศิวาขาวล้ำคังสำลี

แลเลื่อมเหลือืองเรืองจรัสรัศมี

ล้วนสอกลีสำนวนน้อยนัยร้อยพัน

เหมือนนางสะสวยสมล้วนคมสัน

คังดวงจันทร์แจ่มฟ้าไม่วาคี

โอษฐ์เหมือนชากจิมเฝิมเฉลิมศรี

แก้วมณีเนาวรัตน์จรัสเรือง

เหมือนหุ่นเชิดโฉมแซมแฉล้มเหลือือง

ดูปลคเปลื้องเปล่งปลั่งกำลังโคม

แลละม่อมเหมือนหนึ่งเขียนวิเชียรโฉม

มาประโลมโลกาให้อาวรณ์

วิไลลักษณ์ล้ำเลิศประเสริฐสมร

ก็เคื่องค่อนขามเขินสะเทินที่

เหมือนอายชายเฉยเมินคำเนินหนี

นางน้อยน้อยพลอยตามงามงามคี่	เก็บมาลีเลือกถวายไว้หลายพรรณ
แล้วชวนว่าย่าย่ายชุมพวยหีบ	นิมนต์รีบไปสำราญวิมานสวรรค์
แล้วทรงรถกลกัณนางทั้งนั้น	นั่งที่ชั้นลคล้อมน้อมคำนับ
ที่นั่งพิภพลิบเลื่อนคล้อยเคลื่อนคล้าย	พรรณรายพรายเรื่องเครื่องประดับ
ประเคี้ยวเคี้ยวเคี้ยวฉิบแลลิบลิบ	จนลมจับวับใจอาลัยลาน

แม้สุนทรภู่จะอ้างว่าเรื่องที่กล่าวมานี้เป็นความฝัน แต่ก็มีเค้าของความจริงปรากฏอยู่
 กังที่ ๓๓๓ อยู่ว่า สันนิษฐานว่า วัตถุประสงค์ที่สุนทรภู่กล่าวในเรื่องที่อ้างว่าเป็นความฝัน คือ
 วัดเทพธิดา ซึ่งมีพระพุทธรูปศิลาเป็นพระประธาน และพระพุทธรูปทองทรงเครื่องอีกสององค์
 อยู่ในพระอุโบสถวัดเทพธิดา ตามที่สุนทรภู่กล่าวว่า "พระศิลาขาวล้ำค้ำสำลี" และ
 "ทั้งพระทองสององค์ล้วนทรงเครื่อง" และที่สุนทรภู่กล่าวถึง "เอกองค์ทรงศรีจีนีวีรรม"
 ก็หมายถึง กรมหมื่นอัปสรสุตาเทพ (สมเด็จพระยาเจ้าราชูปถัมภ์, ๒๔๙๘ : ๑๖๖)

สุนทรภู่เล่าความฝันต่อไปว่า เมื่อนางเทพธิดาในความฝันจากไปแล้ว ตนก็คริครองว่า

ซึ่งให้ไปสวรรค์หรือชั้นฟ้า	จะมรณาในปีนี้เป็นปีชาล
แม้นเหมือนปากอยากใคร่ตายหมายวิมาน	ขอพบพานภคินีของพี่ยา
ยังนึกเห็นเช่นโฉมประโลมโลก	ยิ่งเศร้าโศกแสนสวาทปรารถนา
ไฉนแนบชิดสมคะเนสักเวลา	ถึงชีวิตรวยไม่อาลัยเลย
อยู่หลังคหฬพลักรากไปฟากฟ้า	ให้คืนโดยโหยหานิจจาเอ๋ย
ถึงชาตินี้พี่มิได้บุญไม่เคย	ขอขึ้นเขยชาติหน้าด้วยอาวรณ์
แม้นรู้เหาะก็จะไค้ตามไปด้วย	สู้มอดม้วยมิไค้ทิ้งมิ่งสมร
เสมอเนตรเชษฐาเวลานอน	จะกล่าวกลอนกล่อมประทับไว้กับทรง
สายสุคติใจไม่หลับจะรับขวัญ	ร้องโอดพันพิศซาซ้าลูกหลวง
ประโลมแก้วแววตาสุภาดวง	ให้อุ่นทรงไสยาสน์ไม่คลาคลาย
ยามกลางวันบรรทมจะชมโฉม	ขับประโลมช้างที่พิศวิธวาย

แม้ไม่ยั้งหิมเหงาจะเล่านิยาย

ไม่รู้เหาะก็มีไค้ขึ้นไปเห็น

ถ้ารับรักจักอุทิศสัพพายาม

นี่จิตใจไม่รู้จักที่หลักแหล่ง

เรื่องกระต่ายตื่นตูมเหลือมมาม

มันเหมือนเช่นชาวสุทธาภาษาสยาม

ไปตามความคึกคองไค้ปลงทอง

สุดแสงสว่างทนายไม่วายหมอง

ความดังกล่าวนั้นแสดงว่า สุนทรภูมียังมีความรักใคร่ผูกพันเทพธิดาองค์นั้น และความ
ตอนต่อไปให้ความกระจ่างว่า เทพธิดาองค์นี้ "ชื่อโณมเทพธิดามิ่งมารศรี" ซึ่งพ้องกับพระนาม
กรมหมื่นอัปสรสุตาเทพ ที่หมายถึง นางฟ้า เหมือนกัน และทรงอุปถัมภ์ไว้ที่เทพธิดาอยู่ด้วย
ดังนั้น เทพธิดาในฝันของสุนทรภู์ ก็คือ กรมหมื่นอัปสรสุตาเทพ นั่นเอง

เมื่อยามฝันนั้นว่านิกรนั่งตรึกตรอง

เห็นโณมยงองค์เอกเมขลา

รักมีสีเปล่งกังพิงจันทร์

ว่านวลทระนึ่ง งามอยู่คู่ฟ้า

วิมานเรียงเคียงกันทุกวันนี้

จะให้แก้วแล้วก็ว่าไปหาเด็ก

ที่ซัดซ้องหมองหมางเป็นอย่างไร

เดือนหงายส่องแสงสว่างกึ่งกลางวัน

ดูจินดาควงสว่างมากกลางสวรรค์

พระราชนิกรุดนาค้วยปรานี

ชื่อโณมเทพธิดามิ่งมารศรี

เหมือนหนึ่งพี่น้องสนิทร่วมจิตใจ

มิให้เกศการระแวงแห่งโณม

จะผันแปรแก้ไขด้วยไกล่เคียง

นางเมขลา ที่สุนทรภู์กล่าวว่าเป็นผู้บอกความเรื่องเทพธิดาองค์นั้น จะมีตัวตนจริง
หรือไม่ และถ้ามีจะหมายถึงใคร ยังเป็นที่น่าสงสัยอยู่ มีความที่สุนทรภู์พาพิงถึงนางเมขลา
อีกตอนหนึ่งว่า

อนึ่งโณมยงพระองค์เอก

จะให้แก้วแล้วอย่าลืมหิมที่ปลื้มใจ

ในความฝันนั้น สุนทรภู์ยังคิดต่อไปว่า

มณีเมขลามาโปรดปราศัย

ขอให้ไค้คั่งประโยชน์โพธิญาณ

เทพธิดาที่ตนเฝ้าปองนั้นเปรียบเหมือน

คอกปาริชาติในสวรรค์ แต่ตนก็จะเสี่ยงวาสนาอาจเอื้อมหมายปอง

สลับคำขึ้นจะขึ้นแก้ว
ทรงปักขาการเวกแผงเมฆเมียง
เหมือนนุปลาปาริชาติขึ้น
ด้วยเดชพระกุศลให้ทันลอย
มีให้เคื่องเป่ลือปลดเสียดศกดิ์
แน่มมั่งมีที่จะจำพวกช่างทอง

แล้วคลากแล้วคลับคล้ายเคลิ้มหายเสียง
จึงหมายเสียงวาสนาสุดสำคัญ
สุดจะขึ้นหยิบได้มีไม้สอย
ลงมาน้อยเกินจะประคอง
สนอมรักร้อยปีไม่มีหมอง
หล่อจำลองรูปวางไว้ข้างเคียง

ตอนต่อไป สุนทรภู์เล่าถึงความคิดของตนเมื่อตื่นขึ้น ทำประหนึ่งว่า ตนได้ฝันไปจริง ๆ

คิดจนตื่นฟื้นพักระมิงฆ้อง
โกกิลากาแกแซ่สาเนียง
วิสัยเราเล่าก็ไม่สู้ไผ่สูง
ให้เพื่อนจิตกิจกรมพรหมจรรย์
ให้รักรูปชูปมอมตรมจิต
จะได้หัวเราะเยาะเล่นทุกเย็นเช้า
แน่มนางอื่นหมิ่นแสนแค้นมนุษย์
สู้หนึ่งนั่งตั้งมั่นถือขันตี
รักษาพรตปลดปละสละรัก
คิดรังเกียจเกลียดรักหักอารมณ์

กลองหอกลองหิมหิมกระหิมเสียง
โอ้นึกเพียงขวัญหายไม่วายวัน
นางฟ้าฝูงไหนเล่ามาเข้าฝัน
ฤสาวสวรรค์นั้นจะใคร่ลองใจเรา
เสียจริตคิดขยี้มั่งวุ่นหึงเหงา
จึงแกล้งเข้าฝันเห็นเหมือนเช่นนี้
นึกกลัวสุดแสนกลัวเอาตัวหนี
อยู่กระฎี่ดังสันดานนิพพานพรหม
เพราะน้ำผักคัมหวานน้ำตาลชม
ไม่นิยมสมสวาทเป็นชาครอน

แต่ความตอนต่อไปกลับกล่าวเสมือนว่า นางเทพธิดานั้นมีตัวตนจริง จึงกล่าวเป็นเชิง

ถวายพระพร และขอภัยโทษที่ตนอาจเผลอแอมรัก

แต่ครั้งนี้วิปริตนิมิตฝัน
สาวสวรรค์ชั้นฟ้าจงถวาร
ซึ่งผูกจิตพิศวาสหมายมากมั่ง
เสวยสวรรค์ชั้นฟ้าสุราลัย

เฝ้าผูกพันมั่นหมายสายสมร
เจริญพรพูนสวัสดิ์ก่าจักภัย
มักนอนสะดุ้งด้วยพระขวัญจะหวั่นไหว
ช่วยเหลือมโหฬารสมนัสสวัสดิ์

ขอเคชะพระอุมาภิษาสวาท
 วิมานแก้วแว่วฟ้าผ่องนารี
 ขอเคชะพระอินทร์คีตพิณแก้ว
 สาส์สร้างค่านางร่ำระบำเวียง
 ขอพระจันทร์กรุณาภิษาศรี
 เหมือนหุ่นเชิดเลิศล้วนนวลละออง
 ขอพระพายชายเขยร่ำเพยพัด
 หอมคอกไม้ในทวีปกลีบผกา
 ขอเคชะพระคงคารักษาสนม
 ให้เย็นเรื่อยเฉื่อยฉ่ำเช่นน้ำลม
 ค้วยเกิมนันไคยลวิมลพิศตร
 ถวิลหวังตั้งแต่นั้นจนวันนี้
 ค้วยเกิดเป็นเช่นมนุษย์บุรุษราช
 ขอสมการุณพระสุนทร

ให้ผูกคอตีเพียงพักร์พระลักษมี
 คอยพัทวิเวกล้อมอยู่พร้อมเพรียง
 ให้เจื้อยแจ้วจับใจแจ่มใสเสียง
 คอยขับกล่อมพร้อมเพรียงเคียงประคอง
 ให้เหมือนมณีนพเก้าอย่าเศร้าหมอง
 ให้ผูกคองฉวีพรรณเพียงจันทร์รา
 ให้ศรีสวัสดิ์สว่างจิตขนิษฐา
 ให้หอมชื่นรื่นวิญญานนิทรารมณ์
 อย่าให้มอมมีระกายเท่าปลายผม
 กล่อมประหมโสมนัสสวัสดิ์
 สุกแสนรักลักประโลมโฉมฉวี
 ขออย่ามีโทษไปรคยโกโทษกรณ
 มาหมายมาค่านางสวรรค์ร่วมบรรจรณ์
 ให้ถาพรกัญญ์ไฉนเคโชชัย

และในที่สุด ก็สรุปลงด้วยความที่ชวนให้เข้าใจว่า เรื่องที่สุนทรภู่อ้างว่าเป็นความฝันนั้น ไม่ใช่เรื่องฝันจริง แต่ต้องการระบายความในใจที่คนรักกรมหมื่นอัปสรสุภาเทพ โดยใช่วิธีแต่งเป็นเรื่องฝัน ความในบทกลอนตอนนี้นำ

โอ้ปี่นี้ปี่ขาลบันกาลฝัน
ก็คิดเห็นเป็นเคราะห์จำเพาะเฉย
จึงแต่งตามความฝันรำพันพิลาป
จะสั่งสาวชาวบางกอกข้างนอกใน
จึงเอื้อมอ้านางสวรรค์ตามฝันเห็น
ไม่รักใครในแผ่นดินถิ่นสุธา

ที่หมายมั่นเหมือนจะหมายระคางเงิน
 ให้ห่างเหินโหยหวนรำจวนใจ
 ให้ศิษย์ทราบสุนทรอาชญาสัย
 ก็กลัวภัยให้ชยาคพระอาชญา
 ให้อ่านเล่นเป็นเล่ห์เสน่หา
 รักแต่เทพธิดาสู่ราลัย

เมื่อกล่าวเป็นเชิงบอกข้อเท็จจริงในใจแล้วเช่นนั้น บางทีสุนทรภู่ว่ารู้สึกเกรงพระราชอาญา หรืออย่างไรไม่ทราบได้ จึงเสแสร้งออกตัวในความต่อไปว่า

ไครครวญคร่ำว่าเรื่องเป็นเกรื่องสูง	พอพญงกย่องให้่องใส
ทั้งสาวแก่แม่ดูก่อนลาวมอญไทย	เค็กผู้ใหญ่อย่าเฉลียวว่าเกี่ยวพาน
พระภูไทแต่งแก้งกล่าวสาวสาวเอ๋ย	อย่าถือเลยเกยเงินเหมือนเหลนหลาน
นักเลงกลอนนอนฝันเป็นสันดาน	เคยเขียนอ่านอกใจมีใครฟัง

ต่อไปเป็นคำรำพันเป็นเชิงสั่งลาวัตถุสถานในวัด และกล่าวถึงความสะอึกส่ายที่ เคยได้รับในขณะจำพรรษาอยู่ที่วัดเทพธิดานี้ แล้วกลับลงท้ายคำรำพันด้วยการอ้อนวอนเทพเจ้า ตามความมุ่งหวังในใจของตน คือขอให้ความรักของตนสมปรารถนา

ขอเคชะพระสมมบรมนาถ	เจ้าไกรลาสโลกามหาสถาน
ทรงงิ้วเผือกเงือกหงอนสังวรสังวาล	ถือพิศดาลตาไฟประลัยกัลป์
ประกาศิตอิทธิเวทวิเศษประเสริฐ	ให้ตายเกิดสิ้นสุกมนุษย์สวรรค์
ตรัสยังไรเป็นไปเหมือนเช่นนั้น	พระโปรคณันเชิญช่วยอำนวยพร
เชื่อว่าจักรกักรใครที่ไหนมั่ง	ให้สมหวังคงจำนงประสงค์สมร
ทรงเวทมนต์คลประสิทธิ์ฤทธิรอน	เจริญพรบุญใหญ่เคโชชัย
ที่หวังขึ้นกลืนกลืนกระสันสวาท	อย่าแคล้วคลาดเคลื่อนแครงแครงใจน
มิตรจิตขอให้มิตรใจไป	ที่มีคไม้เห็นห้องช่วยส่องเทียน
ขอเคชะพระนารายณ์อยู่สายสมุทร	พระโปกษองค์เฉลิมเสริมพระเกียรติ
มังกรกอดคอดประสานสังวาลเวียน	สถิตเสถียรแท่นมหาवासกรี
ทรงจักรสังข์ทั้งคทาเทพาวุธ	เหยียบบาศฤทเทียวทวาทศราศี
ขอมหาอาณาจักรปราบไพร่	อย่าให้มีมารขวางระคางระคาย
ที่คนคิกริษยานินทาโทษ	พระเปเลื่องโปรคปราบประมุขให้สูญหาย
ศัตรูเจียนเรียบร้อยจะลอยชาย	ไปเซยสายสุกสวาทไม่ขาดวัน

ขอเคชะพระมหาเวายุพัก	พิมานอศัวราชแผ่นผาคัน
ทรงสี่เหลืงเครื่องไฟประลัยกัลป์	กุมพระขรรค์กรดกระหวัคพิ์โพยม
ขอเคชะวายุเวกจะเสกเวท	พอหลับเนตรพริบหนึ่งไปถึงโณม
จะสอพลอนอเลาะประเหลาะประโลม	เหมือนกินโสมโศกสร้างสว่างทรวง
และกล่าวเป็นความนัยต่อไปว่า	
สูมามาลย์บานแบ่งแมลงภู	ขอสิ่งสู่สมสงวนไม่ควรหวง
จะเหือกสิ้นกลืนอายเสียกายคาง	จะหล่นร่วงโรยรสต้องออกคอม

ในตอนท้ายเรื่อง ราพันพิลาป สุนทรภูได้แสดงความเพ้อฝันไปตามความปรารถนาว่า จะลักพาหญิงที่ตนเฝ่ป้องกันไว้ไปด้วยกันในที่ต่าง ๆ อย่างมีความสุข สมหวัง ความที่เริ่มต้น ในตอนนี้กล่าวเป็นทำนองว่า คนจะลักพาหญิงที่รักไปเหมือนพระอินทร์เมื่อปลอมแปลงไปลักขีคา ของท้าวไพจิตราสูร

ไอ้ออกเอยเขยอื่นไม่ขึ้นแซม	เขยที่แถมยืมพรายไม่หายหอม
แต่หัตถ์นัยน์ครีตริงส์ท่านถึงจอม	ยังแปลงปลอมเป่สิ่งปลิดไพจิตร
ไ้บุตรที่รักยังน้อสูร	สืบประยูรอยู่ถึงคาวกิงสา
เราเป็นมนุษย์สุดรักต้องลักพา	เหมือนอินทราตริงส์ครีเป็นโรมี
อย่าประมาทหาคิหนูแมงภูเฝ้า	ประสงค์ซึ่งแสนหาสร้อยสาหรี่
ดูออกไม้ในจังหวัดบุรี	คงโคกมีกลิ่นรวยรินรส
พอบานกลีบรืบถึงลงกลิ้งเกล้า	พุดแผ่เงาเฝ้าพันพอนเกสรสด
สัจจริงมิ่งขวัญอยู่วันทด	ถ้ากลืนไถ้ไครสเหลือออกคอม
อันโกสุมพุ่มพวงคอกนี้	สร้อยสาหรี่ว่าเพยระเหยหอม
ภมรมาคปรารถนาจึงมาคอม	ต้องออกคอมออกตรมระทมทวี
แม้รับรักหักว่าเมตตาคอบ	เมื่อฉีกขอบฝ่ายหน้าจะพาหนี
เหมือนนิเหนาเขาก็กู้ไม่สู้	แต่เพียงพินักไ้ค้ำ้วย่างคาย

อย่าลบลูถูกแต่ถูกยักษ์
เหมือนตัวพินึกลือว่าชื้อชาย
ถึงให้สี่เรศชอบเสดแขวง
เคชะฤทธิวิทยาปรีชาชาญ

เขายังลักไปเสียไค้คงใจหมาย
รู้จักฝ่ายฟ้าดินชินชำนานู
ป้อมกำแพงแหล่งล้อมพร้อมทหาร
ช่วยบันดาลไค้สมอารมณ์ปอง

ต่อจากนั้น ก็พรรณานาชมสถานที่ต่าง ๆ ที่สมมุติว่าจะพาหญิงที่รักท่องเที่ยวไป ลงท้าย
เป็นทำนองวอนว่า

เหมือนเรื่องรักจักประเวศประเทศถิ่น
แน่นขึ้นเคียงเปลี่ยนปลิดไม่คึกคอบ

มีต้นสิ้นสุคคาก็จำจบ
จะเศร้าชนโศกสะอื้นทุกคืนวัน

และ

ถึงกระไรไค้คู่สุดสัปดาห์
พอชื่นใจไค้สว่างสร้างอารมณ์

ขอเห็นรักสักเท่าสักกระพิกณม
เหมือนนิยมสมคะเนเอิกเทวัญ

กรมหมื่นอัปสรสุตาเทพ ทรงพระนามว่า พระองค์เจ้าหญิงวิลาส ทรงเป็นพระพี่นาง
ร่วมพระชนนีกับพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ ประสูติแต่เจ้าจอมมารคางบาง เมื่อ พ.ศ. 2354
ทรงได้รับสถาปนาให้ทรงกรม ใน พ.ศ. 2381 ประสูติพระโอรสหนึ่งพระองค์เมื่อ พ.ศ. 2399
(กรมศิลปากร, 2512 : 33 - 34) ขณะที่สุนทรภู่แต่ง ราชนิพนธ์ นั้น ทรงมีพระชนมายุ
31 พรรษา

กรมหมื่นอัปสรสุตาเทพ จะทรงทราบเรื่องความอาเจื้อมของสุนทรภู่หรือไม่ ไม่ทราบ
แน่ชัด แต่ก็น่าสงสัยว่า อาจจะทรงไค้ยินระแคะระคายมาบ้าง บางทีอาจถึงกริ้วสุนทรภู่
ไม่ทรงเมตตาประทานพระอุปการะต่อไป สุนทรภู่จึงแสดงความร้อนตัว ร้อนใจว่าคนหมกมุ่นวาสนา
ไร้ที่พึ่ง จนไม่อาจอยู่วัดเพชฌิลาต่อไปได้ ดังนี้

ถึงคราวคลายปลายอายุน้อยแล้ว
นับปีเดือนเหมือนจะหักทิ้งหลักค่อ

ไม่เื่องแฉ้วพักตราวาสนาหนอ
แต่ร้างรอร่อนนกระวนกระวาย

"หลักค่อ" ที่สุนทรภู่กล่าวนี้ ท่านองจะหมายถึงหลักที่พึ่ง แต่จะเป็นกรมหมื่นอัปสรสุตาเทพ
หรือใครอื่นไม่ทราบแน่ ความค่อนค่อไปว่า

ถึงเดือนยี่มีเทศน์สมเพชพักตร์

เหมือนลงรักรู้ว่าบุญสิ้นสูญหาย

สู้ซ่อนหน้าผ้าเป็นสะอื้นอาย

จนถึงปลายปีบุญมีชुरะ

ต้องซัดเคื่องเรื่องราวด้วยคราวเคราะห์

จวนจำเพาะสุริยาถึงราหู

ทั้งบ้านทั้งวังวัดเป็นศัตรู

แน่นขึ้นอยู่ยากเย็นจะเห็นใคร

ความอีกตอนหนึ่ง สุนทรภู์กล่าวเป็นเชิงพ้อว่า คนเปรียบเสมือนนายศรี ซึ่งในเวลา
มีงานจะต้องใช้ก็ได้รับความเอาใจใส่เป็นอย่างดี แต่เมื่อหมดความจำเป็นก็ถูกทอดทิ้งเป็นใบทอง
ที่ไร้ค่า ทั้งนี้ สุนทรภู์จะหมายตักพ้อผู้ใดไม่ปรากฏชัด บางทีอาจจะพ้อกรรมหมื่นอัปสรสุตาเทพ
ว่า เมื่อคนแต่ง พระอภัยมณี ถวายจนจบแล้ว ก็ไม่ทรงเมตตาคนต่อไป ก็อาจเป็นได้
แต่ไม่มีหลักฐานว่าสุนทรภู์แต่ง พระอภัยมณี จบเมื่อใด

เหมือนนายศรีมีงานท่านสนอม

เจิมแป้งหอมน้ำมันจันทร์นรนา

พอเสร็จการท่านเอาลงทิ้งคงคา

ต้องลอยมาลอยไปเป็นใบทอง

นอกจากเรื่องกรรมหมื่นอัปสรสุตาเทพแล้ว สุนทรภู์ก็อาจเกิดเรื่องเคียดแค้นใจด้วยมี
กษัตริย์เป็นสมุหพระกลารักษ์ด้วย - ซึ่งถูกขับไล่จากสมุหตำแหน่งเพื่อสุนทรภู์กล่าวตัดพ้อที่สมมตินาม

เรียกว่า พระสิงห์ และ พระอภัย ว่า ไม่ให้ความช่วยเหลือแก่ตน ชื่อ พระสิงห์ พระอภัย นี้

สุนทรภู์นำมาจากชื่อ พระสิงห์ไทรภพ และ พระอภัยมณี ชื่อตัวเอกในนิทานกลอนสุภาพ

เรื่อง สิงห์ไทรภพ และ พระอภัยมณี ของสุนทรภู่นั้นเอง บทกลอนตอนนี้นำว่า

พระสิงห์พระอภัยพระทัยจืด

ไม่ยาวยักยอกขอชะลอ เณลิ

เมื่อกระนั้นจันทร์และกระแจะเจิม

ได้พูนเพิ่มเต็มฮึกอยู่ติกราม

ครันเห็นท่างร่างเรศก็เกิดทุกข์

ไฟริฐกบุกเบียนเป็นเส้นหนาม

สู้คำค้อยน้อยตัวเกรงกลัวความ

ควยเป็นยามยากจนจำทนนาน

ความใน รำพันพิลาป ตอนที่กล่าวระลึกถึงความหลัง ได้กล่าวออกพระนามเจ้านาย

โดยสมมติมาแล้วว่า "พอพวกพระอภัยมณีศรีสุวรรณ เขอช่วยกันแก้รอนค้อยหย่อนเย็น"

ซึ่งเป็นที่เข้าใจกันว่า สุนทรภู์หมายถึง เจ้าฟ้ากลาง และ เจ้าฟ้ามีว ความเข้าใจนี้จะถูกต้อง

และพระอภัย ที่กล่าวในบทตอนข้างต้นก็คือ เจ้าฟ้ากลาง นั่นเอง ส่วนที่สุนทรภู่ไม่เอ่ยถึง ศรีสุวรรณ หรือ เจ้าฟ้าปัว ก็เพราะว่า เจ้าฟ้าปัว สิ้นพระชนม์ไปแล้วแต่ พ.ศ. 2383 (กรมศิลปากร, 2512 : 31) ส่วน พระสิงหไตรภพ ที่มีผู้เข้าใจกันว่า จะหมายถึง พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ อาจจะไม่ใช่ ด้วยพระองค์เจ้าลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์ไปแล้วแต่ พ.ศ. 2378 (กรมศิลปากร, 2512 : 34)

ในชั้นแรก สุนทรภู่คงมีเจตนาที่จะย้ายออกจากวัดเทพธิดาไปอยู่ที่วัดอื่น คงไม่มีความคิดที่จะลาสิกขาบทเสียแต่เวลานั้น จึงไม่ได้แสดงเจตนาว่าจะลาสิกขาบทเลย ใน รำพันพิลาป อีกทั้งยังมีบทตอนหนึ่งที่แสดงถึงความตั้งใจของสุนทรภู่ในขณะนั้นว่า ยังกึกที่จะอยู่ในสมณเพศต่อไป บทกลอนตอนนี้นำ

อนึ่งโยมโฉมยงพระองค์เอก	มณีเมขลาพาไปรดปราศัย
จะให้แก้วแล้วอย่าลืมที่ปลื้มใจ	ขอให้ไฉ่กึ่งประโยชน์โพธิญาณ
จะพันทุกข์สุขสันต์มลินโทษ	เพราะพระโปรกโปรยปรายสายสนาน
ให้หน้าชื่นรื่นรสพจมาน	เหมือนนิพพานพันทุกข์เป็นสุขสบาย
~~~~~	~~~~~
บวชตะปิงถึงตะบันน้ำฉันทัน	ยามดึกคั่นไฉ่สังวรอวยพรถวาย
~~~~~	~~~~~
เหมือนพระจันทร์กรุณาให้คายาย	กับกระต่ายแค้นสว่างอยู่กลางวง

ในเวลาที่สุนทรภู่จำพรรษาอยู่วัดเทพธิดาจนถึงคักสินใจจะย้ายออกไปนี้ จะมีบุตรหรือ บุตรบุญธรรมคนใดอยู่กับสุนทรภู่หรือไม่ ไม่มีหลักฐานบ่งบอกไว้

ระหว่างที่สุนทรภู่ดำรงไว้ว่าจะย้ายออกจากวัดเทพธิดา ตามที่กล่าวใน รำพันพิลาป นั้น ดูเหมือนว่า ขณะนั้นสุนทรภู่จะยังไม่ทันคิดต่อหาที่อยู่อาศัยใหม่ รวมทั้งขาดผู้อุปการะด้วย ดังที่สุนทรภู่คร่ำครวญใน รำพันพิลาป ว่า

ไอ้ชาตินี้มีกรรมเหลือลำบาก	เหมือนนกพรากพลัดรังไร้ฝั่งผา
ไอ้กระฎี่ที่จะจากปากน้ำตา	ไว้คอยลาเหล่านักเลงฟังเพลงยาว

จำจากเพื่อนเหมือนจะพาน้ำตาตก	ต้องระหกระเหินหาที่อาศัย
ไอ้แสนอายปลายอ้อยเลื่อนลอยไป	เจ็บเจ็บใจไม่รู้หายชังตายทน
อีกตอนหนึ่ง สุนทรภู์เปรียบตัวเองเหมือนพระยาอภัยทัฬหะกนก	
เหมือนยักษ์ที่สิงขรต้องศรกก	ปักตรึงอกอานาภาพข้าสาปสรร
อยู่ในพบุรีที่ตรงหว่างเขานางประจัน	เสียงไก่ขันขึ้นนรินทร์คอยศิษ้า
แสนวิคกอกพระยาอุณาราช	สุกหมายมากไม่มีที่อุปถัมภ์
ศรสะเพื่อนเหมือนนุระจะระยำ	ต้องตีข้าฆ่าในฤทัยระหม

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงอุปถัมภ์

สุนทรภู์แต่ง ราชนิพนธ์ ในเดือนแปด พ.ศ. 2385 หลังจากนั้นไม่นานนักก็คงย้ายออกจากวัดเทพธิดาตามที่ตั้งใจไว้ และอาจจะเปลี่ยนแปลงความตั้งใจเดิมที่คิดจะครองสมณเพศต่อไป โดยลาสิกขาบทเสียแต่เวลานั้น หรือยังก้งอยู่ในเพศบรรพชิตแล้วย้ายไปอยู่ที่วัดใดวัดหนึ่งแล้วลาสิกขาบทในเวลาต่อมา จะอย่างไรก็ตาม เมื่อลาสิกขาบทแล้ว สุนทรภู์ก็ได้รับ

พระกรุณาจากสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ โปรดให้สุนทรภู์ไปอยู่ที่พระราชวังเดิม ที่ประทับของพระองค์ในขณะนั้น (สมเด็จพระยาตากำรงราชานุภาพ, 2513 : 44) การที่สุนทรภู์ลาสิกขาบท จะเป็นด้วย สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงอาราธนาเพื่อจะทรงอุปถัมภ์ หรือสุนทรภู์จะลาสิกขาบทด้วยความสมัครใจของตนเองก่อน แล้วจึงได้มีโอกาสได้รับพระกรุณาในเวลาต่อมา ไม่ทราบแน่ชัด

สมเด็จพระเจ้า กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ทรงเล่าไว้ว่า ขณะที่สุนทรภู์ไปอยู่ที่พระราชวังเดิมนั้น ได้ไปอยู่ที่บ้านของพระยามณเฑียรบาล (บัว) ตาหวดของพระองค์ ซึ่งในขณะนั้นรับราชการเป็นกรมวังของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (ม.จ. จันทรจิราภู รัชนี้, 2499 :

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ว่า ในระหว่างที่อยู่ในอุปการะ
ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ สุนทรภูได้เดินทางไปนมัสการพระปฐมเจดีย์
เมืองนครไชยศรี หรือจังหวัดนครปฐม ในปัจจุบัน และแต่ง นิราศพระปฐม เล่าเหตุการณ์
ในการเดินทางคราวนี้ด้วย (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 44)

ปีที่สุนทรภูไปพระปฐมเจดีย์ จะไม่เกิน พ.ศ. 2388 อันเป็นที่กรมหมื่นอัปสรสุคาเทพ
สิ้นพระชนม์ ด้วยมีเนื้อความใน นิราศพระปฐม ที่ชวนให้เข้าใจว่า สุนทรภูกล่าวเป็นนัย
พาดพิงถึงพระองค์อยู่หลายตอน ดังนี้

ถึงสวนหลวงหวงห้ามเหมือนความรัก	เหลือที่จักจับต้องเป็นของหลวง
แต่ร้ายรินกลิ่นผกาบุปผาพวง	ระรินร่วงเรณูพущ
โอ้ไม้ต้นคนเฝ้าแต่เสาวรส	ยังปรากฏกลิ่นกล่อมหอมเกสร
แต่โกสุมภุมรินมาบินว่อน	ไม้ค้ำร่อนร่วงกลิ่นให้คืนโคย
โอ้นุปผาสารพัดที่กลัดกลีบ	ครั้นรุ่งriebานงามไม่ห้ามหวง
ให้ชื่นชุ่มภุมรินสิ้นทั้งปาง	ได้ซาบทรวงเสาวรสไม่ทอดอม
แต่ดอกฟ้าสำหรับเจ้าพี่เอ๋ย	มิหล่นเลยละให้หมู่แมงภู่นอม
จะกลัดกลีบสิ้นรสเพราะมคตอม	จนหายหอมแลกลอกเหมือนคอกกลอย

ถึงวัคสักรเหมือนพึงรักที่ศักดิ์สูง	สูงกว่าฝูงเขาเหินเห็นเกินสอย
แม้นดอกฟ้าคลาเคลื่อนหล่นเลื่อนลอย	จะได้คอยเคียงรับประคัมประคอง

โอ้ออกพื้นี้ก็ร้อนเพราะศรรัก	ถึงฝนสักแสนหาไม่ฝ่าฝืน
แม้นเหมือนรสพจมานเมื่อวานขึ้น	จะชูชื่นใจพี่ด้วยปรีดิ์เปรม
โอ้เปรียบชายคล้ายนกวิหคน้อย	จะเลื่อนลอยลงสรงกับหงส์เหม
ได้ใกล้เคียงเรียงริมจะอ้อมเอม	แสนเกษมสุขสวาทไม่คลาคลาย

โอ้กระต่ายหมายจันทร์ถึงขั้นฟ้า เทวคายังช่วยรับประทับประคอง
 มนุษย์หรือถือตัวว่ามีศักดิ์ มิรับรักเรีกร้างให้หมองหมอง
 ไม่เหมือนเคียนเหมือนกระต่ายเสียคายน้อง จึงชักช่องชักขวางทุกอย่างไป
 การไปพระปฐมเจดีย์ครั้งนี้ สุนทรภู่วุ่นเหินทางไปกับบุคคลอื่น ๆ หลายคน มีทั้งเด็ก
 และผู้ใหญ่ สังเกตได้จากบทกลอนต่อไปนี้

เข้าจอกท่าหน้าเนินเพี้ยคาง	มีโรงร้างไรผาเข้าอาศัย
พอประทังบังฝนไต้คันไทร	พวงผู้ใหญ่หุคหย่อนเขานอนเรือ
พอแสงแดดแผดร้อนอ่อนอ่อนอุ่น	กระต่ายตุ่นต่างต่างบ้างคางขาว
สุกรป่าข้ามคเหมือนแมวคราว	เวลาเข้าชักผูกออกทุ่งนา
เก็กเก็กโกกโลกโลกระต่ายหลบ	จับประจบหลมล้มสนับหน้า
สนุกในไพรพนัสรัทยา	ทั้งบรรดาเด็กน้อยก็พลอยเพลิน

ทั้งนี้ มีบุตรชายของสุนทรภู่ออกติดตามไปด้วยสองคน คนหนึ่งคือ ตาม
 กับพวกพ่อสองบุตรสุทธศรัทธา ขึ้นเคียวไปตามทางเสียงวางแวง

โอ้เอ็นดูหนูตาบจะกราบกับ	เป่ลื่องผ้าหม่นอบนบจบเกศา
ขึ้นหม่พระอธิฐานให้มารคา	พลอยน้ำตาตกพรากเพราะยากเย็น

บุตรอีกคนหนึ่งของสุนทรภู์ ยังอยู่ในวัยเด็ก สังเกตจากบทกลอนที่สุนทรภู่อกล่าวถึง

ดังนี้

จะออกช่องกลองโองเห็นโรงแบบ	เขาเรียกกลานตากฟ้าค้อยพาสขึ้น
โอ้แน่นฟ้ามาตากถึงภาคพื้น	น่าจะเป็นหยิบเคียนไค้เหมือนใจ
เจ้าหนูน้อยพลอยว่าฟ้าค่อน้ำ	ใครช่างคำยกฟ้าขึ้นมาได้
แมนแคนคินสันฟ้าสุราลัย	จะเปล่าใจจริงจริงทั้งหญิงชาย
โอ้ฟังบุตรสุทสวาทลาคเปรียบ	ต้องทำเนียบนึกไปก็โง่หาย

สงสารสุคนทรน้อยก็พลอยขึ้น ไม่เมื่อมื่นเหมือนผู้ใหญ่วินักหนา
 นำสงสัยว่า เด็กผู้นี้จะมีความสัมพันธ์กับสุนทรภู์โดยเป็นบุตรแท้ ๆ หรืออย่างไรแน่
 บางทีอาจเป็นเพียงบุตรบุญธรรม ด้วยปรากฏว่า สุนทรภู์มักอุปการะเด็กในฐานะบุตรบุญธรรม
 หลายคน เท่าที่ทราบแน่ชัดก็มี กลั่น และ ชูบ ซึ่งมีหลักฐานกล่าวใน โคลงนิราศสุพรรณ และ
นิราศแควกลั่น

รับราชการในพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นที่พระสุนทรโวหาร

ครั้นถึง วันพุธ เดือนห้า ปีกุน ตรงกับวันที่ 2 เมษายน ปลายปี พ.ศ. 2394
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต (กรมศิลปากร, 2512 : 17 - 18)
 สมเด็จพระเจ้าน้องเชอเจ้าฟ้ามงกุฎ เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ ทรงพระนามว่า
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรมศิลปากร, 2512 : 25) ต่อมา
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ สถาปนา สมเด็จพระเจ้าน้องเชอ
 เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เป็น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรมศิลปากร,
 2512 : 27) พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเสด็จย้ายจากพระราชวังเดิม
 ไปประทับที่พระราชวังบวรสถานมงคล และทรงแต่งตั้งให้สุนทรภู์เป็นพระสุนทรโวหาร
 เจ้ากรมอาลักษณ์ฝ่ายพระบวรราชวัง ดังที่ ตาม บุตรชายของสุนทรภู์ แต่งกลอนเพลงยาว
 เล่าไว้ว่า (ฉันทน์ ขำวิไล, 2498 : 505 - 506)

ถึงพระราชวังบวรสะท้อนจิต

คะนึ่งคิดถึงบิคน้ำตาไหล

พระปิ่นเกล้าเจ้าสุขานิคาลัย

เสด็จไปสู่ที่นิฤพาน

เคยชูปเลียงบิคมมาแต่ก่อน

ให้เป็นทีพระสุนทรโวหาร

ทั้งเปี้ยหวัคผ้าปีมีประทาน

พระโปรดปรานชูปเลียงเป็นเพียงธรรม

ต่อมา ใน พ.ศ. 2398 สุนทรภู์ก็ถึงแก่กรรม (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ,
 2513 : 50) ขณะนั้นมีอายุ 69 ปี

ข้อสังเกต

มีข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับประวัติชีวิตของสุนทรภู่บางประเด็นที่น่าสนใจ แต่ยังไม่มีการสนับสนุนเพียงพอ หรือบางประเด็นคลาดเคลื่อนจากข้อเท็จจริงไป ผู้เขียนจึงประมวลมากล่าวไว้ด้วย เพื่อประโยชน์ในการทำความเข้าใจกับประวัติของสุนทรภู่ให้แจ่มชัดยิ่งขึ้น

1. พระองค์เจ้าลักขณานุคุณได้ทรงอุปการะสุนทรภู่หรือไม่

สมเด็จพระยาคำวรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ว่า เมื่อสุนทรภู่นำไปอยู่ที่วัดพระเชตุพนฯ นั้น มีคำบอกเล่าถึงสาเหตุในการย้ายเป็นสองนัย กล่าวคือ นัยหนึ่งว่า สุนทรภู่นำมาที่พระบารมี สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนฯ ในขณะนั้น และอีกนัยหนึ่งว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าลักขณานุคุณทรงชักชวน สมเด็จพระยาคำวรงราชานุภาพ ทรงพิจารณาเห็นว่าอาจเป็นจริงทั้งสองนัย คือ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณซึ่งผนวชเมื่อ พ.ศ. 2375 และ ประทับที่วัดพระเชตุพนฯ อาจจะทรงชักชวนสุนทรภู่นำมาที่วัดพระเชตุพนฯ และสมเด็จฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในฐานะเจ้าอาวาสวัดก็ประทานอนุญาต มีคำบอกเล่าอีกว่า พระองค์เจ้าลักขณานุคุณโปรดทรงสักวา ครั้นทรงลาผนวชแล้ว จะเสด็จไปทรงสักวาที่ไหนก็โปรดให้มนตรีสุนทรภู่นำไปบอกบทสักวาค้วยเสมอ นอกจากนี้ยังกล่าวกันว่า สุนทรภูได้แต่งกลอนเฉลิมพระเกียรติพระองค์เจ้าลักขณานุคุณเรื่องหนึ่ง แต่ยังไม่พบ โดยประมวลจากคำบอกเล่าทั้งหมดที่กล่าวนี้ สมเด็จพระยาคำวรงราชานุภาพจึงทรงสันนิษฐานว่า สุนทรภู่น่าจะได้ที่พระบารมีของพระองค์เจ้าลักขณานุคุณตั้งแต่พระองค์ผนวชใน พ.ศ. 2375 จนถึงเมื่อทรงสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2378 (สมเด็จฯ กรมพระยาคำวรงราชานุภาพ, 2513 : 34 - 39)

จากนัยสันนิษฐานที่กล่าวนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาคำวรงราชานุภาพได้ทรงสันนิษฐานสืบเนื่องกันไปว่า เมื่อสุนทรภู่นำไปรับพระอุปการะแล้ว ก็คงจะลาสิกขาบทในระยนี้ (สมเด็จฯ กรมพระยาคำวรงราชานุภาพ, 2513 : 38) พระวินัยบัญชนี้ เห็นจะทรงพิจารณาเนื้อความจากกวีนิพนธ์ เรื่อง นิราศพระแท่นดงรัง ซึ่งในเวลานั้นเข้าใจกันว่าสุนทรภูเป็นผู้แต่ง

เป็นหลักฐานประกอบอีกทางหนึ่งด้วย ดังที่ทรงอธิบายจากความเป็น นิราศพระแท่นดงรัง ว่า
ในปีก่อนตรงกับ พ.ศ. 2379 สุนทรภู่ได้เดินทางไปวัดพระแท่นดงรัง ในเวลานั้นเป็นพรรษาแล้ว
(สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 40 - 41)

อนึ่ง โดยที่มีคำบอกเล่ากันมาอีกประการหนึ่งว่า ระหว่างครองสมณเพศ
สุนทรภู์เคยจำพรรษาอยู่ที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์อีกวัดหนึ่ง สมเด็จพระ
เจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ จึงทรงคะเนว่า สุนทรภู์คงจะย้ายจากวัดพระเชตุพนฯ ไปอยู่วัดมหาธาตุฯ
ในเวลาเมื่อพระองค์เจ้าลักขณานุคุณทรงลาผนวชแล้ว โดยพระองค์เจ้าลักขณานุคุณจะทรงชวน
ให้ไปอยู่ใกล้วังท่าพระ วังที่ประทับของพระองค์ เพื่อความสะดวกในการที่จะทรงให้ความอุปการะ
(สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 37 - 38)

ฉันทน์ ขำวิไล เห็นคล้ายตามพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ
ว่า สุนทรภู์เคยฟังพระบารมีพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ โดยอ้างความใน รำพันพิลาป ซึ่งสุนทรภู์
เล่าว่า

อยู่มาพระสิงห์ไตรภพโลก เห็นเศร้าโศกแสนแค้นสุดแสนเข็ญ

ทุกคำคืนฝันหน้าน้ำตากระเด็น พระโปรดเป็นที่พึ่งเหมือนหนึ่งนิก

ฉันทน์ อธิบายว่า พระสิงห์ไตรภพ ที่สุนทรภู์กล่าวเป็นนามสมมติในความข้างต้น
หมายถึงพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ (ฉันทน์ ขำวิไล, 2498 : 208 - 209)

จะเห็นว่า หลักฐานเรื่องพระองค์เจ้าลักขณานุคุณทรงอุปการะสุนทรภู์เป็นเพียง
คำบอกเล่ากันมาทั้งสิ้น จึงเป็นการยากที่จะวินิจฉัยหาข้อเท็จจริงของเรื่อง แม้ฉันทน์จะอ้าง
บทกลอนจาก รำพันพิลาป ดังกล่าวข้างต้นเป็นข้อสนับสนุน แต่ก็ไมอาจจะถือเชื่อได้แน่นอนว่า
"พระสิงห์ไตรภพ" ที่สุนทรภู์กล่าวถึงจะหมายถึง พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ ดังคำอธิบายของฉันทน์
ยิ่งไปกว่านั้น ใน รำพันพิลาป อีกตอนหนึ่ง ยังมีความที่สุนทรภู์กล่าวตักพ้อ "พระสิงห์ไตรภพ"
ว่า ในเวลาที่ตนจำพรรษาอยู่ที่วัดเทพธิดา ตั้งแต่ พ.ศ. 2382 หรือ พ.ศ. 2383 ถึง
พ.ศ. 2385 นั้น ระยะเวลาหลัง ๆ เกิดเรื่องร้อนใจ พระสิงห์ไตรภพ ก็มีได้ช่วยเหลือ

"พระสิงหะพระอภัยพระหทัยจิก ไม่ยาวยี่ดยากยอชลอเฉลิม" ทำให้หน้าสงสัยว่าผู้ที่สุนทรภู์ สมมติเรียกว่า "พระสิงหไตรภพ" จะไม่ใช่พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ ด้วยพระองค์สิ้นพระชนม์ ไปแต่ พ.ศ. 2378 แล้ว

ส่วนที่ว่า สุนทรภู์จะเคยอยู่วัดมหาธาตุฯ หรือไม่ และถ้าเคยอยู่ จะอยู่ใน ระยะเวลาใดไม่มีหลักฐานที่แน่นอนเลย และข้อสันนิษฐานที่ว่า สุนทรภู์ได้ลาสิกขาบทในระยะเวลา ที่อยู่ในอุปการะของพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ โดยมีเนื้อความใน นิราศพระแท่นดงรัง เป็น หลักฐานประกอบนั้น ในปัจจุบันก็มีข้อวินิจฉัยเป็นที่แน่ชัดแล้วว่า นิราศพระแท่นดงรัง ไม่ใช่ งานกวีนิพนธ์ของสุนทรภู์ นอกจากนี้ ยังปรากฏหลักฐานใน ร่ำพันพิลาป ของสุนทรภู์ว่า ใน พ.ศ. 2385 สุนทรภู์ก็ยังครองเพศบรรพชิตอยู่

อย่างไรก็ตาม น่าจะกล่าวไว้ด้วยว่า ในเวลาที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงรวบรวมประวัติสุนทรภู์ขึ้นพิมพ์ครั้งแรก ใน พ.ศ. 2465 และได้ทรงแก้ไขบ้างเล็กน้อย ในการพิมพ์ครั้งต่อมา ใน พ.ศ. 2468 (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2485 : คำนำ) โดยยังไม่ได้นำหนังสือ ร่ำพันพิลาป กับทั้งในขณะนั้น เข้าใจกันว่า นิราศพระแท่นดงรัง เป็นนิราศที่สุนทรภู์แต่ง ทั้งนี้ โอกาสที่พระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ จะคลาดเคลื่อนหรือบกพร่องไปบ้างย่อมเป็นไปได้

2. ฉันท ขำวิไล เสนอข้อสันนิษฐานว่าสุนทรภู์เคยบวชสองครั้ง

ฉันท ขำวิไล ซึ่งมีความเห็นคัดค้านตามพระนิพนธ์ในสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ว่า สุนทรภู์ได้ฟังพระบวรมีพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ จนถึงเมื่อทรงสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2378 (ฉันท ขำวิไล, 2498 : 289) ได้เสนอข้อสันนิษฐานอีกแนวหนึ่งว่า เมื่อพระองค์เจ้าลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์แล้ว สุนทรภู์ก็คงขาดที่พึ่ง จึงลาสิกขาบท ใน พ.ศ. 2378 นี้ แล้ว กลับเข้าอุปสมบทอีกครั้งหนึ่งเมื่อประมาณ พ.ศ. 2383 ทั้งนี้ ฉันท ได้แสดงข้อพิจารณาเกี่ยวกับ เรื่องนี้ว่า

ก. สุนทรภู่เคยมีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับหญิงที่มีสามีแล้ว หญิงผู้นี้ชื่อ จี๊ว
ตามที่สุนทรภู่อ้างแสดงความนัย ใน โคลงนิราศสุพรรณ ว่า

บางสะแกแลสล้างจี๊ว	ทิวราย
เรียงยั้งคังฉัตรนาย	แซมซ้อย
จี๊วไม่ใช่จี๊วสาย	สวาทเช่น เห็นเคย
จี๊วพี่ที่แน่นน้อย	นึกหน้าอาลัย
ยามยลคันทน์จี๊วป่า	หนาหนาม
นึกบาปวาทับหวาม	วุ่นแล้ว
คงจะปะจี๊วทรม	สวาทเมื่อ ม้วยเฮ
จี๊วกับพี่มิแคล้ว	ขึ้นจี๊วลือสูง

นิราศพระประทุม ก็มีความแสดงนัยนี้อีกหลายตอน ว่า

ถึงแขวงแควแลลือชื่อจี๊วราย	สะอื้นอายออกความเหมือนนามจี๊ว
งามเสงี่ยมเอี่ยมอ้อมเมื่อพริ้มพักตร์	ดูน่ารักเรือนผมก็สมผิว
แสนสุภาพกราบกับประนมนิ้ว	เหมือนโฉมจี๊วงามราวกับชาววัง
ถึงย่านน้ำสาปะทวนรัฐจวนจิต	เหมือนใจจิกทวนทบทลบหลัง
ไปลอบโถมโฉมโฉมที่เมษมัง	เปรียบเหมือนนั่งแอบอุ้มทุกท่มโมง
น้ำค้างพรมลมเนือยเรื้อยเรื้อยร้าว	หนาวคอกจี๊วจี๊วออกคอกไสว
เกสรจี๊วปลิวฟ้ามายาใจ	ให้ซาบในทรวงซำสูกัลลักลิ่น
โอ้จี๊วป่าพาหนาวเมื่อคราวยาก	สุดจะฝากแฝงหน้าไม้ฝ่าฟัน
แม่นจี๊วเป็นเชื่องงานเมื่อวานขึ้น	จะชูขึ้นช่วยหนาวเมื่อคราวคราวญ
เห็นไรไรไม้จี๊วละลิวเมษ	กัฉัตร เณรขึ้นชุ่มพุ่มพุกฤษา
สูงสันโศกโศกสุดจิงครุฑา	เชอแอบอาศัยสถานพิมานจี๊ว

เห็นไม้งามนามไม้อาลัยมิตร

รำคาญคิดเขินขวยระหวยหิว

นิมพลีปลื้มอันเกสรปลิว

มาริ้วร้าวร่นร้นชื่นชื่นใจ

ฉันทน์ กล่าวว่า ความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งระหว่างสุนทรภู่มากับหญิงชื่อ จี๊ว ผู้นี้ จะไม่อยู่ในเวลาก่อนสุนทรภู่ออกอุปสมบท ใน พ.ศ. 2367 เป็นแน่ กัวยใน นิราศภูเขาทอง อันเป็นนิราศเรื่องแรกในชีวิตบวชของสุนทรภู่มิ (เท่าที่ค้นพบในปัจจุบัน) ยังมีความที่สุนทรภู่มิกล่าวว่าตนไม่เคยมีความค้างปร้อยในเรื่องฉิดประเวณี ดังนี้

ถึงบ้านจี๊วเห็นแต่จี๊วละลิวสูง

ไม่มีผู้งัดตัวสิ่งกึ่งพดุงษา

กัวยหนามถรกรกาคระคะตา

นิกก็่นากลั้วหนามขามขามใจ

จี๊วนรกลีบหองคุลีแหลม

คังขวากแซมเสี้ยมแทรกแตกไสว

ใครทำฐูตู่ทานครันบัลลัย

ก็ตองไปป็นคันทันนาชนพอง

เราเกิดมาอายุเพียงนี้แล้ว

ยังคลากแคล้วครองตัวไม้มัวหมอง

ทุกวันนี้ปริศนิกทานอง

เจียนจะต้องป็นบ้างหรืออย่างไร

ฉันทน์ อธิบายว่า ถ้าสุนทรภู่มิวนชิตศอกันมาจนถึงลาสิกขาบท ใน พ.ศ. 2385 (ตามการคาดคะเนของฉันทน์) ก็หมายความว่า สุนทรภู่มิได้ลึกซึ้งมีความสัมพันธ์อย่างฉิดประเวณีกับหญิงชื่อ จี๊ว ทั้ง ๆ ที่อยู่ในเพศบรรพชิต ซึ่งเป็นการเหลือวิสัยว่าจะเป็นไปได้ ฉันทน์จึงสันนิษฐานว่า สุนทรภู่มิจะลาสิกขาบทมาใช้ชีวิตอย่างฆราวาสอยู่ระยะหนึ่ง ตั้งแต่ พ.ศ. 2378 เมื่อพระองค์เจ้าลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์แล้ว ระหว่างนี้ได้มีความสัมพันธ์กับหญิงชื่อ จี๊ว ดังกล่าวแล้วแล้วจึงกลับบวชใหม่

ข. ข้อพิจารณาอีกประการหนึ่งที่ฉันทน์อ้างถึงในการสันนิษฐานว่าสุนทรภู่มิได้ลาสิกขาบทในระยะเวลาที่กล่าวแล้ว คือ เนื้อความใน นิราศวัดเจ้าฟ้า ตอนหนึ่งว่า

โอว่อกนกยังมีรังอยู่

ได้เคียงคู่ค่าเข้าไม้มัวหมอง

แม้นร่วมเรือนเหมือนนกนกประกอง

แต่สักห้องหนึ่งก็เห็นจะเย็นใจ

ฉันท์ วินิจฉัยความตอนนี่ว่า สุนทรภู์ปรารถนาว่าใครจะลาสิกขาบท ด้วยความมุ่งหวังที่จะได้ครองชีวิตร่วมกับหญิงผู้หนึ่ง ตามความข้างท้ายของนิราศเรื่องนี้ที่กล่าวเป็นเชิงชวนให้หญิงผู้นี้ตกลงปลงใจด้วย ดังนี้

เหมือนภูมรินบินหาซึ่งสาโรช
แต่ดอกไม้ไทรท้าวในคาวตึงส์
เช่นกระต่ายกายสิทธิ์นั้นผิดเพื่อน

เล่นหาอาลัยใจนิยม
แต่เกรงเหมือนเคียนแรมไม่แจ่มแจ้ง
ขอเคชะจะได้พึงไปถึงจอม
ไม่เคลื่อนคลายหน่ายแฉงจะแผงเฝ้า
ทุกคำคั่นขันขุ่มพุ่มผกา

มณฑาทิพย์กสิณบานตระการกลืน
จงทราบความตามใจอาลัยวอน
จะคอยฟังคังคอยสอยสวาท
ถ้าครั้งนี้มีไฉ่เชื่อนที่เชื่อนอา

คังร้อยโยชน์แย้มกลืนคงบินถึง

ไม้พ่นซึ่งพวกหมู่แมลงภู่ม
ขึ้นแต้มเคียนไฉ่จนจิตสนิทสนม

จะใคร่ชมเช่นกระต่ายไม่วายตรอม

สุดจะแผงผากเงาเฝ้าถนอม
ขอให้หอมไฉ่สวาทอย่ากลาคคลา

ให้เหมือนเงาตามคึกคึกนิษฐา

มิไฉ่แก้วแววตาอนาทร

ภูมรินหรือจะร้างห่างเกสร

เคชะกลอนกล่าวปลอบให้ตอบคำ

แน้นเหมือนมาคหมายจะชิมให้อิ่มหนา

จะต้องคร่ำคร่าเปล่าแล้วเราเอย

ฉันท์ เข้าใจว่า หญิงที่สุนทรภู์กล่าวเป็นความวอนใน นิราศวัดเจ้าฟ้า ดังกล่าวข้างต้นนี้ คงจะชื่อ มณฑา ด้วยใน นิราศพระประหม ก็ดูเหมือนว่าสุนทรภู์จะกล่าวถึงนามนี้อีกครั้งหนึ่ง ดังนี้

ทั้งแก้วเนตรเกสรามณฑาทิพย์

จงลอยลืบลู่ลงถึงสรวงสวรรค์

ฉันท์ กล่าวต่อไปว่า เมื่อลาสิกขาบทแล้ว สุนทรภู์จะได้ครองชีวิตร่วมกับหญิงผู้นี้หรือไม่ ไม่ปรากฏเล่าความ ที่แน่นอนก็คือได้มีความสัมพันธ์กับหญิงชื่อ จี๊ว ดังกล่าวแล้ว

ค. ฉันท์ สันนิษฐานว่า ชีวิตในฐานะฆราวาสของสุนทรภู์คงไม่เป็นปกติสุขนัก จึงตกลงใจกลับเข้าสู่สมณอีกครั้งหนึ่ง ใน พ.ศ. 2383 โดยบวชพร้อมกับ พัด บุตรชาย ซึ่งมีอายุครบบวชในปีนั้นพอดี ทั้งนี้ ฉันท์ ประมวลว่า พัด เกิดเมื่อ พ.ศ. 2363 และว่า

สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเมตตาบวชให้ทั้งบิดาและบุตร ข้อสันนิษฐานนี้
ฉันท์ อ้างเค้าความจาก ราชนิพนธ์ ที่สุนทรภู่เล่าว่า

ถึงยากไร้ไค้พึ่งเหมือนหนึ่งแก้ว	พาผ่องแผ้วผิวพักตร์ขึ้นอีกโข
พระฤๅษีที่ท่านช่วยชุบเสื่อโค	ให้เรื่องฤทธิอิสรโรเคโชชัย
แล้วไม่เลี้ยงเพียงแต่ชุบช่วยอุปถัมภ์	พระคุณล้ำโลกาจะหาไหน
ช่วยชี้ทางกลางป่าให้คลาไคล	หลวิไชยคารวีจำสิดา
แต่ละองค์ทรงพรตพระยศยิ่ง	เป็นยอกมิ่งเมืองมณเฑียรนี้สุกหา
จงไพบูลย์พูนสวัสดิ์คิวัฒนา	พระชันษาสืบยืนอยู่หมื่นปี

ฉันท์ ให้คำอธิบายว่า พระฤๅษี ในที่นี้ สุนทรภู่มายถึง สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส
"แล้วไม่เลี้ยงเพียงแต่ชุบช่วยอุปถัมภ์" คือ สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสเพียงแต่ทรงช่วย
บวชให้ แต่มิได้ให้จำพรรษาอยู่ที่วัดพระเชตุพนฯ ที่ทรงเป็นเจ้าอาวาสอยู่ คาดว่า เนื่องด้วย
เวลานั้นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์แล้ว สมเด็จพระ
ปรมานุชิตชิโนรส จึงไม่อาจประทานพระอุปการะแก่สุนทรภู่อย่างเปิดเผยมากเกินไป
กัวยอาจจะทรงเกรงพระราชนุหัตถ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงแนะนำ
ให้สุนทรภู่ไปอยู่วัดราชบูรณะ ซึ่งสมเด็จพระวันรัตน์ เจ้าอาวาสที่ทรงยินดีรับ สุนทรภู่จึงถวาย
พระพรทั้งสองพระองค์ว่า "แต่ละองค์ทรงพรตพระยศยิ่ง"

(ฉันท์ ขำวิไล, 2498 : 326 – 338)

ง. อนึ่ง ฉันท์ สันนิษฐานว่า ในระหว่างลาสิกขาบทในครั้งแรกนี้ สุนทรภู่
มีภรรยาคนหนึ่งชื่อ ม่วง ใค้อยู่ด้วยกันจนมีบุตรชายคนหนึ่ง ฉันท์อ้างว่าสุนทรภู่ได้กล่าวถึง
หญิงผู้นี้ ใน โคลงนิราศสุพรรณ ว่า

บางม่วงทรวงเศร้าคึก	เคยชวน
ม่วงเก็บมะม่วงสวน	สุกระยา
ม่วงอื่นที่นันทิวง	จิตไม่ ไคร่แ
ม่วงหม่อมหม่อมทวนหน้า	เช่นเนื้อ เจื้อจันทน์

และเมื่อสุนทรภู์ลาสิกขาบทในครั้งที่สอง ได้กลับไปอยู่กับแม่ม่วงอีกครั้งหนึ่ง ฉันท
อ้างความใน นิราศพระประหม ตอนหนึ่ง ว่าสุนทรภู์กล่าวถึงแม่ม่วงว่า

ถึงบางม่วงวังจืดคิดถึงม่วง แต่จากทรงเสียวใจลาถ้อยเหลือ
มะม่วงจอมหอมหวานเหมือนนวลเนื้อ มีรู้เบื่อบางม่วงเหมือนคางใจ

ส่วนบุตรคนที่เกิดกับแม่ม่วงตามที่ ฉันท สันนิษฐานนั้น ฉันท กล่าวว่า คือเด็กที่
สุนทรภู์กล่าวว่าเป็นบุตรที่ติดตามไปพระปฐมเจดีย์ด้วย ใน นิราศพระประหม ทั้งนี้ ฉันท
พิจารณาจากคำที่สุนทรภู์กล่าวถึงว่า

สงสารสุคนทรน้อยก็พลอยขึ้น ไม่เมื่อยมันเหมือนผู้ใหญ่ไวนักหนา
จะออกช่องคลองโยงเห็นโรงงาน เขาเรียกลานตากผ้าค่อยพาขึ้น
โอ้แผ่นฟ้ามาตากถึงภาคพื้น น่าจะยับยิบเคียนไค้เหมือนใจ
เจ้าหนูน้อยพลอยว่าฟ้าตกน้ำ ใครช่างคายกฟ้าขึ้นมาได้
แน่นแค้นกินสิ้นฟ้าสุราลัย จะเปล่าใจจริงจริงทั้งหญิงชาย
โอ้ฟังบุตรสุคนธสาธดลาคเปรียบ ต้องทำเนียบนักไปก็ใจหาย

ฉันท คาคะเนว่า บุตรของสุนทรภู์ผู้นี้ จะมีอายุประมาณ 5 ถึง 6 ขวบ ในเวลา
ที่ไปพระปฐมเจดีย์กับสุนทรภู์ในคราวนั้น และโดยที่ ฉันท สันนิษฐานว่า สุนทรภู์ไปพระปฐมเจดีย์
ใน พ.ศ. 2385 จึงประมาณว่า บุตรชายของสุนทรภู์คนนี้ จะเกิดในระหว่าง พ.ศ. 2380
ถึง พ.ศ. 2381 และถือว่านี่เป็นหลักฐานประการหนึ่งที่เป็นข้อพิจารณาว่า สุนทรภู์ได้ลาสิกขาบท
ไประยะหนึ่งก่อนที่จะลาสิกขาบทในครั้งที่สองแล้วกลับเข้ารับราชการในพระบาทสมเด็จพระ
พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (ฉันท ขาวิโล, 2498 : 332, 390 - 423)

ข้อสันนิษฐานทั้งหมดนี้ นับว่าน่าสนใจอย่างยิ่ง แต่ข้อพิจารณาซึ่ง ฉันท หยิบยกจาก
บทกลอนใน นิราศของสุนทรภู์ ทั้งสี่ประเด็นที่กล่าวแล้ว มิได้มีความชัดเจนพอที่จะเป็นข้อยืนยัน
ว่า สุนทรภู์ได้ลาสิกขาบทในระยะนั้นตามข้อสันนิษฐานของฉันท โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็น
สุดท้าย ซึ่ง ฉันท อ้างว่าในระยะที่สุนทรภู์ลาสิกขาบทครั้งแรก ได้มีภรรยาชื่อ ม่วง นั้น

บทกลอนที่กล่าวถึงแม่ม่วงตามที่ ฉันท อ่างถึงไม่มีเนื้อความที่จะเข้าใจได้ชัดเจน ดังนั้น ส่วน
เด็กที่สุนทรภู่ว่าเป็นบุตรติดตามไปพระปฐมเจดีย์พร้อมด้วย ตาม บุตรชายอีกคนหนึ่ง ใน
นิราศพระปฐม นั้น ก็พิจารณาได้อีกแง่หนึ่งว่าอาจเป็นบุตรบุญธรรมของสุนทรภู์ เช่นเดียวกับ
กลิ่น และ ชุบ ที่สุนทรภู์เลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม และกล่าวถึง ใน โคลงนิราศสุพรรณ กับ
นิราศวัดเจ้าฟ้า

ข้อที่น่าสังเกตคือ สุนทรภู์ไม่เคยแสดงเค้าความในนิราศเรื่องใด ๆ เลย ว่าตนได้
เคยอุปสมบทถึงสองครั้ง พระนิพนธ์เรื่องประวัติของสุนทรภู์ที่สมเด็จพระ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ
ทรงเรียบเรียงก็ไม่มีเนื้อความที่ส่อว่า จะทรงไต่ถามคำบอกเล่ากันว่าสุนทรภู์ได้อุปสมบทถึง
สองครั้งสองครา

3. สุนทรภู์เคยตกยากถึงต้องกำขายทางเรือหรือไม่

สืบเนื่องมาจากที่สมเด็จพระ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า
สุนทรภู์ลาสิกขาบทในระหว่างที่พึ่งพระบารมีพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ สมเด็จพระ
กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ต่อไปว่า เมื่อพระองค์เจ้าลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์ลง
สุนทรภู์ก็ขาดผู้หนุนหลัง เล่ากันว่า สุนทรภู์ต้องตกยากถึงขนาดไม่มีที่อยู่อาศัย ต้องเร่ร่อน
หาเลี้ยงชีพด้วยการค้าขายทางเรือและรับจ้างแต่งบทกลอน ต่อภายหลังจึงได้พึ่งพระบารมี
สมเด็จพระ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (สมเด็จพระ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 :
42 - 43)

อนึ่ง สมเด็จพระ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงไต่ถามคำเล่ากันว่า
สุนทรภู์เป็นผู้แต่งกวีนิพนธ์ เรื่อง พระสมุทร จันทโครบ และ นครกาย ด้วย เฉพาะเรื่อง
พระสมุทร นั้น ว่ากันว่าสุนทรภู์แต่งขณะตกยากและยืมอาศัยค้าขายทางเรือ แต่เมื่อ
สมเด็จพระ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงตรวจสอบสำนวนแล้วก็ทรงเห็นว่าไม่ใช่สำนวนของ
สุนทรภู์ทั้งสามเรื่อง นอกจากนี้ ทรงมีพระวินิจฉัยว่า การที่เข้าใจกันว่า สุนทรภู์แต่งพระสมุทร
คงเนื่องจากหนังสือเรื่องนี้มีบทกลอนกล่าวในตอนต้นเรื่องว่า

ข้าพเจ้าชื่อผู้ประพันธ์

ไม่แจ้งจิตถ้อยคำในอักษร

แม้ผู้ใดไต่สลับคำสุนทร

ช่วยเอื้อนกลอนแถลงกล่าวในราวความ

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงคาดคะเนว่า นายผู้แต่งเรื่อง พระสมุท อาจเป็นผู้แต่งเรื่อง นครกาย ด้วย ด้วยเรื่องหลังนี้ก็มีกลอนบอกไว้ในตอนต้นเรื่องว่า

"นายผู้แต่งเรื่อง พระสมุท" (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2513 : 42 - 43)

โดยที่ฉันท์ สันนิษฐานว่า สุนทรภู่อุปสมบทสองครั้ง จึงเข้าใจว่าระยะเวลาที่สุนทรภู่ตกยากตามพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ จะเป็นระยะที่สุนทรภู่อุปสมบทมาใช้ชีวิตฆราวาสในครั้งแรก คือ ระหว่าง พ.ศ. 2378 ถึง พ.ศ. 2383 ตามนัยสันนิษฐานของ ฉันท์ ที่กล่าวแล้ว (ฉันท์ ขำวิไล, 2498 : 332)

จะเห็นว่า เรื่องที่เล่ากันว่าสุนทรภู่อุปสมบททางเรือ มีหลักฐานจากคำบอกเล่ากันเพียงทางเดียวเท่านั้น ม.จ.จันทรจิราภู ทรงตั้งข้อสังเกตว่า บทกลอนในตอนต้นเรื่องของ พระสมุท และ นครกาย ซึ่งเข้าใจกันว่าสุนทรภู่อุปสมบทเป็นผู้แต่งอันมีความกังกล่าวข้างต้นนั้นอาจเป็นมูลเหตุที่ทำให้เกิดเรื่องเล่าสืบว่า สุนทรภู่อุปสมบททางเรือ เรือของทางเรือ โดยที่ไม่มีมูลความจริง ก็อาจเป็นไปได้ (ม.จ.จันทรจิราภู รัชปี, 2499 : 81)

บันทึกท้ายบท

1. สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงอธิบายว่า ผู้สนใจในทางโหราศาสตร์ จะรวบรวมดวงชะตาของบุคคลต่าง ๆ ไว้ เป็นการเก็บข้อมูลว่า เจ้าของดวงชะตาเหล่านั้น จะมีอุปนิสัยและการดำเนินชีวิตเป็นอย่างไร เพื่อจะได้นำไปเทียบเคียงกับดวงชะตาที่ต้องการพยากรณ์ รายละเอียดเกี่ยวกับเวลาเกิดของสุนทรภู่ ก็ได้มาจากดวงชะตาของสุนทรภู่ที่มีผู้สนใจบันทึกไว้เป็นดวงชะตาสำหรับเทียบเคียง (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2513 :

2 - 5)

2. กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ในรัชกาลที่หนึ่ง ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ กรมขุนอนุรักษ์เทเวศร์ เรียกกันอย่างสามัญว่า กรมพระราชวังหลัง ทรงเป็นพระนัคคานุภาพในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประสูติแต่สมเด็จพระที่นั่งเชลียง เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี กับ หม่อมเสม เมื่อ พ.ศ. 2289 (กรมศิลปากร, 2512 : 3)

3. พระโอรส พระธิดา ในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ที่ประสูติแต่พระอัครชายาทองอยู่ หรือเรียกกันว่าเจ้าครอกข้างใน มีรายพระนามและปีประสูติ ดังต่อไปนี้ (กรมศิลปากร, 2512 : 129 - 130)

- 1) พระองค์เจ้าชายปาน พ.ศ. 2313
- 2) พระองค์เจ้าหญิงกระจับ (ไม่ปรากฏปีประสูติ)
- 3) พระองค์เจ้าชายบัว พ.ศ. 2318
- 4) พระองค์เจ้าชายแดง พ.ศ. 2320
- 5) พระองค์เจ้าชายปฐมวงศ์ พ.ศ. 2325
- 6) พระองค์เจ้าหญิงจงกล (ไม่ปรากฏปีประสูติ)

4. เป็นวัคโบริก อยู่ใต้อาสนวิหารวัดบวรนิเวศน์ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ในรัชกาลที่หนึ่ง ต่อมาในรัชกาลที่สี่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

โปรดฯ ให้มีการบูรณะบางประการ แล้วพระราชทานนามใหม่ว่า วัดศรีสุคาราม (กรมศิลปากร, 2507 : 457 - 459)

5. กรมพระคลังสวน มีหน้าที่เก็บอากรสวน และวักระวาง นอกจากนี้ยังดูแลการเก็บขนอนตลาดด้วย ประกอบด้วยเจ้าหน้าที่ในตำแหน่งต่าง ๆ คือ เจ้ากรม ปลัดกรม พนักงาน เรียบหมาก นายระวาง นายอากร นายสมภักษร นายขนอน กำนันตลาด (ธรรมดามณ โกวาที, 2511 : 181 - 182) สำหรับตำแหน่งนายระวาง คงมีหน้าที่วักระวาง

6. ที่ว่าตรงกับ พ.ศ. 2356 เป็นการดูจากปฏิทินโหรประกอบคำสันนิษฐาน ปีระกาตรงกับ พ.ศ. 2344 พ.ศ. 2356 และ พ.ศ. 2380 ตามลำดับ ปรากฏว่า ใน พ.ศ. 2344 กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขยังไม่ทิวังคต พ.ศ. 2368 สุนทรภู่ออกบวชแล้ว และใน พ.ศ. 2380 ก็เป็นปีหลังจากสุนทรภู่อุปสมบท นิราศเมืองเพชร ปีระกาที่กล่าวจึงควรตรงกับ พ.ศ. 2356

7. สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำวรางราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ว่า มักทรงไคยีนเล่ากัน มาว่า วรรณคดีของบพพระราชนิพนธ์นี้เป็น "ว่ายแหวกกอบัวอยู่ไหวไหว" แต่ความเห็น ส่วนพระองค์ว่า คงเป็น "ปลาแหวกกอบัวอยู่ไหวไหว" (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำวรางราชานุภาพ, 2513 : 21)

8. เหตุที่ทั้งบัตรสนเท่ห์กันในคราวนี้ มีปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า เมื่อเดือนสิบสอง จ.ศ. 1178 ตรงกับ พ.ศ. 2359 มีโจทก์ฟ้องพระพุทธิโฆษาจารย์ (บุญศรี) วัดมหาธาตุ พระญาณสมโพธิ (เก็ม) วัดนาคกลาง และพระมงคลเทพมุนี (จิ่น) วัดหน้าพระเมรุกรุงเก่า ว่าพระภิกษุทั้งสามรูปนี้ประพฤติผิดพระวินัยต้องเมณูปาราชิกจนมีบุตรหลายคน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นรักษรมเรศ กับ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงสอบสวน ได้ความเป็นสัตย์จริงตามฟ้อง พระราชอาคณห์ทั้งสามรูปจึงถูกลงพระราชอาญา ต่อมาไม่ช้า มีผู้ทั้งบัตรสนเท่ห์ แต่งเป็นโคลงประนามกรมหมื่นรักษรมเรศ (ซึ่งมีพระนามว่า พระองค์เจ้าไกรสร) และ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ดังนี้

ไกรสรพระเสด็จไค้	ลิกชี
กรมเงาภาวคี	เร่งไม้
พิเรนทรแม่นอเวจี	ไปคลาด
อาจพลิกแน่นคินไค้	แน่นแน่นเมืองทมิฬ

เมื่อสืบตัวผู้ตั้งบัตรสนเท่ห์นี้ ได้หลักฐานว่าเป็น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร ด้วยเหตุที่ทรงเป็นกวีและเป็นศิษย์ของพระพุทฺธิโฆษาจารย์ (บุญศรี) นอกจากนี้ยังมักจะทรงใช้คำว่า "ไป" ในบทกวีนิพนธ์ของพระองค์อยู่เสมอ ตรงกับที่ปรากฏในโคลงบทนี้ จึงทรงต้องคุมขัง แต่ยังไม่ทันมีการตัดสินลงโทษ ก็ประชวรสิ้นพระชนม์เสียก่อน (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2459 : 207 – 209)

9. ภายหลัง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเจ้าจอมมารดาเริ่มเป็นสมเด็จพระศรีสุลาลัย ในรัชกาลของพระองค์ (กรมศิลปากร, 2512 : 18)

10. ต่อมา สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้เสวยราชย์สืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรมศิลปากร, 2512 : 25)

11. ผู้รวบรวมประวัติของสุนทรภู่อีกคนหนึ่ง คือนายกุหลาบ นักหนังสือพิมพ์ในรัชกาลที่ห้า ซึ่งคนส่วนใหญ่รู้จักในนาม ก.ศ.ร. กุหลาบ อันเป็นนามที่นายกุหลาบใช้อยู่เสมอ ประวัติของสุนทรภู่นายกุหลาบเรียบเรียงขึ้นนี้ ตีพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือพิมพ์รายเดือนชื่อ สยามประเพณี ฉบับวันที่ 5 กรกฎาคม ร.ศ. 123 ตรงกับ พ.ศ. 2447 (สังเวียน ภูะหงษ์, 2511 : 3 – 8) เป็นการรวบรวมประวัติของสุนทรภู่ออย่างเป็นลายลักษณ์อักษรขึ้นเป็นครั้งแรก ทั้งนายกุหลาบผู้รวบรวมก็เกิดในสมัยที่สุนทรภู่อังมีชีวิตอยู่ (สยามประเพณี ฉบับประจำวันที่ 5 กรกฎาคม ร.ศ. 123 ตรงกับ พ.ศ. 2447 มีข้อความบอกว่าขณะนั้นนายกุหลาบมีอายุ 71 ปี จึงคำนวณได้ว่า นายกุหลาบจะเกิดเมื่อ พ.ศ. 2376) นับว่าเป็นผู้มีอายุอยู่ในระยะเวลาที่น่าจะไต่ทราบหรือเคยได้รับฟังประวัติของสุนทรภู่มาก อย่างไรก็ตาม นายกุหลาบ

มีชื่อเสียงเสียว่าเป็นผู้ชอบแต่งเรื่องราวทางโบราณคดีขึ้นโดยไม่รู้จักจริงหรือไม่สนใจมูลความจริง หรือมีความรู้อยู่บ้างแต่ก็มักเพิ่มเติมเสริมแต่งให้พิสดารขึ้น เพื่อแสดงว่าตนเป็นผู้มีความรู้กว้างขวาง สมเด็จพระยาคำวรงราชานุภาพ ทรงเล่าว่า นายกุหลาบได้ลอกคัดลอกหนังสือเรื่องสำคัญ ๆ ในทางโบราณคดีจากหอหลวง (หอหลวงเป็นสถานที่สำหรับเก็บรักษาหนังสือซึ่งเป็นแบบฉบับ ตำรา และจดหมายเหตุราชการบ้านเมือง อยู่ในบริเวณราชวัง มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา) แล้วนำไปจ้างโรงพิมพ์พิมพ์เผยแพร่ โดยแก้ไขด้อยคำสำนวนหรือเพิ่มเติมความให้ต่างกับต้นฉบับเดิม สมเด็จพระยาคำวรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า นายกุหลาบทำดังนั้นก็เพื่อหลีกเลี่ยงความผิดในข้อที่ตนเองคัดลอกหนังสือจากหอหลวง เมื่อเกิดความขึ้นจะได้อ้างว่าเขาเข้ามาจากหนังสือฉบับอื่น มีฉบับหอหลวง เรื่องที่ตีพิมพ์ในสยามประเภท อันเป็นหนังสือพิมพ์ของ นายกุหลาบเอง ก็ล้วนเป็นเรื่องที่นายกุหลาบคัดแปลงจากหนังสือหอหลวงทั้งสิ้น เมื่อหมดเรื่องราวที่ได้จากหอหลวง นายกุหลาบก็แต่งเรื่องเป็นพงศาวดารบ้าง อื่น ๆ บ้าง แต่แอบอ้างว่าเป็น เรื่องที่ตนค้นคว้ามาจริง นายกุหลาบได้คบตาคนก๊วยวิสัยนี้อยู่นาน จนความแตกทราบถึงพระกรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มีใบบอกเอาผิดแต่อย่างใด จนกระทั่งนายกุหลาบ ได้ปลอมแปลงพงศาวดารเรื่องหนึ่งมีความเป็นเชิงหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีรับสั่งให้สอบสวน นายกุหลาบยอมรับว่าตนแต่งขึ้นเอง จึงถูกส่งพระราชอาญาให้คุมขังอยู่ในโรงเลี้ยงคนวิกลจริตอยู่เจ็ดวัน ทำให้นายกุหลาบเช็ดไปบ้าง แต่ต่อมาก็ยังใช้วิธีการหลอกลวงอวดภูมิรู้ไปอีกถึงสองครั้ง (สมเด็จพระยาคำวรงราชานุภาพ, 2494 : 142 - 176) ก๊วยเหตุนี้ จึงมีปัญหาว่าประวัติของสุนทรภู่ที่นายกุหลาบเรียงเรียงนี้ จะมีข้อเท็จจริงที่เชื่อถือได้เพียงใด

อย่างไรก็ตาม มีข้อพิจารณาบางประการเกี่ยวกับเรื่องนี้ กล่าวคือ นอกจากนายกุหลาบ จะเป็นผู้มีชีวิตอยู่ในระยะซึ่งไม่ห่างกับสุนทรภู่จนเกินไปนักดังกล่าวแล้ว ยังมีข้อที่น่าสังเกตว่า ประวัติของสุนทรภู่ที่นายกุหลาบเล่าและอ้างว่าได้รับฟังมาจากนายพัก บุตรชายของสุนทรภู่นี้ แม้ว่าจะมีรายละเอียดบางตอนไม่สู้น่าเชื่อถือนัก แต่ก็มีความหลายตอนที่สอดคล้องกับ

พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงรวบรวมขึ้นที่หลัง ชวนให้เข้าใจว่า ประวัติของสุนทรภู่ที่นายกุหลาบเรียบเรียงนี้ แม้ว่าอาจมีบางส่วนที่นายกุหลาบเพิ่มเติมเสริมแต่ง แต่ก็คงมีบางเรื่องบางตอนที่นายกุหลาบได้รับทราบมาจริงจากคำบอกเล่าของผู้ใดคนหนึ่ง ซึ่งอาจจะไม่ใช่ นายพิศนุตรชายของสุนทรภู่ตามคำอ้างของนายกุหลาบก็ได้ โศกณัฏฐ์ จึงน่าจะรับฟังประวัติของสุนทรภู่ที่นายกุหลาบเล่าไว้อยู่บ้าง

สำหรับเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กริ้วว่าสุนทรภู่ล้อเลียนพระราชนิพนธ์ตามคำบอกเล่าของ รองอำมาตย์โท สิ้น เณลิมเฒ่า ที่อ้างว่าได้รับฟังมาจาก สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าประทานนั้น มีความตรงกับที่นายกุหลาบเล่าไว้อย่างน่าสนใจ อีกทั้งนายกุหลาบยังเล่าถึงสาเหตุที่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกริ้วสุนทรภู่ว่า ครั้งหนึ่ง พระยาไชยา (ซุย) น้อมเกล้าถวายมาคเริ่ยาวเส้นเศษ เมื่อโปรดฯ ให้ทำเป็นเรือ พระที่นั่งก็เป็นเรือซึ่งยาวกว่าเรือพระที่นั่งที่มีมาแต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพอพระราชหฤทัยมาก และประทานชื่อเรือว่า "ใบทองปลิว" แล้วทรงมีรับสั่งถามเจ้านายและขุนนางทั้งหลายในท้องพระโรงที่เข้าเฝ้าว่า มีผู้ใดเคยรู้หรือเห็นว่าพระมหากษัตริย์เมืองใดมีเรือพระที่นั่งยาวเท่านี้บ้างหรือไม่ มีผู้กราบทูลปฏิเสธ จึงมีรับสั่งถามอีกว่า ถ้าเช่นนั้น มีผู้ใดเคยได้ยินผู้อื่นบอกเล่ากันบ้างหรือไม่ ครั้นไม่มีผู้กราบบังคมทูล ก็มีรับสั่งขำพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปถามสุนทรภู่ซึ่งในขณะนั้นมีตำแหน่งเป็นขุนสุนทรโวหาร และเป็นกวีที่โปรดปรานยิ่งนัก สุนทรภู่กราบบังคมทูลว่า ตนเคยได้ยินเขาโจษกันว่า มีเรือซึ่งยาวกว่าเรือพระที่นั่ง "ใบทองปลิว" ครั้นรับสั่งถามว่า เรือนั้นยาวเท่าใด สุนทรภู่ก็กราบทูลว่า เคยได้ยินเด็ก ๆ ร้องกันว่า "เรือเอ๋ยเรือแล่น ยาวสามเส้นสิบห้าวา จอคไว้หน้าท่าคนลงเต็มลำ" เป็นการนำคำร้องเล่นมาตีโวหารกราบทูล พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กำลังโปรดปรานก็ทรงพระสรวลชอบพระทัย แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขุ่นพระทัยอยู่ ครั้นสิ้นรัชกาลที่สอง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว มีรับสั่งกริ้วสุนทรภู่ว่า บังอาจล้อเลียนพระราชนิพนธ์เพื่อนเล่น และยังร้องตะโกน

กราบทูลข้าพระพุทธเจ้าไปอีกด้วย ดังนั้น จะทรงเลี้ยงสุนทรภู่อีกไม่ได้ ให้ตกเสียจากตำแหน่งในกรมอาลักษณ์ (สังเวียน ภูระหงษ์, 2511 : 3 - 8)

คงได้กล่าวแล้วว่า นายกุหลาบเป็นนักสร้างเรื่องหรือปลอมแปลงเรื่องราวความรู้ต่าง ๆ เพื่ออวดภูมิรู้ของตน จึงเป็นที่น่าสงสัยว่า เรื่องราวข้างต้นที่นายกุหลาบเล่านี้จะมีข้อเท็จจริงที่เชื่อถือได้หรือไม่ ในขั้นแรกนี้ผู้เขียนจะพิจารณาตัวนายกุหลาบก่อน เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้นายกุหลาบจะสามารถสร้างหรือปลอมแปลงเรื่องราวเกร็ดความรู้ต่าง ๆ จนเป็นที่ยอมรับนับถือของบุคคลร่วมสมัยจำนวนไม่น้อย แต่นายกุหลาบก็มีใ้สุ่มรอบคอบพอที่จะตกตาผู้มีภูมิรู้อย่างแท้จริงได้ บางครั้งนายกุหลาบก็ใช้วิธีหลอกลวงอย่างไม่รอบคอบเลย เป็นต้นว่า ครั้งหนึ่ง นายกุหลาบได้หนังสือกฎหมายฉบับหลวง ครึ่งรัชกาลที่หนึ่ง ในบานแผนกมีเวลาบอกไว้ว่า เขียนเมื่อปีชวศ ศักราช 1166 นายกุหลาบก็ฉวยเปลี่ยนเป็นศักราช 1066 เสีย แล้วอ้างว่าเป็นหนังสือกฎหมายเก่าครึ่งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ แต่โดยเหตุที่นายกุหลาบไม่ได้แก้ไข ปีชวศ ให้เป็นปีวอก ตามศักราชด้วย สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ จึงทรงจับเท็จได้ (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2494 : 158 - 159) โดยนัยนี้ จึงเห็นได้ว่า นายกุหลาบมิได้สุ่มรอบคอบพอที่จะปลอมแปลงหรือแต่งเรื่องที่ตนสร้างขึ้นให้มีรายละเอียดสมจริงได้

เมื่อหวนกลับไปพิจารณาเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสกริวสุนทรภู่อลोकจนสาเหตุความที่นายกุหลาบเล่า ผู้เขียนเห็นว่า นอกจากนายกุหลาบจะเล่าถึงพระราชดำรัสกริ้วว่า สุนทรภู่อาจล้อเลียนพระราชมติ ตรงกับที่ รองอำมาตย์โท สิ้น เณลิมเฝ้าอ้างว่าไต่ฟังจากรับสั่งของ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพแล้ว ยังมีความสมจริงบางประการที่อาจสังเกตได้ กล่าวคือ

ก. ข้อที่นายกุหลาบเล่าว่า สุนทรภู่นำเอาคำร้องของเด็ก ๆ มาตีไหวหกราบทูล พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดูตรงกับอุปนิสัยของสุนทรภู่ว่าจกจำคำร้องเล่นเหล่านี้ ดังที่ได้นำไปเขียนในบทกวีนิพนธ์ของตนอยู่บ่อยครั้ง ตัวอย่างเช่น

จับแจจอยเผยผาหาข้าวเปียก แม่ยายเรียกจะให้ไปกฐิน
 ห้างวังหั่งงาออกมากิน ช่วยปักวันปักยุ้งกระตุงลาย

(นิราศเมืองเพชร)

เมื่อชาติหน้ามาเกิดในเลิศโลก ประสิทธิโชคขอบุญทั้งไครจักร
 กระว้อยร่อยกลอยใจวิไลลักษณ์ ให้สาวรักสาวกอดตลอดไป

(นิราศวัดเจ้าฟ้า)

นึกล่าวแกลังแก่งเล่นเพราะเป็นม่าย เพี้ยวเร่ขายคอนเรือมะเพื่อเปราะ
 คึกคะนึ่งถึงตัวนำหัวเราะ เกือบกะเทาะหน้าแวนแล่นเสียคาย

(นิราศวัดเจ้าฟ้า)

ข. เมื่อพิจารณาขนาดของเรือ "ใบทองปลิว" ที่ยาวยาวเส้นเศษ และ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงสอพระราชหฤทัยว่า เป็นเรือพระที่นั่งยาวที่สุด นับแต่เคยมีมาในแผ่นดิน ก็เป็นเรื่องพอเป็นไปได้ แม้จะไม่สามารถเทียบขนาดได้โดยตรง กับเรือพระที่นั่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ยังไม่มีปรากฏในพระราชพงศาวดาร แต่ก็อาจเทียบกับเรือพระที่นั่งในรัชกาลต่อมา คือรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเรือพระที่นั่งยาวที่สุด ชื่อ สุกสายดา ยาว 1 เส้น 3 วา ส่วนเรือพระที่นั่งอีก 23 ลำ ที่มีอยู่ในรัชกาลนี้ ล้วนมีความยาวไม่ถึง 1 เส้นทั้งสิ้น (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2481 : 358 - 361)

ค. ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่สาม ปรากฏชื่อ

พระยาไชยา ว่า เป็นขุนนางนอกราชการ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2481 : 187 - 196) บางทีพระยาไชยาผู้นี้ อาจเป็นคน ๆ เดียวกับผู้ที่ได้ถวายมาคเรือพระที่นั่งแก่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ตามเรื่องที่น่ายกหูตามเล่าก็อาจเป็นได้

อย่างไรก็ตาม น่าสังเกตว่า ชื่อเรือพระที่นั่ง "ใบทองปลิว" นั้น ไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร ทว่า ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีเรือพระที่นั่ง

ชื่อ "ทองปลิว" (สมเด็จพระยาตากสินมหาราช, 2478 : 224) ชาวไทสงสยว่า
 ถิ่นที่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กริ้วสุนทรภู่นี้เป็นเรื่องราวที่มีมูลความจริง
 บางทีเรื่องเดิมที่นายกุหลาบได้ฟังมา อาจไม่เคยเขียนถึงระบุชื่อเรื่อ แต่นายกุหลาบมาต่อเติม
 เองตามวิสัย อาศัยที่บุคคลผู้นี้ใส่ใจในทางโบราณคดีอยู่ ย่อมได้อ่านพระราชพงศาวดารมามาก
 อาจจดจำชื่อเรื่อ "ทองปลิว" ได้ จึงนำไปดัดแปลงเล็กน้อย แล้วเสริมเข้าไปในเรื่องจริง
 ด้วยเหตุผลต่าง ๆ ดังกล่าว ผู้เขียนคาดคะเนว่า เรื่องประวัติของสุนทรภู
 ่ตามคำบอกเล่าของนายกุหลาบในตอนี้ น่าจะมีมูลความจริงอยู่มากน้อย

12. ตรงกับคำบอกเล่าของนายกุหลาบว่า เมื่อสุนทรภู่ออกบวชแล้ว ได้จำพรรษา
 อยู่วัดราชบูรณะก่อน (สังเวชนิภรณ์, 2511 : 7 - 8)

13. อธิกรณ์ : เหตุ, คดี, โทษ, เรื่องราว (ราชบัณฑิตยสถาน, 2513 : 984)

14. บัพพเวนิยกรรม : กรรมที่สงฆ์ทำแก่งกิจที่พึงทำไว้, พิธีขับไล่บุคคลที่พึงขับไล่
 (ราชบัณฑิตยสถาน, 2513 : 984)

15. เนื้อเรื่อง ความดีจันทราคม มีอยู่ว่า เมื่อพระเจ้าพรหมทัตกษัตริย์เมืองพาราณสี
 สวรรคต พระราชโอรสพระชนม-7 พรรษา พระนามว่า อาทาสุมกุมาร ขึ้นครองราชย์
 สืบต่อไป เมื่อมาตยผู้หนึ่งชื่อ ความดีจันทราคมณ์ ก็ว่าตนชราแล้วไม่ควรรับราชการสืบต่อไป
 จึงได้ออกไปพำนักนอกเมือง ในเวลาพำนักยังมีโรคจากเพื่อนไปโดนา อยู่มาวันหนึ่งโรคเกิด
 หายไป เจ้าทองจึงกล่าวหาว่า ความดีจันทราคมณ์ ยังมีใจส่งโคคืน ทั้ง ๆ ที่รู้อยู่ว่า
 ความดีจันทราคมณ์นำโคมาส่งคืนแล้ว ความดีจันทราคมณ์ถูกเจ้าของโคคุมตัวไปฟ้องกษัตริย์
 ระหว่างทางได้แวะพักรับประทานอาหารที่บ้านเพื่อนของชายเจ้าของโค ภรรยาเจ้าของบ้าน
 เกิดอุบัติเหตุแทงบุตรในครรภ์ระหว่างเตรียมอาหารให้แก่ของสามี สามีนางก็เป็นโจทก์กล่าวหา
 ว่า ความดีจันทราคมณ์ทำร้ายภรรยาของตนแทงบุตร โจทก์ทั้งสองกุมพราหมณ์เคราะห์ร้ายเดินทาง
 ก่อมา พบชายเลี้ยงม้าผู้หนึ่งขอให้ความดีจันทราคมณ์ช่วยล้างม้าของตนที่กำลังเคล็ดหนี แล้วยุความดีจันท
 ราคมณ์ถูกขาม้าหัก เลยมีโจทก์เพิ่มขึ้นอีกรายหนึ่ง ด้วยความทุกข์ใจ พราหมณ์จึงได้ออกอุบาย

เสี่ยงไปกระโดดหน้าผาหวังจะฆ่าตัวตาย ` แต่กลับตกลงมาถูกชายตัดไม้ผู้หนึ่งถึงแก่ความตาย
 ลูกชายของผู้ตายจึงเป็นโจทก์กล่าวโทษความผิดจันท ` ระหว่างที่โจทก์และจำเลยเดินทางต่อไป
 ได้มีผู้ส่งความผิดจันทไปกราบทูลปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับคนให้กษัตริย์ทรงช่วยวินิจฉัย รวมทั้งสิ้น
 10 ร่ายด้วยกัน ซึ่งอาทาสุมกุมารหรือพระเจ้าอาทาสุมราชทรงเฉลยปัญหาทั้งหมดได้ถูกต้อง
 บางปัญหาก็บ่งบอกแหล่งโชคลาภให้ความผิดจันท ` ครั้นเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงตัดสินคดีของความผิดจันท
 ให้ทรงใช้พระปรีชาสามารถไต่สวนและตัดสินความจนโจทก์ทั้งสี่ไม่อาจจิตใจเอาความได้ ทั้งยัง
 ต้องให้ทรัพย์สินแก่ความผิดจันทเป็นสินน้ำใจมิให้เอาความกับคนอื่นอีกด้วย พระราชนิเคราะห์ร้ายจึง
 กลับมีฐานะมั่งคั่งและได้กลับมาอยู่ที่วังกษัตริย์พระราชทานเป็นสุขสบายเหมือนเดิม (ปุ๋ย แสงฉาย,
 2500 : 18 – 26)

16. นายกุหลาบเล่าว่า กรมหมื่นอัปสรสุตาเทพ ทรงรับสั่งอาราธนาให้สุนทรภู่
 ไปอยู่วัดเทพธิดา และถวายเงินเดือน เดือนละหนึ่งชั่ง เป็นค่าแต่งหนังสือเรื่อง พระอภัยมณี
 ถวาย (สังเวชน ภูระหงษ์, 2511 : 7 – 8)

บทที่ 4

บุคลิกภาพของสุนทรภู์

จากประวัติของสุนทรภู์ซึ่งเปิดเผยการดำเนินชีวิตและพฤติกรรมของสุนทรภู์ ตลอดจน กวีนิพนธ์ที่เปรียบเสมือนอัตชีวประวัติของสุนทรภู์ นับเป็นข้อมูลที่แสดงให้เห็นบุคลิกภาพของสุนทรภู์ ทั้งในแง่ของ กานิยม ทศนคติ และอุปนิสัย กับทั้งในแง่ของการปรับตัว ดังต่อไปนี้

กานิยม ทศนคติ อุปนิสัย ที่เด่นชัดของสุนทรภู์

ความมีนิสัยเจ้าชู้

ในกวีนิพนธ์ที่สุนทรภู์เล่าถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ในชีวิตของตนนั้น มีความคร่ำครวญถึงสตรีหลายคนหลายคนด้วยกัน ทั้งที่เอียนามและไม่เอียนาม ลักษณะการคร่ำครวญก็มีทั้งการกล่าวอ้างความสัมพันธ์ การทักท้อ หรือการแสดงความอาลัยถึง

กรมหมื่นพิทยาลงกรณทรงอธิบายว่า แก่นสำคัญของกวีนิพนธ์ประเภทนิราศ คือ การคร่ำครวญถึงหญิงที่รักซึ่งต้องพลัดพรากกัน หญิงที่กวีคร่ำครวญถึงในนิราศ อาจไม่มีตัวตนจริง แต่กวีสร้างขึ้นมาจากจินตนาการและคร่ำครวญถึงตามธรรมเนียมนิยมของการแต่งนิราศ

(ม.จ. จันทรจิราภู่ รัชนี้, 2499 : 187 - 189) จึงเป็นที่น่าสงสัยว่า นางในนิราศของสุนทรภู์จะมีตัวตนหรือไม่ ถ้าพิจารณาบทกลอนที่สุนทรภู์กล่าวใน นิราศภูเขาทอง และ ร่ำพันพิลาป ต่อไปนี้ ก็ดูเหมือนว่าการคร่ำครวญถึงสตรีในนิราศของสุนทรภู์จะเป็นเพียงการสมมติขึ้นเท่านั้น

ไซ้จะมีที่รักสมครมาก
ซึ่งครวญคร่ำทำที่พิริพไร

แรมนิราศร้างมิตรพิสมัย
ตามวิสัยกาพย์กลอนแต่ก่อนมา

เหมือนแม่ครัวครัวแกงพะแนงผัก
อันพริกไทยใบผักชีเหมือนสีกา

สารพัดเพี้ยนจนังเครื่องมังสา
ต้องโรยหน้าเสียสักหน่อยร่อยใจ

ได้ครวญคร่ำว่าเรื่องเป็นเครื่องสูง
ทั้งสาวแก่แม่ลูกอ่อนลาวมอญไทย
พระภูไทแก่งแก่งกล่าวสาวสาวเอ๋ย
นักเลงกลอนนอนฝันเป็นสันดาน

พอพยุงบกย่องให้มองใส
เด็กผู้ใหญ่อย่าเฉลียวว่าเกี้ยวพาน
อย่าถือเลยเคยเจนเหมือนเหลนหลาน
เคยเขียนอ่านอคิใจมีใครฟัง

แม้สุนทรภู่จะกล่าวออกตัวดังนี้ แต่ก็เห็นได้ว่า หญิงบางคนที่สุนทรภู่ครวญถึงในนิราศ เป็นผู้มิชอบพาทอยู่ในชีวิตของสุนทรภู่อย่างแน่นอน กล่าวคือ เรื่องราวเกือบทั้งหมดของจันและนิม กรรยาของสุนทรภู่เก็บความได้จากนิราศของสุนทรภู่ นอกจากนี้ยังมีหญิงหลายคนที่สุนทรภู่กล่าวถึง หลายครั้งในนิราศต่างเรื่องกัน การกล่าวอ้างถึงความสัมพันธ์ต่อหญิงแต่ละคนก็มีเนื้อความ คงเส้นคงวา เหล่านี้แสดงให้เห็นว่า นางในนิราศหลายคนของสุนทรภู่มีตัวตนจริง และการ ที่สุนทรภู่พัวพันฉันท์ธุสาวกับสตรีหลายคนดังที่เปิดเผยไว้ในนิราศ ก็นับเป็นพฤติกรรมที่แสดงถึง อุปนิสัยแก่นซึ้งของสุนทรภู่ประการหนึ่ง คือ ความมีนิสัยเจ้าชู้

สุนทรภู่ก็รู้ตัวดีถึงอุปนิสัยสำคัญของตนในข้อนี้ ดังที่กล่าวใน โคลงนิราศสุพรรณ ว่า

ลูกเอ๋ยเคยเช่นนี้
สาวเพ่งเล็งหลบสาว
ปะเป็นเช่นพ่อคราว
ค้ายราบลาไม่แคล้ว

ขุนขาว ✓
สิ้นแล้ว
ครึ่งหนุ่ม ชุ่มฉา
คลาคล้านาที

ความเจ้าชู้ในอุปนิสัย กับทั้งความมีชื่อเสียงในการบทกลอนซึ่งคงทำให้เหล่าสตรีนิยม ชมชอบสุนทรภู่อยู่มาก จึงปรากฏว่าสุนทรภู่ได้มีความสัมพันธ์ฉันท์ธุสาวกับหญิงหลายคนตั้งแต่ รุ่งหนุ่ม ดังที่สุนทรภู่กล่าวถึงใน โคลงนิราศสุพรรณ ว่า

วัดปะขาวครวรุ่ง	เรียนเขียน
ทำสูตรสอนเสมียน	สมคน้อย
เดินระวางระวังเวียน	หว่างวัด ปะขาวเอย
เคยขึ้นกลิ้งกลิ้งสร้อย	สวาทหางกลางสวน
เห็นเรือนเพื่อนรักร้าง	แรมโรย
โอดอาดูรโคย	ทวนควย
ดูสวนป่วนจิตโหย	หาคอก สร้อยเอย
แลลับกลับชาคิมว	ไม่ได้ไถลกราย

สวนหลวงแลสร้างล้วน	พฤษา
เคยเสด็จวังหลังมา	เมื่อน้อย
ข้าหลวงเล่นมิดดา	ต้องอยู่ โยงเอย
เห็นแต่พลับกับสร้อย	ซ่อนซุ่มคลุมโปง

ครั้งเมื่อสุนทรภู่เดินทางไปเมืองแกลง ในระหว่างที่สุนทรภู่ป่วยอยู่ที่นั่น มีหญิง ชื่อ ม่วง และ คำ มาช่วยพยาบาล หญิงทั้งสองคนนี้ สุนทรภู่อ้างว่าเป็นหลาน กังเลาไว้ใน นิราศเมืองแกลง ว่า

ทุกเช้าเย็นเห็นแต่หลานที่บ้านกร่า	ม่วงกับคำกลอยจิตขมิษฐา
เห็นเจี๊ยะคนกวักพันช่วยฝนยา	ตามประสาชื่อตรงเป็นวงศ์วาน
พอสุนทรภู่หายป่วย ม่วงกับคำก็มีเรื่องโกรธเคืองกัน	
ครั้นหายเจ็บเก็บคอกไม้มาให้บ้าง	กลับระคายเคืองซ้องกันสองหลาน
จะว่ากล่าวน้าวโน้มนะโถมลาน	ไม่สมานสโสมสรเหมือนก่อนมา
ก็จนจิตคิดเห็นว่าเป็นเคราะห์	จึงจำเพาะหึงหวงพวงบุปผา

แม้สุนทรภู่จะบอกว่าคนทั้งสองเป็นหลาน แต่กลับใช้สรรพนามแทนตนกับม่วงและคำว่า "พี่" ในถ้อยคำที่สุนทรภู่บอกว่าได้เขียนสั่งลาม่วงและคำไว้ก่อนจากไป ดังนี้

จึงพากเพียรเขียนคำเป็นสำคัญ

อย่าเศร้าสลดคอยพิ้อปีหน้า

ไมทิ้งขว้างทางให้เจ้าไถ่อาช

ให้สองขวัญเนตรนางไวต่างกาย

จึงจะมาทำขวัญเหมือนมันหมาย

จงครองกายแก้วตาอย่าอาวรณ์

อีกทั้งเนื้อความและถ้อยคำบางคำในบทกลอนข้างต้นยังมีนัยให้เข้าใจว่า สุนทรภู่จะมีความสัมพันธ์อันดีกับหญิงทั้งสอง หรือกับคนใดคนหนึ่ง และการที่มุ่งและคำชักเคื้องกันตามที่สุนทรภู่เล่า คงเนื่องจากหึงหวงกัน

หญิงที่มีบทบาทสำคัญในชีวิตของสุนทรภู่คนหนึ่ง คือ แม่จัน ภรรยาคนแรกของสุนทรภู่ และดูเหมือนว่า แม่จันผู้นี้จะมีบทบาทในนิราศของสุนทรภู่มากกว่าสตรีอื่น ๆ ด้วย ใน นิราศเมืองแกลง และ นิราศพระบาท สุนทรภู่คราวถึงแม่จันอย่างเป็นนางในนิราศเพียงคนเดียว เรื่องแรกในฐานะคนรัก และเรื่องหลังในฐานะภรรยา และถึงแม้ว่าหลังจากที่สุนทรภู่หย่าร้างกับแม่จันแล้ว จะมีความสัมพันธ์กับสตรีอีกหลายต่อหลายคน แต่สุนทรภู่ก็ยังคราวถึงแม่จันในนิราศเกือบทุกเรื่อง ความที่กล่าวถึงมีทั้งแสดงความอาลัยอาวรณ์ ระลึกถึงความหลัง ประชดประชัน และตัดพ้อ ดังที่กล่าวถึง ใน นิราศเมืองเพชร เมื่อสุนทรภู่ไปดำเินหาหลวง และหวนระลึกถึงเหตุการณ์ครั้งที่ตนพาแม่จันมาหลบซ่อน ณ ถ้ำนั้น

ยังรินรินกลืนกลืนจันทนกระแจะ

เหลือรำลึกนึกน่าน้ำตากระเด็น

มาเห็นถ้ำน้ำตาลงพรากพราก

จะไปเรือนเยื่อเยียมก็เจียมใจ

อันถ้ำนี้มีมนุษย์หยุดกินน้ำ

เขาช่วยเหลือว่าเขาไม่ล่อลวง

เหมือนจะแนะนำจิตใจให้คิดเห็น

โอ้จำเป็นเป็นกรรมจึงจำไกล

แต่เพื่อนยากยังไม่เห็นว่าเป็นไฉน

ขอสิ่งไว้เถิดถ้ำที่ข้าหวง

มิใช่ถ้ำของอิเหนาถ้ำเขาหลวง

แต่เขาหวงเขาห้ามต้องขามใจ

ใน โคลงนิราศสุพรรณ อันเป็นกวีนิพนธ์เรื่องที่สุนทรภู่กล่าวถึงหญิงที่ตนเคยรักก็ใคร่ผูกพันมากยิ่งขึ้นกว่านิราศเรื่องอื่น ๆ ก็ได้กล่าวถึงแม่จันมากยิ่งขึ้นกว่าสตรีใด ๆ ดังนี้

ยลยำนบ้านบุต้ง
 ชุกคึกเคยชมจัน
 ยามยากหากบันกัน
 มีคูรูขึ้นหน้า
 เสียคายสาวสวาทไอ้
 รักพี่มีโทษกรรม
 จำจากพรากพลัดสมร
 เสียบุชคุทรวงต้อง
 เคราะห์กรรมจำห่วงน้อง
 หวนนึกคึกเคยวอน
 คึกไว้มองห่างจร
 หากจิตมิตรหลายหน้า
 เคื่อนตกนกร้องเร่ง
 เยี่ยมยอกยุคนทรวง
 เคือนคืบลับโลกคง
 จันพี่น้องลับหน้า

จันคั่นผลห่ามให้
 แผลงภู่วะเวียนคอม
 เพียงพี่ที่สุกสนอม
 พ้องชื่อรื้อเสียวเศร้า

คีชัน
 แจ่มฟ้า
 กินชีก ฉลิกแฉ
 นุชปลื้มลิ้มเคิม
 อารวณ
 กับน้อง
 เสมอชีพ เรียมเอย
 แดกฟ้าผ่าสลาย
 ห้องนอน
 ค่อนว่า
 ห่อนจาก
 ล่าน้องหมองหมาง
 สุรียง
 ส่องฟ้า
 คื่นขึ้น อิกเอย
 นับสิ้นคินสวรรค

หวนหอม
 ไต่เกล้า
 เสน่ห์แจ่ม จันทรเอย
 โศกร้างห่างจัน

ทางเปลี่ยวเปลี่ยวสองข้าง
 ย่อมย่านบ้านกระจันจันทร์
 เจียบเหงาเปล่าทรวงกระสัน
 จันอื่นขึ้นแก้หน้า

เชตคัน
 กระจำงฟ้า
 โศกสะอื้น ออกเอย
 ไข่นื้อเจือจัน

ล่องทางบางบ้านศรี -
 แปรชื่อคือจันทร์จร
 เรือนตั้งฝั่งสาคร
 บ้านไร่ไครหนอแกล้ง

คีธร
 แฉ่มแจ้ง
 คนเจียบ เสียบแฮ
 กล่าวอ้างอย่างจัน

ในนิราศเรื่องเดียวกันนี้ มีโคลงบางบทที่สุนทรภู่มิได้เอ่ยชื่อสตรีที่คราวถึง แต่เมื่อ
 พิจารณาความกวีเหมือนว่าจะเป็นความคราวถึงแม่จัน

ท่าซางหว่างค่ายล้อม
 ครึ่งพระโกศโปรดประทาน
 เคยอยู่คู่สภาราญ
 เห็นแต่ที่มีไค้
 วังหลังครึ่งหนุ่มหน้า
 เคยอยู่คู่ขึ้นเขย
 บามันที่เคยเคย
 ต่างขึ้นอื่นแอบเคล้า

แหล่งสถาน
 ที่ให้
 ร่วมเหี้ย เจ้าเอย
 พบน้องครองสงวน
 เจ้าเอย
 คำเช้า
 ลืมพัศตร์ พี่เอย
 คลาคแคล้วแล้วหนอ

เมื่อครั้งสุนทรภู่เดินทางไปเมืองแกลง สุนทรภู่ได้นำผ้าแพรคำที่แม่จันให้ไว้ไปถวาย
 กังที่บอกไว้ใน นิราศเมืองแกลง ว่า

เสียดายนักภคินี เจ้าพี่เอย
 มายากเย็นเห็นผ้าแพรคำ

ยังขึ้นเขยชมชิมไม่อืมนหน้า
 ไค้หมกร่าอยู่กับกายไม่วายตรอม

และ

พี่จากไปได้แต่รักมาฝากน้อง

พอเป็นคำฝ้ายหอมที่ชมแทน

มากกว่าของอื่นอันสักหมื่นแสน

อย่าเคืองแค้นเลยที่ดินไม่ทันลา

ใน นิราศภูเขาทอง และ โคลงนิราศสุพรรณ มีเนื้อความซึ่งดูเหมือนจะเป็นการ
คร่ำครวญเกี่ยวกับผ้าแพรคำที่แม่จันทน์ให้ไว้แต่ครั้งยังมีสัมพันธ์รักต่อกัน

โอ้รินรินกลิ่นคอกไม้ใกล้คงคา

เห็นโคกใหญ่ใกล้น้ำระกำแผง

เหมือนโคกพีที่ระกำก้ำข้าเจือ

เหมือนกลิ่นผ้าแพรคำร่ำมะเกลือ

ทั้งรักแฉงแฉมสวาทประหลาดเหลือ

เพราะรักเรือแรมสวาทมาคลาคลาย

คงมะเกลือเหลือคณาล้า

เล่ห์หม่อมหม่อมมะเกลือ

ใจหม่อมหม่อมเหมือนเกลือ

คำเพือกเปลือกแก่นไสร

คำเหลือ

กระแจะให้

กลิ่นร่ำ คำเอ๋ย

สิ้นต้นผลคำ

บรรดานางในนิราศที่สุนทรภู่อ่านนามทั้งหมด สุนทรภู่มิเคยกล่าวว่ามิใคร่ดัดสัมพันธ์
กับคนแล้วไปมีคู่ใหม่เลย นอกจากแม่จันทน์ ดังนั้น บทกลอนต่อไปนี้ ใน นิราศเมืองเพชร
และ นิราศพระประทุม คงเป็นความที่สุนทรภู่อ่านเปรียบเปรยแม่จันทน์มากกว่าที่จะกล่าวถึงหญิงอื่น

แม่น้เคียงนี้มีหญิงไม่ทิ้งตัว

โอ้อาลัยใจอย่างนางแมงดา

ถึงรูปชั่วฉินจะรักให้หนักหนา

แต่ท่อน้ำในมนุษย์เห็นสุกแล

อึ่งหนึ่งทั้งสัจย์เรดักซาก

ข้างนอกนวลส่วนข้างในใจสุคา

ถึงรูปชั่วตัวคำระยำยาก

ถึงปากแหงแฉงคอกไม้ทอดทิ้ง

ถึงเนื้อน้ำธรรมชาติไม่ปรารณา

เหมือนปลาร้าร้ายกาจจุจากจริง

รู้รักปากรักหน้าประสาหญิง

จะรักยิ่งยอกรักให้หนักครัน

นางในนิราศของสุนทรภู่อีกนางหนึ่ง คือ แม่จันทน์ ผู้เป็นภรรยาอีกคนหนึ่งของสุนทรภู่อีก
ทั้งสองมีบุตรด้วยกันคนหนึ่ง คือ ทาบ แม่จันทน์จะสิ้นชีวิตเมื่อใดไม่มีหลักฐานที่แน่ชัด มีความที่
สุนทรภู่อธิบายถึงแม่จันทน์ ใน โคลงนิราศสุพรรณ ว่า

บางกรวยกรวคน้ำแม่
 ส่นิมุขนิพพาน
 จำจากพรากพลัดสถาน
 เห็นแต่คลองน้องแล้ว

บุญทาน
 ผ่องแผ้ว
 ทั้งพี่ หนีเอย
 คลาดเคลื่อนเคื่อนี้

และใน นิราศพระประทุม

เห็นคลองขวางบางกรวยระหวายจิต
 เคยร่วมสุขทุกขร่อนแต่ก่อนมา
 แรกก่อนกรรมทำสัจให้พลัดพราก
 เคยไปมาหาน้องในคลองนี้
 สงสารบุตรสุดเฝ้าทั่วเช้าค่ำ
 เข้มมองคลองบ้าน कुमारคา
 ยิ่งตรอมตรึงคึกคั่นสะอื้นอัน
 เหมือนนีน้องร้องเรียกสำเหนียกนาน

ไม่ลืมคึกนีน้อยละห้อยหา
 โอ้อสันอายุเจ้าได้เก่าปี
 จึงจำจากนีน้องให้หมองศรี
 เห็นแต่ที่ทองคลองน้องน้ำตา
 ค้วยเป็นกำพรวแม่ชะเง้งหา
 เชื้อน้ำตาโถมซาบลงกราบกราน
 จนไถ่ขึ้นเอื้อนเอกวิเวกวาน
 เจียนจะชานหลงแลชะเง้งคอย

โอ้อเอ็นดูหนูตาบจะกราบกับ
 ขึ้นห่มพระอธิฐานให้มารคา
 แม้นยังอยู่คู่เขยไม่เลยละ
 โอ้อชาตินี้มีกรรมจึงจำเป็น
 กราบพระเจ้าเฝ้าจิตคึกสังเวช
 สารพัดคึกซาครุฬหลากใจ

เปลื้องผ้าหม่นอบบนบจบเกศา
 พลอยน้ำตาตกพรากเพราะยากเย็น
 มาไหว้พระก็จะพามาให้เห็น
 มาแสนเชิญขาคมิตรสนิทใน
 โอน้ำเนตรเอ๋ยกลืนก็ขึ้นไหล
 ตักอาลัยตักสวาทไม่ขาดความ

ในนิราศเรื่องเดียวกันนี้ สุนทรภู่คร่ำครวญถึงหญิงซึ่งสิ้นชีวิตไปแล้วผู้หนึ่ง มิได้ระบุชื่อ
 ความที่ครวญแสดงว่าสุนทรภู่เคยมีความสัมพันธ์กับหญิงนั้นจนมีภรรยา หญิงผู้นี้จะเป็นแม่นม
 หรือคนอื่น ไม่ทราบแน่ชัด ลักษณะที่เด่นของหญิงผู้นี้คนหนึ่ง คือ มีไผ่ที่ริมฝีปาก

โอดคิดอื่นหมื่นแสนไม่แมนเหมือน
 สักเสียงเที่ยงคืนเคยขึ้นเขย
 จวนจะหลับกลับฝันว่าขวัญอ่อน
 พี่เคยเห็นเช่นเคยเขยฉันใด
 พอฟื้นกายหายรูปให้รูบ่วง
 ยังมีคนอุ้นจิตไม่มิดเพื่อน
 ยังเหลือแต่แพรสีที่พี่ห่ม
 แม้นโถมงามตามมาจะพาจร
 โอ้ยามสามยามจากเคยฝากรัก
 มาดูยชาควาสนาน้ำตานอง

โอดคิดไปใจหายเสียคายนัก
 มาวาววางกลางชาติถึงชาครอน
 ยังเหลือแต่แพรชมพูของคู่ขึ้น
 พี่ยอมเหลือองเปลื้องปลกสู่อ้อม
 กับแหวนนางค่างหน้าบูชาพระ
 ได้บรรจงทรงเครื่องให้เรื่องรอง

หญิงที่มีสัมพันธ์กับสุนทรภู่อ่านางงน คือ หญิงที่ชื่อ จี๊ว สุนทรภู่อ่านางงนถึงหญิงผู้นี้
 เป็นครั้งแรก ใน นิราศวัดเจ้าฟ้า ว่า

ถึงบ้านจี๊วจี๊วค้นแต่พันหนาม
 เมื่อแลพบหลบพักตร์ลักขำเลื่อง
 มาลั่นนวลทวนให้เห็นไม้จี๊ว
 เพราะเสียรักหนักหน่วงนำทรวงโถม

ที่ร่วมเรือนร่วมเตียงเคียงแขนง
 เมื่อไรเลยจะกินมาขึ้นใจ
 แนนอะอ่อนอุ้นจิตพิสมัย
 จนชั้นไผ่ที่ริมปากไม่ยากเพื่อน
 ก่าสรคทรวงเสียใจใครจะเหมือน
 มาเป็นเพื่อนทุกซีกเมื่อจากจร
 ขึ้นประหมจะถวายเป็นให้สายสมร
 เมื่อขวัญอ่อนขึ้นไปชมประหมทอง
 ใค้พุ่มพักแฝงเฝ้าเป็นเจ้าของ
 มิไค้น้องแนบเขยเหมือนเคยเคียง

ที่เคยรักเคยเคียงเคยเรียงหมอน
 ให้ทุกซีกอรนรว่าระกำตรอม
 ทุกคำคืนเคยชมไค้หม่อม
 เอาคลุมหอมห่มหม่อมประหมทอง
 สาธุสะถึงเขาผู้เจ้าของ
 เหมือนรูปทองธรรมชาติสะอาคตา

ไม่ออกงามเหมือนแม่จี๊วที่ผิวเหลือง
 อุปลคเปลื้องเปล่งปลั่งกำลังโลม
 เสียคายผิวพักตร์ผ่องจะหมองโฉม
 ใครจะโลมเสียมรสช่วยชกเชื้อ

และ

จนดึกคืนขึ้นเรื่อยเรื่อยเรื่อยฉิว

แน่นจิ้งจางนามจิ้งเหลนนี้ยาว

ใน โคลงนิราศสุพรรณ กล่าวถึงหญิงชื่อจิ้งอีก
ระหว่างสุนทรภู์กับหญิงผู้นี้จะเป็นการนิยตศีลธรรม

บางสะแกแลสล่างจิ้ง

เรียงยั้งกังฉัตรฉาย

จิ้งไม่ใช่จิ้งสาย

จิ้งที่แน่นน้อย

ยามยลคั่นจิ้งป่า

นึกบาปวามวัชหวาม

คงจะปะจิ้งทรม

จิ้งกับพีมีแคล้ว

หนาวคอกจิ้งจิ้งตันให้คนหนาว

จะอุ้นรารวมแนบนิ่งแอบอิง

มีความเป็นท่านองว่า ความสัมพันธ์

ทิวราย

แซมซ้อย

สวาทเซน เห็นเอย

นึกหน้าอาลัย

หนาหนาม

วุ่นแล้ว

สวาทเมื่อ ม้วยแฮ

ขึ้นจิ้งลิวสูง

และ ใน นิราศพระประทุม สุนทรภู์ยังกล่าวเป็นความนัยที่ชวนให้เข้าใจว่า
ความสัมพันธ์ของสุนทรภู์กับหญิงชื่อจิ้งนี้คงเป็นไปอย่างช่อนเรือน

ถึงแขวงแควแลลิวชื่อจิ้งราย

งามเสี่ยมเอี่ยมอ้อมเมื่อพริ้มพักตร์

แสนสุภาพกราบกับประนมบัว

ถึงย่านน้ำสาประทวนรำจวนจิต

ไปสอบโถมโถมจนที่เมฆบัง

นิราศเรื่องนี้ ยังกล่าวถึงจิ้งอีกสองแห่ง คือ

น้ำค้างพรหมสมเรื่อยเรื่อยเรื่อยริว

เกสรจิ้งปลิวพ้ามายาใจ

โอ้จิ้งป่าพาหนาวเมื่อคราวยาก

ละอุนอายออกความเหมือนนามจิ้ง

ดูน่ารักเรือนผกัสมณี

เหมือนโฉมจิ้งจางรากับชาววัง

เหมือนใจคิดทวนทบทลบล้าง

เปรียบเหมือนนั่งแอบอุ้มทุกท่มโมง

หนาวคอกจิ้งจิ้งออกคอกไสว

ให้ทราบในทรวงซ้าสู่กล้ากลิ่น

สุดจะฝากแผงหน้าไม้ผ่าฝัน

แม้จ้าวเป็นเชนงานเมื่อวานขึ้น
ไอ้คูเคื่อนเหมือนไคยลวิมลพัทธร
กระจำแจ่งแสงจันทร์ยั้งรัญจวน

เห็นไรไรไม้จ้าวละล้าเมฆ
สูงสันโคมโศกสุกจึงครุฑา
เห็นไม้งามนามไม้อาลัยมิตร
นิมพลีปลืออันเกสรปลิว

จะชูขึ้นช่วยหนาวเมื่อคราวครวญ
ไม่ลืมรักอุปงามทรมสงวน
คะนึ่งนวนนึ่งนอนอ่อนกำลัง

กัณฉัตรเนกชื่นชุ่มพุ่มพฤษภา
เชอแอบอาศัยสถานพินานจ้าว
รำคาญคึกเขินขวยระหวะหวี
มาริ้วริ้วรื่นรื่นชื่นชื่นใจ

ใน นิราศวัดเจ้าฟ้า นั้น สุนทรภู่กล่าวถึงหญิงหลายคน ด้วยความที่มีนัยแสดงถึง
ความรัก ความผูกพันที่สุนทรภู่มิใช่อหญิงเหล่านั้น ในจำนวนนี้ มีหญิงคนหนึ่ง ชื่อ แดง

ถึงโพแกงกิดถึงแดงที่แจ่งจัก
แม่นลอยฟ้ามายาเกี่ยวนี้ที่ในเรือ

ดูนารักรสชาติประหลาดเหลือ
จะฉีกเนื้อนั่งกลืนให้ชื่นใจ

หญิงอีกคนหนึ่ง ชื่อ อิน

ถึงเกาะเรียงเคียงคลองเป็นสองแยก
ไค้นางห้ามงามพร้อมชื่อหม่อมอิน
หวังถวิลอินน้องละอองเอี่ยม
จะหายศอศสัพพายาม

ป่าละแวกวังราชประพาสสินธุ์
จึงตั้งถิ่นที่เพราะเสนานาม
แสนเสงี่ยมงามพร้อมเหมือนหม่อมห้าม
คงจะงามพัทธรพร้อมเหมือนหม่อมอิน

หญิงที่สุนทรภู่อกล่าวในบทกลอนข้างต้นนี้ บางทีอาจเป็นคน ๆ เดียวกับที่สุนทรภู่อกล่าวถึง

ใน นิราศเมืองเพชร ดังต่อไปนี้

ที่ไทนไทนไมตรียังคี่สิ้น
ช่างตักตักวิชาคึกคึกไม่เมตตา

แว่นแคว้นวัคเฑศของเชษฐา
พอเห็นหน้าน้องก็เบือนเหมือนไม่เคย

ดูเหมือนว่า นางในนิราศคนหนึ่งของสุนทรภู่อจะมีชื่อว่า แก้ว ด้วยมีความที่สุนทรภู่อครวญ

ใน นิราศวัดเจ้าฟ้า ว่า

ตลาดแก้วแล้วแก้วสวนส้าง

แม่นชายแก้วแวไฟฟ้าที่อ้าย

ประทับเรือนเหมือนหนึ่งเพชรสำเสร็จแล้ว

ไม่เหมือนนิกรกรีกคราน้ำตานอง

เป็นชื่ออ่างออกนามตามวิสัย

จะชื่อไสบนสำลีประชีรวง

ถนอมแก้วกลอยใจมิให้หมอง

เห็นแต่นองหนูแนบแอบอุรา

ใน โคลงนิราศสุพรรณ

บางบัวบุ้งบัวแก้ว

แก้วเนตรเชษฐาชรา

ถือบวชกรวดน้ำพา

ชาตินี้พี่แคล้ว

กานดา

ร้างแล้ว

พบชาติอื่นเอย

ตลาดค้ำห่างสมร

ตลาดแก้วแถวถิ่นจระเข้

คลังตลอดแถวหนาม

แก้วอื่นหมิ่นแสนทราม

รักแต่แก้วแวไฟฟ้า

คนขาม

สนับทึบ

ผู้สละ ปละเอย

จะเฝ้าเกล้าถนอม

และ ใน นิราศพระประทม

ถึงบางแก้วแก้วอื่นสักหมิ่นแสน

ดูรูปนางบางแก้วไม่แผ้วตา

หรืออีกนัยหนึ่ง สุนทรภู่อาจใช้คำว่า "แก้ว" เป็นคำแทนชื่อหญิงคนรักคนใดคนหนึ่ง

ไม่เหมือนแม่นแก้วเนตรของเชษฐา

ไม่เหมือนหน้าน้องแก้วที่แคล้วกัน

ก็อาจเป็นได้

หญิงที่สุนทรภู่อ้างถึงบ่อยครั้งอีกคนหนึ่ง นัยว่าเป็นสตรีสูงศักดิ์ ที่สุนทรภู่อเรียกว่า "มณฑาทิพย์" ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นนามสมมติ สุนทรภู่อ้างถึงสตรีผู้นี้ ใน นิราศวัดเจ้าฟ้า ว่า

เสียกายดวงพวงมณฑาทิพย์

เพราะห่วงพุ่มกุหลาบไม่บินไป

เห็นลิบลับแลชวนให้หวานโหย

จะร่วงโรยรสสิ้นกลิ่นผกา

ความต่อไป ใน นิราศวัดเจ้าฟ้า ชวนให้เข้าใจว่า สุนทรภูเฝ้าบอกความในใจไปถึง
หญิงผู้มีนามสมมติว่า "มณฑาทิพย์" ผู้นี้

ถึงวัดเขียนเหมือนหนึ่งเพียรเขียนอักษร กลกลอนกล่าวกล่อมถนอมโฉม
เคชะชักรักลักลอบลอบประโลม ขอให้แนมน้อมจิตสนิทใน

นารีไควรักร้อยาหนักหน่วง จะโรยร่วงรกริ้วแห่งเพียวหาย
ที่เมศตาอยู่ก็อยากจะฝากกาย อย่างหมื่นชายเจริญศรีให้ลึกซึ้ง
เหมือนภูมรินบินหาซึ่งสาโรช ถึงร้อยโยชน์แย้มกลิ่นคงบินถึง
แต่คอกไม้ไผ่ท้าวในคาวคิงส์ ไม่พ้นซึ่งพวกหมู่แมลงภู่ม
เช่นกระต่ายกายสีหินนั้นฝึกเพื่อน ขึ้นแต้มเคียนไค้จนจิตสนิทสนม
เสน่หาอาลัยไฉนนิม จะใคร่ชมเช่นกระต่ายไม่วายตรอม
แต่เกรงเหมือนเคียนแรมไม่แจ่มแจ้ง สุกจะแผงผากเงาเฝ้าถนอม
ขอเคชะจะไค้พึงให้ถึงจอม ขอให้แนมน้อมสวาทอย่าคลาดคลา
ไม่เคลื่อนคลายหน่ายแค้นจะแผงเฝ้า ให้เหมือนเงาตามดึกขนิษฐา
ทุกคำคืนขึ้นชุ่มพุ่มผกา มีให้แก้วแววตาอนาทร
มณฑาทิพกลีบบานตระการกลิ่น ภูมรินหรือจะร้างห่างเกสร
จงทราบความคามใจอาลัยวอน เคชะกลอนกล่าวลอบให้ตอบคำ
จะคอยฟังคังคอยสอยสวาท แม้นเหมือนมากหมายจะชิมให้อิ่มหนา
ถ้าครั้งนี้มีไค้เียนยังเอื้อนอา จะต้องคร่ำคร่าเปล่าแล้วเราเอย

และไค้กล่าวถึงหญิงผู้นี้อีกครั้งหนึ่ง ใน นิราศพระประทุม มีความแสดงว่า เวลานั้น
หญิงผู้นี้สิ้นชีวิตไปแล้ว

ทั้งแก้วเนตร เกสรามณฑาทิพย์ จงลอยลึบล่วงถึงสรวงสวรรค์
จะเกิดไหนไค้อยู่คู่ชีวัน อย่างมีอันคราเป็นเหมือนเช่นนี้

ความข้างต้นนี้ สุนทรภู่อาจหมายถึง "มณฑาทิพย์" เพียงคนเดียว หรืออาจหมายถึงหญิง ชื่อ แก้ว และ เกสร หรือ เกศ ด้วยก็อาจเป็นได้ ด้วยมีความในนิราศที่อาจเข้าใจได้ว่า สุนทรภู่อีกหนึ่งคนรักคนหนึ่ง ชื่อ แก้ว ดังกล่าวแล้ว และความต่อไปนี้ใน นิราศพระปฐม ก็อาจเข้าใจได้ว่า สุนทรภู่อีกคราวยุถึงหญิง ชื่อ เกศ หรือ เกสร หรือ การะเกศ

ถึงวัดเกษเจตนาแต่การะเกศ

ไม่สมเจตนา น้ำตาไหล

เคยสบนเตรเกษน้อยกลอยฤทัย

มาจำไกลกลืนกลืนที่ร่ำจูวน

เมื่อสุนทรภู่ว่าพรรษาที่วัดอรุณราชวราราม ก็คงมีความสัมพันธ์กับหญิงหลายคนด้วยกัน ดังที่คร่ำครวญ ใน โคลงนิราศสุพรรณ ว่า

รักแรงแถมก็รักถึง

เดียยงนอน

เคยปลกนน้อยคอน

คู่พร้อง

เคยลอบตอบสวรสุม

สมานสมัคร รักเอย

จำจากพรากนุชน้อง

นกลอยลอม

สาวแกแม่หม้ายแมน

มีคุณ

ขอเคชะพระอรุณ

ราชรัฐ

ยามคึกคักส่งบุญ

แบ่งฝาก มากเอย

รักช่วยอวยสวัสดิ์คู่

คิดพร้องสนองเพลง

โคลงนิราศเรื่องนี้ ยังกล่าวถึงหญิงที่ชื่อ น้อย สุข และ ม่วง ดังนี้

บางน้อยพลอยนิกน้อย

น้องเอย

น้อยแนบแอบอกเคย

คู่เกล้า

เนื่อน้อยคอยสนอมเชย

เชื่อนชื่น อื่นแม่

น้อยแต่ชื่อหรือเจ้า

จิตน้อยลอม

ถึงบางนางขุนทอง	นามเหมือน
ศุขที่ร่วมเรือน	เพื่อนร่อน
ยามศุขทุกปีเดือน	ไก่อ้อยู่ คู่เอย
ยามทุกข์ศุขกาหลอน	หล่นเน่าเปล่ากาย

บางม่วงทรงเครื่องรัก	เคยชวน
ม่วงเก็บมะม่วงสวน	สุกระยา
ม่วงอื่นในรั้วจวน	จิตไม่ ไคร่แธ
ม่วงหอมหอมหวานหน้า	เสน่ห์เนื้อ เชื้อจันทน์

หญิงคนหลังนี้อาจเป็นคนเดียวกับม่วงที่สุนทรภู่อ้างถึง ใน นิราศพระประทุม ว่า

ถึงบางม่วงง่วงจิตคิดถึงม่วง	ต้องจากทรงเสียใจอาลัยเหลือ
มะม่วงจอมหอมหวานเหมือนนวลเนื้อ	มีรู้เบื่อบางม่วงเหมือนดวงใจ

นางในนิราศคนสำคัญของสุนทรภู่อีกคนหนึ่ง คือ กรมหมื่นอัปสรสุคาเทพ พระราชธิดาใน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงอุปถัมภ์สุนทรภู์ในระหว่างที่สุนทรภู์จำพรรษาอยู่ที่วัดเทพธิดา สุนทรภู์ได้กล่าวคร่ำครวญถึงสตรีสูงศักดิ์พระองค์นี้ ใน ราชนิพนธ์ เกือบตลอดเรื่อง และยังมีเนื้อความ ใน นิราศพระประทุม อีกหลายตอนที่มิ้นยชวนให้เข้าใจว่า สุนทรภู์คร่ำครวญถึงกรมหมื่นอัปสรสุคาเทพ ซึ่งผู้เขียนได้กล่าวแสดงรายละเอียดแล้ว ใน ภาคประวัติ ของสุนทรภู์ จึงจะคงเว้นไม่กล่าวซ้ำอีก

หญิงอีกผู้หนึ่ง ที่สุนทรภู่อ้างถึงอย่างมีความผูกพันอยู่ไม่น้อย ใน นิราศพระประทุม เป็นสตรีหม้าย สุนทรภู์สมมติเรียกว่า นางศรีสาคร นับว่ามีความสัมพันธ์กันอยู่ แต่หญิงผู้นี้ ประพศิกร่วมเพศกับเพื่อนหญิงอีกคนหนึ่ง ซึ่งสุนทรภู์สมมติชื่อว่า นางสาวหงส์ ก็มีเนื้อความ ที่สุนทรภู่อ้างถึงว่า

ที่ปลูกรักจักไฉนทุกคืนค่ำ	ก็เตี้ยต่ำตายผอมกรอกร้อยโกธัน
ที่ขึ้นเชยเคยรักเหมือนหลักประโคน	ก็หักโค่นซากสูญประยูรวงศ์

ยังเหลือแต่แม่ศรีสาครอยู่
จะเชิญเจ้าเท่าไรก็ไม่ลง
แม่มายูนีมีผิวขาว

วัดปะขาวขาวเหลือเชื่อไม่ได้
แม่มายสาวขาวโสกโฉลกมี

โอ้เคราะห์กรรมจำคลาดนิราศร้าง
ทั้งเกลียดล้นนินทาพาลาเลว
เสียกายแต่แม่ศรีเจ้าพี่เอย

เหมือนดอกไม้ไกลแดนเพราะแทนคอม

เนื้อความกังกล่าว ดูเหมือนสุนทรภู่ว่าเปรียบหญิงผู้ประพศิเป็นคู่ของหญิงหม้ายว่า
เป็นแทน (ใกล้เคียงกับที่มักเปรียบเทียบชายเป็นแมลงงูหรือผึ้ง) ท้ายมีความอีกตอนหนึ่งว่า

บางสนามนิกขามแต่หนามเสี้ยน

ที่กริขขวางทางความแต่หนามเตย

บางตอนสุนทรภู่ว่าเปรียบเปรยในการที่หญิงที่ตนปรารถนาไปฝากใฝ่อยู่กับ "เพื่อน"

คู่ประพศิกรักรวมเพศ

ที่ห้ายบ้านศาลจ้าวของชาวบ้าน

เห็นคนทรงปลงจิตอนิจจัง

ซึ่งคำปคมท้าวว่าจ้าวช่วย

อันจ้าวผีนี้ถึงรับก็กลับกลาย

แต่บ้านนอกขอกนอยุ่ป่าเขา

เหมือนถือเพื่อนเพื่อนหลงว่าทรงก็

ทั้งเป็ดผีนี้แก้วแว่วแว่วหรีก

เสียงหรีกหรีกถึงใครเรไรร้อง

ไปสิ่งสู่เสน่หานางสาหัสส์

ให้คนทรงเสียใจมิได้เซย

ทวยดวงใจเจ้ามันล้ำค่ามิดหมี

เหมือนแม่ศรีสาครระอ้อนเอย

เพราะขัดขวางความในเหมือนไขว่เฉลว

เหมือนคว้นเปลวปลิวคองให้หมองมอม

จะชวคเซยชวคชิกสนิทสนอม

ใครแปลงปลอมปลิดสอยมันค่อยคาย

หนามทุเรียนรักฉีกอีกเจ้าเอย

ไม่น่าเซยน่าชิงลั่นรังแทน

บวงสรวงศาลจ้าวผีบายศรีตั้ง

ให้คนทั้งปวงหลงลงบาย

ไปเห็นทวยที่จะไค้คังใจหมาย

ถือเจ้านายที่ไค้ฟุ้งจึงจะดี

ไม่มีจ้าวนายจึงต้องฟุ้งผี

ไม่สู้ฟ้าไค้แล้วเจ้าแก้วตา

จิ้งหรีดกรีกกรีกเกรียวเสียวสยอง

แม่มายสองในเพราะเสนาะใน

สงสารแต่แม่หม้ายสายสวาท

อ่านหนังสือหรือว่าน้องจะลงใน

แน้นยอมใจให้สัจจะนัคน้อง

นี่หลงเพื่อนเหมือนเคี้ยวข้าวเหนียวลาว

นอนอนาถหนาวน้ำน้ำตาไหล

เสียกายใจจางจืดไม่ยักยาว

จะร่วมห้องหายหม้ายทั้งหายหนาว

ลืมข้าวเจ้า เจ้าประคุณที่คุ้นเคย

บางทีหญิงหม้ายผู้นี้อาจเป็นคนเดียวกับที่สุนทรภู่กล่าวถึง ใน โคลงนิราศสุพรรณ ว่า
ชื่อ บัวคำ เป็นหญิงหม้ายมีพฤติกรรมรักร่วมเพศเช่นเดียวกัน และสุนทรภู่หมายปองอยู่ในขณะนั้น

บางบ้านชื่อพร่อง

นึกเช่นเห็นบัวคำ

ข้าวเหนียวเกี่ยวมาทำ

คราวเคราะห์เพราะเกี่ยวช่อง

สนองนำ

คู่พร่อง

แทนข้าว เจ้าเอย

ขัดคางขวางเชิง

ความเปรียบเทียบเรื่องข้าวเหนียว ข้าวเจ้า เป็นการเปรียบเปรยว่า แม่หม้ายผู้นี้
มีความสัมพันธ์กับเพื่อนหญิงแทนเพื่อนชาย

ถึงย่านยายท้าวที่

ลือข่าวเจ้าสิงทรง

คิดใคร่ไถถามองค์

แม่หม้ายหมายเคียงคู่

ผีลึง

สอครู

อารักษ์ ประจักษ์เอย

คบเพื่อนเชื่อนใจน

กึกกืนดินเนตรนัง

แม่มายลงในเรียง

ระลึกแต่แม่มายเวียง

เป็นมายร้ายนัคน้อง

ฟังเสียง

แห้วร้อง

สวาทว่าง คางเอย

จักต้องลงใน

ถึงบางนางแม่หม้าย
เปลี่ยนเปล่าเศร้าหมองมัว
คราวใครใคร่ฝากตัว
พร้อมจิตคิดจะไต่

ไร้ตัว
หม่นไหม้
ค่อน่าย หมายเอ๋ย
กับม่ายกลายมี

และความในโคลงบทนี้ ดูเหมือนสุนทรภู่จะหมายถึงหญิงหม้ายคนเดียวกันนี้

จำร้างห่างน้องนิก
สองฝ่ายชายหญิงยวน
หวังชายฝ่ายหญิงชวน
กลเช่นเล่นชักเส้า

น่าสรวล
ยั่วเย้า
ชื่นเช่น เห็นเอ๋ย
เสพเพื่อนเพื่อนเกษม

ความที่อ้างถึงความสัมพันธ์ ความรัก ความอาลัย ที่สุนทรภู่มียกมาในนิราศแต่ละคนที่ได้กล่าวแล้วนี้ อาจจะลึกซึ้งเกินกว่าข้อเท็จจริงไปมากบ้าง น้อยบ้าง เพื่อประโยชน์ในการสร้างอารมณ์เสื่อใจให้เกิดแก่ผู้อ่าน ยิ่งไปกว่านั้น นางในนิราศบางคนอาจไม่มีตัวตนจริงเสียอีกด้วย อย่างไรก็ตามเมื่อหักล้างส่วนที่เกินเลยข้อเท็จจริงไปบ้าง ก็ะยังคงเห็นได้ว่า สุนทรภู่ได้มีเรื่องพันพัวรักใคร่กับสตรีหลายคนนับแต่วัยหนุ่มจนกระทั่งย่างเข้าสู่วัยชรา และน่าจะเป็นด้วยเหตุนี้เอง สุนทรภู่จึงบรรยายเพลงปี่ซึ่งพระอภัยมณีเป่าเป็นครั้งแรก ในบทกลอนเรื่อง พระอภัยมณี มีเนื้อความไพเราะระจิบใจ และสะท้อนทัศนคติของสุนทรภู่ที่มีต่อสตรีไว้ชัดเจนที่สุด ดังนี้

ในเพลงปี่ว่าสามพี่พรหมณ์เอ๋ย
ถึงร้อยรสนูปดาสุมาลัย
พระจันทร์จรสว่างกลางโพยม
แน้นได้แก้วแล้วจะคอยประคองเคย

ยังไม่เคยชมชิตพิสมัย
จะชื่นใจเหมือนสตรีไม่มีเลย
ไม่เทียบโฉมนางงามเจ้าพรหมณ์เอ๋ย
ถนอมเชยชมโฉมประโลมลาน

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ในขณะที่บวชเป็นภิกษุ สุนทรภู่ก็หาได้จำกัดตนในเรื่องของความรักและสตรีตามขอบเขตพระวินัยแห่งสมณเพศไม่ หลักฐานที่เห็นเด่นชัดก็คือ การคร่ำครวญ

ถึงกรมหมื่นอัปสรสุคาเทพ ใน รำพันพิลาป การกล่าวความเป็นเชิงเกี่ยวพาราสีแม่หม้ายผู้หนึ่ง
ใน โคลงนิราศสุพรรณ เป็นต้น สุนทรภู่จะมีความรู้สึกอย่างไรกับความประพัตติที่นอกถู่
นอกทางพระวินัยนี้ หรือไม่ก็ตาม โคลงต่อไปนี้ ใน โคลงนิราศสุพรรณ ดูเหมือนจะเป็นการชี้แจง
อ้างถึงเหตุผลของสุนทรภู่

คิดคำรำลึกไว้	ใคร่เตือน
เคยรักเคยร่วมเรือน	ร่วมรู้
อย่าเคืองเรื่องเราเยือน	ยามแก่ แม่เอย
<u>ใครที่มีฐัฐ</u>	<u>ช่วยคำคำโคลง</u>

นั่นคือ สุนทรภู่อ้างว่า เรื่องของความรักเป็นแรงบันดาลใจอย่างสำคัญที่จะผลักดันให้กวี
สร้างสรรค์งานกวีนิพนธ์ แม้ว่าสุนทรภู่จะอยู่ในเพศบรรพชิต แต่ก็ยังมีความรักและจิตใจของกวี
ถือว่าตนเป็นกวี และยังมีความปรารถนาที่จะสรรค์สร้างงานกวีนิพนธ์ ตามที่กล่าว ใน รำพันพิลาป
ว่า "นักเลงกลอนนอนฝันเป็นสันดาน เคยเขียนอ่านอกใจมิใคร่ฟัง" ดังนั้น ในฐานะที่
เป็นกวี สุนทรภู่ถือว่า เป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่ตนจะต้องมีแรงบันดาลใจที่สำคัญดังกล่าว
เพื่อเชิดชูบทกวีนิพนธ์ของตน อย่างไรก็ตาม อาจกล่าวได้ว่า เหตุผลดังกล่าวเป็นเพียงคำแก้ตัว
ของสุนทรภู่เท่านั้น แท้ที่จริง การที่สุนทรภู่ต้องแสวงหาความรักกับหญิงคนแล้วคนเล่า นั้น
คำปรารภของสุนทรภู่ ใน นิราศภูเขาทอง ต่อไปนี้ เป็นการให้คำอธิบายได้เป็นอย่างดี

ไม่เมาเหล้าแล้วแต่เรายังเมารัก	<u>สุดจะหักห้ามจิตคิดโฉน</u>
ถึงเมาเหล้าเข้าสายก็หายไป	แต่เมาใจนี้ประจำทุกค่ำคืน

สุนทรภู่ประพัตติตนเป็นคนเจ้าชู้ตั้งแต่หนุ่มจนย่างเข้าสู่วัยชรา แม้ความรักและความ
ปรารถนาของสุนทรภู่ที่มีต่อแม่จันทน์อย่างมากมาย ก็ยังไม่อาจจะหยุดยั้งความปรารถนาที่จะแสวงหา
ความรักต่อ ๆ ไปของสุนทรภู่ได้ สุนทรภู่จึงต้องสูญเสียแม่จันทน์ไป และเมื่อบวชก็ยังคงมีความ
สัมพันธ์กับสตรีโดยไม่คำนึงถึงพระวินัย ยิ่งไปกว่านั้น ความรักของสุนทรภู่ในบางรายยังมี
ที่ท้าวว่าจะเป็นภาระละเมิดศีลธรรม เช่น กรณีของหญิงที่สุนทรภู่เรียกว่า "จิว" เป็นต้น
และในบางครั้งสุนทรภู่ก็แสดงความอาเจื้อยอย่างน่าติเตียน เช่น การไม่รักกรมหมื่นอัปสรสุคาเทพ

ซึ่งนอกจากจะทรงเป็นชัตติยานารีสวรรค์แล้ว ยังทรงมีพระกรุณาธิคุณต่อสุนทรภู์โดยตรง โดยทรงอุปการะสุนทรภู์ในระหว่างจำพรรษาอยู่ที่วัดเทพธิดาอีกด้วย การที่สุนทรภู์ต้องแสวงหาความรักจากหญิงคนแล้วคนเล่า ดูประหนึ่งว่าจะไม่มีที่สิ้นสุด โดยไม่คำนึงถึงศีลธรรม เหตุผล และความถูกต้องในสายตาของสังคมและค่าของคุณธรรมบางประการ และแม้หญิงที่สุนทรภู์รักและพอใจมาก เช่น แม่จัน ก็ยังไม่อาจหยุคยั้งความต้องการที่จะแสวงหาความรักของสุนทรภู์ได้ แสดงว่า พลังความปรารถนาจะต้องรุนแรงมาก อัดตาไม่สามารถควบคุมพลังนี้ให้เป็นไปตามที่ถูกที่ควรได้ ทำให้สุนทรภู์มีพฤติกรรมเด่นในการแสวงหาความรักอย่างเห็นได้ชัด

ความสนใจการแสวงหาอายุวัฒนะและการ เล่นแร่แปรธาตุ

นอกจากความสนใจในด้านการประพันธ์บทกลอนแล้ว สิ่งที่สุนทรภู์ให้ความสนใจอย่างจริงจังก็คือ การแสวงหาอายุวัฒนะ และการ เล่นแร่แปรธาตุ อย่างแรกเป็นยา ซึ่งเชื่อกันว่าผู้ใดได้รับประทานจะทำให้กลับเป็นหนุ่มเป็นสาว และมีอายุยืน ส่วนอย่างหลังเป็นความพยายามที่จะหลอมโลหะที่มีค่าทำให้เป็นโลหะราคาแพง เช่น ทอง

สุนทรภู์จะมีความสนใจในเรื่องยาอายุวัฒนะแต่เมื่อใดไม่ปรากฏชัด แต่ได้เล่าถึงการเดินทางไปหาอายุวัฒนะครั้งหนึ่ง ใน นิราศวัดเจ้าฟ้า ตามลายแทงที่สุนทรภู์ได้มาจากหัวเมืองทางเหนือซึ่งระบุว่ามียาอายุวัฒนะซ่อนอยู่ที่วัดเจ้าฟ้าอากาศ เมืองอยุธยา ระหว่างที่สุนทรภู์ทำพิธีเพื่อค้นหายาอายุวัฒนะ ต้องเผชิญกับพายุฝนอย่างรุนแรง ซึ่งสุนทรภู์เชื่อว่า เป็นอาถรรพ์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อจะห้ามการพิธีครั้งนี้ สุนทรภู์จึงเลิกความตั้งใจ และกล่าวเป็นเชิงเชิดหลาบเรื่องแสวงหาอายุวัฒนะ

ถว้ายักตักตำราไม่อาลัย

ขออภัยพุทธรัตนปฏิมา

เหมือนรู้ความยามโศกด้วยโรคร้าย

จึงตามลายลักแสงแสวงหา

จะใคร่เห็นเช่นเขานอกคอกจึงมา

มีตำราแล้วก็ต้องทกลองดู

ไม่รู้ร่ำร้างงัดไม้คัดซุก

เป็นแต่จุดเทียนเบิกฤกษ์ราหู

ขอบคุณพระทศิธรมช่วยคำฐ

มาเห็นฤทธิกฤตญาณภาพ

ได้กรวดน้ำคว่ำขันจนวันตาย

ไม่เรียนรู้งามไม่ตามลาย

ก็เข็ดหลาบลมพาตำราหาย

ให้บุตรพรายไพรโคมดที่โชกดิน

แต่สุนทรภู่อีกได้เข็ดจริง ๆ ไม่ ด้วยปรากฏว่า ก่อนมาสุนทรภู่อีกเดินทางไปหา

อายุวัฒน์อีกครั้งหนึ่ง ในแคนกันดารของเมืองสุพรรณบุรี ถึงเล่าความไว้ใน โคลงนิราศสุพรรณ

การเดินทางครั้งนี้เต็มไปด้วยความยากลำบาก ต้องรอนแรมไปในป่าดงเป็นเวลาหลายวัน

แต่สุนทรภู่อีกได้ย่อท้อ นับเป็นการแสดงให้เห็นความสนใจ และความปรารถนายาอายุวัฒน์

อย่างจริงจังของสุนทรภู่อีก การหายาอายุวัฒน์ในครั้งนี้ ไม่ประสบผลสำเร็จอีกเช่นกัน

และบางทีสุนทรภู่อีกประสบความล้มเหลวเช่นนี้มาหลายครั้งแล้ว จึงปรารภในตอนท้ายของ

โคลงนิราศสุพรรณ ว่า ตนบันทึกเหตุการณ์การเดินทางใน โคลงนิราศสุพรรณ ครั้งนี้ เพื่อให้

ลูกหลานได้ทราบเรื่อง และขออย่าให้เอาใจใส่หรือสนใจเรื่องยาอายุวัฒน์ หรือที่สุนทรภู่อีก

เรียกในโคลงว่า "ยาอายุวัฒน์" กันอีกต่อไปเลย

โคลงแทนแผนที่ข้าง

เที่ยวเล่นเป็นสำคัญ

ไร่นาป่าปลายจัน-

เขาถ้ำสารธารทุ่ง

หวังไว้ให้ลูกเต้า

รู้เรื่องเปลี่ยนป่วยการ

อายุวัฒน์ขนาน

แร่ปรอทหยดยากซ่อน

ทางสุพรรณ

เขตกิ่ง

ทประเทศ ทุเรศเอย

ถิ่นละว้าป่าโหลง

เหล่าหลาน

เกิคร้อน

นี้พ่อ ขอเอย

คิดไว้ให้จำ

ส่วนแร่ปรอท ซึ่งสุนทรภู่อีกห้ามไว้เช่นเดียวกับยาอายุวัฒน์ ก็เป็นสิ่งที่สุนทรภู่อีกแสวงหา
ในการเดินทางครั้งนี้เหมือนกัน แต่ไม่ได้บอกจุดประสงค์ไว้แน่ชัดว่าแร่ปรอทดังกล่าวนี้สุนทรภู่อีก
ต้องการเอาไปทำอะไร

นอกจากนี้ มีเหตุการณ์การเดินทางที่สุนทรภู่บันทึกไว้ใน รำพันพิลาป อีกสองครั้ง
ที่น่าสงสัยว่าจะเป็นการเดินทางที่เกี่ยวข้องกับการแสวงหาอายุวัฒนะหรือการเล่นแร่แปรธาตุ
อย่างใดอย่างหนึ่ง กล่าวคือ เหตุการณ์หนึ่ง สุนทรภู่เล่าว่า ได้เดินทางไปพิษณุโลกเพื่อแสวงหา
ลายแทง หรือแสวงหาสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามลายแทง เนื้อความในบทกลอนไม่ชัดเจนนัก ดังนี้

คิดถึงคราวเจ้านิพนพานสงสารโศก ไปพิศิโลกลายแทงแสวงหา
ลงหนองน้ำปล้ำตะเข้หากเหวคา ช่วยรักษาจึงได้รอดไม่วอควาย

และอีกครั้งหนึ่ง สุนทรภู่ได้เดินทางไปตามคำปริศนาเพื่อแสวงหาอะไร มิได้บอกไว้

แน่ชัด

คราวไปคิดปริศนาตามตาเถร เชากาเพนพมหิงส์ริมสิงขร
มันตามคิกขวิกคร่อมอ้อมอุทร หากมีซอนขวางควายไม่วายชนม์

ความสนใจของสุนทรภู่เกี่ยวกับการเล่นแร่แปรธาตุนั้น กล่าวได้ว่าเนื่องมาจากสุนทรภู่
ปรารถนาความร่ำรวย สุนทรภู่ได้แสดงความขมขื่นและชิงชังความยากจนของตนมาตั้งแต่อยู่ใน
วัยหนุ่ม ดังบทกลอน ใน นิราศเมืองแกลง ว่า

ถึงคลองขวางบางกระเทียมสะท้อนอก โอ้มาตกอ้างว้างอยู่กลางหน
เห็นแต่หมอนอ่อนแอบอุระตน เพราะความจนเจียวจึงจำระกำใจ

และ ใน นิราศพระบาท สุนทรภู่อ้างถึงกับตั้งคำอธิษฐานว่า

ฉันเกิดมาชาตินี้ก็มีกรรม แสนระย่ำยับช่วยอุยจน
ไค้เคื่องแคนแสนยากลำบากมอบ ไม่สมประกอบทรัพย์สิ้นก็ชักสน
แม้กลับชาติเกิดใหม่เป็นกายคน ชื่อว่าจนแล้วจงจากกำจัทโกล

เมื่อสุนทรภู่ครองเพศเป็นภิกษุ ก็ยังบ่นเรื่องความยากจนหลายครั้ง ดังนี้

พอออกเรือเมื่อตะวันสายยั้งหย้า ละอองน้ำค้างย้อยเป็นฝอยฝน
ตะลึงเหลียวเปลี่ยวเปล่าเมื่อคราวจน ไม่มีคนเกื้อหนุนกรุณา

(นิราศวัดเจ้าฟ้า)

ถึงปากง่ามนามบอกบางกอกน้อย
เหมือนน้อยทรัพย์นับหน้านิราจร

ยิ่งเฝ้าร่ำร้อยทรวงน้องดังต้องตร
ไปแรมรอนราวไพรไจริญจน
(นิราศวัดเจ้าฟ้า)

แม้แต่คำอวยพรให้ผู้อื่น ก็ดูเหมือนว่าจะเปิดเผยความปรารถนาของสุนทรภู่ด้วย
ขอแบ่งบุญสุนทราถาวรสวัสดิ์ ให้บริบูรณ์สมบัติพิพัฒน์ผล
เกิดกองทองกองนายกอยายากจน เจริญภัยพ้นพาลสาธยาย เรือง
(ร่ำพันพิลาป)

น่าสังเกตว่า สุนทรภู่โหยว่าความยากจนของตนเป็นสาเหตุของความคับแค้นอย่างอื่น ๆ
โดยเฉพาะอย่างยิ่งการไร้ญาติขาดมิตร การขาดคนรัก สุนทรภู่จึงปรารภว่า
ทุกวันนี้มีทรัพย์เขานับถือ เหมือนเราหรือเขาจะรักมีผลลัไก
(นิราศพระประทม)

ไ้อ้ยยามจนอันอันกระสันสวาท คิดถึงญาติดังจะพำนั้ตาไหล
(นิราศพระประทม)

นารีโคที่ได้รักแต่ลักลอบ เสน่หมอบหมายรักเป็นพักผล
แถมยักพลัดพรากเพราะยากจน แบ่งกุศลสุตาทุกนารี
(นิราศพระประทม)

ด้วยความรู้สึกคับแค้น ขมขื่นในความยากจนนี้เอง ผลักดันให้สุนทรภู่มุ่งความสนใจใน
การเล่นแร่แปรธาตุถึงขนาดลงทุนลงแรงไปในการเล่นแร่แปรธาตุหลายครั้งดังกล่าแล้ว โดย
ปรารถนาความมั่งคั่ง ซึ่งสุนทรภู่เชื่อว่าจะทำให้ตน "ขาดทุกสิ่งนอนกลิ้งฟุ้ง" (ร่ำพันพิลาป)
และไม่ขาดญาติ ขาดรัก อีกต่อไป ด้วยเหตุที่ค่านิยมของสังคมมีอยู่ว่า "ทุกวันนี้มีทรัพย์เขานับถือ"
และ "คำบุราณท่านว่าเหล็กแข็งกระด้าง เอาเงินจ้างอ่อนตามความประสงค์" (เพลงยาว
ถวายโอวาท) ความปรารถนาในความมั่งคั่งของสุนทรภู่ จึงมีใช้ความต้องการอย่างผิวเผิน
ในค่านิยมของความสุขสบาย หากแต่เป็นความปรารถนาที่จะทัดเทียมกับผู้อื่นทั้งในแง่ของความ
มีหน้ามีตา และที่สำคัญก็คือ สุนทรภู่เชื่อว่าเงินจะทำให้ตนสมปรารถนาในความรัก

และพรึงพร้อมญาติมิตร อันเป็นสิ่งที่สุนทรภู่อต้องการอย่างยิ่ง และแสวงหาชั่วชีวิตของตน

ส่วนความสนใจในการเสาะหาอายุวัฒนะของสุนทรภู่นั้น เป็นผลของแรงขับของ สัญชาตญาณชีวิต ซึ่งก่อให้เกิดพลังความปรารถนาที่จะดำรงชีวิตอยู่ และปรารถนาเชื่อว่าสัญชาตญาณนี้ มีอยู่ในตัวของมนุษย์ทุกคน อย่างไรก็ตาม การที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งจะแสดงพลังความปรารถนา ของสัญชาตญาณออกมาอย่างเด่นชัดเช่นนี้ ย่อมจะได้รับการกระตุ้นหรือเร่งเร้าจากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เป็นแรงสนับสนุนอยู่ด้วย ในกรณีของสุนทรภู์ สุนทรภู์ได้แสดงพลังความปรารถนาที่จะมีอายุยืนยาว ในตอนหนึ่งของ นิราศวัดเจ้าฟ้า โดยอธิษฐานต่อพระพุทธรูปว่า ขอให้ ... "ชนมายืนเท่าเขาพระเมรุ" นอกจากความปรารถนาที่จะอายุยืนตามวิสัยปุถุชนทั่ว ๆ ไปแล้ว สังเกตได้ว่า สุนทรภู์มีความ ปรารถนาในสรรพคุณอันพิเศษของยาอายุวัฒนะ ซึ่งระบุดังนี้ "ว่ายากินรูปงามอร่ามเรือง แม้นพันหักจกอกผมหงอกหาย แก่กลับกลายหนุ่มเนื่อนั้นเรือเหลืออง" (นิราศวัดเจ้าฟ้า) ด้วยเหตุที่สุนทรภู์มีความรู้สึกอยู่ว่าตนเป็นคนรูปไม่งาม "ทั้งรูปชั่วตัวคำทั้งคำศักดิ์" (นิราศวัดเจ้าฟ้า) และดูเหมือนว่าจะเป็นคนศีรษะล้านด้วย ดังมีเค้าความ ใน นิราศพระบาท ดังนี้

เมื่อสุนทรภู์พுகถึงนกตะกุ่ม

ศีรษะเตียนโล่งหัวล้านเลื่อม	เหนียงกระเพื่อมร้องแรงเสียงชน
โอหัวนกนี้กล้านประจานคน	เมื่อยามยลพิ้งแสงระกำทรวง
และอีกตอนหนึ่ง เมื่อกล่าวถึงลูกหัวล้าน	ผลของต้นไม้ชนิดหนึ่ง ในนิราศเรื่องเดียวกัน
หัวล้านลูกละเบื้อดูเสียหน้า	ลูกชี้เข้าอะไรล้านประจานหัว
ใครล้านจ้องควรเจียมเสงี่ยมตัว	มันสิบหัวสิบเบื้อออกเรียทาง

ใน โคลงนิราศพระบาท กล่าวถึงนกตะกุ่ม ว่า

นกกรกุ่มกลุ้มเกลื่อนท้อง	ทุ่งนา
คุ่มคุ่มลุ่มสลับปลา	ปากโจ้ง
ขยอกขยอกกลอดเหนียงพา	เพื่อนเที่ยว เกรียวแธ
ศีรษะกระกรุ่มโล่ง	เล่ห์ล้นบ้านเรา

ด้วยเหตุนี้เอง จึงปรากฏคำอธิบายของสุนทรภู่ว่าประการหนึ่ง ใน นิราศพระบาท ว่า "ทั้งรูปร่างขอให้ร่ากับองค์อินทร์" และในเมื่อคุณสมบัติประการหนึ่งของยาอายุวัฒนะนั้น เชื่อกันว่าจะทำให้รูปร่างสวย ดังกล่าวแล้ว จึงน่าจะเชื่อว่า นอกจากพลังของความปรารถนาที่จะ มีชีวิตยืนยาวจะกระตุ้นให้สุนทรภู่นึกเกี่ยวกับยาอายุวัฒนะแล้ว ความปรารถนาที่จะมีรูปร่าง กงามก็ยังเป็นแรงส่งเสริมหรือแรงกระตุ้นให้สุนทรภู่ออกแสวงหา ยาอายุวัฒนะอย่างเห็นได้ชัดอีกด้วย และเมื่อพิจารณาประกอบกับอุปนิสัยที่เป็นนักเลงเจ้าชู้ ของสุนทรภู่ว่า อาจลงความเห็นได้ว่า พลังความปรารถนาประการหลังจะเป็นแรงส่งเสริมให้ สุนทรภู่ออกแสวงหาเรื่องยาอายุวัฒนะอย่างสำคัญทีเดียว

ความประพฤติดังกล่าวของสุนทรภู่ว่าสามประการ กล่าวคือ เจ้าชู้ มีสัมพันธ์รักกับหญิงหลายคน ความสนใจใฝ่ในการเล่นแร่แปรธาตุโดยปรารถนาความร่ำรวย และการค้นคว้าแสวงหา ยาอายุวัฒนะ ซึ่งมีคุณสมบัติตามที่สุนทรภู่วรรยาย ใน นิราศวัดเจ้าฟ้า ว่า นอกจากจะทำให้ อายุยืนแล้ว "แน้นพักหักจกงอกผมหงอกหาย แก่กลับกลายหนุ่มเนื้อนั้นเรือเหลืออง" ล้วนเป็น เรื่องซึ่งขัดต่อพระวินัยของสงฆ์ทั้งสิ้น แต่สุนทรภู่อีกยังคงประพฤติปฏิบัติไปตามความต้องการ ของตนอย่างเปิดเผย ซึ่งนับเป็นที่น่าประหลาดใจอย่างยิ่ง ในเมื่อมีข้อสังเกตหลายประการ -- -- ที่ชวนให้เข้าใจว่า สุนทรภู่น่าจะเป็นภิกษุที่ค่อนข้างเคร่งครัดในพระวินัยอยู่มาก เป็นต้นว่า ใน โคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่อีกได้แสดงความสะเทือนใจอย่างรุนแรง เมื่อพบว่า ภิกษุที่ตน นำของไปถวายมิได้ประพฤติดนอยู่ในวินัยสงฆ์

เสียเทียนเสียธูปช้า	เสียศรัทธา
เสียที่มีกรรมลมา	โน้นน้อม
เสียค่ายฝ่ายศาสนา	สมณะ พระเอย
เสียหน้าคาบห่อพร้อม	เพราะรู้เห็น

ใน นิราศวัดเจ้าฟ้า ซึ่งสุนทรภู่อ้างโดยสมมติเป็นสำนวนบุตรชายชื่อ พัด ได้กล่าวถึง ตนเองในตอนหนึ่ง ว่า

พอพระตื่นฟื้นกายค่อยคลายจิต
 ท่านหม่อมครองเคร่งไม่เล็งแล
 ส้ารวมเรียบเรียบรอบขอบป้าช้า
 เห็นศพฝังบังสุกุลส่งบุญไป
 ระจับเจียบเจียบเสียงสำเนียงสลัด
 บรรดาศิษย์คึกคึกถ้ำต่างหาเหียน
 อสุภธรรมกรรมฐานประหารเหตุ
 อันอินทรีย์วิบัติอนัตตา
 กลับหายกลัวมัวเมาไม่เข้าบ้าน
 อันรูปเหมือนเรือนโรคให้โศกสลาย
 ค่อยคิดเห็นเย็นเยียบไม่เกรียบกริบ
 พยายามตามจริตท่านบิตุรงค์
 ประจงคบพบาทค่อยยาตรย่าง
 ประทับทุกรุกกรอบขอบพระเมรุ

บรรดาศิษย์ล้อมข้างไม่ห่างแห
 ขึ้นบกแตรองค์เดียวดูเปลี่ยวใจ
 ภาวนาตามสงฆ์ไม่หลงไหล
 เห็นแสงไฟรางรางสว่างเวียน
 ปฏิพัทธ์พุทธคุณค่อยอุ่นเคียร
 จำเริญเรียนรูกมุลพูนศรัทธา
 หวนสังเวชว่าชีวังจะสังขาร
 ที่ป้าช้านี้แลเหมือนกับเรือนตาย
 พระนิพพานเพิ่มพูนเพียงสูญหาย
 แล้วต่างตายตามกันไปมั่นคง
 ประสานสิบนิ้วนั่งตั้งคั่งประสงค
 ส้ารวมทรงศีลธรรมที่จำเริญ
 ประพุดด้อย่างโยคมาหาเถร
 จนพระเฒ่าในอารามตื่นจามไอ

นอกจากนี้สามเณรกลันยังเล่าถึงการทำวัตรของสุนทรภู่ ใน นิราศเณรกลัน ว่า

จนล่วงสามยามเวลาบิศาตื่น
 เจียบสังคัสต์ว้าพนาวัน
 ท่านอวยพรสอนพระธรรมกรรมฐาน
 ได้เรียนธรรมบำเพ็ญภาวนา
 เข้านิโครธโบสถ์ใหญ่ร่มไม้บัง

ประเคนแผ่นกาน้ำชาฉัน
 เสียงไก่ขันแจ้วแจ้วแว่ววิญญูณ์
 ทรงนิพพานพันทุกข์เป็นสุขา
 เมื่อนอนหน้าวัชรำคั่งบางพัง
 ส้ารวมนั่งนึกภาวนาใน

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า เวลาที่สุนทรภู่ส้ารวมจิตภาวนาธรรม และ
 ปลงสังขารว่า "อันอินทรีย์วิบัติอนัตตา ที่ป้าช้านี้แลเหมือนกับเรือนตาย" ใน นิราศวัดเจ้าฟ้า
 นั้น เป็นเวลาที่สุนทรภู่อยู่ในระหว่างการเดินทางไปแสวงหาอายุวัฒนะ เพื่อจะบำรุง "อินทรีย์"

ซึ่งสุนทรภู่มองเห็นว่าเป็น "อนัตตา" ให้คำรงค์อยู่ยืนยาวต่อไป และ ใน โคลงนิราศสุพรรณ ตอนหนึ่ง สุนทรภู่มองเห็นว่า

ทุกข์ใครในโลกอื่น	ล้ำเหลือ
ไม่เท่าควายลากเรือ	รับจ้าง
หอบฮักจักจุใจ	เจิ่งชุม ชลเอย
มนุษย์ทุกข์คึกคาง	<u>เขียนเร้าเอาเงิน</u>
<u>สังเวชเหตุด้วยทรัพย์</u>	<u>ศฤงคาร</u>
พาสัตว์เวียนสงสาร	โศกเศร้า
ตรวนน้ำว่าศีลทาน	ท้าวสัว สัวสัวเอย
จงสุขทุกคำเข้า	ชาติพันชมนาน

แม้จะกล่าวปลงสังเวชถึงความวุ่นวาย ความทุกข์ของสัตว์โลกอันเกิดจากความละโมภในภกสมมติทั้งนี้ แต่สุนทรภู่มองก็ยังชวนชวายในการเล่นแร่แปรธาตุเพื่อความมั่งคั่งอย่างจริงจัง ความซัดแย้งดังกล่าวนี้ เป็นสิ่งที่ชนกลางแคลงในความประพฤติดของพระภิกษุ นอกจากนั้นความประพฤติดของแวมกับอิสตรี ความปรารถนาที่จะมีอายุยืนยาว หรือกลับเป็นหนุ่ม - กระชุ่มกระชวย ความปรารถนาในทรัพย์สิน ซึ่งสุนทรภู่มองประพฤติดปฏิบัติอยู่ ล้วนแล้วแต่เป็นเรื่องของกิเลส ตัณหา อันเป็นปฏิปักษ์กับสมณเพศเป็นอย่างยิ่ง ผู้เขียนจึงเห็นว่าเป็นการยากที่จะยอมรับว่าสุนทรภู่มองเป็นผู้เคร่งครัดในธรรมวินัยอย่างแท้จริง

ความเชื่อถือในอำนาจเร้นลับและแนวคิดเชิงไสยศาสตร์

สังคมไทยในระยะร้อยปีเศษร่วมสองร้อยปีล่วงมาแล้วอันเป็นสมัยที่สุนทรภู่มองชีวิตอยู่นั้น ยังมิได้รับเอาแนวคิดและความรู้ในเชิงวิทยาศาสตร์ของสังคมทางอีกโลกตะวันตกมา แม้ว่าจะได้มีการติดต่อกันอยู่บ้างแล้วก็ตาม ดังนั้น ปราภฏการณ์ธรรมชาติบางประการจึงยังคงเป็นสิ่งที่บุคคลในสมัยนั้นไม่อาจอธิบายได้ด้วยเหตุและผลตามความเป็นจริง อิทธิพลของความเชื่อถือ

ซึ่งสร้างสมกันมาช้านานกว่า ปรากฏการณ์เหล่านั้นเกิดขึ้นโดยการกลั่นแคลของสิ่งที่มีอำนาจ
เร้นลับ เช่น ภูมิผีฟ้าจ หรือ เทวดา จึงยังคงมีอยู่ นอกจากนี้ สภาพของบ้านเมืองซึ่งส่วนใหญ่
ยังคงเป็นป่าดง มีภัยอันตรายคุกคามอยู่รอบข้าง เช่น ภัยจากธรรมชาติ สัตว์ร้าย
โรคภัยไข้เจ็บ อีกทั้งชาวทมิฬการหรือเครื่องมือทางวิทยาศาสตร์ที่จะป้องกันหรือขจัดภัยอันตราย
บางอย่างได้ เป็นธรรมดาที่บุคคลในสังคมจะต้องแสวงหาที่พึ่ง ที่คุ้มครอง เพื่อสวัสดิภาพทางกาย
และความมั่นคงทางจิตใจเช่นเดียวกับคนรุ่นก่อน ๆ ด้วยการเชื่อถือและยอมรับสิ่งที่มีอำนาจเร้นลับ
เช่น ภูมิผีฟ้าจ เทวดา นางไม้ เทพารักษ์ สิ่งที่เราเชื่อถือกันว่ามีความศักดิ์สิทธิ์ เครื่องรางต่าง ๆ
เพื่อจะขอความคุ้มครองป้องกันภัยจากสิ่งเหล่านี้ รวมทั้งการยอมรับนับถือแนวคิดในเชิงไสยศาสตร์
เพื่อจุดมุ่งหมายอันเดียวกันนี้ด้วย

ความเชื่อดังกล่าวนี้มีอิทธิพลต่อบุคคลในสังคมยุคนั้นอย่างยิ่งเพียงใด จะเห็นได้จาก
วรรณกรรมเรื่อง ขุนช้างขุนแผน ที่แต่งขึ้นในสมัยนั้น และเป็นที่ยอมรับกันว่า เป็นหนังสือ
ที่สะท้อนสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นได้เป็นอย่างดี ชีวิตประจำวัน
ของตัวละครในเรื่องนี้ซึ่งจำลองหรือถ่ายทอดมาจากชีวิตจริงของบุคคลในสมัยนั้นพัวพันกับความเชื่อ
ในอำนาจเร้นลับและไสยศาสตร์โดยตลอดเรื่อง ตัวละครในเรื่องมีลักษณะหรือคุณสมบัติซึ่ง
สะท้อนให้เห็นความเชื่อของคนในสมัยนั้น เช่น ขุนแผน เป็นผู้มีความรู้ทางวิชาไสยศาสตร์อย่าง
ดีเลิศ ตัวละครบางตัวก็เกิดจากความเชื่อดังกล่าวโดยตรง เช่น นางพราหมณ์ กุมารทอง เป็นต้น
วรรณกรรมอีกเรื่องหนึ่งอันเป็นบทกวีนิพนธ์ของสุนทรภู่ คือ สวสติกฤษา ก็กล่าวถึงความเชื่อ
ในแนวนี้อย่างแพร่หลายด้วยกัน แม้ว่าเรื่องนี้สุนทรภู่ว่าจะแต่งขึ้นจากเรื่องเก่าสมัยกรุงศรีอยุธยา
ซึ่งแต่งเป็นคำฉันท์ แต่ก็คงกล่าวได้ว่า ความเชื่ออันเป็นของคนในสมัยกรุงศรีอยุธยาซึ่งกล่าวใน
หนังสือเรื่องนั้นนั้น เป็นความเชื่อซึ่งสืบเนื่องมาถึงคนในยุคสมัยของสุนทรภู่ว่าด้วย สุนทรภู่ว่าจึงนำมา
แต่งขึ้นใหม่เป็นกลอนสุภาพ เพราะ "บทโบราณท่านทำเป็นคำฉันท์ แต่คนนั้นมีใคร่แจ้งแถลงไข"
และ "จึงกล่าวกลับซ้ำซ้อนเป็นกลอนไว้ หวังจะให้เจนจำได้ช้านาน" เนื้อความบางตอน
ใน สวสติกฤษา ซึ่งเกี่ยวพันกับความเชื่อต่าง ๆ ที่กล่าวแล้ว มีดังนี้

อนึ่งนึ่งยังคนอย่าลต่ำ

อย่าบ้านน้ำลายพาเสียราศี

ฉินพัตร์สู่อุครประจิมที

ไม่ต้องผิคุณไสยพันภัยพาล

คุณหรือคุณไสย คือการใช้เวทมนต์คาถาเสกสิ่งใดสิ่งหนึ่งเข้าในตัวของศัตรู หรือการ
ฝังรูปฝังรอย เรียกว่า "กระทำคุณ" คนที่ถูกทำก็เรียกว่าคนผู้นั้น "ถูกคุณ" (ราชบัณฑิตยสถาน,
2503 : 248)

อนึ่งว่าถ้าจะลงสรงสนาน

ทุกห้วยธารเถื่อนถ้ำแล่นน้ำไหล

พระพัตร์นั้นผันล่องตามคลองไป

ห้ามมิให้ถ่ายอุจจาระปัสสาวะ

อย่าฉิวหน้าผ่าฉิ้นขึ้นเหนือน้ำ

จะต้องรำเพราพัตร์คชิตมาปะ

รำเพราพัตร์ เป็นคำที่เพี้ยนมาจาก ลมเพลมพัตร์ หมายถึง อากาศเจ็บป่วยซึ่งเชื่อกันว่าเกิดจากการกระทำคุณ ในบทกลอนนี้ กล่าวถึงการอาบน้ำในแม่น้ำลำคลองว่าจะปฏิบัติ
อย่างไรจึงจะเป็นมงคล โดยให้เหตุผลว่า ถ้าไม่ปฏิบัติดังนี้ สิ่งคุ้มครองตัวจะเสื่อมถอย
อาจจะ "ถูกคุณ" ได้

อนึ่งวิชาอาคมถมนำ

เวลาควรครึกเป็นนิจศีล

อนึ่งเซพะอย่าถ่มเมื่อลมพัตร์

ไปถูกสัตว์เสื่อมมงคลคลาถา

ทั้งไม้ลำค้ำเรือนแลเชื่อนคอก

ใครสอดออกอัปลักณ์เสียศักดิ์ศรี

ถึงฤทธิโทษเวทมนต์คลจะตี

ตัวอัปรียแปรกลับให้อัปรา

อนึ่งถ้าจะจรแลนอนนึ่ง

สำเนียงคังโงงเมาะเกาะถูกกัก

คือคุณผีปีศาจอุบาทว์ภัย

ใครทลายหักถูกฤทธิวิทยา

อันที่จริง การสั่งสอนอบรม ใน สวัสดิรักษา อาจมีเหตุผลที่แท้จริงนอกเหนือไปจาก
เหตุผลดังกล่าว ซึ่งผูกพันกับความเชื่อเรื่องอิทธิฤทธิ์ เวทมนต์คาถา หรือภูติผีปีศาจ
เป็นต้นว่า การไม่ให้เดินลอดไม้ค้ำเรือน ก็จะเป็นการป้องกันอุบัติเหตุอันอาจเกิดขึ้นได้
ข้อห้ามบางอย่างเป็นการรักษาความสะอาดและสุขภาพอนามัย และข้อห้ามหรือข้อปฏิบัติส่วนใหญ่

มีผลในคำนำก่อให้เกิดพลังใจ ความเชื่อมั่น อย่างไรก็ตาม การอ้าง หรือหยิบยกเรื่อง
อำนาจเร้นลับและไสยศาสตร์มาเป็นเหตุผล ย่อมแสดงให้เห็นว่า คนในยุคในสมัยนั้นมีความ
เชื่อและยอมรับในเรื่องเหล่านี้อยู่มาก

ควยลักษณะของสังคมดังนี้ อาจกล่าวได้ว่าสุนทรภู่มีชีวิตอยู่ท่ามกลางบุคคลซึ่งมีความ
เชื่อและยอมรับอำนาจเร้นลับ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ และวิชาไสยศาสตร์ ได้เรียนรู้และคุ้นเคยกับ
ความเชื่อและพิธีการอันสืบเนื่องมาจากความเชื่อเหล่านี้ เช่น การเซ่นสรวงเจ้าป่า การ
เรียนรู้เวทมนต์คาถาต่าง ๆ การทำเสน่ห์ยาแฝด การไล่ผี ฯลฯ ทั้งทางตรงและทางอ้อม
สุนทรภู่จึงไม่อาจเลี่ยงจากอิทธิพลของความเชื่อเหล่านี้ได้เช่นเดียวกับบุคคลอื่น ๆ ในสังคม
ก็จะเห็นได้จากคำบอกเล่าของสุนทรภู่ในบทกลอนต่อไปนี้

ขออารักข์หลักประเทศนิเวศน์วัง

เทพทั้งเมืองฟ้าสุราลัย

ขอฝากน้องสองรามาาราคำว้ย

เอ็นดูช่วยปกครองให้ผ่องใส

ขออารักข์ศักดิ์สิทธิ์ที่สิ่งศาล

ลือสะท้านอยู่ว่าเจ้าหัวกำแหง

ข้าจะไปทางไกลถึงเมืองแกลง

เจ้าจงแจ้งใจภักดีนี้

ระวังตัวกลัวตอตะเคียนขวาง

เป็นเยี่ยงอย่างผู้เฒ่าเล่าสนอง

ว่ามีสาหัสนางตะเคียนคะนอง

ใครถูกต้องแตกตายลงหลายลำ

พอบอกกันยังมีหันจะขาดปาก

เห็นเรือจากแจวตรงหลังถลำ

กระทมยางตอนางตะเคียนคำ

ก็โคลงคว่ำล้มลงในคงคา

พวกเรือผีสี่คนขนสยอง

ก็เลยล่องหลีกทางไปข้างขวา

พันระวางนางรุกขนิยา

ต่างระอาเห็นฤทธิ์ประสิทธิ์จริง

ขอนางไม้ไพรพฤษ์เทพารักษ์

ขอฝากภักดีน้อมแม้นองหญิง

ใครสามารถชาติชายจะหมายชิง

ให้ตายกลิ้งลงเหมือนตอที่ตำเรือ

เห็นศาลเจ้าเหล่าเจกอยู่เชิงแซ่
เกเลเอยเคยข้ามคงคาลัย

ปุ่นทะกงองค์แก่ข้างเพชไสย
ช่วยคุ้มภัยปากอ่าวเกิดเจ้านาย

เห็นจวนจมนเจ้าเขาส่ามุก
พอชาคว่าน้ำขึ้นทั้งคลื่นคลาย

จงช่วยทุกซัดถึงที่จะทำถวายเป็น
ทั้งสามนายหน้าขึ้นค้อยเนื่อยมา

(นิราศ เมืองแกลง)

ประสานสองหัตถ์ประดังตั้งประนม
ขอฝากน้องสองชนกช่วยปกเกศ
ใครปองชิงขอให้ตายด้วยรายชัง

น้อมบังคมเทวารักษารวัง
อย่ามีเหตุอันครายเมื่อภายหลัง
เทพทั้งชั้นฟ้าได้ปราณี

(นิราศพระบาท)

ลงหนองน้ำปล้ำทะเซ้ท่ากัเทมท่า

ช่วยรักษาร้างใจรักไม่วอกวาย

(รำพันพิลาป)

เสียงผีผิวหวีโหยโยหยาญญาน์
บรรดาศิษย์บิทรที่นอนนอก

ภาวนาหนาวนิ่งไม่ตึงกาย
ผีมันหลอกหลापปล้ำพลิกคว่ำหงาย

(นิราศวัดเจ้าฟ้า)

บทกลอนดังกล่าวข้างต้น แสดงว่าสุนทรภู่มีแนวโน้มไปในทางยอมรับหรือเชื่อถือสิ่ง
เร้นลับอยู่มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับภูติผีปีศาจ

เรื่องเครื่องรางของขลัง ดูเหมือนว่าสุนทรภู่จะไม่สนใจ เพราะไม่เคยกล่าวไว้ใน
นิราศเรื่องใดเกี่ยวกับเรื่องนี้เลย แม้จะพูดถึงเรื่อง "เหล็กไหล" แต่ก็มิได้แสดงความสนใจ
เชื่อถือในแง่ซึ่งมีผู้เชื่อกันว่าเป็นโลหะที่มีอำนาจวิเศษในแง่ของการป้องกันศาสตราวุธต่าง ๆ ได้
โดยธรรมชาติ หากมีความสนใจในแง่อื่นตามที่กล่าว ใน รำพันพิลาป ว่า

ไ้อยามยากอยากใครได้เหล็กไหลเล่น ทำทองเป็นปั้นเตาเผาถลุง

อีกตอนหนึ่ง ใน โคลงนิราศสุพรรณ ยิ่งแสดงว่าสุนทรภู่มิได้สนใจเชื่อถือเรื่องเหล็กไหลเลย
กล่าวคือ เมื่อไปถึงสถานที่ที่สุนทรภู่บอกว่าเป็น "กองเหล็กไหล" สุนทรภู่ก็หาได้แสดงความตื่นเต้น

ยินดีที่ได้พบไม่ว่า ทั่ว ๆ ที่เหล็กไหลเป็นสิ่งซึ่งหาได้ยาก และยังมีผู้เชื่อถือเสาะหาแม้ในปัจจุบันนี้ ยิ่งไปกว่านั้นสุนทรภู่มองว่าเป็นเชิงสมเพชพระภิกษุซึ่งมรณภาพอยู่ ณ ที่นั้นว่า "เหล็กไหลได้แต่บ้าหาแสง" แสดงความไม่เชื่อถือในคุณวิเศษของเหล็กไหลอีกด้วย

ในค่านไสยศาสตร์ ปรากฏว่า สุนทรภูได้ศึกษาความรู้ในเชิงไสยศาสตร์อยู่บ้าง ดังที่สุนทรภูเล่าถึงการใช้วิชาความรู้เหล่านั้น เมื่อไปหาอายุวัฒนะที่วัดเจ้าฟ้าอากาศ

สายสิญจน์วางยันต์กันปีศาจ	ขงกระดาศปักปลิวหวีหวีไหว
ข้าวสารทรายทรายปรามคำรามไป	
.....	
มนต์มหาวาหุคิพิกิกรรม	แก้อาถรรพณ์ถอนฤทธิ์ที่ปักบัง

(นิราศวัดเจ้าฟ้า)

เมื่อสุนทรภูไปสุพรรณบุรีเพื่อหาอายุวัฒนะ กระเหรี่ยงที่ติดตามไปด้วยเกิดเมาเพราะกลิ่นของว่านชนิดหนึ่ง สุนทรภูจึงแก้ไขด้วยการเสกขมิ้นให้กิน

หากครู่แค้น	ท่านสอน
เสกขมิ้นกินจึงนอน	นั่นได้
กระเหรี่ยงเมาเหล้าถูกถอน	ให้ขมิ้น กินแะ
เมาสร้างต่างกราบไหว้	ว่าขมิ้นกินหาย

(โคลงนิราศสุพรรณ)

และอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเล่าถึงการเดินทางคราวหนึ่งใน รำพันพิลาป

ทั้งฝ่ายลูกถูกขบขันลอบใช้	หากแก้ได้ให้ไปเข้ากินเจ้าของ
---------------------------	------------------------------

ในการแก้ไขอาการของบุตรซึ่งเชื่อว่าถูกผีขบขันสิ่งนี้ เข้าใจว่าสุนทรภูคงใช้วิชาในทางไสยศาสตร์

ความเชื่อในทางไสยศาสตร์ของสุนทรภูเท่าที่กล่าวมาแล้วนี้ จักว่าเป็นความเชื่อขั้นพื้นฐาน ส่วนวิชาไสยศาสตร์ในระดับที่สูงกว่านี้ ประเภทคงกะพัน ล่องหน สะเคาะกลอน

สุนทรภู่มิแสดงความเชื่อเลย นอกจากจะกล่าวถึงเป็นจินตนาการแสดงความไม่แน่นอนที่มีฤทธิ์
มีอำนาจในระดับสูงเช่นนั้นบ้าง ไม่แสดงความเชื่อจริงจัง สุนทรภู่มิแสดงจินตนาการถึงกล่าว ใน
รำพันพิลาป เมื่อกล่าวเป็นความคิดฝันว่าจะลักพาหญิงที่ตนรักลงเรือท่องเที่ยวไป

จะเขียนขงลงยันต์ปักกันคลื่น

ให้หายร้อนราบเรียบ เงียบเชียบเสียง

แม้พรายน้ำท่าฤทธินิมิตรูป

สว่างวูบว่งแฉ่งแฉ่งแสงกะลือ

ต้องสูมไฟไล่ประโคมให้ไหม้อือ

พักกระพือเผาหนังแก้รังควาน

แต่ตัวผู้มีอุบายแก้พรายผูก

เสกเพลิงชุกเช้นกับไฟประลัยผลาญ

โดยหากว่าถ้าไปปะเรือสลัก

ศรีสวัสดิ์แว่วจะพรันประหวั้นไฉ

จะอุ้มวางกลางคักสะพักไว้

โบกธงชัยให้จิ้งจก่ามังกา

ดังนั้นจะเห็นว่า แม้ว่าสุนทรภู่มิได้รับอิทธิพลความเชื่ออำนาจสิ่งเร้นลับ สิ่งศักดิ์สิทธิ์

และวิชาไสยศาสตร์ เช่นเดียวกับบุคคลร่วมสมัยของตน แต่ความเชื่อส่วนใหญ่ของสุนทรภู่มิค่อนข้าง
ไปในทางอำนาจสิ่งเร้นลับ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเรื่องเหล่านี้ยากแก่การพิสูจน์หรือทดลอง การยอมรับ
หรือเชื่อถือเป็นการดีกว่าการปฏิเสธ คือ เป็นการหาเหตุผลจากความสงสัยได้ เช่น ได้ยินเสียง
ประหลาดก็หาเหตุได้ว่าเป็นเสียงภูตผี ดีกว่าที่จะไม่ทราบว่าเสียงอะไรเสียเลย และใน
บางกรณีเมื่อพิสูจน์ไม่ได้ก็ยอมรับเพื่อความมั่นคงทางจิตใจ เช่น การยอมรับความเชื่อเรื่อง
เทวดา อารักษ์ เป็นต้น การที่สุนทรภู่มิยอมรับความเชื่อในสิ่งที่มิอาจเร้นลับนี้ นอกจาก
จะเป็นผลของสภาพสังคมครอบงำแล้ว ยังอาจจะเนื่องด้วยการที่เรื่องเหล่านี้เป็นสิ่งที่ยากแก่
การทดลองหรือพิสูจน์อีกด้วย ส่วนความเชื่อในด้านไสยศาสตร์ของสุนทรภู่มิมีอยู่แต่เพียงเบาบาง
และไม่สนใจเครื่องรางของขลังเลย จึงอาจกล่าวได้ว่า สุนทรภู่มิเป็นผู้ที่มีความเชื่อถือในเรื่อง
เหล่านี้ไม่มากนัก ที่เป็นดังนั้นก็น่าจะเป็นเพราะสุนทรภู่มิอุปนิสัยสำคัญประการหนึ่งคือ ไม่เชื่อ
อะไรง่าย ๆ ดังบทกลอนตอนหนึ่งใน นิราศพระปฐม ว่า

ถึงโพเคียโพค่าเหมือนคำกล่าว

แต่ไครราสามอ้อมเท่าพ้อมสาน

เป็นเรื่องราวเจ้าฟ้าพระยาพาน

มาสังหารพระยากองศบิคา

แล้วปลูกพระมหาโพธิ์บนโคใหญ่

เผอิญให้เคี้ยตำเพราะกรรมหนา

อันเท็จจริงสิ่งใดเป็นโกสตา

เขาเล่ามาพื้ก็เล่าให้เจ้าฟัง

ยิ่งไปกว่านั้น ความสนใจของสุนทรภู่เกี่ยวกับการเล่นแร่แปรธาตุ อันเป็นความพยายามที่จะหลอมโลหะราคาต่ำให้เป็นทอง ยังแสดงให้เห็นว่า สุนทรภู่มุ่งความสนใจโน้มเอียงไปในทางวิทยาศาสตร์อยู่มาก

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้สุนทรภู่จะเชื่อเรื่องผี และเล่า ใน โคลงนิราศสุพรรณ ว่า หม่อมชาวป่าที่ร่วมเดินทางไปกับตนถูกผีเข้าก็ตาม แต่สุนทรภู่อธิบายความเชื่อเรื่องทรงเจ้าเข้าผี โดยสิ้นเชิง ทั้งนี้จะเป็นค้ำยอุปนิสัยไม่ยอมเชื่ออะไรง่าย ๆ ของสุนทรภู่ อาจทำให้สุนทรภู่ได้มีการทดลองหรือพิสูจน์การทรงเจ้าเข้าผีมาแล้ว จึงเห็นว่าเป็นเรื่องหลอกลวงของคนทรง และไม่ยอมรับเชื่อถือมาแต่ครั้งวัยหนุ่มจนเข้าสู่วัยชราที่เกี่ยว ดังปรากฏคำปรารภของสุนทรภู่ ว่า

ให้คนทรงลงผีเมื่อผีใจ

ว่าเพราะเก็บคอกไม้ที่ท้ายเขา

ไม่งอนง้อขอสู่ท่าดูเขา

ท่านปู่เจ้าคุมแคนจึงแทนทศ

ครันตาหมอลอโหมกไปรดให้

ที่จริงใจพื้ก็รู้ถือว่าปก

แต่ชาวบ้านท่านถือข้างท้าวมค

จึงสู้อคนิ่งไว้ในอุรา

(นิราศเมืองแกลง)

ที่ท้ายบ้านศาลเจ้าของ **ชาวบ้าน**

บวงสรวงศาลเข้าผีบายศรีตั้ง

เห็นคนทรงปลงจิตอนิจจัง

ให้คนทั้งปวงหลงลงอบาย

ซึ่งคำปคมคท้าวว่าเจ้าช่วย

ไม่เห็นท้าวที่จะไค้ตั้งใจหมาย

(นิราศพระปฐม)

การที่สุนทรภู่มิลักษณะซึ่งก้าวหน้ากว่าคนร่วมสมัย ไม่ติดอยู่ในความเชื่ออย่างงมงายในเรื่องของไสยศาสตร์ อีกทั้งยังมีแนวความคิดอย่างใช้เหตุผล และยังสนใจวิทยาการซึ่งค่อนข้างไปในทางวิทยาศาสตร์เช่นนี้ ไม่เป็นเรื่องประหลาดอันใด ท้ายเหตุที่สุนทรภู่ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า เป็นผู้ที่มีอิสระในตนเอง ไม่คล้อยตามหรือเดินตามแบบครู อันทำให้สุนทรภู่

มีความสามารถสูงในเชิงวิเริ่มสร้างสรรค์ เป็นต้นว่า สุนทรภูได้ริเริ่มแต่งกลอนสุภาพที่มีลักษณะสัมผัสในเป็นแบบเฉพาะตัว ก่อให้เกิดความนิยมอย่างแพร่หลายในสมัยนั้น และสืบเนื่องมาจนบัดนี้ เมื่อแต่ง โคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภูก็ได้ทดลองแต่งโคลงในรูปแบบซึ่งแตกต่างไปจากที่เคยนิยมกันมาแต่เดิม และเมื่อแต่งนิราศก็สร้างแนวเขียนขึ้นเป็นแบบของตนเอง คือแทนที่จะเป็นบทพรรณนา เน้นหนักในเรื่องของความรัก และการพลัดพราก ตามที่กวีรุ่นก่อน ๆ นิยมกลั่นแต่งเป็นเสมือนบันทึกการท่องเที่ยว พากษ์อ่านให้ไคล้สัมผัสบรรยากาศของสถานที่ที่ตนผ่านหรือประสบพบเห็นมา รวมทั้งเปิดเผยชีวิตประวัติของผู้แต่งกลาย ๆ รวมทั้งแสดงความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ อย่างจริงใจเป็นส่วนใหญ่ เหล่านี้มีผลทำให้งานประพันธ์ประเภทนิราศของสุนทรภูเป็นแบบฉบับที่ได้รับความนิยมสูง ความเป็นผู้มีอิสระในตนเองของสุนทรภูทั้งกล่าวนี้นอกจากจะส่งผลในแง่ของความคิดสร้างสรรค์แล้ว ยังทำให้อิทธิพลของความเชื่อต่าง ๆ ของบรรพบุรุษและบุคคลร่วมสมัยไม่อาจรอมง่าสุนทรภูได้มากมายนักตามที่กล่าวแล้วข้างต้น

มีความรู้สึกว่าเหว ไร้ญาติขาดมิตร และไม่ทักเทียมผู้อื่น

ในนิราศหลาย ๆ เรื่องที่สุนทรภูแต่งนั้น บ่อยครั้งที่เหวที่สุนทรภูจะกล่าวถึงตนเองอย่างขมขื่นใจว่า ไร้ญาติขาดมิตรที่จะเหลียวแลเพราะความต่ำต้อยของตน เมื่อพิจารณาแต่เพียงผิวเผิน ก็ดูเหมือนว่าจะเป็นธรรมชาติวิสัยที่สุนทรภูกล่าวถึงตนอย่างน้อยเนื้อต่ำใจด้วยประการต่าง ๆ ด้วยเหตุที่นิราศหลายเรื่องของสุนทรภู ล้วนแต่งขึ้นในขณะที่ผู้แต่งอยู่ในภาวะคับแค้นใจ อย่างเช่น นิราศภูเขาทอง และ รำพันพิลาป แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้นิราศเรื่องที่สุนทรภูแต่งขึ้นในขณะที่ภาวะของอารมณ์เป็นปกติ หรือค่อนข้างเบิกบาน เช่น นิราศวัดเจ้าฟ้า และ นิราศพระปฐม ก็ยังมีบทกลอนที่สุนทรภูรำพึงถึงความขาดแคลนญาติมิตร และความต่ำต้อยของตนอยู่ด้วย บทกลอนเหล่านี้ ส่วนใหญ่ออกมาในรูปของความรู้สึกขมขื่นใจตรง ๆ และบางครั้งก็เป็นการกล่าวแสดงความปรารถนาหรือความกระหายที่จะได้ในสิ่งที่ตนขาดอีกด้วย ดังต่อไปนี้

พระนิพพานปานประหนึ่งศีรษะขาด

ด้วยโรฎาติยากแคนถึงแสนเชษฐ

(นิราศภูเขาทอง)

ไม่เทียมเพื่อนเหมือนจะพาเลือกตากระเด็น เทียวซ่อนเร้นโรฎาติหว่าควิญญาน

(รำพันพิลาป)

ต้องคำค้อยย้อยยับอประมาณ

มาอยู่วิหารวัดเลียบยังเยียบเย็น

(รำพันพิลาป)

คิคายเพื่อนเหมือนเขาเล่าแม่เจ้านี่

เรไปปีละร้อยเรือนเคียนละร้อยบ้าน

เพราะบุญน้อยย้อยยับอประมาณ

เหลือที่ท่านอุปถัมภ์ช่วยบำรุง

(รำพันพิลาป)

ใน นิราศพระประหม ซึ่งเล่าถึงเหตุการณ์เมื่อไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ ตอนหนึ่ง
กล่าวว่า มีผู้รู้จักคุ้นเคยกันหลายคน ผากฐูปเทียนและดอกไม้นามมัสการด้วย และสุนทรภู่ก็รับผาก
อย่างยินดี กว่ายเหตุผลว่า

ฉันรับผากอยากจะใคร่ได้เป็นญาติ

ทุกทุกชาติไปอย่าขาดเหมือนปรารภนา

ให้รักใคร่ไปทุกวันเห็นทันตา

ไปเบื้องหน้านั้นขอให้บริบูรณ์

✓ และ ใน นิราศภูเขาทอง สุนทรภู่ก็ตั้งสัตย์อธิษฐานว่า จะเกิดชาติใด ๆ ก็ตาม
ความปรารภประการหนึ่งก็คือ ขอให้พร้อมพรังภมาญาติ "แสนสหายบริบูรณ์ประยูรวงศ์"
คำอธิษฐานนี้ นอกจากจะสะท้อนถึงชีวิตซึ่งไม่เคย "บริบูรณ์ประยูรวงศ์" ของสุนทรภู่
เนื่องจาก "ชนนีอยู่ศรีอยู่ชยา บิดามาอ้างว่าอยู่กลางไพร" (นิราศเมืองแกลง) แล้ว
ยังสะท้อนความรู้สึกว่าตนไร้ญาติขาดมิตรอีกด้วย

และเมื่อพิจารณาชีวิตของสุนทรภู่ ก็จะพบว่า ตลอดเวลาที่สุนทรภู่คร่ำครวญว่าไร้ญาติ
ขาดมิตรและผู้อุปการะนั้น อันที่จริงสุนทรภู่หาได้ขาดญาติมิตรหรือคนอุปการะไม่ ในการ
เดินทางแต่ละครั้งของสุนทรภู่จะพร้อมด้วยบุตรของตนเอง บุตรบุญธรรม และยังมีบรรดาศิษย์
ติดตามเกือบทุกครั้ง และในฐานะที่เป็นภิกษุ ไม่ว่าจะเป็นเวลาที่เดินทางหรือจำวัด ย่อมจะมี
ผู้ให้ความนับถือตลอดจนเสนอตัวเป็นอุปัชฌาย์เสมอ ตัวสุนทรภู่เองยังได้เล่าว่า เมื่อครั้งไป

วัดเจ้าฟ้าอากาศ ไก่เาะ "ไปพึ่งบุญคุณพระยารักษากรุง ท่านบำรุงรักพระไม่ละเมิน"
 ใน นิราศวัดเจ้าฟ้า เณรกลั่น ผู้ติดตามไปพระแท่นดงรังกับสุนทรภู่อีกเล่า ใน นิราศเณรกลั่น
 ว่า ได้มีศิษย์ของสุนทรภู่มาคอนรับและบริบริการความสะดวกในการเดินทาง ยิ่งไปกว่านั้น
 ้วยความเป็นกวีมีชื่อของสุนทรภู่อีกจึงทำให้ "เหล่านัก เลงฟังเพลงยาว" มาเยี่ยมเยียนพระภิกษุ
 อยู่เป็นนิตย์ ดังที่สุนทรภู่อีกเล่าว่า "มาหาสู่ดูแลทั้งแก่สาว" เพื่อ "ยืมหนังสือสื่อสิ่งถามเรื่องราว"
 ใน ราชนิพนธ์ ดังนี้ จะเห็นว่าสุนทรภู่อีกจะต้องมีความอ้างว้างว่าเหวอย่างมากมายลึกซึ้ง
 แม้จะพรั่งพร้อมผู้คนเคยอยู่ใกล้ชิด ก็ยังไม่อาจขจัดความอ้างว้างว่าเหวนั้นได้

• ความผูกพันลึกซึ้งที่สุนทรภู่อีกกับบุตรก็เป็นสิ่งที่น่าสนใจว่า นอกจากจะด้วยความผูกพันกัน
 โดยสายเลือดแล้ว ยังเป็นเพราะว่าสุนทรภู่อีกต้องการ "ญาติมิตร" เพื่อขจัดความว่าเหวของตน
 อีกด้วย

จากหลักฐานที่ปรากฏในนิราศของสุนทรภู่อีก บุตรชายของสุนทรภู่อีกคือพักและตาบนั้น
 เมื่อเยาว์วัยอยู่ในพระอุปการะของพระอัครชายาในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข เป็นที่
 เข้าใจกันว่าพระอัครชายาทรงอยู่ทรงเมตตาประทานอุปการะแก่เด็กทั้งสอง เนื่องด้วยทั้งตาบ
 และพักขาดมารดาที่จะดูแลแต่เมื่ออยู่ในวัยเยาว์มาก ต่อมาภายหลังสุนทรภู่อีกจึงได้รับมาเลี้ยงดูเอง
 ในระหว่างที่สุนทรภู่อีกบวช ปรากฏว่าได้เดินทางไปหัวเมืองบ่อยครั้ง บางครั้งก็เป็น
 ระยะใกล้ ๆ บางคราวก็รอนแรมไปในถิ่นทุรกันดารและห่างไกล และดูเหมือนว่าตลอดระยะ
 เวลาที่พักและตาบอยู่ในความอุปการะของบิดา จะได้มีโอกาสร่วมเดินทางด้วยทุกครั้ง แม้ว่า
 การเดินทางบางครั้งจะต้องเผชิญภัยและความยากลำบาก หรือว่าบุตรของสุนทรภู่อีกจะอยู่ในวัยเด็ก
 ซึ่งยากต่อการดูแลก็ตาม ดังที่สุนทรภู่อีกเล่าความ ใน ราชนิพนธ์ ว่า

ครั้งไปค่านกญวนบุรีที่กะเหรี่ยง	ฟังแต่เสียงเสื่อสีหะนีหนาว
นอนน้ำค้างพร่างพรมพรอยพรมพราว	เพราะเชื่อลาลางว่าแร่แปร เป็นทอง
ทั้งฝ่ายถูกถูกปอบมันลอบใช้	หากแก้ไ้ให้ไปเข้ากินเจ้าของ

ในการเดินทางอีกครั้งหนึ่ง สุนทรภู์เล่าไว้ในนิราศเรื่องเดียวกันนี้ ว่า

เมื่อชาล่องต้องคอเรือหล่อลุ่ม

เจียนจะจมน้ำม้วยระหวยระหาย

ปะหาดขึ้นขึ้นรอกไม่พอควาย

แต่ปะคายหลายหนหากพนทาน

แล้วมิหน้าข้าบุตรสุดที่รัก

ขโมยลักหลายหนผจญผจญ

บุตรของสุนทรภู์ที่ติดตามบิดาไปเผชิญอันตรายในการเดินทางสองครั้งนี้ จะเป็นบุตรคนใด ไม่ทราบแน่ นอกจากนี้ ในการเดินทางครั้งอื่น ๆ เท่าที่มีเรื่องราวบอกเล่าอย่างชัดเจนในนิราศ สุนทรภู์ก็ได้พาบุตรชายทั้งสองติดตามไปเกือบทุกแห่ง การที่บุตรชายคนใดคนหนึ่งไม่ได้ร่วมทาง ไปด้วย ก็ดูเหมือนว่าจะเป็นเพราะในเวลานั้น บุตรผู้นั้นยังไม่ได้เข้ามาอยู่ในความอุปการะของ สุนทรภู์ หรือพ้นไปจากการดูแลของสุนทรภู์แล้ว กล่าวคือ ในการเดินทางครั้งล่าสุด (เท่าที่มี หลักฐาน) ที่สุนทรภู์เล่า ใน นิราศพระประทม พัดไม้ไผ่ไปด้วย ซึ่งอาจเป็นเพราะว่า ในเวลานั้นพัดจะแยกตัวไปประกอบอาชีพของตนเอง หรือมีครอบครัวไปแล้ว ส่วนการเดินทาง ในระยะต้น ๆ ที่สุนทรภู์เล่าไว้ใน นิราศภูเขาทอง และ นิราศเมืองเพชร ซึ่งปรากฏว่า ไม่มีตามร่วมทางไปด้วยนั้น ก็น่าจะเป็นไปได้ว่า ในเวลานั้นตาบจะยังมีได้มาอยู่กับบิดา

นอกจากสุนทรภู์จะเป็นผู้เลี้ยงดูบุตรด้วยตนเอง และหอบหิ้วบุตรไปกับตนทุกหนทุกแห่งแล้ว ยังมีหลักฐานเกี่ยวกับการประพดปฏิบัติของสุนทรภู์ที่มีต่อบุตร อันแสดงว่า สุนทรภู์ให้ความรัก และความเอาใจใส่บุตรอยู่มากทีเดียว เป็นอันว่า ในระหว่างการเดินทางทางเรือ ที่สุนทรภู์ เล่าใน นิราศเมืองเพชร สุนทรภู์ได้ให้บุตรชายนับจำนวนคั้งน้ำในคลองสามสิบสองคคว่าครบ จำนวนคั้งตามชื่อคลองหรือไม่ ทั้งนี้

ถึงคลองนามสามสิบสองคคคั้ง

ชะวากวังเวียนซ้ายมาฝ่ายขวา

ให้หุ่นน้อยคอยนับในนาวา

แต่หนึ่งมาถ้วนสามสิบสองคค

การที่สุนทรภู์ให้บุตรชายนับจำนวนคั้งดังกล่าวนี้ คงไม่ใช่เพราะว่าสุนทรภู์อยากรู้จำนวน เป็นแน่ หากแต่เป็นการหาความเพลิดเพลินอย่างง่าย ๆ มิให้เด็กเหงาในระหว่างการเดินทาง มากกว่า จึงปรากฏความใน นิราศเขมรกลั่น ว่า เมื่อเรือผ่านคลองสามสิบสองคค สุนทรภู์ก็ให้

สามเนรกลั่นและตามช่วยกันนับจำนวนคั่งอีก

... ..

กับตาน้อยคอยนับหนึ่งสองสาม

จนเข้าในแนวคลองสามสิบสองคค

คุณพ่อถามกลับเลื่อนเปื้อนไปหมด

สุนทรภู้อย่างได้แสดงความเอาใจใส่ต่อบุตร แม้แต่ในเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ดังที่เล่าใน
นิราศวัดเจ้าฟ้า เมื่อพักเดินทางออกไม้สำหรับนมัสการพระพุทธรูป ได้คอยรักกับดอกไม้
 สุนทรภู่อีกสังเกตเห็นและว่า

ว่าโคกรักมักร้ายต้องพรายพลัด

ถวายรักเสียถูกแล้วลูกเอ๋ย

จากการประพจน์ปฏิบัติของสุนทรภู่อต่อบุตรดังกล่าวแล้วนี้ กล่าวได้ว่า สุนทรภู่อให้ความรัก
 ความสนใจต่อบุตรเป็นอย่างดี เป็นพ่อที่ดีของลูก และดูเหมือนว่าสุนทรภู่อจะตระหนักและภาคภูมิใจ
 ความจริงประการนี้อยู่ด้วย จึงรำพึงใน โคลงนิราศสุพรรณ ตอนหนึ่งว่า

ซาคขมันสิ้นแม่เลี้ยง

ลูกเอ๋ย

สารภีพอเคย

ซัคเนื้อ

บุณนากยากไร้เซย

เช่นกลิ่น ชมื่นแสด

ถึงไม่เหลือเรื่องเรื่อ

ร่าจ้อขอหญิง

✓ นอกจากนี้ สุนทรภู่อยังอุปการะเด็กในฐานะบุตรบุญธรรมอีกด้วย เท่าที่ทราบแน่ชัดก็มี
 กัลั่นและซุบ ซึ่งสุนทรภู่อกล่าวใน โคลงนิราศสุพรรณ ว่า "กัลั่นซุบอุปถัมภ์ถ้วน ลูกเลี้ยงเที่ยงธรรม"
 สำหรับบุตรบุญธรรม สุนทรภู่อให้ความรักความเอาใจใส่เป็นอย่างดี เห็นได้จากคำสรรเสริญ
 ของกัลั่น บุตรบุญธรรมคนหนึ่ง ใน นิราศเนรกลั่น ดังต่อไปนี้

.....

สอนให้ทราบบาปบุญที่คุณโพบ

พระคุณเท่าเขาพระเมรุไม่เอนเอียง

มาหมายมั่นพันผูกเป็นลูกเลี้ยง

ผลประโยชน์ยืดยาวไม่ก้าวเอียง

เป็นสัจธรรมกรรณาสาธุศิษย์

ก็รักเพียงลูกยาให้ถาวร

ได้เรียนหนังสือถือศีลพระชินวร

สุจริตกรรว่าเฝ้าพร้าสอน

ให้ถาวรพูนสวัสดิ์ก้าจักภัย

ทุกวันนี้มีแต่ครูเอ็นดูเลี้ยง

ไต่หิ้งเพียงพุ่มโพธิ์สโมสร

พระคุณใครไม่เท่าคุณพระสุนทร

เหมือนนิกรโดยจริงทุกสิ่งอัน

การที่สุนทรภู่อุปการะบุตรบุญธรรมอย่างผูกพันรักใคร่เสมอบุตร ก็น่าจะเป็นด้วยเหตุที่
ความต้องการ "ญาติมิตร" เป็นการหาความอบอุ่นทางใจอีกทางหนึ่งด้วย

มีความปรารถนาเกียรตินยศชื่อเสียง

เมื่อ พ.ศ. 2350 สุนทรภูได้โดยเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ไปนมัสการพระบาท ละครบุรี
ในฐานะเป็นมหาดเล็กในพระองค์ ตามที่สุนทรภูเล่าความไว้ใน นิราศพระบาท ครั้งนั้น
สุนทรภูได้ตั้งสัตย์อธิษฐานต่อพระพุทธรูปหลายประการด้วยกัน คำอธิษฐานแสดงความปรารถนา
ของสุนทรภูที่น่านใจประการหนึ่งก็คือ "ให้ครั้นครองเกียรตินยศ ปรากฏครั้น" ในเวลานั้น
สุนทรภูเริ่มมีชื่อเป็นที่รู้จักกันบ้างแล้วในฐานะคนเจ้าเมตเจ้ากลอน แต่ก็ยังมิได้เป็นกวีมีตำแหน่ง
สำคัญและเป็นถึงคนโปรดของพระมหากษัตริย์ตามที่ปรากฏในเวลาต่อมา ขณะนั้น คำอธิษฐาน
ดังกล่าวจึงเป็นเพียงความหวังและความใฝ่ฝันของสุนทรภู ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ผู้อธิษฐานมี
ความปรารถนาในเกียรตินยศ ชื่อเสียง อย่างแรงกล้า ทั้งมีความมั่นใจในความสามารถของ
ตนเองด้วย จึงอาจหาญแสดงความปรารถนาอย่างเปิดเผยเช่นนี้

อาจกล่าวได้ว่า ชีวิตของสุนทรภูได้ประสบความสำเร็จตามความมุ่งมั่น ทั้งเกียรติน
ยศ และสรรเสริญ เมื่อเข้ารับราชการในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ผู้ทรงไฝ่พระทัยในเชิงอักษรศาสตร์ ความสามารถในเชิงกลอนของสุนทรภูเป็นที่สมพระราชหฤทัย
ยิ่งนัก จึงทรงแต่งตั้งให้สุนทรภูเป็นกวีที่ปรึกษา ตำแหน่งขุนสุนทรโวหารในกรมอาลักษณ์
ทรงพระกรุณาพระราชทานที่ให้อยู่อาศัย ทั้งโปรดให้เข้าไปใกล้ชิดแม่ในยามเสด็จประพาส
ในที่ต่าง ๆ ในระยะที่สุนทรภูรับราชการได้เบื้องยุคบาท จึงเป็นเวลาที่สุนทรภูประสบ
ความรุ่งเรืองที่สุดในชีวิต ทั้งนี้จะเป็นเวลาที่สุนทรภูมีความสุขที่สุดด้วย ด้วยความพรั่งพร้อม
ทั้งในด้านความเป็นอยู่ และความมีเกียรตินยศ ชื่อเสียง อันเป็นที่ปรารถนาอย่างยิ่งของสุนทรภู

แม้ว่าชีวิตทางครอบครัวจะไม่สู้ราบรื่น และความประพฤติด้านส่วนตัวจะทำให้ต้องได้รับพระราชอาญาบ้าง เป็นอันว่า ถูกจำคุกไว้เพราะเมาสุราอาละวาดทุบตีญาติผู้ใหญ่ แต่ในที่สุดก็ได้รับพระราชทานพระกรุณาให้ปลดปล่อยตัวออกมา ด้วยพระมหากรุณาธิคุณของพระทัยในเวลาที่ทรงบพิตรราชินิพนธ์ และแม้ว่าการประพฤติดังกล่าวของสุนทรภู่มีท่าทีว่าจะเป็นไปอย่างแข็งขัน ขวานผ่าซาก ปราศจากการรอมชอม แม้บุคคลนั้นจะเป็นถึงพระเจ้าลูกเธอ ดังเช่น พฤติการณ์ที่สุนทรภู่แสดงต่อสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ อาจจะทำให้สุนทรภู่มีศัตรูอยู่บ้าง แต่สุนทรภู่ก็คงรักษาศรัยตลอดกาล ด้วยพระบารมีของพระมหากรุณาธิคุณทรงเป็นเจ้าเหนือหัวของคนทั้งแผ่นดินคุ้มกันอยู่

~~★~~ ครั้นสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สุนทรภู่ก็ต้องสูญเสียลาภ ยศ และความผาสุกทั้งปวงอย่างสิ้นเชิง ด้วยถูกถอดจากตำแหน่งขุนสุนทรโวหาร ต้องหันไปพึ่งพระบวรพุทธศาสนา โดยบวชเป็นภิกษุ ใช้ชีวิตอย่างลุ่ม ๆ คอน ๆ ว่าเหวและโศกเศร้าด้วยความรู้สึกที่ว่าตน "คำต๋อย" อยู่ตลอดเวลา โดยที่เกียรติยศชื่อเสียง เป็นสิ่งซึ่งสุนทรภู่ปรารถนามากและยึดมั่นเป็นความภาคภูมิใจของชีวิต การสูญเสียครั้งนี้จึงนับเป็นความวิบัติใหญ่หลวงในชีวิตของสุนทรภู่ สุนทรภู่ต้องซอกซำใจแสนสาหัส ทั้งอาลัย เศร้าสะเทือนใจ และบางครั้งก็ยังเหลือรอยแห่งความภาคภูมิใจ ในความรุ่งเรืองทั้งเกียรติ และยศ ซึ่งกลายเป็นอดีตประทับอยู่ในความทรงจำ ดังที่สุนทรภู่รำพึงถึงดังต่อไปนี้

ถึงหน้าแพแลเห็นเรือที่นั่ง

เคยหมอบรับกับพระจมีนไวย

เคยทรงแต่งแปลงบทพจนารถ

จนกรึนสิ้นแม่น้ำแควลำคลอง

เคยหมอบโกมลไถ่กลิ่นสุคนธ์ตลอด

สิ้นแผ่นดินสิ้นรสสุคนธ์า

คิดถึงครั่งก่อนมาน้ำตาไหล

แล้วลงในเรือที่นั่งบัลลังก์ทอง

เคยรับราชโองการอ่านฉลอง

มิไ้ข้องเคื่องชักหัตยา

ละอองอบรสรินชื่นนาสา

วาสนาเราก็กลิ่นเหมือนกลิ่นสุคนธ์

(นิราศภูเขาทอง)

ไอ้ผ่านเกล้าเจ้าประคุณของสุนทร

แต่ปางก่อนเคยเฝ้าทุกเช้าเย็น

(นิราศภูเขาทอง)

ไอ้ปางหลังครั้งสมเด็จบรมโกศ

มาผูกโบสถ์ก็ไ้มาบูชาขึ้น

จนพระพิมพ์ริมผนังยังยั้งยืน

ทั้งแปดหมื่นสี่พันได้วันทา

ไอ้ครั้งนี้มิได้เห็นเล่นฉลอง

เพราะตัวต้องตกประกาศาสนา

(นิราศภูเขาทอง)

ไอ้พระคุณสุญลับไม่กลับหลัง

แต่ซื่อตั้งก็ยังอยู่เขารู้ทั่ว

ไอ้เรานี้ที่สุนทรประทานตัว

ไม่รอกชั่วเช่นสามโลกยิ่งโศกใจ

สิ้นแผ่นดินสิ้นนามตามเสด็จ

ต้องเที่ยวเตร่เห่หาที่อาศัย

(นิราศภูเขาทอง)

^A ยศนวนทวนนิกันน้ำ

เนตรนอง

พระที่นั่งบัลลังก์ทอง

ที่เฝ้า

ชำระพระนิพนธ์สนอง

เสด็จสนิท ชิดเคย

สิ้นแผ่นดินปิ่นเกล้า

กลับร่างทางฉนวน

(โคลงนิราศสุพรรณ)

ถวายเป็นคัมภีร์คุณอยู่เยก

ทรงเสวยคชงามทั้งสามสาร

เสด็จถึงซึ่งบุรีนิรพาน

เคยโปรดปรานเปรียบเปี่ยมได้เทียมคน

สิ้นแผ่นดินปิ่นเกล้ามาเปล้าอก

น้ำตาตกตายน้อยลงร่อยหน

ไอ้พระคุณหลุดระหม่อมจอมสกอล

พระคุณล้นเลี้ยงเฉลิมให้เพิ่มพูน

(นิราศพระประทม)

เหมือนแสนโง่ไอ้เสียแรงแต่งหนังสือ

จนมีชื่อเสียงเลื่องทั้งเมืองหลวง

(รำพันพิลาป)

อย่างหม่อมฉันอันที่ใส่เสื้อ
เป็นเอกลักษณ์นักเลงทำเพลงยาว

ถึงลับตัวก็แต่ชื่อ เขาสี่นิ้ว
เขมรลาวลือเลื่องถึงเมืองนคร

(เพลงยาวถวายโอวาท)

หนึ่งขอฝากปากคำทำหนังสือ
สุนทราลักษณ์เจ้าจักรพาฬ

ให้สืบชื่อชั่วฟ้าสุชาสถาน
พระทรงสารศรีเสวตเภศกฤษ

(นิราศพระประทุม)

บทกลอนสามตอนหลังนี้ มีเนื้อความซึ่งแสดงความหมายนั้น และความชื่นชมภาคภูมิ
ในเกียรติยศชื่อเสียงของสุนทรภู่อ่างเห็นได้ชัด สำหรับคำว่า "พระทรงสารศรีเสวตเภศกฤษ"
ในบทกลอนข้างต้น หมายถึง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งทรงได้รับการ
ถวายพระนามว่า พระเจ้าช้างเผือก ตามโบราณราชประเพณี ด้วยในรัชกาลของพระองค์
มีช้างเผือกมาสู่พระบรมโอรสาธิราชถึงสามเชือกด้วยกัน (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ,
2459 : 213 - 214)

นอกจากนี้ เกียรติยศที่สุนทรภู่อ่างความปรารถนา และได้รับสมดังมุ่งหวังในชั่วระยะ
เวลาหนึ่ง จะมีความหมายต่อสุนทรภู่มากเพียงใดนั้น ยังจะเห็นได้จากการที่สุนทรภู่อ่างแสดงความ
ชื่นชม—ความสะเทือนใจอย่างรุนแรงในการที่ตนต้องถูกถอดยศหลายต่อหลายตอนในนิราศ
ทั้ง ๆ ที่การกล่าวซ้ำย้ำความอาจเป็นอันตรายแก่ตนได้ ถ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
จะทรงถือเป็นเรื่องขุ่นเคืองพระทัย บทกลอนซึ่งสุนทรภู่อ่างแสดงถึงความสะเทือนใจในการถูก
ถอดยศนี้ นอกจากจะปรากฏในบทกลอนบางตอนที่ผู้เขียนอ่างแล้วในข้างต้น ยังมีปรากฏใน
บทกลอนต่อไปนี้

โอ้เจ็ยที่สร้างยังร้างรัก
กระนี้หรือชื่อเสียเกียรติยศ

เสียคายนักนิกน่าน้ำตากระเด็น
จะมีหมคล่วงหน้าทันตาเห็น

(นิราศภูเขาทอง)

นิจาเอ๋ยเคยบ่ารุงผ้าถุงห่ม
เหมือนหายยศหมกรักมาปลักปลอม

จะเลยตรงไปวัดก็ขัดข้อง
ไปพึ่งบุญคุณพระยารักษากรุง
ทั้งเพลเข้าคารวาทนสำราญรื่น
ทั้งสูงศักดิ์รักใคร่ให้เจริญ
ให้ครองกรุงพึ่งเฟื่องปรื่องปรากฏ

เคิมเป็นป่มาเป็นวังตั้งประทับ
เหมือนมียศคลดลงไม่คงคืบ

เคยอบรมว่ากลิ่นไม้ลิ้นหอม
จนชบดมผิวคล้ำระกำใจ
(นิราศวัดเจ้าฟ้า)

ไม่มีของขบฉันจันทนหุง
ท่านบ่ารุงรักพระไม่ละเมิน
ต่างข่มขึ้นชวนกันสรรเสริญ
อายุเกินกับกัลป์พุทธานคร
เกียรติดียอยู่ตลอดอย่าถอกถอน

(นิราศวัดเจ้าฟ้า)

แล้วก็กลับเป็นป่าไม้ผ่าฟัน
นึกสะอื้นอายุโงมาในเรือ

(นิราศเมืองเพชร)

นิมยยกย่องการศึกษาหาความรู้

สุนทรภู่นี้เป็นผู้ซึ่งเห็นคุณค่าของการศึกษาหาความรู้อย่างยิ่ง ดังได้กล่าวยกย่องคุณประโยชน์
ของวิชาความรู้ใน เพลงยาวถวายโอวาท ว่า

อันความคิดวิทย์เหมือนอาวุธ
สงวนคมสมนึกใครศึกชัก

อันข้าไทได้พึ่งเขาจึงรัก
เขาหน่ายหนีมิไค้อยู่ดูชีวา

ซึ่งยศศักดิ์จักประกอบจรรจบรู้

ประเสริฐสุดซ่อนใส่ไว้ในฝัก
จึงคอยชักเชือดฟันให้บรรลั

แม้นถอยศักดิ์สิ้นอำนาจาจนา
แต่วิชาช่วยกายจนวายปราณ

ได้เชิดช่วยเฉลิมให้เพิ่มพูน

ในเรื่องเดียวกันนี้ สุนทรภู่ว่า การศึกษาหาความรู้ นั้น จะต้องรู้ให้ลึกซึ้งด้วย

อนึ่ง แยกผลความสงครามศึก

ยอมเหลือสีกล้ำหาชลาลัย

เร่งฝึกฝนกลการฉลุยไพริน

ให้รู้สิ้นรู้ให้มันกันนิทา

นอกจากจะกราบทูลชี้แจง แด่ เจ้าฟ้ากลาง และเจ้าฟ้าปิ๋ว ให้ทรงเห็นคุณค่าและประโยชน์
ของวิชาความรู้ดังกล่าวแล้ว สุนทรภู่อยังกราบทูลเตือนสมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ให้ทรง
อุตสาหะแสวงหาความรู้่อีกหลายครั้ง คือ

หนึ่งนักปราชญ์ราชครูซึ่งรู้หลัก

อย่าถือศักดิ์สนหาอาณาสัย

อุทิศส่หามตามประสงค์จ่านงใน

จึงจักไ้รู้รอบประกอบการ

จงพากเพียรเรียนไว้จะได้ทราบ

ทั้งกลอนกาพย์การกลปรนิมิต

แม่นยำจริงสิ่งสวัสดิ์คือยาฝึกเพียน

เร่งร่ำเรียนตามคำที่พร่ำสอน

ดูคินฟ้าหน้าหนาวหรือครารว้อน

เร่งผันผอนพากเพียรเรียนวิชา

อีกตอนหนึ่ง ทูลเตือนให้ทรงใกล้ชิดนักปราชญ์ราชบัณฑิต

อันนักปราชญ์ราชครูเหมือนดูหา

เป็นท่อาศัยสกุลประยูรหงส์

จงสิ่งสู่อยู่แต่ห้องทองประจง

กว่าจะทรงปีกกล้าดาทะยาน

ค่านิยมในการศึกษาหาความรู้ของสุนทรภู่มิได้เป็นแค่เพียงเรื่องที่สุนทรภู่อกล่าว

อย่างผิวเผินเพื่อความเหมาะสมในการถวายโอวาทแก่เจ้าฟ้า หรือเพื่อคลายตามหลักการที่ควร
จะเป็นดังนั้นเท่านั้น หากแต่สุนทรภู่มิได้เป็นผู้มีค่านิยมในเรื่องนี้อย่างจริงจังอีกด้วย ทั้งนี้จะเห็น
ได้จากความรอบรู้ของสุนทรภู่ว่าปรากฏในงานประพันธ์ ดังที่ขุนวิจิตรมาตรากล่าวยกย่องว่า

สุนทรภู่มิมีความรอบรู้อย่างลึกซึ้งและกว้างขวางอย่างน่าพิศวง (สง่า กาญจนาคพันธุ์, 2513 :

5 - 8) ผู้เขียนเชื่อว่า สุนทรภู่น่าจะศึกษางานกวีนิพนธ์ในรุ่นก่อน ๆ มาแล้วอย่างมาก

รวมทั้งศึกษางานเขียนอื่น ๆ เช่น พระราชนิพนธ์การ ชาติก เรื่องแปลพงศาวดารจีน เป็นต้น

จึงปรากฏว่า งานประพันธ์บางเรื่องของสุนทรภู่มิได้ว่าจะได้รับแนวเรื่องบางอย่าง บางตอน

มาจากงานเขียนเก่า ๆ เหล่านั้น กังเช่น สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า
ที่สุนทรภู่ให้พระอภัยมณีเรียนเป่าปี่ และศรีสุวรรณเรียนกระปี่กระบอกนั้น มีเค้าตรงกับ
พงศาวดารจีน เรื่อง ไซฮั่น ซึ่งกล่าวถึงพระเจ้าฉ้อป้าของ ทรงชำนานอุทฺธกะระบอง กับตัวละคร
อีกตัวหนึ่ง ชื่อ เตียวเหลียง เป็นผู้มีความสามารถในการเป่าปี่กล่อมใจคนยิ่งนัก นอกจากนี้
เนื้อความในเพลงปี่ของเตียวเหลียงกับเพลงปี่ของพระอภัยมณีเมื่อเป่าปี่ครั้งแรกในการตีเมืองลังกา
ก็มีใจความตรงกัน จนอาจกล่าวได้ว่า สุนทรภู่ได้เนื้อความเพลงปี่ของเตียวเหลียงมานั้นเอง
(สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2509 : 62 – 67) ส่วนนวนิโฆหารบางคนใน
พระอภัยมณี ก็มีความคล้ายคลึง กับ ส่วนนวนิโฆหารใน สามก๊ก เช่น สามก๊กว่า "เคิมแผ่นดิน
เมืองจีนทั้งปวงนั้น เป็นสุขมาช้านานแล้วก็เป็นศึก ครั้นศึกสงบแล้วก็สุข" บทกลอนตอนหนึ่ง
ในพระอภัยมณี ว่า "นางรำภาว่าวิสัยไครคายุค ย่อมเป็นศึกแล้วก็สุขทั้งกรุงศรี" งานประพันธ์
ของสุนทรภู่บางเรื่องก็ดูเหมือนว่าจะมีอิทธิพลของกวีชั้นครูในสมัยก่อนสุนทรภู่แอบแฝงอยู่ประปราย
ในด้านต่าง ๆ เช่น การใช้คำ รูปแบบ หรือแนวคิดในเชิงเปรียบเทียบ ดังที่ผู้เขียนจะหยิบยก
มาเปรียบเทียบให้เห็นพอสังเขปได้ ดังนี้

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์

สุนทรภู่

ภาพย่นเรือ

โคลงนิราศสุพรรณ

รอนรอนสุริยะโอ้อิศคง
เรียวเรียวลับเหลี่ยมเมรุลง คำแล้ว

รอนรอนอ่อนนอกโอ้อิศคง
เลี้ยวเหลี่ยมพระเมรุลง ลับฟ้า

ภาพย่นพระไชยสุริยา

รอนรอนอ่อนนัศคง พระสุริยงเย็นยอดแสง

ภาพย่นโคลงประพาสธารทองแดง

โคลงนิราศสุพรรณ

กองทองคีคุรมครัน เคนเรียง
ท่าตะเคิงเคิงเสียง คุรมครัน
เสียงปี่เรียวเพียง การเวก
แตรนแตรนแตรฝรั่งขึ้น หูหู้เสียงสังข์

เสียงซออ้ออ้ออ้อ เอื้อยเพลง
จับปี่เคร่งเค่งเค่ง แต่งคอง
ขลุ่ยตรุยตรุยตรุยแทง เหน่งเน่ง ระนาดแซ
ฆ้องหนองหนองนองหน่ง ผึ้งพริ้งพริ้งตะโปน

เนื้ออ่อนอ่อนแต่ชื่อ
เนื้อน้องหรืออ่อนทั้งกาย
เจ้าพระยาพระคลัง(หน)

กาพย์คำกลอน

แม่นคนธรรพว่าแก้วในอุทร
ตกจะรอนรานอร่ามกาย
(นางกาก็พ้อพระยาครุฑว่าเชื่อคำพูดของ
คนธรรพ ถึงขนาดที่ว่า ถ้าคนธรรพว่า
ในห้องของนางมีดวงแก้วก็คงจะฉากร่างนาง
เอาดวงแก้วนั้น)

กาพย์คำกลอน

สองสุขสองเกษมเปรมสกัน
สองกมลสองสวาทไม่ขาดกัน
ครุฑลี้มหลงเล่นไฉนคาต
นุชนาญลี้มมิ่งมโศกวรย์
ครุฑละเลิงลี้มเล่นสัศตภันท์
สุกาจันทรลี้มกษัตริย์ภัสศา

สิ่งไกรภพ

ปลาเนื้ออ่อนอ่อนกายขึ้นวายเกลื่อน
ไม้อ่อนเหมือนเนื้อน้องประคองสงวน
สุนทรภู่

ลักษณะวงศ์

แม่นยักยั่วว่านอยู่ในห้อง
จะพันน้องเอาผมผมไม่มีแขนง
(สุวรรณาภาพ้อกษัตริย์พรหมทัตผู้เป็นสวามี
ในท่านองเดียวกัน)

พระอภัยมณี

ถ้าแม่ไม่ไล่เลี้ยงให้เที่ยงแล้ว
ใครว่าแก้วในอุราก็อาสย
จะฉาฉะแลเนื้อด้วยเชือกกัน
(หัสกัน วายุพัฒน์ พ้อบิคา)

ลักษณะวงศ์

สองสำเริงละเลิงลานสำราญรมย์
กัณฑ์โลกจะลุ่มหล้าลายลง
นางลี้มเกรงทรงฤทธิ์ปิตุเรศ
พระทรงเคชลี้มเมืองเรืองระหง
นางลี้มเหล่าสาวสรวค์กำนันลอนงค์
พระลี้มองค์เกษรสุมาลย์

นอกจากจะเป็นผู้รู้จากการอ่านมากแล้ว สุนทรภู่ก็คงจะเรียนรู้จากการรับฟังมามาก อีกด้วย ก็จะเห็นว่าในงานประพันธ์ของสุนทรภู่มักมีนิทานพื้นเมืองเป็นตำนานสถานที่ ปุชนิยวัตร ฯลฯ สอดแทรกอยู่เสมอ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบดีว่า เนื้อเรื่อง พระอภัยมณี ตอนนางละเวงพบกับพระอภัยมณี และรักใคร่กันกลางคึกนั้น สุนทรภู่อาจได้เค้ามาจากนิทานอาหรับราตรีเรื่องหนึ่ง กล่าวถึงกษัตริย์หนุ่มยกทัพมาตีเมือง นางพระยาต่างศาสนา พบกันในกลางคึกแล้วเลิรักกัน ทรงมีพระราชดำริว่าสุนทรภู่อคงสืบสวน เรื่องนิทานของต่างประเทศมาก และเค้าเรื่องนี้สุนทรภู่อก็คงจะได้ฟังมาจากพวกแขกที่เข้ามาค้าขาย และในพระราชนิพนธ์ ไกลบ้าน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงปรารภอีกว่า ✓ สุนทรภู่อบรรยายถึงเมื่อ นางละเวงเลี้ยงโต๊ะเหล่ากษัตริย์เมืองผลิก ว่าโต๊ะเสวยนั้นเลื่อนมาปรากฏ และหายกลับไปเองด้วยกลไก ดูคล้ายกับโต๊ะเสวยในพระตำหนักครีโอนองน้อย ของพระมหาลี พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส บางทีสุนทรภู่อจะเคยได้ยินคำบอกเล่ากันมา หรือ รู้จากหนังสือเก่า ๆ ที่มีผู้บันทึกไว้ ครึ่งโกษาปานเป็นทูตไปฝรั่งเศส (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, 2509 : 60 - 61) เหล่านี้ เป็นเครื่องแสดงว่าสุนทรภู่อเป็นผู้ใฝ่ใจในการแสวงหาความรู้ ทั้งจากการอ่าน และการฟัง

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในขณะที่การศึกษาวิชาความรู้ด้านการเขียนอ่านหนังสือของสังคมไทย สมัยนั้นอยู่ในวงจำกัดเฉพาะเจ้านายและขุนนางเท่านั้น สุนทรภู่อซึ่งเป็นเพียงบุรุษคนสามัญ กลับได้ศึกษาเล่าเรียนจนมีความรู้แตกฉานถึงขนาดได้เป็นพระอาจารย์ถวายพระอักษรแก่พระโอรส ของกษัตริย์ถึงสามพระองค์ ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะการที่สุนทรภู่อลุลูกค้อยู่ในรั้วในวังมาแต่เด็ก ทำให้มีโอกาสเรียนหนังสือร่วมกับเหล่าเจ้านายเล็ก ๆ เป็นประการหนึ่ง และการที่สุนทรภู่อมิได้หยุดยั้งการเล่าเรียนเพียงแค่อ่านออกเขียนได้ ก็อาจเป็นเพราะความสนใจวิชาการประพันธ์ เป็นแรงจูงใจอย่างสำคัญ นอกจากนี้ ความปรารถนาที่จะมีชื่อเสียงเกียรติยศ จนถึงกับอธิษฐานว่า "ให้ครั้นเครงเกียรติยศปรากฏครั้น" ใน นิราศพระบาท จะมีส่วนส่งเสริมให้สุนทรภู่อใฝ่แสวงหา ความรู้อยู่มาก ด้วยสุนทรภู่อเชื่อว่าความรู้จะช่วยเชิดชูยศศักดิ์ "ซึ่งยศศักดิ์จักประกอบจรรบรู" ได้เชิดชูช่วยเฉลิมให้เพิ่มพูน" (เพลงยาวถวายโอวาท) จึงอาจกล่าวได้ว่า การที่สุนทรภู่อ

มีความใส่ใจในการศึกษาเล่าเรียนเป็นอย่างยิ่งนั้น สืบเนื่องจาก ความปรารถนาเกียรติยศชื่อเสียง เพื่อยกระดับตนให้ทัดเทียมกับผู้อื่น เป็นแรงจูงใจที่สำคัญประการหนึ่ง ✓

ความนิยมยกย่องสถาบันกษัตริย์ และความต้องการ "เจ้านาย" เป็นที่พึง

สังคมไทยในสมัยที่สุนทรภู่มิชีวิตอยู่ เป็นสังคมแบบศักดินาอันมีรูปแบบที่สำคัญคือ อำนาจในการปกครอง ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม ขึ้นอยู่กับชนกลุ่มน้อยซึ่งเป็นชนชั้นขุนนางและกษัตริย์ บุคคลเหล่านี้คอยควบคุมดูแล คัดเลือก โดยสืบเชื้อสายกันมาหรือได้รับการแต่งตั้งจากกษัตริย์ มีตำแหน่งหน้าที่และอำนาจที่จะควบคุมดูแล กะเกณฑ์แรงงาน ตลอดจนลงโทษ หรือให้ความคุ้มครองราษฎรสามัญซึ่งเป็นชนกลุ่มใหญ่ ชนชั้นปกครองผู้มียศศักดิ์จึงเป็นผู้มีทั้งพระเดชและพระคุณสำหรับราษฎร โดยมีกษัตริย์ทรงอำนาจราชศักดิ์สูงสุดในแผ่นดิน รูปลักษณะการปกครองดังกล่าวนี้ได้อักรากฐานอย่างมั่นคงในสังคมไทยเป็นเวลานานนับร้อยปี การดำรงชีวิตความเป็นอยู่ภายใต้พระราชอำนาจและพระบารมีของกษัตริย์ ตลอดจนการดำรงอำนาจเหนือกว่าของผู้มียศศักดิ์ เป็นสภาพของสังคมไทยซึ่งเป็นที่ยอมรับและเป็นความเคยชินสืบต่อกันมาหลายชั่วคน สังคมไทยในสมัยที่สุนทรภู่มิชีวิตอยู่จึงเป็นสังคมซึ่งชนกลุ่มใหญ่ถวายความจงรักภักดีและยอมรับในพระราชอำนาจสูงสุดแห่งพระมหากษัตริย์ กับทั้งให้ความเคารพยำเกรงผู้มียศศักดิ์ซึ่งมีอำนาจเหนือคน โดยนัยนี้ ค่านิยมที่แน่นแฟ้นประการหนึ่งของสังคม คือ ความนิยมยกย่องกษัตริย์และผู้มียศศักดิ์ ผู้มีอำนาจหน้าที่ในการปกครองและจัดระเบียบของสังคม

ในฐานะที่สุนทรภู่มิชีวิตอยู่เป็นผู้หนึ่งในสังคมที่กล่าวนี้ จึงเป็นธรรมดาที่สุนทรภู่มิชีวิตอยู่จะได้รับการปลูกฝังค่านิยมดังกล่าวเช่นเดียวกับกลุ่มชนในสังคม ยิ่งไปกว่านั้น สุนทรภู่มิชีวิตอยู่ยังเป็นผู้มีชีวิตคลุกคลีอยู่ในรั้วในวังมาแต่เยาว์วัย ด้วยเหตุที่มารดาของสุนทรภู่มิชีวิตอยู่ได้ถวายตัวเข้ารับหน้าที่แม่นมพระพระองค์เจ้าหญิงจงกล พระธิดาในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษเทเวศร์ สุนทรภู่มิชีวิตอยู่อาศัยอยู่ในบริเวณพระราชวังบวรสถานพิมุขกับมารดา และได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขด้วย ครั้นเมื่อเติบโตขึ้นก็ได้เข้ารับราชการเป็นมหาดเล็ก

ในพระองค์เจ้าปฐมวงศ์และในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ตามลำดับ นับว่า
สุนทรภู่ได้รับการอบรมและฝึกฝนให้เรียนรู้การยอมรับทั้งพระเดชและพระคุณของกษัตริย์และเจ้านาย
เชื้อพระวงศ์มาแต่วัยเด็ก สุนทรภู่จึงมีค่านิยมในเชิงยกย่องและยอมรับพระราชอำนาจของกษัตริย์
เช่นเดียวกับคนไทยโดยทั่วไป หรืออาจจะมีความหนักมากกว่าด้วยซ้ำไป ทว่าสำหรับเจ้าขุนมูลนาย
ผู้มียศศักดิ์นั้น ดูเหมือนว่าจะไม่มีความสำคัญสำหรับสุนทรภู่เท่าใดนัก ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะการที่
สุนทรภู่ได้ฟังและผูกพันอย่างใกล้ชิดกับกษัตริย์และเจ้านายเชื้อพระวงศ์ชั้นผู้ใหญ่โดยตรงมาแต่วัยเด็ก
มิได้ขึ้นอยู่กับเจ้าขุนมูลนายเช่นคนส่วนใหญ่ก็อาจเป็นไปได้

ค่านิยมในเชิงยกย่องสถาบันกษัตริย์ของสุนทรภู่ในฐานะที่สุนทรภู่เป็นราษฎรผู้หนึ่ง
ก็เช่นเดียวกับความสำนึกของชนชาวไทยทั้งมวล คือ ตระหนักว่า กษัตริย์ทรงความสำคัญอย่างยิ่งยวด
ต่อบ้านเมือง เป็นศูนย์รวมของประชาชน

อนิจจาชาตินินาสกษัตริย์

เหงาสงก เญยบไปคังไพรสมค

แมกรูยังพรั่งพร้อมประชาชน

จะสบสนแซ่เสียงทั้งเวียงวัง

(นิราศพระบาท)

จะคิดอีกประการหนึ่งซึ่งปลูกฝังอยู่ในจิตใจของสุนทรภู่ เช่นเดียวกับชาวไทยทั่ว ๆ ไป
ในสังคมขณะนั้น ก็คือการยอมรับว่ากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งอำนาจในการปกครองบ้านเมือง ตลอดจน
การบำบัดทุกข์บำรุงสุขทวยราษฎร์

แต่ปู่ยายเราท่านเล่ามา

เมื่อแรกศรีอยุธยายังเจริญ

กษัตริย์สืบสุริวงศ์ดำรงโลก

ระงับโศกสุขสุดจะสรร เสริญ

(นิราศพระบาท)

ทั้งนี้ จะเห็นได้จากคำถวายพระพรเจ้าฟ้ากลางและเจ้าฟ้าปิ๋วของสุนทรภู่ ตอนหนึ่งว่า

จงอยู่คีรีสวัสดิพิพัฒน์ผล

ให้พระชนมย์ยืนหมื่นพรรษา

ไค้สืบวงศ์พงศ์มกุฎอยุธยา

บำรุงราษฎร์ศาสนาถึงห้าพัน

(เพลงยาวถวายโอวาท)

นับว่าสุนทรภู่ยอมรับและยินดีในฐานะของกษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อย่างไม่มีข้อเคลือบแคลง

ยิ่งไปกว่านั้น เป็นที่น่าสังเกตว่า สุนทรภู่เป็นผู้ที่ต้องการความคุ้มครองปกป้องจากกษัตริย์หรือเจ้านายเชื้อพระวงศ์อยู่เสมอ ดูเหมือนว่าชีวิตทั้งชีวิต ความทุกข์และความสุขของสุนทรภู่ว่าจะขึ้นอยู่กับเจ้านายโดยแท้ ชีวิตชีวิตของสุนทรภู่ว่าจึงแสวงหาเจ้านายเป็นที่พึ่งอยู่ตลอดเวลา ครั้นใดที่มีเจ้านายเป็นที่พึ่ง จิตใจก็เบิกบาน เป็นสุข ยามใดที่ขาดเจ้านายอุปการะ สุนทรภู่ว่าก็หม่นหมอง เศร้าสร้อย และน้อยเนื้อต่ำใจในวาสนาของตน

ความผูกพันของสุนทรภู่ที่มีต่อเจ้านายเริ่มแต่เมื่อสุนทรภู่ออยู่ในวัยเยาว์ การที่ได้มีโอกาสใกล้ชิดกับเจ้านายเพราะมารดาทำหน้าที่ในพระราชวังบรรสถานพิมุขทำให้สุนทรภู่นับได้ว่ายาวเข้าเป็นคนในอุปการะของเจ้านายมาโดยตลอด แม้เมื่อออกบวชตลอดจนเมื่อลาสิกขาบท สุนทรภู่ว่าก็ยังแสวงหาและไถ่อยู่ในพระอุปการะของเจ้านายอีกหลายพระองค์ด้วยกัน

ความจริงรักภักดีต่อเจ้านายของสุนทรภู่ เป็นสิ่งซึ่งสุนทรภู่ว่าแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนเสมอในนิราศที่ตนแต่ง เช่น เมื่อสุนทรภู่ว่าถึงความยากลำบากในการเดินทางรอนแรมไปตามป่าเขา ได้ลั่นวาจาแสดงความเชื่อกลาง ไม่ปรารถนาการเดินทางเช่นนี้อีก แต่ก็ไม่ได้ลืมข้อแม้ว่า "นอกจากเจ้านายจะใช้"

ไถ่ยามยากจากเมืองแล้วลืมนั่ง

จะกรวดน้ำว่าขันจนวันตาย

มากว่ายุงเวทนาประกาศหาย

แม้เจ้านายท่านไม่ใช่แล้วไม่มา

(นิราศ เมืองแกลง)

และเมื่อเห็นต้นไม้ที่สวยงาม ค่อยใจ สุนทรภู่ว่าก็แสดงความปรารถนาจะนำไปถวายเจ้านายที่ทรงอุปการะสุนทรภู่ออยู่ในเวลานั้น

เห็นพฤกษาไม้มะค่ามะขามช้อย

เหมือนไม้คักจักวางข้างพระโรง

เดินพินิจเหมือนคึกคึกสมบัติข้า

ทั้งไทรย้อยยอดโยนโคนตะโงะ

เป็นพุ่มโพรงสาขาน่าเสียดาย

จะใคร่หาต้นไม้เข้าไปถวาย

(นิราศ เมืองแกลง)

เมื่อสุนทรภู่ออกสู่เรือโพธิ์ร่มไทรที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในชีวิตของตน คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สุนทรภู่ออกประสมความวิโยคโศกศัลย์อย่างยิ่ง ความอ้างว้าง ว่าเหว ชมชื่นว่าทนคำต้อย เพราะไร้เจ้านายที่จะพึงพิง ตลอดจนความจงรักภักดี และความอาลัยใน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในจิตใจของสุนทรภู่อ จะเห็นได้จากเนื้อความใน นิราศภูเขาทอง โดยตลอดเรื่อง และยังมีปรากฏในนิราศเรื่องอื่น ๆ อีกบ้าง ผู้เขียนขอนำ บทกลอนบางตอนดังกล่าวมาเสนอดังต่อไปนี้

พระนิพนพานประหนึ่งศิระชาด	ค้ำยไธฐาติยากแค้นถึงแสนเข็ญ
ทั้งโรชักรกรรมชัควิถีเป็น	ไม่เล็งเห็นที่ซึ่งจะพึงพา
จะสร้างพรตศัสดาส่งส่วนบุญถวาย	ประพศิฝ่ายสมณะทั้งวสา
เป็นสิ่งที่ของงดองคุณมุสิก	ขอเป็นข้าเคียงพระบาททุกชาติไป

(นิราศภูเขาทอง)

แม่นก่าเนิดเกิดชาติใดโค	ขอให้ได้เป็นข้าฝ่าธุลี
สิ้นแผ่นดินขอให้สิ้นชีวิตบ้าง	อย่ารู้ร้างบงกชบทศรี
เหลืออาลัยใจกรมระทมทวี	ทุกวันนี้ก็ซังตายทรงกายมา

(นิราศภูเขาทอง)

ยลนนวนนวนนิกน้ำ	เนตรนอง
พระที่นั่งบัลลังก์ทอง	ที่เฝ้า
ชำระพระนิพนธ์สนอง	เสด็จสนธิ จิตเอย
สิ้นแผ่นดินเป็นเกล้า	กลับร่างท่าจนนวน

(โคลงนิราศสุพรรณ)

สิ้นแผ่นดินเป็นเกล้ามาเปล้าอก	น้ำตาตกตายน้อยลงร่อยหน
โอ้พระคุณทูลกระหม่อมจอมสกล	พระคุณล้นเลียงเจลิมิให้เพิ่มพูน

(นิราศพระประทม)

เจ้านายที่สุนทรภู่แสดงความจงรักภักดีและผูกพันอย่างมากนอกเหนือไปจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็คือ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากลาง และเจ้าฟ้าปิ๋ว สุนทรภู่ได้มีโอกาสฟังพระบารมีพระองค์ท่าน โดยเจ้าฟ้าคุณกลทิพยวดีทรงพระกรุณาให้สุนทรภู่เป็นพระอาจารย์ถวายพระอักษรสมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์อยู่ระยะหนึ่ง เมื่อสุนทรภู่ต้องพ้นหน้าที่ก็ได้แต่ง เพลงยาวถวายโอวาท ถวายแด่เจ้านายเล็ก ๆ ทั้งสองพระองค์นี้ นอกจากเนื้อความซึ่งเป็นถ้อยการถวายโอวาทแล้ว ยังมีถ้อยแสดงความจงรักภักดีและอาลัยอาวรณ์ต่อ เจ้าฟ้าผู้เป็นศิษย์ด้วยกวีโวหารลึกซึ้งอย่างจริงใจ และสะท้อนอารมณ์ ดังมีข้อความบางตอนว่า

ไฉนจะคิดพิศวงถึงองค์ใหญ่

ทั้งอาลัยองค์น้อยละห้อยหา

มิเจียมตัวกลัวพระราชอาญา

จะใส่บาแนกวางข้างละองค์

พาเที่ยวชมมณามหาสมุทร

เมื่อมณษย์นักไม่ไพร่ระหง

ต่อรอนรอนอ่อนอับพยับลง

จึงจะส่งเสด็จให้เข้าในวัง

แต่ครั้งนี้วิบากจากพระบาท

ใจจะขาดคิดหมายไม่วายหวัง

มิสูญลับกับจิตชีวิตยัง

จะเวียนบังคมบาทไม่ขาดปี

แน้นออกวังตั้งใจจะไปอยู่

สำหรับปูเสื่อสาคคอยกวาดผง

ขอพึ่งบุญพูนสวัสดิ์เหมือนนักรบ

ได้ดำรงร่มเกล้าทั้งเข้าเย็น

แต่ยามนี้มีกรรมจะจำจาก

ด้วยแสนยากยังไม่มีที่ให้เห็น

เพราะพระเจ้าเยาว์นักต้องรักเร้น

จึงจำเป็นจำพรากจำจากไป

ขอพระองค์จงเอ็นดูอย่ารู้ร้าง

ให้เหมือนอย่างเมรุมาศไม่หวนไหว

อย่าหลงลืมหินชาคิชาคอาลัย

น้ำพระทัยทูลเกล้าจงยาวยืน

ซึ่งเปรียบปรายหมายเหมือนเคื่อนพระบาท ให้เปรี๊ยะปราศปรีชาศักดาหาญ

แน้นหากฝ่าละอองไม่ต้องการ

โปรดประทานโทษกรณที่สอนเกิน

ด้วยรักใคร่ได้มาเป็นข้าบาท

จะบำราศแรมร้างไปห่างเหิน

เป็นห่วงหลังหัวใจให้เจริญ
 พระมีคุณอ่อนอกเมื่อตกยาก
 จะจำไปไพรพนมด้วยศรมตรอม
 พระองค์น้อยเนตรซ้ายไม่หมายร้าง
 ความรักใคร่ไม่ลืมปดิมวิญญาน
 สามภักดิ์รักใคร่จะไปเฝ้า
 จะสั่งใครไปเล่าเขาก็ล่วง

ถึงลับหลังยังช่วยอวยสวัสดิ์
 คอยถามข่าวชาววังฟังอาการ
 พลอยยินดีปรีดาประสาชาก
 ไม่หายรักมักกว่าสีกนิกจำนง

เคยฝันของสองพระองค์ส่งถวาย
 จะแลลับดับเหมือนดังเคียนดวง
 ถึงมาเฝ้าเล่าที่ไหนจะได้เห็น
 จะตั้งแต่แลลับอัประมาณ

ไซ้จะเชิญชวนชั่วให้มัวมอม
 ถึงตัวจากแก้จิตสนิทสนม
 ทูลกระหม่อมเหมือนแก้วแว่นยานา
 พระองค์กลางอยู่เกศเหมือนเนตรขวา
 ใต้พิงพาพบเห็นค่อยเย็นทรวง
 พระทูลเกล้าก็ยังอยู่วังหลวง
 ต้องนั่งง่วงเหงาออกตกตะลึง

ให้สมบุญพูนสมบัติพิสดาน
 ใต้ทราบสารว่าเป็นสุขทุกพระองค์
 เหมือนกาฝากผ่าพระบาทกังวาลหงส์
 ไม่เห็นองค์เห็นแต่ฟ้าก็อวรณ์

มิได้วายเว้นหน้าท่านข้าหลวง
 ที่แสงลับฟ้าสุธาธาร
 ค่ายว่าเป็นขอบเขตนิเวศน์สถาน
 เห็นเนิ่นนานนึกน่าน้ำตากระเด็น

ในฐานะที่สุนทรภูเป็นภิกษุ ทั้งเป็นกวีฝีปากดี จึงอาจคาดคะเนได้ว่า ย่อมจะมีผู้ให้
 ความเอื้ออารียกย่องสุนทรภูอยู่ไม่น้อย สุนทรภูเองก็เล่าไว้ใน รำพันพิลาป ว่า มีบรรดาผู้ชื่นชม
 ในคารมเพลงยาวของสุนทรภู ไปมาหาสู่อยู่เสมอ ดังนี้

โอ้กระฎี่ที่จะจากปากน้ำตา

เคยเย็บมเย็บเพื่อนเก่าเมื่อเราอยู่

ยืมหนังสือสื่อเลื่องถามเรื่องราว

ไว้อาลัยเล่าให้นักเลงฟังเพลงยาว

มาหาสู่ดูแลทั้งแก่สาว

โอ้เป็นคราวเคราะห์แล้วจำแค้น

✓ จึงเป็นที่น่าเชื่อว่า สุนทรภูไม่เคยขาดผู้ให้ความอุปการะดูแล หรือเป็นอุปถัมภ์ให้
 ถึงกระนั้น สุนทรภูก็ยังปรารถนาการอุปการะจากเจ้านายอย่างยิ่ง เมื่อใดที่สุนทรภูขาดเจ้านาย

อุปการะ งานประพันธ์ที่สุนทรภู่วางไว้ในระยะเวลานั้น ก็จะสะท้อนความรู้สึกชื่นชมชื่น ความทุกข์ ความอ้างว้างว่าเหวและน้อยเนื้อต่ำใจของสุนทรภู่ออกมาเสมอ เช่น นิราศภูเขาทอง ร่ำพันพิลาป เพลงยาวถวายโอวาท ในทางตรงกันข้าม งานประพันธ์ของสุนทรภู่วางในเวลาที่สุนทรภู่วางเจ้านายเป็นที่พึ่งพิงอยู่ จะมีเนื้อความซึ่งแสดงว่า ผู้แต่งมีจิตใจเบิกบาน เข้มแข็ง มีกำลังใจที่จะสังเกตและเล่าถึงความเป็นอยู่ของผู้คนในท้องถิ่นแต่ละแห่งที่อยู่ในเส้นทาง การเดินทาง เช่น นิราศเมืองเพชร แต่งขึ้นในขณะที่มีเจ้านายพระองค์หนึ่งทรง "ช่วยชุบเลี้ยงเพียงชนกที่ปกเกล้า" นิราศวัดเจ้าฟ้า ที่แต่งขึ้นในขณะที่มีเจ้านายพระองค์หนึ่ง กำลังจะประทานพระอุปการะแก่สุนทรภู่อุปการะจึงว่าพึงเป็นเชิงตั้งสัตย์อธิษฐานว่า "อนึ่ง เล่าเจ้านายที่หมายพึ่ง ให้ทราบซึ่งสุจริต พิสมัย อย่าหลงลืมหิวนาชาติชาคอาลัย น้ำพระทัยทูลเกล้าให้ยาวยืน" และ นิราศพระประทุม ซึ่งสุนทรภู่วางขึ้นในระยะที่พึ่งพระบารมีสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์

การมีเจ้านายเป็นที่พึ่งพิง จะเป็นความสุขและความปรารถนาของสุนทรภู่อีกเพียงใจ นอกจากที่ได้กล่าวมาแล้ว ทศนะของสุนทรภู่ว่าเกี่ยวกับเจ้านายดังต่อไปนี้ ใน นิราศพระประทุม นับเป็นข้อสนับสนุนได้เป็นอย่างดี

ถึงคลองย่านบ้านบางสุนัขบ้า

เหมือนขึ้นชานอกเจ้าเนืองนาย

เป็นม้าจิตคิดแค้นด้วยแสนร้าย

ใครไถลกรายเกลี้ยกลัวทุกตัวคน

ที่ท้ายบ้านศาลเจ้าของชาวบ้าน

บวงสรวงศาลเจ้าวันบายศรีตั้ง

เห็นคนทรงปลงจิตอนิจจัง

ให้คนทั้งปวงหลงลงอุปาย

ซึ่งคำปคมคหาวว่าจ้าวช่วย

ไม่เห็นด้วยที่จะไต่กังไจหมาย

อันจ้าวผีนี้ถึงรับก็กลับกลาย

ถือจาวนายที่ไต่พึ่งจึงจะดี

แต่บ้านนอกชอกกนาอยู่ป่าเขา

ไม่มีจาวนายจึงต้องพึ่งผี

ผู้เขียนเชื่อว่า คำกล่าวของสุนทรภู่วางแสดงความจงรักภักดีต่อเจ้านาย ความผูกพันและความอาทรเมื่อขาดเจ้านาย ในนิราศหลายค่อนหลายเรื่องนั้น ล้วนกลั่นกรองมาจากใจจริงของสุนทรภู่อุปการะการประจบสอพลอ ด้วยเป็นที่ยอมรับกันว่า อุปนิสัยของสุนทรภู่วางไกลจากการ

ประจบสอพลอมาก ในทางตรงกันข้ามกลับแข็งกระด้าง ตรงไปตรงมา ถือคือ ซึ่งอุปนิสัยเช่นนี้ทำให้สุนทรภู่อำนาจเรื่องซัดพระทัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างรุนแรง รวมทั้งต้องขัดเคืองกับผู้อื่นอีกหลายครั้ง เป็นเหตุให้ต้องย้ายที่พำนักอยู่เสมอ ตามที่ปรากฏในประวัติชีวิตของสุนทรภู่อีก

น่าสนใจว่า อะไร เป็นสิ่งที่ทำให้สุนทรภู่อมีความผูกพันต่อเจ้านายอย่างสูงถึงขนาดที่กล่าวมาแล้ว ผู้เขียนเชื่อว่า ค่านิยมในเรื่องของการยกย่องสถาบันกษัตริย์และราชวงศ์ที่สุนทรภู่อได้รับการปลูกฝังจากการยึดถือสืบต่อมาของบุคคลในสังคมจะเป็นแรงจูงใจประการหนึ่ง ทว่าการที่สุนทรภู่อมีความผูกพันถึงขนาดที่ความทุกข์และความสุขของตนขึ้นอยู่กับเจ้านาย ต้องแสวงหาเจ้านายเป็นที่พึ่งอยู่เป็นนิจนั้น เห็นได้ชัดว่า มิได้เกิดจากค่านิยมในเชิงยกย่องหรือยอมรับในอำนาจราชศักดิ์แต่เพียงประการเดียว แต่เป็นความปรารถนาที่จะ "ได้" ในสิ่งที่ผู้อื่นนอกจากเจ้านายไม่อาจจะ "ให้" ได้ การที่มีคหบดีหรือคนสามัญทั้งหลายให้ความอุปการะแก่สุนทรภู่อจึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจบังเกิดความพึงใจหรือเป็นสุขแก่สุนทรภู่อได้สมบูรณ์เทียบเท่าเจ้านาย

สรุป บุคลิกภาพของสุนทรภู่อในแง่ของทัศนคติ ค่านิยม และอุปนิสัย ดังที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ แน่นนอนที่สุดว่า สิ่งแวดล้อมคือสังคมที่สุนทรภู่ออาศัยอยู่ ตลอดจนการปลูกฝังอบรมจากผู้ใกล้ชิด จะมีส่วนอย่างสำคัญในการสร้างสม ทัศนคติ ค่านิยม และอุปนิสัย หลาย ๆ ประการของสุนทรภู่อ ทว่า บุคลิกภาพในแง่ของสุนทรภู่อบางประการก็มีความซับซ้อน มีลักษณะเด่นชัดซึ่งดูเหมือนว่าจะมิได้สร้างสมหรือเกิดขึ้นโดยการอบรมของสิ่งแวดล้อมแต่เพียงอย่างเดียวเป็นแน่ ทั้งนี้ การศึกษาถึงสาเหตุแห่งบุคลิกภาพซึ่งจะต้องสืบสาวไปถึงการอบรมเลี้ยงดูในวัยเด็กตามข้อเท็จจริง ที่ยอมรับกันว่าบุคลิกภาพจะหล่อหลอมขึ้นในระยะเวลาที่บุคคลอยู่ในวัยเด็ก อาจคลี่คลายหรืออธิบายความเป็นมาของทัศนคติ ค่านิยม หรืออุปนิสัย บางประการของสุนทรภู่อได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตาม ก่อนที่จะศึกษาสาเหตุดังกล่าว ผู้เขียนใคร่เสนอการพิจารณาบุคลิกภาพของสุนทรภู่ออีกแง่หนึ่งเสียก่อน ดังต่อไปนี้

การปรับตัวของสุนทรภู่

การดำเนินชีวิตของสุนทรภู่ซึ่งเป็นไปอย่างระหกระเหินลุ่ม ๆ คอน ๆ สะท้อนให้เห็น สัมพันธภาพของสุนทรภู่ที่มีต่อผู้อื่น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ การปรับตัวต่อสถานการณ์แวดล้อมของ สุนทรภู่ที่น่าสนใจอย่างยิ่ง นอกจากนี้ การนำทฤษฎีจิตวิเคราะห์มาพิจารณาการปรับตัวของ สุนทรภู่แต่ละเหตุการณ์ จะช่วยให้เห็นกลไกการบริหารบุคลิกภาพของสุนทรภู่ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น และ ชี้ให้เห็นว่าสุนทรภู่มีบุคลิกภาพเช่นไร ทั้งที่ผู้เขียนจะวิเคราะห์เหตุการณ์แต่ละครั้งในชีวิตของ สุนทรภู่ออกไปนี้

เหตุการณ์เมื่อเดินทางไปเมืองแกลง

เมื่อสุนทรภู่เดินทางไปหาบิดาที่เมืองแกลงนั้น มีเหตุสำคัญ คือ เกิดเรื่องวุ่นวาย บางประการ ซึ่งเกี่ยวข้องและเป็นอุปสรรคขัดขวางความรักของสุนทรภูู่กับแม่จัน ทั้งที่สุนทรภูู่ เล่าใน นิราศเมืองแกลง ว่า "ด้วยเกิดความลามถึงเพราะหึงหวง คนทั้งปวงเขาคิดริษยา" เรื่องวุ่นวายที่เกิดขึ้นครั้งนี้สังเกตได้ว่าจะมีบิดาของแม่จันเป็นผู้ก่อกวนความรักของคนทั้งสอง สุนทรภู่จึงกล่าวเป็นทำนองประชดประชันว่า "จึงหลีกตัวกลัวบุญคุณบิดา ไปแรมป่าบึงชีวันจะบรรลีย์" นอกจากนี้ อาจจะมีชายสูงศักดิ์อีกผู้หนึ่งมาชอบแม่จันด้วย และบางทีทางบิดาของแม่จันหรือฝ่าย ญาติของแม่จันจะสนับสนุนหรือนิยามยินดีในชายสูงศักดิ์มากกว่า สุนทรภู่จึงกล่าวความเป็นทำนอง สิ้นหวังในตัวแม่จัน ว่า

ถึงชาตินี้มีไฉ่สมอารมณ์คิด

ด้วยองค์ศิราภักดิ์จะหักหาญ

ขอให้น้องครองสัตย์ซึ่งปฏิญาณ

ได้พบพานกายหน้าเหมือนนารมย์

บิดาของแม่จันจะมีบทบาทก่อกวนความรักของสุนทรภูู่กับแม่จัน และจะมีชายสูงศักดิ์ เป็นคู่แข่งของสุนทรภู่ในการหมายปองแม่จันหรือไม่ก็ตาม เรื่องวุ่นวายของความรักที่มีอุปสรรค ครั้งนี้ ทำให้สุนทรภู่อ่อนใจมาก และได้ตัดสินใจหลบหลีกเหตุการณ์เสียชั่วคราว ด้วยการ

เดินทางไปหาบิดาของตนซึ่งบวชเป็นภิกษุอยู่ที่เมืองแกลง ดังที่สุนทรภู่แสดงความใน
นิราศเมืองแกลง ว่า

ฉันพลัดพรากจากจรเพราะร้อนจิต ไซ้จะคิดอายุางนางหนี
 ให้นิมנםครองรักไว้สักปี อยู่จึงก็เฝ้าข้าจะขอลา

✓ การตัดสินใจในชีวิตของสุนทรภู่ครั้งนี้ อาจวิเคราะห์ได้ตามทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของ
 فروยด์ว่า ความรักที่มีอุปสรรคขัดขวางจนกระทั่งเกิดเรื่องร้อนใจขึ้นนี้ ทำให้สุนทรภู่เกิด
ความคับข้องใจอย่างยิ่ง ด้วยเหตุที่ว่า ความปรารถนาในตัวของแม่จันทน์หรืออีกนัยหนึ่ง พลังความ
 ปรารถนาของสัญชาตญาณทางเพศของสุนทรภู่ถูกขัดขวาง นอกจากนี้อัตตาของสุนทรภู่อยังท่วมตัน
 ไปด้วยความวิตกกังวลด้วยความหวังว่าความรักของตนจะไม่สมหวัง เมื่อความตึงเครียด
 ทางจิตใจทวีขึ้นจนถึงขั้นไม่อาจทนสู่เหตุการณ์ใดต่อไป สุนทรภู่อีกตัดสินใจเดินทางไปเมืองแกลง
 อย่างกระตือรือร้น จนไม่ทันได้บอกกล่าวให้แม่จันทน์ซึ่งคนรักได้ทราบเสียก่อน

ผู้เขียนเห็นว่า การตัดสินใจของสุนทรภู่ในสถานการณ์ดังกล่าวนี้ เป็นกลไกการพัฒนา
 บุคลิกภาพด้วยวิธีที่เรียกว่า "การทดแทน" กล่าวคือ เมื่อสุนทรภู่ไม่อาจจะได้แม่จันทน์มาเคียงคู่
 ตามความมุ่งหวัง หรืออีกนัยหนึ่ง ตามความปรารถนาของแรงขับแห่งสัญชาตญาณทางเพศได้
 อัตตาของสุนทรภู่ก็หาทางลดความตึงเครียดในจิตใจขึ้นเนื่องด้วยความคับข้องใจและความวิตก
 กังวล โดยหันเหทิศทางของแรงขับความปรารถนาในแม่จันทน์ไปสู่ทางอื่น ด้วยการทุ่มเทความรัก
 ความสนใจไปยังบิดาผู้อยู่ห่างไกล การที่สุนทรภู่อีกตัดสินใจเดินทางไปหาบิดา แสดงว่าอัตตา
 ของสุนทรภู่มีความเข้มแข็งพอ จึงยับยั้งแรงปรารถนาของอิทธิ คือ ความต้องการแม่จันทน์ไว้ได้
 ชั่วระยะหนึ่ง ในขณะที่เดียวกัน ก็แสวงหาสิ่งทดแทนเพื่อชดเชยความตึงเครียดอันเนื่องด้วยการที่
 พลังของอิทธิถูกยับยั้ง ด้วยการทุ่มพลังความปรารถนาไปสู่บิดา อย่างไรก็ตามการที่สุนทรภู่
 เลือกบิดาเป็นสิ่งที่ทดแทนนั้น นับเป็นการเลือกสิ่งทดแทนซึ่งห่างไกลจากสิ่งที่เป็นความปรารถนา
 ที่แท้จริง คือ แม่จันทน์ ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า ความตึงเครียดของสุนทรภู่มีได้ลดลงมากนัก

พิจารณาในด้านความวิตกกังวลของสุนทรภู่ อันเนื่องด้วยความหวั่นเกรงว่าตนจะไม่สมหวังในตัวของแม่จัน นอกแหม่นและवेशให้คำอธิบายว่า ความวิตกกังวลเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายในบุคคลซึ่งมีความวิตกกังวลจึงมีความรู้สึกกระวนกระวายโดยไม่ทราบสาเหตุที่แท้จริงของความหวั่นวิตกและ จะทำให้เขามีความปรารถนาที่จะป้องกันมิให้สถานการณ์ซึ่งทำให้ตนเจ็บปวดหรือไม่สบายใจเกิดขึ้นอีกโดยไม่สนใจสาเหตุที่แท้จริง (Baughman and Welsh, 1962 : 427) ในกรณีของสุนทรภู่ จะเห็นว่า การที่สุนทรภู่อัดสั่นใจเดินทางไปหาบิดานั้น นอกจากจะเป็นการเบี่ยงเบนพลังความปรารถนาไปสู่สิ่งทดแทน คือ บิดา เพื่อขจัดความตึงเครียดอันเกิดจากความคับข้องใจ และความวิตกกังวลแล้ว ยังเป็นการป้องกันตนให้พ้นจากสถานการณ์ซึ่งทำให้สุนทรภู่อับอาย ไม่สบายใจ เป็นการหลีกเลี่ยงสถานการณ์ซึ่งจะเข้ญคุกคามอัชฌา โดยไม่ทราบถึงสาเหตุที่แท้จริงเพราะเหตุว่าความวิตกกังวล คือ ความหวั่นเกรงว่าจะสูญเสียแม่จันนั้นอยู่ในจิตไร้สำนึก และสุนทรภู่อีกมิได้ตระหนักว่าตนมีความวิตกกังวลเช่นนั้นอยู่ ดังจะเห็นได้จากบทกลอน ใน นิราศเมืองแกลง ซึ่งสุนทรภู่ออกกับแม่จันว่า "ให้นมน้องครองรักไว้สักปี" เป็นการกล่าวเสมือนหนึ่งว่า ความรักของตนมีทางที่จะสมความปรารถนา ทั้ง ๆ ที่ในเวลานั้นสุนทรภู่อีกยังอับจนหนทางอยู่มาก ในบทกลอนอีกตอนหนึ่งจึงแสดงความไม่แน่ใจออกมาว่า "ถึงชาตินี้มีไฉ่สมอารมณ์คิด" และกล่าวต่อไปเป็นเชิงปลงตกว่า "ขอให้น้องครองสัจซึ่งปฏิญาณได้พบพานกายหน้าเหมือนอารมณ์" การกล่าวอย่างปลงตก หรือบางตอนก็กล่าวแสดงความหวังว่าความรักของตนจะสมปรารถนา ดังกล่าวนี้นับเป็นการแสดงว่า สุนทรภู่อีกได้รับรู้ถึงความวิตกกังวลที่ซ่อนเร้นอยู่ การแก้ไขปัญหาคด้วยวิธีการหลีกเลี่ยงจากสถานการณ์ซึ่งตนรู้สึกว่าเป็นอันตราย จึงมิใช่เป็นการแก้ไขสาเหตุที่แท้จริง ด้วยเหตุนี้ ความวิตกกังวลของสุนทรภู่อีกคงมีอยู่ และปรากฏออกมาในรูปของความกระวนกระวาย ส่วนใหญ่เป็นการแสดงความอาลัยอาวรณ์แม่จันตลอดเวลาที่เดินทางไปเมืองแกลง และในเวลาที่พักผ่อนอยู่ที่นั่น

ขนนางไม้ไพรพฤษ์เทพารักษ์

ขอฝากกิริยาน้อยแม่้องหญิง

ใครสามารถหาชชายจะหมายจึง

ให้ตายกลิ้งลงเหมือนตอที่ตำเรือ

ไอ้ณิกนี่แล้วก็น้ำน้ำตาตก	ด้วยแนบอกมิได้แนบแอบแขนง
ไค้หมอนข้างต่างน่องประคองเกย	เมื่อไรเลยจะได้คืนมาชื่นใจ
ไอ้ชะนีเวทนาเที่ยวหาตัว	เหมือนตัวผีจากน่องให้มองหมาง
ชะนีเพรียกเรียกชายอยู่ปลายบาง	พี่เรียกนางนุชน้องอยู่ในใจ
ถึงคนอยู่ไกลก็เหมือนเป่สียว	สันโศษเคี้ยวด้วยว่าจิตนิควิสัย
ไปเที่ยวเล่นเห็นดอกไม้แล้วใจอยาก	จะใคร่ฝากดวงเนตรของเขษรธา
ก็จนใจไกลทางต่างสุธา	แต่น้ำตานี้แลพุ่มละลุมลง
เวลาค่ำซำใจเข้าไสยาสน์	ไอ้อนาถในวนาป่าระหง
ยินแต่เสียงดังค่างที่กลางคอง	วิเวกวังวันเวศวังเวงใจ
จักจั่นห้วนแหว่แจ้วแจ้วเสียง	เหมือนสำเนียงวงนาค้าน้ำตาไหล
หนวน้ำค้างพร่างพรหมพรมไพร	ไอ้เจียนใจพี่จะชากอนาถนิก
ไค้แนบหมอนอ่อนอุ่นให้หนุนขึ้น	ระรวยรีนรสลำควนเมื่อจวนคิก
ทั้งหอมแพรคาร์ร้ายิ่งรำลึก	ทรวงสะทีกทุกทุกคืนสะอื้นใจ

อาจมีผู้แย้งว่า การคร่ำครวญแสดงความเศร้าโศก ความอาลัยถึงสตรีในงานกวีนิพนธ์ประเภทนิราศของไทยนั้น เป็นลักษณะซึ่งเป็นธรรมเนียมนิยมในการแต่งนิราศ กวีอาจสมมติเหตุการณ์ สถานที่ หรือนางในนิราศขึ้นเองก็ได้ นอกจากนี้ก็ยังไม่จำเป็นที่จะต้องมีความรู้สึกเหมือนที่คนพรรณานิราศเสมอไป แต่ในกรณีของสุนทรภู่ นิราศของสุนทรภู่เขียนจากประสบการณ์การเห็นทางจริง และเสนอเรื่องราวชีวิตของตนอย่างเปิดเผยไปค้ำย แม้ว่าสุนทรภู่อาจจะสร้างบทคร่ำครวญในนิราศตามธรรมเนียมนิยมของกวีทั้งกล่าวข้าง แต่การกล่าวอ้างเรื่องราวและเหตุการณ์ในชีวิตของตน ย่อมจะทำให้สุนทรภู่เกิดความสะเทือนอารมณ์อย่างแท้จริง ทำให้น่าเชื่อว่าการคร่ำครวญเหล่านี้ จะกลั่นกรองจากความรู้สึกที่แท้จริงของสุนทรภู่เป็นส่วนใหญ่ทีเดียว

การที่สุนทรภู่ใช้วิธีเบี่ยงเบนพลังความปรารถนาในตัวแม่จัน ด้วยการใส่ "การทดแทน" คือ พุ่งความรักความสนใจไปยังบิดานั้น ถึงแม้ว่า พรอยค์จะถือว่า "การทดแทน" เป็นกลไกการบริหารบุคลิกภาพที่พัฒนาแล้ว แต่เมื่อพิจารณาในแง่ของการปรับตัว ก็คงจะเห็นได้ว่า

๔ สุนทรภู่ไม่อาจแก้ปัญหาด้วยวิธีการที่เหมาะสม กล่าวคือ เมื่อสุนทรภู่เกิดความรัก ความปรารถนาในตัวของแม่จัน ด้วยแรงขับของสัญชาตญาณทางเพศซึ่งเกิดขึ้นภายใน และอาจมีแรงกระตุ้นภายนอกช่วยส่งเสริมด้วยก็ตามที ทางที่จะผ่อนคลายความตึงเครียดของคนจากการเร่งเร้าของอิทธิก็คือ การตอบสนองความปรารถนาอันด้วยการพยายามบรรลุถึงความมุ่งหวังที่จะแต่งงานกับแม่จัน ครั้นเมื่อความพยายามนี้ถูกขัดขวาง หรืออีกนัยหนึ่งอิทธิถูกขัดขวาง ซึ่งก่อให้เกิดความคับข้องใจ สุนทรภู่ก็หาวิธีตอบสนองความปรารถนาของอิทธิด้วยการพุ่งพลังความปรารถนาไปยังสิ่งทดแทนสิ่งใหม่ คือ บิดาของตน ทั้งนี้ จะเห็นได้ชัดเจนว่า สิ่งทดแทนของสุนทรภู่ในกรณีนี้ นอกจากจะเป็นสิ่งซึ่งห่างไกลจากสิ่งที่สุนทรภู่ปรารถนาตั้งแต่เดิม คือ แม่จัน ทำให้ไม่อาจตอบสนองความต้องการของอิทธิได้แล้ว ยังเห็นได้ว่า การที่สุนทรภู่เดินทางไปหาบิดาผู้อยู่ห่างไกลถึงเมืองแกลงนั้น นับเป็นการหลีกเลี่ยงปัญหาที่เกิดขึ้นอีกด้วย ทั้ง ๆ ที่ในสถานการณ์ดังกล่าวนี้ สุนทรภู่มีโอกาสที่จะเลือกการแก้ไขปัญหาลักษณะที่เหมาะสมและตอบสนองความปรารถนาของอิทธิได้ก็ถือว่า กล่าวคือ สุนทรภู่อาจจะตัดสินใจเลิกรักแม่จันและแสวงหาความรักจากหญิงคนใหม่ ซึ่งวิธีทางของความรักไม่มีอุปสรรคขัดขวาง เช่น แม่จัน หรืออีกทางหนึ่งถ้าเลิกรักแม่จันไม่ได้ สุนทรภู่ก็ต้องพยายามหาหนทางบรรลุความมุ่งหวังของตน การที่สุนทรภู่หลบหลีกไปเมืองแกลงเสีย เป็นการละทิ้งหรือตีจากสถานการณ์ไปโดยสิ้นเชิง ไม่หาทางแก้ไขปัญหา ทั้ง ๆ ที่ยังมีความปรารถนาในตัวของแม่จันอยู่ ยิ่งทำให้สุนทรภู่เกิดความคับข้องใจมากขึ้น ด้วยเหตุที่ความปรารถนาถูกขัดขวางกับทั้งเกิดความวิตกกังวลว่าตนอาจจะสูญเสียแม่จันไปด้วยการแย่งชิงของชายอื่น ดังที่สุนทรภู่สาปแช่งว่า "ใครสามารถหาชายจะหมายชิง ให้ตายกลิ้งลงเหมือนตอที่ดำเรือ"

เมื่อสุนทรภู่เบี่ยงเบนพลังความปรารถนาไปสู่บิดาเป็นการทดแทนความปรารถนาที่แท้จริง อาจกล่าวได้ว่า เป็นการทดแทนที่ห่างไกลจากสิ่งที่สุนทรภู่ปรารถนาเดิมอยู่มากจึงไม่อาจตอบสนองอิทธิให้ผ่อนคลายความตึงเครียดลงเท่าใดนัก ยิ่งไปกว่านั้น จากประวัติของสุนทรภู่ซึ่งปรากฏว่า

บิคารมารคาของสุนทรภู่หย่าร้างกัน และฝ่ายบิคาได้ไปบวชอยู่เมืองแกลงตั้งแต่เมื่อสุนทรภู่อายุประมาณขวบเศษ ๆ จึงนับว่าสุนทรภู่นับบิคาขาดความสัมพันธ์ใกล้ชิดเคียงบิคากับบุตรทั่ว ๆ ไป เป็นเวลานานนับแต่สุนทรภู่อุปการะความได้ แม้ว่าฝ่ายบิคาอาจจะไปมาหาสู่เยี่ยมเยียนสุนทรภูบ้าง เป็นครั้งคราว มิได้ขาดการติดต่อกันไปเลยทีเดียว แต่ก็คงไม่บ่อยครั้งนัก ด้วยเหตุที่การเดินทางในสมัยนั้นไม่สะดวก หนทางยังคงทุรกันดาร การเดินทางแต่ละครั้งต้องใช้เวลาก่อนครึ่งเดือน เนื่องจากต้องเดินเท้าเป็นส่วนใหญ่ ดังที่สุนทรภู่อ้างถึงการเดินทางไปเมืองแกลง ใน นิราศเมืองแกลง ฝ่ายสุนทรภู่นั้น ก่อนที่จะเดินทางไปหาบิคาครั้งนี้ ผู้เขียนเข้าใจว่า จะไม่เคยเดินทางไปเยี่ยมบิคาที่เมืองแกลงมาก่อน จึงต้องมีผู้ช่วยนำทาง หรือมีการไต่ถามเกี่ยวกับระยะทางหรือทิศทางเดินกับชาวบ้านบ่อยครั้งในระหว่างการเดินทาง ด้วยลักษณะนี้ จึงกล่าวได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างบิคา กับสุนทรภู่น่าเห็นกันมาก อีกทั้งฝ่ายบิคาก็ยังอยู่ในสมณเพศ ซึ่งย่อมสำรวมตนสำรวมใจเป็นวิสัย ทั้งนี้ ความปรารถนาในจิตใจสำนึกของสุนทรภู่ว่า จะได้รับความรัก ความเอาใจใส่จากบิคาทดแทนความมุ่งหวังในพ่อแม่จัน ซึ่งไม่สมปรารถนา ก็คงจะไม่ได้รับการตอบสนองเท่าใดนัก แม้ว่า สุนทรภู่ว่าจะแสดงความปิติยินดีที่ได้พบบิคาถึงขนาด "กลิ่นน้ำตาก็ไม่พึงเฝ้าพรุ่งพราย" ในไม่ช้าก็คงเริ่มผิดหวัง สุนทรภู่ว่าจะแสดงความว่าเหวออกมาอย่างเห็นได้ชัดในบทกลอนหลายตอนหลายตอนดังกล่าวดังนี้ และในที่สุดก็ตัดสินใจเดินทางกลับพระนคร

ชีวิตแต่งงานของสุนทรภู่นับแม่จัน

ความรักของสุนทรภู่นับแม่จัน ก็เป็นแง่มุมหนึ่งในชีวิตของสุนทรภู่น่าสนใจอย่างยิ่ง จากประวัติชีวิตของสุนทรภู่ว่า จะเห็นว่า ความรักของคนทั้งสองต้องผ่านอุปสรรคมากมาย เมื่อแรกเริ่มผูกสมิครรักใคร่กันก็ต้องเป็นไปอย่างซ่อนเร้น ด้วยเหตุที่แม่จันเป็นหญิงชาววัง ครั้นความแตก ก็ต้องโทษจองจำทั้งคู่ และบางทีสุนทรภู่อาจถูกโบยหลังด้วย จึงได้กล่าวเปรียบเปรย ใน นิราศเมืองแกลง ว่า

น้ำก้นองอยู่ในห้องชลาลัย

จะกอบกินเค็มขมไม่สมหวัง

เหมือนไร้คู่อู่ข้างกำแพงวัง

จะเกี่ยวมั่งก็จะเหี้ยนเอาเจียนตาย

นอกจากนี้ สุนทรภู์ยังได้แสดงความเชื่อกันใน พระอภัยมณี ว่า

เห็นผู้หญิงวิ่งเรื่อที่เนื้อเหลือง

อย่าชักเยื้องเกี่ยวพานะหลานขวัญ

ล้วนนางในไม่ชั่วตัวสำคัญ

จะเสียสันเสียเปล่าไม่เข้าการ

ความดังกล่าวเป็นคำพูดของนายค่านเคื่อนศรีสุวรรณและสามพราหมณ์ และอีกตอนหนึ่ง
สี่พี่เลี้ยงของเกสรพุกกับศรีสุวรรณ ว่า

เมื่อคบค้ากันเองไม่เกรงกลัว

ถึงชีวิตรักก็เขาเป็นชาววัง

น่าสมเพชเวทนาหนักหนา

ช่างไม่รักเจ็บอายเสียภายหลัง

ก่อนที่จะได้แม่จันมาเป็นคู่ชีวิต สุนทรภู์ก็ต้องเผชิญปัญหาที่ยากไม่น้อย ความที่ปรากฏ
ใน นิราศเมืองแกลง นั้น สังเกตได้ว่า อุปสรรคความรักของแม่จันและสุนทรภู์จะเกิดจากบิดา
ของแม่จันซึ่งไม่ชอบสุนทรภู์ และบางทีอาจมีชายสูงศักดิ์ที่มาหมายบงแม่จันอีกคนหนึ่งด้วย สุนทรภู์
ได้รำพันถึงความยากลำบากก่อนที่จะได้ครองคู่กับแม่จัน ใน นิราศพระบาท ว่า

แต่อนเวียนเจียนวายชีวิตพี่

จึงได้ศรีเสาวภาคย์มาแนบข้าง

เมื่อแต่งงานกันแล้ว ชีวิตคู่ของคนทั้งสองมิได้ราบรื่นนัก จึงปรากฏว่า หลังจาก

อยู่กินด้วยกันเป็นระยะเวลาสั้น ๆ (อย่างมากที่สุดไม่เกินสี่เดือน) แม่จันก็โกรธสุนทรภู์
เป็นเวลาแรมเดือน ดังที่สุนทรภู์บรรยาย ใน นิราศพระบาท ว่า

เจ้าเคื่องแค้นแสนโกรธพิโรธพี่

แต่เคื่อนยี่จนย่างเข้าเคื่อนสาม

ในที่สุด ชีวิตคู่ซึ่งระหองระแหงกันแต่แรกเริ่มชีวิตแต่งงานก็สิ้นสุดกันด้วยการหย่าร้าง
ในระยะก่อน พ.ศ. 2356 มีเค้าเงื่อนบางประการที่ชวนให้เข้าใจว่า สุนทรภู์และแม่จัน
ได้หวนกลับมาคืนดีกันครั้งหนึ่ง แล้วหย่าร้างกันไปอีก กล่าวคือ ถ้าบุตรชายของสุนทรภู์ที่ชื่อ พัก
เกิดจากแม่จัน ตามที่เข้าใจกัน ก็หมายความว่าแม่จันและสุนทรภู์ได้กลับมาคืนดีกันอยู่ระยะหนึ่ง
ด้วยเหตุที่พักเกิดในระยะหลัง พ.ศ. 2356 (ดูรายละเอียดในภาคประวัติ) แต่ก็ไม่มีหลักฐาน
ที่แน่ชัดในเรื่องนี้ ทั้งไม่มีข้อยืนยันว่า แม่จันเป็นมารดาของพักหรือไม่ จะอย่างไรก็ตาม

เมื่อสุนทรภู่และแม่จันแยกทางกันโดยเคียดชังแล้ว แม่จันได้สามีใหม่ ฝ่ายสุนทรภู่ก็มีความสัมพันธ์กับหญิงหลายคนด้วยกัน ถึงกระนั้น สุนทรภู่ก็ไม่เคยลืมแม่จัน ยังคงคร่ำครวญถึงเกือบตลอดชีวิต ด้วยอารมณ์ต่าง ๆ ตามที่ปรากฏในนิราศของสุนทรภู่หลายเรื่อง ทั้งแสดงความรัก ความอาลัย ชิงชัง ตักพ้อ และประณามว่าเป็นหญิงไร้อักขัย ความที่สุนทรภู่กล่าวถึงแม่จันในนิราศทั้งหมดนั้นมีมากกว่าสตรีใด ๆ ที่สุนทรภู่มีความสัมพันธ์ด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่า แม่จันเป็นหญิงที่สุนทรภู่รักและผูกพันมากที่สุด การสูญเสียแม่จันนับเป็นความสูญเสียอย่างใหญ่หลวงในชีวิตของสุนทรภู่

กึ่งที่สุนทรภู่คร่ำครวญอย่างเจ็บช้ำใน โคลงนิราศสุพรรณ ว่า "เสียนุชจุทรวงต้อง แดกฟ้าผ่าสลาย"

สาเหตุการหย่าร้างระหว่างสุนทรภู่กับแม่จัน มีประเด็นสันนิษฐานสองประการ คือ อาจเนื่องมาจากเรื่องหึงหวงกัน หรือเรื่องที่สุนทรภู่ประพดิตนเป็นนักก่ิมสุรา หรือทั้งสองประการ สำหรับผู้เขียนเห็นว่า เรื่องสุนทรภู่ก่ิมสุราอาจเป็นส่วนประกอบประการหนึ่ง แต่ก็คงไม่สำคัญมากนัก ประเด็นสำคัญที่เป็นสาเหตุของการหย่าร้างคงเนื่องมาจากการหึงหวงกันมากกว่า ทั้งนี้ พิจารณาได้จากอุปนิสัยของสุนทรภู่ซึ่งเป็นคนเจ้าชู้ แม่ขณะบวชเป็นภิกษุ สุนทรภู่ก็ยังมีเรื่องชกแวะกับอิสตรีอยู่เสมอ ดังนั้น ในขณะที่เป็นเณรवास ทั้งยังอยู่ในวัยหนุ่มเช่นนี้ สุนทรภู่ก็คงไม่ละเว้นนิสัยเจ้าชู้ของคนเป็นแน่ อีกทั้งการที่ชายจะประพดิตนเป็นนักเลงเจ้าชู้แม่จะมีภรรยาแล้ว ก็เป็นเรื่องธรรมดาในสังคมไทยสมัยนั้น จึงเชื่อได้ว่าแม่เมื่อสุนทรภู่แต่งงานกับแม่จันแล้ว ก็คงประพดิตนเป็นชายเจ้าชู้ตามวิสัยปกติ และโดยที่แม่จันมีนิสัยหึงหวงมาก การประพดิตนเจ้าชู้ของสุนทรภู่จึงเป็นสาเหตุสำคัญที่นำมาซึ่งความขัดแย้งระหว่างคนทั้งสองตั้งแต่สมัยที่ยังเป็นเพียงคู่รักกัน สุนทรภู่จึงกล่าววิงวอนแม่จัน ใน นิราศเมืองแกลง ว่า

อย่ารู้จักฉลิกฉลิกทั้งหยิกชวน
ให้แยมยืมพริ้มพริมน้อมวิญญาน์

แขนแต่ลวนรอยเล็บ เจ็บหนักหนา
แล้วก็อย่าชี้หึงตะบึงตะบอน

ช่วยยืมแยมแหม่นชื่นอย่ามึนตึง

ให้เหือกหึงลงเสียบ้างจงฟังคำ

เมื่อแต่งงานกันแล้ว ทั้งสองก็คงมีเรื่องระหองระแหงกันบ่อยครั้งด้วยความหึงหวงของแม่จัน สุนทรภู่จึงถึงกับตั้งสัตย์อธิษฐานต่อพระพุทธบาทว่า "สตรีหึงหนึ่งแพศยาหญิง

ทั้งสองสิ่งอย่าได้คิดพิสมัย" การที่สุนทรภู่แสดงความไม่ประสงค์จะไต่พบหรือรักใคร่กับหญิงซึ่งหึง
ก็คงเนื่องจากระอา ในฤทธิหึงของแม่จัน ส่วนที่กล่าวถึง "แพศยาหญิง" ควบคู่กันไปด้วยนั้น
คงไม่หมายถึงแม่จันเป็นแน่ เพราะถ้าแม่จันประพฤตินั้นเป็นหญิงแพศยา ก็ไม่น่าจะหึงหวงหรือ
กล้าแสดงความหึงหวงสามีได้ ที่สุนทรภู่กล่าวถึงหญิงแพศยาคงนี้ จะเนื่องด้วยเหตุที่ตนเคยพบ
หรือเคยมีความสัมพันธ์กับหญิงเช่นนั้นมาก่อน หรือจะเป็นการกล่าวเผื่อไว้สำหรับอนาคต ไม่เป็น
ที่ทราบแน่ชัด

การที่แม่จันโกรธเคืองสุนทรภู่เป็นเวลาแรมเดือนทั้ง ๆ ที่เพิ่งแต่งงานกันได้ไม่นาน
ตามที่สุนทรภู่เล่าใน นิราศพระบาท นั้น เมื่อพิจารณาจากอุปนิสัยของแม่จันและสุนทรภู่ ก็ชวนให้
เข้าใจว่า น่าจะมาจากเรื่องหึงหวงกันนั่นเอง แม่จันจึงได้โกรธเคืองเป็นเวลานานเช่นนี้

พิจารณาจากสภาพชีวิตคู่ดังกล่าว จะเห็นว่า ในภาวะอันไม่สงบสุขนี้ อคติของ
สุนทรภู่จะท่วมทับด้วยความวิตกกังวลอันเกิดจากความหวั่นเกรงว่าจะสูญเสียแม่จัน ทั้งนี้
สุนทรภู่มีทางเลือกสถานการณ้อยู่สองทาง คือ ทางหนึ่ง ถ้าสุนทรภู่ไม่อาจเลิกประพฤติก้าวใจได้
ก็ต้องยอมสละแม่จัน คือ เลิกรักแม่จัน เพื่อจะได้ประพฤตินตามอำเภอใจ โดยไม่ต้องเคืองกร้อนใจ
เพราะแม่จันโกรธอีกต่อไป หรืออีกทางหนึ่ง สุนทรภู่อาจจะเลือกแม่จัน และยอมสละทั้งอุปนิสัย
เจ้าชู้ของตนเสีย - เพื่อจะรักษาแม่จันไว้ - เมื่อพิจารณาถึงความรักที่สุนทรภู่มีต่อแม่จัน ก็คงเห็น
ได้ว่า สุนทรภู่ยอมไม่ต้องการสูญเสียแม่จัน ซึ่งสำหรับบุคคลที่มีการบริหารบุคลิกภาพที่สมเหตุสมผล
ก็ต้องเลือกเอาความประพฤติอย่างหลัง คือ เมื่อได้หญิงที่ตนพอใจแล้ว ก็ยุติความประพฤติ
เจ้าชู้ เพื่อรักษาความสงบสุขในชีวิตครอบครัว และรักษาหญิงที่ตนรักไว้ แต่ในกรณีของ
สุนทรภู่ นั้น อคติของสุนทรภู่ไม่เข้มแข็งพอที่จะเลือกหรือมองเห็นทางเลือกสถานการณณ์ที่ถูกต้อง
สุนทรภู่จึงยังคงประพฤตินเจ้าชู้ต่อไป ในขณะที่เดียวกันนั้น ก็ยังต้องการแม่จัน ดังนั้น สุนทรภู่
ก็จะมีเรื่องขัดแย้งกับแม่จันอยู่เนื่อง ๆ ในที่สุด อคติก็จะท่วมทับด้วยความวิตกกังวลด้วย
ความหวั่นเกรงว่าจะรักษาแม่จันไว้ไม่ได้ เมื่อความวิตกกังวลมีมากขึ้น อคติก็ยิ่งขาด
สมรรถภาพที่จะเลือกทางบริหารบุคลิกภาพที่เหมาะสม โดยที่ประวัติของสุนทรภู่ไม่มีรายละเอียด

มากนัก จึงไม่อาจทราบได้ว่า อัครตาของสุนทรภูได้เลือกแสดงพฤติกรรมเพื่อขจัดความวิตกกังวลนี้ได้อย่างไร ผู้เขียนคาดคะเนว่า สุนทรภูอาจใช้กลวิธีข่มขู่ป้องกันตัวด้วยการเก็บกด เป็นการไม่ยอมรับว่าตนมีความวิตกกังวลน้อยอยู่ เพื่อจะรักษาความมั่นคงทางใจไว้ หรือมิฉะนั้นก็อาจใช้วิธีกลบเกลื่อนด้วยการดื่มสุรามากขึ้น เจ้าฐยังขึ้น เป็นการแสดงว่า แม่จันไม่มีความหมายสำหรับตน ซึ่งอาจเลยเถิดไปถึงขั้นทำร้ายแม่จันก็อาจเป็นได้ เท่าที่คาดคะเนมานี้ อาจไม่ถูกต้องนัก แต่จะอย่างไรก็ตามในภาวะที่อัครตาท่วมท้นด้วยความวิตกกังวลเช่นนี้ เป็นการยากมากที่บุคคลจะหาทางขจัดสาเหตุของความวิตกกังวลไปได้ด้วยวิธีที่สมเหตุสมผล สุนทรภูจึงต้องสูญเสียแม่จันไป โดยที่ยังคงรักและต้องการแม่จันอยู่

พฤติกรรมของสุนทรภูในครั้งนี นับได้ว่าสุนทรภูได้แก้ไขปัญหาของตนอย่างไม่สมเหตุผลอีกวาระหนึ่ง จึงไม่อาจขจัดความวิตกกังวลเนื่องด้วยการสูญเสียแม่จันไปได้ เป็นผลให้ต้องคร่ำครวญด้วยความอาลัยและเจ็บช้ำเกือบตลอดชีวิตของตน เพราะ " มีคู่หูขึ้นหน้า นุชปल्लीลัมเคิม" และ "เสียนุชกุจทรวงต้อง แดงฟ้าผ่าสลาย" (โคลงนิราศสุพรรณ)

พิจารณาทางฝ่ายแม่จัน จะเห็นว่า อัครตาของแม่จันเข้มแข็งกว่าสุนทรภู่มาก จึงมองเห็นและยอมรับข้อเท็จจริงว่า ทางที่แม่จันจะต้องเลือกเพื่อแก้ไขสถานการณ์แห่งความเดือดร้อนอันเนื่องมาจากนิสัยเจ้าฐของสามีและความขี้อิงของคน ก็คือ ทางหนึ่ง เลิกหึงหวง ทำให้ยอมรับรู้ว่า ความเจ้าฐของสามีเป็นเรื่องธรรมดา หรืออีกทางหนึ่ง ถ้าตนยอมรับความเจ้าฐของสามีไม่ได้ ก็ต้องเลิกรักสามี มิฉะนั้น คนก็จะต้องทุกข์ร้อนอย่างไม่รู้สิ้นสุด การที่แม่จันเลือกการแก้ไขปัญหาละทิ้ง ทั้งยังแสดงความสั่นเยื่อใยสุนทรภูอย่างเค็ดขาดด้วยการแต่งงานใหม่ ยิ่งแสดงว่า อัครตาของแม่จันเข้มแข็งมาก ด้วยเหตุที่ว่า สังคมไทยไม่นิยมการหย่าร้าง โดยเฉพาะฝ่ายสตรีจะต้องถูกติเตียนอย่างยิ่ง ดังนั้น อัครตาของแม่จัน จะต้องต่อสู้กับอธิตตาซึ่งยอมสะสมคุณธรรมตามที่ได้รับการปลูกฝังในสังคมว่า การหย่าร้างเป็นสิ่งไม่บังควรประพฤติ ทว่า อัครตาซึ่งเข้มแข็งกว่าเป็นฝ่ายมีชัยดังกล่าแล้ว

การขัดแย้งกับพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์

ระหว่างรัชการเป็นกวีที่โปรดปรานในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอยู่นั้น สุนทรภู่ได้กล่าวคำนิพนธ์ทูลของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ท่ามกลางที่ประชุมกวีหน้าพระที่นั่งถึงสองครั้ง เป็นเหตุให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงขัดเคืองพระทัยว่า สุนทรภู่ออกมาจะให้ทรงได้รับความอับอายต่อเหล่ากวี ครั้นพระองค์เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สุนทรภู่ออกจากที่ขุนสุนทรโวหาร เมื่อออกจากราชการแล้ว สุนทรภู่ออกบวชเป็นเวลาหลายปีนับแต่นั้นมา

การที่สุนทรภู่กล่าวคำนิพนธ์ทูลที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนิพนธ์ในที่ประชุมกวีหน้าพระที่นั่ง เป็นเหตุให้ถูกกริ้วถึงกับถูกถอดออกจากตำแหน่งในเวลาต่อมา นั้นพิจารณาได้ว่า สุนทรภู่อาจมีเจตนาที่จะแฉ่งสยปรมาทกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ให้ทรงได้รับความอับอายเหล่ากวี ตามที่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงเข้าพระทัยดังนั้น ด้วยเหตุที่ว่า ก่อนที่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์จะทรงนำบทกวีพระนิพนธ์เข้าอ่านถวายพระราชนิพนธ์ในที่ประชุมกวี ได้ทรงขอให้สุนทรภู่อ่านดูก่อน ซึ่งสุนทรภู่อ่านแล้วบอกว่าไม่มีข้อบกพร่องที่ควรแก้ไข แต่แล้วกลับหักท้วงข้อคำนิพนธ์ในภายหลังท่ามกลางชุมชน หรือในอีกแง่หนึ่ง อาจเป็นไปได้เหมือนกันว่า ในขณะที่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงขอให้สุนทรภู่อ่านดูก่อนนั้น สุนทรภู่จะเห็นว่าบทกลอนนั้นไม่มีข้อคำนิพนธ์ที่จะต้องแก้ไขจริง ๆ แต่แล้วกลับนึกคิดหรือเองเห็นข้อบกพร่องในภายหลัง เมื่อได้ฟังอีกครั้งหนึ่ง จึงได้ท้วงติงขึ้นด้วยเจตนาบริสุทธิ์ที่จะให้บทกลอนนั้น ๆ สมบูรณ์สมเป็นบทกวีนิพนธ์ในพระราชนิพนธ์ โดยไม่คาดคิดว่าการกระทำดังกล่าวนี้จะเป็นการกระทบกระเทือนน้ำพระทัยกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์

ถึงแม้ว่าพฤติกรรมของสุนทรภู่ในครั้งนี้ อาจเป็นไปได้อย่างบริสุทธิ์ใจทั้งพิจารณาในประการหลังก็ยังคงเห็นได้ว่า การกระทำของสุนทรภู่ในเรื่องนี้เป็นไปอย่างไม่เหมาะสม เมื่อสุนทรภู่ได้หักท้วงบทกลอนพระนิพนธ์ในครั้งแรกนั้น ย่อมได้เห็นหรืออย่างน้อยที่สุดก็ย่อมจะได้ทราบระแคะระคายถึงความขัดเคืองของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ แต่สุนทรภู่อีกยังสร้างพฤติกรรม

ชนิดเดียวกันนี้ซ้ำอีกครั้งหนึ่ง โดยไม่ยั้งคิดหรือไตร่ตรองถึงความร้ายฉาวระหว่างตนกับ
กรมหมื่นเจ้าภูวคินทร ผู้ซึ่งแม้ว่าในขณะนั้น จะมีไฉนอนาคตที่แน่นอนว่าจะได้ทรงเป็นกษัตริย์
พระองค์ต่อไปหรือไม่ แต่ก็ทรงเป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงศักดิ์ ซึ่งการกระทำให้เป็นพี่น้องเคือง
พระทัยจะเป็นการล่อแหลมเสี่ยงกับอันตรายอย่างยิ่ง

เมื่อวิเคราะห์การบริหารบุคลิกภาพของอดีตเจ้าสุนทรภู์ในตอนนั้น จะเห็นว่าสุนทรภู์
มีทางเลือกในการแสดงออกซึ่งพฤติกรรมในกรณีนี้เป็นสองทาง คือ ทางหนึ่ง ปล่อยให้พลังความ
ปรารถนาของอิทธิในการที่จะแสดงความก้าวร้าวรุกรานได้แสดงออก ด้วยการหักท้วงคำนิมทกลอน
พระนิพนธ์ของกรมหมื่นเจ้าภูวคินทรหน้าพระที่นั่ง เป็นการลบหลู่พระเกียรติของพระองค์ ตาม
ความปรารถนาของพลังก้าวร้าวรุกรานของอิทธิ หรืออีกทางหนึ่ง อาจพยายามเก็บกคความปรารถนา
ของอิทธิ ด้วยการเปลี่ยนแปลงที่ทำการก้าวร้าวรุกรานซึ่งไม่เป็นที่ยอมรับในโลกภายนอก โดยเฉพาะ
ในสังคมไทยซึ่งยกย่องการประนีประนอมกันมากกว่า ในกรณีนี้ การที่จะคำนิมทกลอนหรือ
สิ่งใดสิ่งหนึ่งของบุคคลใดก็ตามในที่สาธารณะนั้น แม้จะเป็นการแสดงความก้าวร้าวอย่างเขมามาก
แต่ก็เป็นกรกระทำกับบุคคลอื่นของคนไทยอย่างรุนแรง นั่นคือ ความรู้สึก "เสียหน้า" ยิ่งบุคคล
ประกอบด้วยวุฒิสูงส่งเพียงใด ความรู้สึกเสียหน้าก็ยิ่งรุนแรงมาก และโดยปกติ เราก็มักจะมี
ความเกรงใจกัน และระมัดระวังที่จะไม่กระทำการ "หักหน้า" ให้บุคคลอื่นต้องรู้สึก "เสียหน้า"
ถ้ายังต้องการจะถนอมมิตรภาพให้ดำรงคงอยู่ ในฐานะที่สุนทรภู์เติบโตมาในสังคมที่มีลักษณะดังนี้
สุนทรภู์ย่อมจะตระหนักถึงอุปนิสัยเช่นนี้ของคนไทยได้ก็ และถ้าสุนทรภู์จะระมัดระวังมิให้เกิดการ
กระทบกระเทือนดังกล่าว ก็อาจหลีกเลี่ยงได้ โดยแทนที่จะหักท้วงข้อคำนิมทของบทกลอนพระนิพนธ์
ของกรมหมื่นเจ้าภูวคินทร ก็อาจหาโอกาสกราบทูลกรมหมื่นเจ้าภูวคินทร เป็นการ เฉพาะพระองค์
ให้ทรงแก้ไขในภายหลังก็ย่อมจะทำได้ แต่สุนทรภู์ก็เลือกแสดงพฤติกรรมชนิดแรก ซึ่งอาจ
กล่าวได้ว่า เป็นการจงใจ เพราะเหตุว่าต่อมาสุนทรภู์ก็ได้แสดงพฤติกรรมเช่นนี้ซ้ำอีก
สิ่งที่ส่งเสริมพลังความก้าวร้าวของสุนทรภู์ให้ปรากฏขึ้นในเหตุการณ์เช่นนี้ น่าจะเป็นด้วยเหตุที่
สุนทรภู์เป็นผู้มีความปรารถนาในเกียรติยศ ชื่อเสียง อย่างยิ่ง และเมื่อมีโอกาสได้แสดงความ

สามารถของตนจนได้ทั้งเกียรติยศและชื่อเสียงตามที่ตนต้องการ ก็ภาควุฒิใจในความสามารถของตนเป็นอันมาก เมื่อเกิดกรณีเช่นนี้ก็ไม่รีรอที่จะแสดงความสามารถของตนให้เป็นที่ประจักษ์แก่คนทั่ว ๆ ไป ทั้งเป็นการ "ข่ม" บุคคลซึ่งยอมจะเป็นที่เคารพยกย่องอย่างสูงอีกด้วย อันจะทำให้สุนทรภู่อรู้สึก "เชื่อง" ขึ้นอีกมาก นี่เป็นประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง โดยที่สภาพภายในราชสำนักในขณะนั้น มีการสนับสนุนเจ้านายซึ่งคาดหมายว่าจะได้ทรงสืบราชสมบัติเป็นกษัตริย์พระองค์ต่อไปเป็นหลายฝ่าย หลายฝ่าย กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ก็ทรงมีผู้สนับสนุนอยู่มาก จึงอาจเป็นไปได้ว่า สุนทรภู่อจะไม่สนับสนุนกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ แล้วก็เลยมีความรู้สึกหรือตั้งตัวเป็นศัตรูกับพระองค์ท่านอยู่ ครั้นเมื่อสบโอกาสที่จะ "หักหน้า" พระองค์ท่านได้ ก็กระทำโดยไม่รีรอ แต่จะเป็นด้วยเหตุใดก็ตามย่อมเห็นได้ว่า การที่สุนทรภู่อหาญคำหาญพระนิพนธ์ของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นการกระทำซึ่งซาดสติยั้งคิดและไม่ฉลาดเลยที่จะแสดงตนเป็นปรปักษ์กับเจ้านายผู้ซึ่งในขณะนั้นก็ทรงอำนาจสูงอยู่แล้ว พฤติการณ์ตอนนี้ จึงเป็นการแสดงว่า อคติของสุนทรภู่อไม่ ข่ม แข่ง พอ จึงเลือกหาพฤติกรรมซึ่งสมเหตุสมผลกับความเป็นจริงของโลกภายนอกไม่ได้ และไม่สามารถ ควบคุมพลังก้าวร้าว รุกราน ของอิทธิไ

x จากพฤติกรรมซึ่งค่อนข้างไปในทางก้าวร้าวแม้แต่กับผู้มีอำนาจสูงเช่นนี้ ทำให้คาดคะเนอุปนิสัยและการประพฤติตนต่อบุคคลทั่ว ๆ ไปได้ว่า สุนทรภู่อจะมีพฤติกรรมชนิดที่เรียกว่า "ขวานผ่าซาก" ซึ่งจัดว่าเป็นพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสม เพราะไม่สามารถจะกลมกลืนให้เหมาะสมกับสิ่งแวดล้อม หรือปรับพฤติกรรมให้เหมาะสมกับสถานการณ์ได้ และอุปนิสัยและพฤติกรรมเช่นนี้ย่อมนำความลำบากมาสู่สุนทรภู่อเป็นอย่างมาก

ชีวิตระหว่างบวช

นอกจากพฤติกรรมสำคัญ ๆ ดังได้วิเคราะห์แล้ว ยังมีพฤติกรรมสำคัญของสุนทรภู่ออีกประการหนึ่งซึ่งไม่มีรายละเอียดเพียงพอที่จะวิเคราะห์ถึงการบริหารบุคลิกภาพอย่างลึกซึ้ง แต่ก็อาจนำมาพิจารณาถึงลักษณะการปรับตัวของสุนทรภู่อว่ามีแนวโน้มเป็นอย่างไร กล่าวคือ

ในระบะที่สุนทรภู่ออกบวชนั้น ปรากฏว่า สุนทรภู่ออกบวชที่วัดที่ผ่านกาศหลายครั้งหลายคราด้วยกัน เท่าที่มีหลักฐานยืนยันเป็นเนื้อความในนิราศที่สุนทรภู่อแต่ง วัดที่สุนทรภู่อเคยจำพรรษาอยู่ก็มี วัดราชบูรณะ วัดอรุณราชวราราม วัดพระเชตุพนฯ และวัดเทพธิดา อีกทั้งยังเล่ากันว่า สุนทรภู่อเคยอยู่ที่วัดมหาธาตุฯ อีกแห่งหนึ่งด้วย นอกจากนี้ สุนทรภู่ออาจจะเคยอยู่ที่วัดอื่น ๆ อีกบ้าง แต่ไม่ปรากฏหลักฐาน

การที่สุนทรภู่อออกบวชที่วัดที่ต่าง ๆ กันนี้ ส่วนใหญ่เป็นเพราะสุนทรภู่อได้รับความคับแค้นใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามประวัติของสุนทรภู่อ วัดที่สุนทรภู่อจำพรรษาอยู่เป็นวัดแรกคือ วัดราชบูรณะ อยู่ได้ประมาณหนึ่งหรือสามปี สุนทรภู่อก็ย้ายออกจากวัดราชบูรณะอย่างขมขื่นใจ คงได้ร่ำพันอย่างเศร้าใจในชีวิตของคนที่เกยรุ่งโรจน์เป็นถึงกวีที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ แล้วกลับตกอับถึงขนาดไร้ที่อยู่อาศัย ใน นิราศภูเขาทอง บทกลอนในนิราศเรื่องนี้เกือบตลอดเรื่อง สะท้อนอารมณ์ที่หวนไหวและความคับแค้นใจของสุนทรภู่อในขณะนั้น จึงกินใจและสั่นสะเทือนอารมณ์ผู้อ่านหลายต่อหลายตอน เช่น "เมื่อเคราะห์ร้ายกายเราก็ก่อนนี้ ไม่มีที่พสุธาจะอาศัย" "สิ้นแผ่นดินสิ้นนามตามเสด็จ ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่หาที่อาศัย" "เคยหมอบไถลไต่กลิ้งสู่คุณศัลย ละอองบรสรื่นชื่นนาสา สิ้นแผ่นดินสิ้นรสสุคนธา วาสนาเราก็กินเหมือนกลิ้งสุคนธ์" สำหรับสาเหตุที่สุนทรภู่อได้รับความเคียดแค้นใจจนต้องย้ายออกจากวัดราชบูรณะ ไม่มีรายละเอียดชัดเจน สมเด็จเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์ว่า สุนทรภู่อถูกบัพพาทนียกรรมขับไล่ออกจากวัด และสงสัยกันว่าจะเป็นเพราะสุนทรภู่อเสพสุรา (สมเด็จเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513 : 26 - 27) ส่วนสุนทรภู่อบอกไว้ใน นิราศภูเขาทอง ว่ามีศัตรูกลั่นแกล้ง "เพราะชุกเขื่องคนพาลมารานทาง" ตนจึงต้อง "จำลาอาวาสนิราศร้าง" สังเกตจากถ้อยคำของสุนทรภู่อ ดูเหมือนว่าสุนทรภู่อจะย้ายออกจากวัดราชบูรณะด้วยความสมัครใจของตนเอง และผู้เขียนก็คาดคะเนว่าจะเป็นดังนั้น ดังได้แสดงข้อพิจารณาประกอบแล้วในภาคประวัติของสุนทรภู่อ แต่สุนทรภู่อจะย้ายออกจากวัดราชบูรณะด้วยเหตุใดก็ตาม การที่สุนทรภู่อจากไปด้วยความคับแค้นใจว่ามีศัตรูเช่นนี้ แสดงให้เห็นชัดว่าสุนทรภู่อจะต้องมีเรื่องขัดแย้งกับกลุ่มบุคคลซึ่งอยู่ที่นั่น และบางที

สุนทรภู่ว่าจะไม่ถูกกับเจ้าอาวาสวัดค่าย ค่ายมีความตอนหนึ่ง ใน นิราศวัดกุเฒ่าทอง
 สุนทรภู่ว่า "คนถูกกลั่นแกล้ง แต่ "จะยกหนีขึ้นก็เป็นที่ตั้ง ก็ใช้ดังแทนสักเห็นชัดขวาง"
 (ถ้าคำว่า ขึ้นก็ หรือ อขึ้นก็ในที่นี้สุนทรภู่ว่าหมายถึงเจ้าอาวาสวัด) การเปรียบเปรยว่า
 "ใช้ดังแทนสัก" นั้น เป็นโวหารเล่นคำ สัก - สัก หมายถึง ความอยู่ดีธรรมดา ไม่พิจารณา
 ความสัตย์จริง (แทนที่จะใช้สักกลับใช้ ดัง แทน)

เมื่อออกจากวัดราชบูรณะ สุนทรภู่ออกมาอยู่วัดอรุณราชวราราม เหตุการณ์เมื่อสุนทรภู่ออก
 อยู่ที่วัดนี้จนถึงย้ายออกไม่มีรายละเอียดมากนัก แต่ดูเหมือนว่าสุนทรภู่ออกมาจากวัดนี้
 โดยมีเรื่องเคืองร้อนใจเช่นกัน ถึงความที่สุนทรภู่ออกใน โคลงนิราศสุพรรณ ว่า

วัดแจ้งแต่งตึกตั้ง	เตี้ยงนอน
เคยปกกันน้อยคอน	คู่พร้อง
เคยลอบคอบสารสมร	สมานสมัคร รักเอย
จำจากพราภานุชนอง	นกน้อยลอยลม

เนื้อความจากโคลงบทนี้ ชวนให้เข้าใจว่า สาเหตุของความเคืองร้อนใจของสุนทรภู่ออก
 ครั้งนี้ จะสืบเนื่องมาจากการที่สุนทรภู่อุปถัมภ์ละเมียดพระวินัยด้วยการ "ปกกันน้อยคอน คู่พร้อง
 และ "ลอบคอบสารสมร สมานสมัคร รักเอย" จนเป็นเหตุให้สุนทรภู่ออกไปหรือต้องคำครหา
 จึงต้องย้ายออกจากวัดอรุณราชวราราม ทั้งต้อง "จำจากพราภานุชนอง" ไปด้วย

อนึ่ง ความใน ราชนิพนธ์ ตอนหนึ่ง สุนทรภู่ออกว่าระลึกถึงชีวิตในอดีตว่า

ต้องคำต้อยย่อยยับอัประมาณ	มาอยู่วิหารวัดเลียบยิ่งเย็บเย็น
โอ้ยามจนสิ้นเหลือสิ้นเสื่อหมอน	ผู้ช้อนเสียมให้ใครใครเห็น
ราหูทับยับเป็นผอญ เป็น	เปรียบเหมือนเช่นพราหมณ์จีนฉันท
<u>จะลี้กลาพระอริราชฐาน</u>	โดยกันการ เคืองร้อนสุดผ่นผ่น
พอพวกพระอภัยมณีศรีสุวรรณ	ขอช่วยกันแก้ร้อนค่อยหย่อนเย็น

ความที่สุนทรภู่ว่า คนเคื่องร่อนจกจะลาสิกขาบทกล่าวสืบเนื่องมาจากความที่กล่าวว่า ได้ไปอยู่ที่วัดราชบูรณะหรือวัดเลียบ ดูประหนึ่งว่าสุนทรภู่อีกจะลาสิกขาบทเมื่อวัดราชบูรณะ แต่ความใน นิราศภูเขาทอง ก็แสดงถึงความตั้งใจของสุนทรภู่ว่าในขณะที่ออกจากวัดราชบูรณะว่าจะครองสมณเพศต่อไป คือ "จะสร้างพรตตาส่งส่วนบุญถวาย ประพาศฝ่ายสมณะทั้งวสา" ดังนี้ ผู้เขียนจึงเข้าใจว่าที่สุนทรภู่อีก "จะสึกหาลาพระอธิฐาน" นั้น คงไม่ใช่ขณะที่อยู่วัดราชบูรณะ อาจเป็นวัดใดวัดหนึ่งนอกเหนือไปจากนี้ที่สุนทรภู์เกยอาศัยอยู่ หรือจะเป็นวัดอรุณราชวราราม ในคราวที่มีเรื่อง "เคยปนกันน้อยคน ดูพรัก" ก็อาจเป็นได้ อย่างไรก็ตาม สุนทรภู์กล่าวว่าที่ตนอีกจะลาสิกขาบทคราวนี้ ก็เพราะ "ราหูทับยับเยินเฉยเป็น เปรียบเหมือนเช่นพราหมณ์ชิมฉีจันท์" หมายถึงว่า ตนถึงคราวเคราะห์ร้ายมาก เปรียบเหมือนพราหมณ์คามฉีจันท์ สำหรับพราหมณ์คามฉีจันท์ผู้นี้ มีเรื่องราวในนิมิตชาดกว่า เป็นผู้เคราะห์ร้าย ถูกกล่าวหาใส่ความหลายประการด้วยกัน การที่สุนทรภู์เปรียบเทียบตนเป็นพราหมณ์คามฉีจันท์ เช่นนี้ จึงเป็นการอ้างว่า เรื่องเคื่องร่อนจกที่ทำให้ตนอีกจะลาสิกขาบทนั้น เป็นเพราะมีผู้กล่าวร้ายใส่ความ

ก่อนที่สุนทรภู์จะได้ไปอยู่ที่วัดเทพธิดา อันปรากฏในประวัติของสุนทรภู์เท่าที่ค้นพบว่าเป็นวัดที่สุนทรภู์พำนักอาศัยเป็นแห่งสุดท้ายในชีวิตขงตนนั้น สุนทรภู์ได้จำพรรษาอยู่ที่วัดแห่งหนึ่ง จะเป็นวัดใดไม่ทราบแน่ ในการมาอยู่ที่วัดนี้ก็ต้องประสบความวุ่นวายใจอีกเช่นเดียวกับหลาย ๆ ครั้งที่ผ่านมา คราวนี้สุนทรภู์เล่าว่า "เป็นคราวเคราะห์ก็ต้องพรางจากวิหาร กลัวพวกพาลผู้ร้ายจำยายหนี อยู่วัดเทพธิดาคด้วยบารมี" นัยความแสดงว่า มีคนพาลเป็นศัตรู ทำให้เคื่องร่อนจก

ครั้นเมื่อสุนทรภู์มาอยู่วัดเทพธิดา มีความใน ราชนิพนธ์ บอกว่า อยู่อย่างสุขสบาย เพียงสองปีก็เริ่มมีเรื่องคับแค้นใจ

ถึงยามเคราะห์หักเฉยให้เหินห่าง

ไม่เหมือนอย่างอยู่ที่พระวิหาร

โอใจหายกลายกลับอัประมาณ

โดยกันการเคื่องร่อนไม่หย่อนเย็น

ได้ฟังพระปะแพร่พอแก้หน้า

สองวัสสาสิ้นงามถึงยามเชย

ต้องซัดเคื่องเรือร่าวควยคราวเคราะห์ จวบจำเพาะสุริยาถึงราหู

ในที่สุด สุนทรภู่ก็ต้อง "จำจากเพื่อนเหมือนจะพาน้ำตาตก ต้องระหกระเหินหาที่อาศัย" อีกครั้งหนึ่ง กังคำครวญ ใน รำพันพิลาป สำหรับสาเหตุของความเคียดแค้นร้อนใจของสุนทรภู่ คราวนี้ นอกจากความทุกข์ตรมเนื่องด้วยการที่สุนทรภู่อาจเฝ้าแอบรักกรมหมื่นอัปสรสุตาเทพ และความรักนี้ไม่สมหวังแล้วยังเป็นที่น่าสงสัยว่า การที่สุนทรภู่อาจเฝ้าเฝ้านี้จะล่วงรู้ไปถึง กรมหมื่นอัปสรสุตาเทพ ทำให้สุนทรภู่อีกครั้ง และทรงงศประทานพระอุปการะ หรือแสดงความหมางเมิน สุนทรภู่อึ้งร้อนตัวร้อนใจว่าคนหมกที่พึ่งและหมกญวราสนา

ถึงคราวคล้ายปลายอายุขัยน้อยแล้ว ไม่เฝ้าแค้นพิศตรวราสนาหนอ

นับปีเคื่องเหมือนจะหักทั้งหลักคอ แต่ร้างรอร่อนนกระวนกระวาย

และยังมีสาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้สุนทรภู่อึ้งตกสินใจย้ายออกจากวัดเทพธิดา คั้งที่สุนทรภู่ออกใน รำพันพิลาป ว่า มีศัตรูกลั่นแกล้ง

..... ไพริฎกนุกเป็นเป็นเสี้ยนหนาม

สู่คำต้อยน้อยตัวเกรงกลัวความ ควยเป็นยามยากจนจำทนทาน

และอีกตอนหนึ่งกล่าวเป็นเชิงวอนพระนารายณ์ให้ช่วยปราบศัตรูให้

ที่คนคึกขริยานินทาโทษ พระเปเลื่องโปรดปราบประมุขให้สูญหาย

ศัตรูเจียบเรียบร้อยจะล่อยชาย ไปเซยสายสุกสวาทไม่ชาควัน

การที่สุนทรภู่อึ้งประสบความคับแค้นใจ "ต้องระหกระเหินหาที่อาศัย" อยู่ร่ำไปเช่นนี้ น่าจะเป็นความขมขื่นใจของสุนทรภู่อ่างยิ่ง จึงรำพันใน รำพันพิลาป ด้วยความสมเพชตนเองว่า

โอ้อายเพื่อนเหมือนเขาวางกึ่งกาฝาก มีไชรากรักเระระเหระหน

โอ้อายนี้มีกรรมเหลือล้นปาก เหมือนนกพรากพลัดรังไรฝั่งผา

และความอีกตอนหนึ่ง สุนทรภู่อึ้งกล่าวถึงตนเองอย่างขมขื่นใจ ที่ต้องโยกย้ายที่อยู่เรื่อยไปว่า

ทั้งนี้เป็นเพราะตนต้อยต่ำเกินกว่าที่จะมีผู้ใดช่วยเกื้อหนุนได้

คิดอาเยเพื่อนเหมือนเขาเล่าแม่เจ้านี้ เรไปปี่ละร้อยเรือนเคียนละร้อยบ้าน
 เพราะบุญน้อยย้อยยับอัประมาณ เหลือที่ทานอุปลัมภช่วยบำรุง

✓ จะเห็นว่า การที่สุนทรภู์ต้อง "เรไปปี่ละร้อยเรือนเคียนละร้อยบ้าน" หลายต่อหลายครั้ง มีสาเหตุ ซึ่งสุนทรภู์กล่าวว่า "เพราะชุกเขื่อนกนพาลมาราทาง" "ไพร่รักถูกเบียดเป็นเป็นเสี้ยนหนาม" และ "กลัวพวกลพาร้ายจ้ายัยหนี่" ดูเหมือนว่าเกือบทุกหนทุกแห่งจะมีแต่ผู้เป็นศัตรูหรือเป็นปรปักษ์กับสุนทรภู์ทั้งสิ้น สุนทรภู์ต้องเกิดปัญหาเช่นนี้ครั้งแล้วครั้งเล่า จนถึงคราวอย่างเจ็บช้ำใน รำพันพิลาป ว่า "เที่ยวช้อนเร้นไรฎาภิหาวากวิญญาณ์" และ "ทั้งบ้านทั้งวังวัคเป็นศัตรู แม้นขึ้นอยู่ยากเย็นจะเห็นใคร" เช่นนี้ เห็นได้ว่า สุนทรภู์เป็นผู้มีลักษณะปรับตัวเข้ากับผู้อื่นได้ยาก กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ มีพฤติกรรมในการปรับตัวซึ่งไม่เป็นที่นิยมยอมรับของผู้อื่น ทำให้เข้ากับใครไม่ได้ จึงเกิดปัญหาดังกล่าวซ้ำแล้วซ้ำอีก

✓ การที่สุนทรภู์ไม่อาจปรับตัวเข้ากับผู้อื่นได้ดังนี้ เป็นลักษณะของผู้ที่ขาดความไว้วางใจผู้อื่น ไม่มีความเชื่อถือหรือวางใจในสิ่งแวดล้อมรอบตน ลักษณะซึ่งขาดความมั่นคงทางใจเช่นนี้เอง ทำให้สุนทรภู์มีจิตใจหวนไหว อ่อนแอ ✕ เมื่อประสบความคับแค้นหรือทุกข์โศกครั้งใดก็แทบจะควบคุมตนเองไม่ได้ งานประพันธ์เรื่อง รำพันพิลาป ที่สุนทรภู์แต่งในขณะที่เผชิญเหตุการณ์คับแค้นใจ นับว่าสะท้อนให้เห็นความเป็นผู้มีจิตใจอ่อนแอของสุนทรภู์เป็นอย่างดี กล่าวคือ ลำดับการพรรณนาของหนังสือเรื่องนี้เป็นไปอย่างสับสน เริ่มต้นด้วยการกล่าวว่าจะบันทึกความฝัน แต่กลับกล่าวระลึกถึงความหลัง บรรยายความคับแค้นใจและความอาลัยที่ต้องจากที่อาศัยในเวลานั้น คือ วัดเทพธิดา แล้วจึงกล่าวถึงความฝัน ต่อไปกลับหวนแสดงความอาลัยวัตถุสถานที่ในวัดตลอดจนความสุขสบายที่เคยได้รับ จบลงด้วยการฝันเพื่อจะลักพาหญิงที่ตนรักไปครองอยู่อย่างสุขเนือความที่สับสนตลอดจนถ้อยคำแสดงความขมขื่นโศกเศร้า แล้วกลับสร้างความฝันหวานชนิดที่ไม่อาจเป็นความจริงขึ้นมาได้ แสดงถึงภาวะกระเจิดกระเจิงทางอารมณ์และจิตใจของผู้แต่ง คือ สุนทรภู์ให้เห็นเด่นชัด กล่าวในแง่ของการบริหารบุคลิกภาพ การที่สุนทรภู์ไม่สมปรารถนาในความรักที่มีต่อกรมหมื่นอัปสรสุตาเทพ ทำให้เกิดความหวนไหววิตกกังวลอย่างสูง พลั้งซึ่ง

มุ่งจะตอบสนองความปรารถนาจึงพุ่งไปหาสิ่งทดแทน ด้วยการสร้างโลกที่สมปรารถนาในกวีนิพนธ์ของตน

นอกจากนี้ ในประวัติชีวิตของสุนทรภู่อยังปรากฏว่าสุนทรภูเคยตกอยู่ในภาวะซึ่งอารมณ์และจิตใจหวนไหวอย่างรุนแรงถึงสองครั้งสองครา ขนาดที่ตนเองลงความเห็นว่าในขณะนั้นตน "เป็นบ้า" ตามที่สุนทรภู่นวนระลึกถึงอดีตของตนใน นิราศเมืองเพชร ว่า

เมื่อเป็นบ้ามาคนเดียวเที่ยวสำนึก เขารับรักรู้คุณกรุณา
และอีกตอนหนึ่งกล่าวว่า

..... คิดถึงปีเมื่อเป็นบ้าเคยมานอน

ชมดูจันทน์กลั่นกลิ่นระรินรื่น จนเพียงคืนแค้นช้ายกลายเป็นหมอน

เหตุการณ์ที่กล่าวในตอนหลัง เป็นเวลาที่สุนทรภูได้พาแม่จันผู้เป็นภรรยาไปหลบซ่อนตัวที่ถ้ำเขาหลวง เมืองเพชรบุรี ส่วนเหตุการณ์แรกนั้น ก็เป็นการเดินทางมาอาศัยที่เมืองเพชรบุรีเช่นกัน แต่สุนทรภู่มาลำพังผู้เดียว ทั้งสองเหตุการณ์ไม่มีเรื่องราวบ่งบอกแน่ชัดว่ามีอะไรเป็นสาเหตุบีบบังคับให้สุนทรภูได้รับความกระทบกระเทือนใจจนต้องเตลิดมาเร่ร่อนเช่นนั้น ถึงกระนั้น ก็คงเห็นความเป็นจริงประการหนึ่งว่า สุนทรภูเป็นผู้มีจิตใจอ่อนแอ หวนไหวง่าย และบางครั้งก็หวนไหวถึงขนาดใกล้เคียงจนเสียจริตทีเดียว

--สรุป เมื่อพิจารณาถึงการดำเนินชีวิตของสุนทรภู โดยเพ่งเล็งการปรับตัวต่อเหตุการณ์ในชีวิตของสุนทรภูในแต่ละครั้ง สะท้อนให้เห็นว่า สุนทรภูมีลักษณะของความเป็นผู้ขาดความมั่นคงทางใจ มีจิตใจหวนไหวง่าย ทั้งนี้ ยังผลให้สุนทรภูไม่สามารถจะปรับตัวเข้ากับผู้อื่นได้ มีพฤติกรรมในการปรับตัวต่อสถานการณ์แวดล้อมซึ่งลุ่มหลว คือ ไม่อาจตอบสนองความพึงใจของตนได้ หรือไม่เป็นที่นิยมยอมรับของสังคม จึงวินิจฉัยได้ว่า กวีเอกของไทยผู้นี้เป็นผู้ที่มีบุคลิกภาพไม่มั่นคงซึ่งจะมีสาเหตุสืบเนื่องมาอย่างไรวินั้น จะต้องมีการวิเคราะห์กันต่อไป

คำถามเชิงปฏิบัติการของสุนทรภู่

อาศัยหลักฐานการศึกษาค้นคว้าในทางจิตวิทยาทิ้งกล่าวในบทที่สอง ซึ่งแสดงแนวคิด ตลอดจนผลการค้นคว้าทดลองที่นักจิตวิทยาส่วนใหญ่ยอมรับกันว่า บุคลิกภาพของบุคคลจะก่อรูปในวัยเด็ก และประสบการณ์ในวัยเด็กโดยเฉพาะอย่างยิ่งประสบการณ์อันเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์ภาพระหว่างเด็กกับพ่อแม่ จะเป็นรากฐานของบุคลิกภาพอย่างสำคัญยิ่ง เห็นได้ว่า ลักษณะบุคลิกภาพของสุนทรภู่ที่กล่าวมาแล้วนั้น จะต้องเป็นผลมาจากประสบการณ์ที่สุนทรภู่ได้รับในวัยเด็ก เป็นประสบการณ์ที่ซับซ้อนเนื่องจากพ่อแม่ขาดสัมพันธ์ภาพอันดีต่อสุนทรภู่ ทั้งนี้ ลักษณะสัมพันธ์ภาพระหว่างพ่อแม่กับสุนทรภู่จะเป็นอย่างไร และส่งผลต่อการก่อร่างบุคลิกภาพของสุนทรภู่อย่างไรบ้าง เป็นเรื่องที่ยูเอชเอ็นจะได้พิจารณาต่อไป

เป็นที่ยอมรับกันว่า สัมพันธภาพของพ่อแม่ที่มีต่อเด็กจะดีเลวอย่างไรย่อมขึ้นกับสภาวะของครอบครัว ถ้าความเป็นอยู่ของครอบครัวราบรื่น จิตใจของพ่อแม่เป็นปกติสุข สัมพันธภาพของพ่อแม่ที่มีต่อบุตรก็จะดีเป็นไปอย่างดี มีเสน่ห์พอใจ ทั้งนี้ก็เพราะว่าพ่อแม่ย่อมมีความรักใคร่ผูกพัน และมีความปรารถนาที่จะอยู่ใกล้ชิดกับบุตรเป็นทุนอยู่แล้ว แต่ถ้าครอบครัวมีภาวะที่เรียกว่า "บ้านแตก" (broken home) ตามความหมายทางจิตวิทยา บุคลิกภาพของเด็กย่อมได้รับความกระทบกระเทือนจากภาวะที่ขาดความอบอุ่น หรือขาดสัมพันธ์ภาพอันดีจากพ่อหรือแม่ อันเนื่องมาจากเจตนา หรือไม่เจตนา หรือรู้เท่าไม่ถึงการณ์ หรือโดยปฏิบัติการในจิตใจสำนึกของพ่อแม่ เช่น ความรู้สึกรังเกียจต่อบุตร การปฏิเสธ ไม่ยอมรับบุตรที่แฝงอยู่ในจิตใจสำนึกซึ่งเกิดขึ้นเพราะแรงกดดันของภาวะที่ไร้वानของครอบครัว

เมื่อกล่าวถึง คำว่า บ้านแตก ยูเอชเอ็นเห็นว่า จะทำความเข้าใจกับความหมายของศัพท์คำนี้ให้กระจ่างชัดเสียก่อน ด้วยเหตุที่คำคำนี้เป็นศัพท์เฉพาะที่ใช้อยู่ในวงวิชาการถึงสองสาขาวิชา คือ วิชาสังคมวิทยา และ วิชาจิตวิทยา โดยมีนิยามความแตกต่างกัน สโตนและเชิร์ช อธิบายว่า ลักษณะของครอบครัวซึ่งพ่อแม่เสียชีวิตไป หรือยังคยังมีพ่อหรือแม่เพียงคนเดียวปกครองสมาชิกของครอบครัว ด้วยเหตุของการหย่าร้าง หรือแยกกันอยู่ หรือฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเสียชีวิตไป

ในวิชาสังคมวิทยาจะเรียกครอบครัวที่มีสภาพดังกล่าวว่า "บ้านแตก" โดยไม่คำนึงว่า สมาชิกของครอบครัวจะมีความสุข ความทุกข์ ความสำเร็จหรือล้มเหลวในการดำรงชีวิตอย่างไร ส่วนในวิชาจิตวิทยา สภาวะครอบครัวที่เรียกว่า บ้านแตก นั้น เพ่งเล็งเฉพาะครอบครัวซึ่งสมาชิกดำรงชีวิตอย่างไม่เป็นสุข ไม่ว่าจะเนื่องด้วยการสูญเสียพ่อแม่หรือการหย่าร้างของพ่อแม่ หรือแม้ว่าสมาชิกของครอบครัวทั้งหมดจะอยู่กันครบถ้วน แต่สัมพันธภาพของบุคคลในครอบครัวเป็นไปอย่างไม่ราบรื่น ทำให้เกิดความไม่สงบสุขในครอบครัว ก็จัดว่าเป็นครอบครัวซึ่งมีสภาวะบ้านแตก ความหมายของจิตวิทยาคล้ายเหมือนกัน (Stone and Church, 1957 : 378)

สภาวะบ้านแตกจะกระทบกระเทือนสัมพันธภาพระหว่างพ่อแม่กับเด็กอย่างไร เห็นได้จากคำอธิบายของ เฮิร์ลอค เขากล่าวว่า ชีวิตสมรสที่ราบรื่นเป็นสุขของพ่อแม่ จะทำให้บ้านเป็นสถานที่ที่มีความสุข ด้วยเหตุที่ว่ามีการกระทบกระทั่งกันน้อยระหว่างพ่อกับแม่ ระหว่างพ่อแม่กับเด็ก และระหว่างพี่น้องด้วยกันเอง ถ้าพ่อแม่ครองชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างไม่มีความสุข สัมพันธภาพของพ่อแม่ที่มีต่อผู้อื่นก็จะมีแนวโน้มไปในทางขัดแย้ง ต่อต้าน ยิ่งไปกว่านั้น ความขุ่นเคืองหรือขัดแย้งระหว่างพ่อกับแม่ จะทำให้ทั้งคู่อารมณ์เสีย และมักเบี่ยงเบนอารมณ์พุ่งช่องไปยังเด็ก ๆ ซึ่งไม่รู้เรื่องราวด้วย (Hurlock, 1967 : 603)

ในสังคมไทยมีรายงานการวิจัยของสภาวิจัยแห่งชาติเรื่องสาเหตุแห่งความผิดปกติในคดีเด็กและเยาวชนแสดงผลที่น่าสนใจประการหนึ่งว่า กลุ่มเด็กทำผิดซึ่งพ่อแม่มีสภาพทางอารมณ์แตกต่างกันมาก และพ่อแม่ขัดแย้งไม่กลมเกลียวกัน มีจำนวนมากอย่างน่าสังเกต ในรายงานฉบับเดียวกันนี้ ยังแสดงให้เห็นว่าเด็กและเยาวชนที่กระทำผิด มีจำนวนถึง 51.05 เปอร์เซ็นต์ มาจากครอบครัวที่พ่อแม่หย่าร้างหรือแยกกันอยู่ รายงานการวิจัยนี้กล่าวว่ากรณีที่พ่อแม่หย่าหรือแยกกันอยู่ ทำให้เด็กไม่รู้จะมอบความเคารพไว้วางใจแก่ข้างไหนถูก และเมื่อถูกรายละเอียดจากคำตอบของผู้ถูกสำรวจ ก็พบว่าเด็กชายบางรายขาดบิดาตั้งแต่เยาว์วัย ทำให้ขาดที่พึ่ง และขาดผู้ใหญ่ที่เป็นเพศชายซึ่งจะร่วมเล่นหรือพูดคุยด้วยตามประสาผู้ชายต่อผู้ชาย เด็กเช่นนี้มักปกครองยาก และมีสัมพันธภาพไม่ดีต่อผู้ใหญ่เพศชาย (สภาวิจัยแห่งชาติ, 2509 : 54 - 55, 61)

ความจริง สภาพของครอบครัวที่พ่อแม่หย่าร้างหรือแยกกันอยู่ นับว่าหมดบรรยากาศความขัดแย้งหรือการทะเลาะเบาะแว้งระหว่างพ่อกับแม่แล้ว จึงน่าจะเป็นผลดีต่อสัมพันธภาพระหว่างเด็กกับผู้ปกครองที่เป็นพ่อหรือแม่ของตนฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง สโตนและเชิร์ช จึงกล่าวว่า ในบางกรณีการที่พ่อแม่หย่าร้างกันไปเลยดู เหมือนจะดีกว่าที่พ่อแม่จะเฝ้าทนกันอยู่เพื่อเห็นแก่เด็ก เพราะว่าความขัดแย้งของพ่อกับแม่จะทำให้เด็กเกิดปัญหาสำคัญ คือ จะต้องแบ่งความรักและเวลาให้กับบุคคลซึ่งไม่กลมเกลียวกันทั้งสองฝ่าย นอกจากนี้ถ้าที่ระหว่างพ่อกับแม่จะทำให้เด็กสับสน เพราะเขาไม่สามารถจะเข้าใจการเสแสร้ง อย่างยกยอนของผู้ใหญ่ได้ ถ้าพ่อแม่หย่าร้างกัน เด็กจะยอมรับและเข้าใจความแตกต่างจริง ๆ ได้ง่ายกว่าการหลอกลวง อย่างไรก็ตาม สโตนและเชิร์ชชี้แจงว่า แม้ว่าในบางครั้งการหย่าร้างของคู่สามีภรรยาจะเป็นผลดีแก่เด็กมากกว่าการอยู่ในภาวะจำทนร่วมชีวิตกันไปโดยเห็นแก่ลูก ดังกล่าวแล้ว แต่การหย่าร้างก็เชื่อว่าไม่มีปัญหาสำหรับเด็ก ด้วยเหตุที่ว่าพ่อและแม่ที่หย่าร้างกันบางรายอาจแข่งขันกันใช้ความพยายามอย่างหนักเพื่อจะเอาชนะความรักเป็นพิเศษจากลูก หรือใช้ลูกเป็นอาวุธต่อสู้กับอีกฝ่ายหนึ่ง ทำให้เด็กอยู่ในภาวะลำบากและวุ่นวายใจ พ่อหรือแม่บางรายที่รับหน้าที่ปกครองเด็กหลังการหย่าร้าง อาจปฏิบัติหรือมีที่ท่าต่อเด็กเสมือนว่าเด็กเป็นตัวแทนของสามีหรือภรรยา ซึ่งอาจเป็นพฤติกรรมเกรี้ยวกราด หรือหงุดหงิด หรือให้ความเอาใจใส่ต่อเด็กอย่างฉุนเผ็ดเกินไป อันจะเป็นผลร้ายต่อบุคลิกภาพของเด็ก (Stone and Church, 1957 : 38)

✓ จากประวัติของสุนทรภู่ ปรากฏว่าสภาวะครอบครัวของพ่อแม่ของสุนทรภู่มิได้ลงเอยลง
กล่าวคือ พ่อและแม่ได้หย่าร้างกันตั้งแต่สุนทรภู่มียังไม่ถึงหนึ่งขวบ หรืออาจจะตั้งแต่สุนทรภู่อยังอยู่ในครรภ์มารดาด้วยซ้ำไป ด้วยมีหลักฐานว่า สุนทรภู่ได้ไปเมืองแกลงเมื่อมีอายุ 21 ปี และบอกเล่าใน นิราศเมืองแกลง ว่า ขณะนั้นมีความวชได้ 20 ปีแล้ว การที่พ่อและแม่ทวนหย่าร้างกันตั้งแต่กำลังจะมีหรือเพิ่งมีบุตรคนแรกไว้เชยชมเช่นนี้ เห็นได้ว่า ชีวิตสมรสของพ่อและแม่ของสุนทรภู่จะต้องประสบความวิบัติอย่างรุนแรง การหย่าร้างครั้งนี้ย่อมกระทบกระเทือนจิตใจมารดาของสุนทรภู่มาก ที่ต้องตกอยู่ในสภาพของหญิงร้างสามีตั้งแต่ชีวิตสมรส

เพียงจะเริ่มค้นได้ไม่นาน ทั้งยังต้องรับภาระเลี้ยงดูบุตรชายโดยลำพังผู้เดียว จิตใจและอารมณ์ของแม่คงจะไม่มั่นคงนัก และย่อมเป็นเหตุให้สัมพันธ์ภาพที่มีต่อบุตร เป็นไปอย่างไม่มีที่อีกด้วย โดยสภาพการณ์ดังกล่าวนี้ สุนทรภูจะมีชีวิตในวัยเด็กอย่างไม่เป็นสุขในครอบครัวที่มีสภาวะบ้านแตก ทำให้สุนทรภูไม่ได้รับความรัก ความอบอุ่นจากมารดาผู้เลี้ยงดู และบิดาผู้ละทิ้งไป

นอกจากนี้ ภายหลังการหย่าร้าง มารดาของสุนทรภูได้ดำเนินการเปลี่ยนแปลงวิถีดำเนินชีวิตที่สำคัญถึงสองประการที่ผู้เขียนคาดว่าน่าจะมีส่วนกระทบกระเทือนต่อบุคลิกภาพของสุนทรภู กล่าวคือ มารดาของสุนทรภูได้มีสามีใหม่ มีบุตรหญิงสองคน ชื่อ ฉิม และ นิม กับได้เข้ารับตำแหน่งแม่นมพระองค์เจ้าหญิงจงกล พระธิดาในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข เหตุการณ์สำคัญทั้งสองประการนี้ ไม่มีหลักฐานเกี่ยวกับเวลาและลำดับก่อนหลัง แต่เป็นที่คาดคะเนกันว่า มารดาของสุนทรภูจะถวายตัวเข้าเป็นแม่นม ในระยะที่สุนทรภูยังเป็นทารกอยู่ ทั้งนี้พิจารณาจากปีประสูติของพระโอรสพระธิดาร่วมพระชนนีกับพระองค์เจ้าหญิงจงกล มีแนวโน้มว่าพระองค์เจ้าหญิงจงกลน่าจะทรงมีประสูติกาลปีเดียวกับที่สุนทรภูเกิด คือ พ.ศ. 2329 ดังนี้

- 1) พระองค์เจ้าชายปาน พ.ศ. 2313
- 2) พระองค์เจ้าหญิงกระจับ (ไม่ปรากฏปีประสูติ)
- 3) พระองค์เจ้าชายบัว พ.ศ. 2318
- 4) พระองค์เจ้าชายแดง พ.ศ. 2320
- 5) พระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พ.ศ. 2325
- 6) พระองค์เจ้าหญิงจงกล (ไม่ปรากฏปีประสูติ)

เมื่อมารดาต้องถวายเป็นแม่นมของพระองค์เจ้าหญิงจงกลควบคู่ไปกับการเลี้ยงดูสุนทรภู โอกาสที่สุนทรภูจะได้รับความกระทบกระเทือนเนื่องจากขาดความเอาใจใส่ ขาดความอบอุ่นจากมารดา ก็ยิ่งมีมากขึ้นอีก ด้วยเหตุที่มารดาจะต้องถวายเป็นแม่นมจะขาดความเอาใจใส่และดูแลพระองค์เจ้าหญิงจงกลอย่างใกล้ชิด การให้ความเอาใจใส่เลี้ยงดูสุนทรภูในฐานะมารดาก็คงจะต้องบกพร่องลงไปเป็นธรรมดา และเมื่อผสมกับภาวะอารมณ์ที่แปรปรวนและจิตใจที่คับแค้นอันเนื่องมาจาก

ความล้มเหลวในชีวิตสมรสของแม่ ก็ไม่ต้องสงสัยเลยว่า สัมพันธภาพระหว่างสุนทรภู่มากับมารดา จะตกอยู่ในภาวะเลวร้ายสำหรับสุนทรภู์เพียงใด

ดังกล่ามาแล้วว่า มารดาของสุนทรภู์ถวายตัวเข้าเป็นแม่นมพระองค์เจ้าหญิงจงกล ในเวลาใด ไม่มีหลักฐานแน่ชัด อาจเป็นไปได้เหมือนกันว่า มารดาของสุนทรภู์จะรับหน้าที่แม่นม ในขณะที่มีบุตรหญิงคนแรก หรือคนที่สอง แต่แม้จะเป็นดังนั้น ก็จะไม่เกินเวลาที่สุนทรภู์อยู่ในวัยเด็ก เป็นแน่ การที่มารดาต้องแบ่งเวลาไปถวายการเลี้ยงดูพระองค์เจ้าหญิงจงกล ย่อมเป็นการ แบ่งปันความรักจากตนไปตามความรู้สึกของเด็ก ยิ่งไปกว่านั้น สิ่งที่สุนทรภู์ปรารถนาทั้งทางวัตถุ เช่น ของเล่นสำหรับเด็ก และทางจิตใจ เช่น ความปรารถนาที่จะอยู่ใกล้ชิด หายอกล้อ เล่นหัวกับมารดา หรือความต้องการจะให้มารดาอุ้มในบางครั้ง อาจต้อง "รอไปก่อน" หรือ "เสียสละ" ให้แก่พระองค์เจ้าหญิงจงกล ซึ่งทรงเป็นพระธิดาของเจ้านาย โดยรูปการณ์ดังนี้ สัมพันธภาพระหว่างสุนทรภู่มากับมารดา ย่อมจะต้องได้รับความกระทบกระเทือนอยู่พอสมควร

การที่มารดาของสุนทรภู์มีสามีใหม่ ก็จัดว่าเป็นปัญหาสำคัญซึ่งสัมพันธ์กับการก่อรูปบุคลิกภาพ ของสุนทรภู์เหมือนกัน ถ้าพิจารณาจากงานประพันธ์ประเภทนิราศของสุนทรภู์ทั้งหมด ซึ่งมีเนื้อความ เปิดเผยเรื่องชีวิตของสุนทรภู์เอง กับทั้งมีความพาดพิงถึงบุคคลอื่น ๆ ที่สุนทรภู์เกี่ยวข้องกับผูกพันด้วย ในฐานะต่าง ๆ อาทิ เจ้านาย ญาติมิตร บุตร ภรรยา ศิษย์ เป็นต้นนั้น สุนทรภู์ระบุถึง ญาติฝ่ายตนอยู่เพียงไม่กี่คน คือ บิดา มารดา และน้องสาวสองคน ที่ชื่อ ฉิม กับนิ่ม ส่วน บิดาเลี้ยงซึ่งน่าจะมีความใกล้ชิดกับชีวิตของสุนทรภู์อยู่บ้าง อย่างน้อยที่สุดก็ในระยะเวลาที่สุนทรภู์ อยู่ในวัยเด็กนั้น สุนทรภู์ไม่เคยกล่าวถึงเลยแม้แต่น้อย ทั้งนี้จะเป็นเพราะว่าบุคคลผู้นี้ขาดความ เกี่ยวข้องกับสุนทรภู์ไปแล้วด้วยการหย่าร้างหรือควั่นชีวิตไปจากมารดาของสุนทรภู์อย่างหนึ่ง อย่างใด หรือสุนทรภู์ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องกล่าวถึง หรือเพราะสุนทรภู์ไม่ชอบบิดาเลี้ยง ก็เป็นการยากที่จะเข้าใจ อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนเห็นว่า สุนทรภู์มีแนวโน้มที่จะมีสัมพันธภาพกับ บิดาเลี้ยงไม่คั่นกั ทั้งนี้ก็เพราะว่าโดยปกติ ปัญหาเรื่องถูกเลี้ยง เข้ากับบิดาหรือมารดาเลี้ยงไม่ได้ นับเป็นปัญหาธรรมดาที่สุดในสังคมไทย

ในสังคมของประเทศทางตะวันตกก็มีปัญหาเช่นนี้ไม่น้อย เฮิร์ลอค กล่าวว่า โดยทั่วไปเด็กหญิงมักจะเข้ากับบิดาเลี้ยงได้ดีกว่ามารดาเลี้ยง เพราะธรรมชาติของเด็กหญิงก็มีแนวโน้มที่จะมีสัมพันธภาพขัดแย้งกับมารดา ยิ่งกว่าเด็กชาย และมักมีสัมพันธภาพกับบิดาราบรื่นอยู่แล้ว ในทางตรงกันข้าม เด็กชายซึ่งมักมีสัมพันธภาพที่ดีต่อมารดามากกว่าบิดา ก็จะสามารถเข้ากับมารดาเลี้ยงได้ง่ายกว่าบิดาเลี้ยง (Hurlock, 1967 : 603)

ในกรณีของสุนทรภู่ สุนทรภู่เป็นผู้ที่ขาดบิดาตั้งแต่อายุในวัยเด็ก นั่นก็หมายความว่า เขาไม่มีโอกาสจะได้เรียนรู้การสร้างสัมพันธภาพกับผู้ใหญ่เพศชายมากนัก เขายังเป็นเด็กซึ่งขาดสัมพันธภาพอันดีกับมารดา ซึ่งอาจจะยังผลให้เขามีพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมในทางใดทางหนึ่ง เช่น ก้าวร้าว กระต้างกระเถือง หรือมีนิสัย เหล่านี้อาจทำให้สุนทรภู่เข้ากับบิดาเลี้ยงได้ยาก กล่าวทางฝ่ายบิดาเลี้ยง ความเป็นเพศชายทำให้เขาขาดธรรมชาติของอารมณ์ที่จะรักใคร่หรือเอ็นดูเด็กอย่างง่ายดายและมากมาย เช่น เพศหญิง (ซึ่งเชื่อกันว่า มีอารมณ์เช่นนี้อยู่มาก โดยสัญชาตญาณของความเป็นแม่) แม้ความรักและกรุณาต่อผู้เป็นลูกเนื้อเชื้อไขของตนเองก็ยังมักไม่ใคร่แสดงออก โอกาสที่เขาจะแสดงความเอ็นดูเอ็นดูให้สุนทรภู่เกิดความอบอุ่นใจก็คงมีน้อย

--- เต็มที่ --- อย่างไรก็ตาม ถ้าเขาเป็นผู้มีจิตใจอ่อนโยนอยู่บ้าง ปัญหาเรื่องพ่อเลี้ยงก็คงไม่มีอะไรมากนักสำหรับสุนทรภู่ เพราะโดยปกติผู้ชายมักไม่มีความถนัดที่จะเก็บเหตุการณ์เล็ก ๆ น้อย ๆ มาเป็นข้อขุ่นใจหรือเป็นปรปักษ์กับลูกเลี้ยง แต่ถ้าเผชิญเขาเป็นคนขาดความกรุณาหรือโทโสร้าย การกระทบกระทั่งระหว่างบิดาเลี้ยงกับสุนทรภู่ก็จะเป็นการซ้ำเติมให้สุนทรภู่ซึ่งขาดสัมพันธภาพอันดีกับมารดาอยู่แล้วกระทบกระทั่งเหือนจิตใจยิ่งขึ้น เป็นการย้ำในจิตใจไว้สำนึกว่าในโลกนี้ไม่มีคนที่รักเขาคิดของเขาไม่มีความหมายสำหรับใคร และแน่นอนเหลือเกินว่าความขมขื่นอันนี้จะเป็นอันตรายอย่างยิ่งต่อบุคลิกภาพของสุนทรภู่ในเวลาต่อมา

นอกจากนี้ การที่มารดามีบุตรหญิงกับสามีใหม่อีกสองคน ก็อาจจะเป็นปัญหาที่กระทบกระทั่งเหือนจิตใจของสุนทรภู่เหมือนกัน ในทางจิตวิทยาเชื่อว่า เด็กมักจะอิจฉาน้องเล็ก ๆ ของเขา ถ้าพ่อแม่เอาใจใส่ต่อน้องมาก และตัวเขาผู้เคยเป็นศูนย์แห่งความรักความสนใจของพ่อแม่

ถูกละเลยหรือทอดทิ้ง แต่ปัญหานี้จะไม่เกิดขึ้น หรือถ้าเกิดขึ้นก็มีโอกาสคลี่คลายลงด้วยดี ถ้าพ่อแม่มีสัมพันธภาพอันดีต่อเด็ก รู้จักการผ่อนปรนให้เด็กรับผิดชอบ ช่วยเหลือตนเองอย่างค่อยเป็นค่อยไป มีให้เด็กรู้สึกว่าคุณทอดทิ้งเสียทีเดียวนั้น และทำให้เด็กเข้าใจว่า การที่ต้องประสบประหลาดนั้นเป็นเรื่องเป็นพิเศษเป็นความจำเป็นเพราะน้องยังช่วยตัวเองไม่ได้ สำหรับสุนทรภู่ นั้น โดยที่สัมพันธภาพระหว่างมารดากับสุนทรภู่ไม่ได้อยู่แล้ว การที่มารดาต้องแบ่งเวลาไปเอาใจใส่บุตรหญิงอีกสองคน ย่อมจะเป็นอีกสาเหตุหนึ่ง ที่จะทำให้สุนทรภู่ได้รับความกระทบกระเทือนใจได้โดยง่าย

เท่าที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า ผู้เขียนมีได้กล่าวถึงบทบาทของ ปู่ ย่า และตา ยาย ของสุนทรภู่ในด้านการเลี้ยงดูสุนทรภู่เลย ทั้ง ๆ ที่ลักษณะของสังคมไทยที่มีกอบูรรวมกันเป็นครอบครัวใหญ่ ทำให้ปู่ ย่า หรือ ตา ยาย มีบทบาทสำคัญไม่น้อยในการเลี้ยงดูหลาน ทว่าสำหรับสุนทรภู่เป็นกรณีพิเศษออกไป ด้วยเมื่อมารดาหย่าร้างกับบิดาแล้ว สุนทรภู่ก็ติดตามมารดาเข้าไปอยู่ในพระราชวังบวรสถานพิมุข ถ้าตาหรือยายยังคงมีชีวิตอยู่ ก็คงไม่มีความสัมพันธ์กันมากนัก ฝ่ายปู่ย่าก็น่าจะอยู่ที่เมืองแกลง ก็จะได้เห็นได้จากการที่บิดาของสุนทรภู่กลับไปบวชอยู่ที่นั่น ดังนั้น ปู่ ย่า และ ตา ยาย ของสุนทรภู่จึงไม่มีบทบาทสำคัญต่อสุนทรภู่เลย ทั้งนี้ จะนับว่าเป็นความโชคร้ายของสุนทรภู่ก็คงจะได้ ที่ไม่มีโอกาสได้รับความรัก ความเอาใจใส่ จาก ปู่ ย่า หรือ ตา ยาย ซึ่งอาจคาดเดาความรู้สึกลึกซึ้งความรักจากพ่อและแม่ได้

✓ กล่าวโดยสรุป สุนทรภู่เป็นเด็กซึ่งเผชิญกับภาวะบ้านแตกมาแต่เยาว์วัย และตกอยู่ในความดูแลของแม่ ความล้มเหลวในชีวิตสมรสของแม่จะเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้แม่ขาดสัมพันธภาพอันดีกับสุนทรภู่ ทั้งนี้จะโดยตั้งใจด้วยความเคียดแค้นสามี หรืออาจเกิดจากจิตไร้สำนึกที่มุ่งร้ายต่อสามีเพียงแบบมาเป็นความเกลียด โกรธ และลงโทษลูกแทนโดยไม่รู้ตัว หรืออาจจะเนื่องจากภาวะความกดดันทางอารมณ์และจิตใจ ทำให้มีการปฏิบัติต่อลูกไม่คงเส้นคงวาหรือมีที่ท่าไม่ดีโดยไม่ได้ตั้งใจก็ตาม ในฐานะที่แม่เป็นที่พึ่งทางใจ เป็นหลักของความมั่นคง ความปลอดภัยทั้งทางกายและทางจิตใจเพียงผู้เดียวในชีวิตวัยเด็กของลูก ทำให้ซึ่งขาดสัมพันธภาพอันดีของแม่ ซึ่งอาจรวมถึงการปล่อยปละละเลยในการเลี้ยงดู เป็นการโหมตีจุก่อนในวัยเด็ก ซึ่งมีความ

ปรารถนาในความรัก ความอบอุ่นจากมารดาเป็นที่สุด เพื่อความรู้สึกปลอดภัย และความมั่นคงทางใจของเขา เช่นเดียวกับเด็กทั้งหลายซึ่งมีความฉงนใจต่อท่าทีหรือปฏิกิริยาของมารดาอย่างยิ่ง สุนทรภู์จะรู้สึกถึงความขาดความรัก ความอบอุ่นจากมารดา ทำให้เขาเกิดความวิตกกังวลอย่างเรื้อรัง ด้วยความรู้สึกว่าตนไม่มีความหมายสำหรับใคร ๆ และด้วยความฉงนในสิ่งที่ตนต้องการอย่างที่สุด การขาดความรัก ความอบอุ่นจากมารดาจะทำให้เขาเรียนรู้ถึงความหวาดระแวงแคลงใจ มีความรู้สึกไม่ปลอดภัย และขาดความมั่นคงทางใจ ทั้งนี้อาจมีปัญหาเกี่ยวกับบิดาเลี้ยง และการที่มารดาต้องแบ่งเวลาไปเป็นแม่นมถวายการเลี้ยงดูพระองค์เจ้าหญิงจงกลและดูแลน้องต่างบิดาอีกสองคน มีส่วนทำให้สภาพความสัมพันธ์ระหว่างสุนทรภู์กับมารดาเลวร้ายลงไปอีก ซึ่งจะเป็นการย่ำให้สุนทรภู์มีความรู้สึกไม่มั่นคงทางใจยิ่งขึ้น

การรับรู้ว่าคุณมีความรู้สึกขาดความรัก ความอบอุ่น จากพ่อแม่ เป็นสิ่งที่จะทำให้บุคคลถูกชู้เชียวให้เกิดความไม่สบายใจ เจ็บปวด และวิตกกังวลอย่างรุนแรง ดังนั้น สุนทรภู์จะเก็บกักความรู้สึกดังกล่าวนั้นซ่อนไว้ในจิตไร้สำนึกเพื่อหลีกเลี่ยงการรับรู้ที่ชู้เชียวจิตใจ เขาจึงไม่รู้ว่าตนมีความปรารถนาความรัก ความอบอุ่นจากมารดาซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึก ด้วยเหตุนี้ ในงานประพันธ์ของสุนทรภู์ซึ่งกล่าวถึงมารดาไม่มากนัก จึงเป็นการกล่าวอย่างปกปิดธรรมดา ไม่แสดงว่าตนมีความรู้สึกขาดความรักจากมารดา อย่างไรก็ตาม เราจะเห็นว่าสุนทรภู์มีความรู้สึกดังกล่าวซ่อนเร้นอยู่ โดยสังเกตได้จากการที่สุนทรภู์แสดงความสะเพื่อนใจหลายครั้งในงานประพันธ์ของเขา เมื่อเห็นสัตว์แสดงความรักต่อลูกของมัน ดังนี้

ลูกค่างอย่างข้อมซาก
เหสีงอวนโอ้เอ็นดู
แม่จุ่มชุ่มชื่นชู
กอดแอบแนบอกห้อย

ชมพู
เค็กน้อย
ชมลูป ฐบเอย
หกโน้มโถมทยาน

(โคลงนิราศสุพรรณ)

๐ เวณาวานรอ่อนน้อยน้อย
บ้างเกาะแม่แลโลกกระโคตปลิว
ไอ้พ่อแม่แต่ชั้นสิงไม่ทิ้งบุตร
ที่ลูกอ่อนป้อนนมนั่งชมเชย

คิดถึงเมื่อเรื่อน้องมาคสองนี้
สะอื้นไอ้พ่อแลแม่ถึงเวลา
บ้างเรีงร้องซ้องแซ่กรอแกรกรีก
ลูกอ่อนแอม่ป้อนชะอ้อนเอียง
เอ็นดูนกกกกบุตรแล้วสุดเศร้า

เวลาเย็นเห็นนกวิหคบิน
บ้างแนบคู่ซุคอเข้าซ้อแซ้
บ้างคลอเข้าเคล้าเคียงประเียงจอร
ที่ไร้คู่อยู่เปลี่ยวเหี่ยวเหี่ยวโศก
ลูกน้อยน้อยคอยแม่ชะแง้มอง
มาตามติดบิคาว่าพราแม่
เห็นลูกนกกอน้องนี้หมองใจ

กระจ้อยร่อยกระจิริคจิคจิกจิว
อุหอบหิวมิให้ถูกตัวลูกเลย
เพราะแสนสุขแสนหาญจาเอ๋ย
กระไรเลยแลเห็นน้ำเอ็นดู

(นิราศเมืองเพชร)

จะชวนชื่นชมประเทศกับเขมร
สกุณาข้ามฝั่งไปรังเรียง
หวีหวีหวีคเวทนาภาษาเสียง
บ้างคู่เคียงเคล้าคลอเสียงซอแซ
เหมือนนุครเราเคียงข้างไม่ห่างเห

(นิราศพระประทม)

ไปที่ถิ่นทำรังประนังนอน
เสียงจอแจโจนจับสลับสลอน
เอาปากป้อนปีกปกอกประคอง
ไม่เด่นโศกแลเหงาเหมือนเศร้าหมอง
เหมือนนกน้อยคาบน้อยกลอยฤทัย
สุขจะแลเหลียวหาที่อาศัย
ที่ฝากไข่ฝากผีไม่มีเลย

(นิราศวัดเจ้าฟ้า)

สำหรับบทกลอนตอนนี ยิงแสดงให้เห็นความรู้สึกซาบซึ้งความรักความอบอุ่นภายในจิตใจสำคัญของสุนทรภู้อย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือ ในตอนต้น ๆ สุนทรภูมิจึงบรรยายการเคล้าคลอคู่ของนก "บ้างแนบคู่ซุคอเข้าซ้อแซ้ บ้างคลอเข้าเคล้าเคียงประเียงจอร" แต่กลอนในบทต่อไปกลับกล่าวพบภาพของนกว่า "เอาปากป้อนปีกปกอกประคอง" ทั้งนี้เป็นลักษณะของแม่หรือพ่อนกที่แสดงต่อลูกนกโดยแท้

ถ้าจะพิจารณาแนวความคิดของนักวิจารณ์วรรณคดีในแนวจิตวิทยาผู้หนึ่ง คือ เบอร์ค (Kenneth Burke) ซึ่งกล่าวว่า วรรณคดีเป็นการแสดงตัวออกของนักเขียน (Self-expression) ในรูปแบบแผนผังการสร้างปฏิกิริยาที่ปรากฏออกมาในรูปของสัญลักษณ์แทนความปรารถนาในจิตใต้สำนึก ก็จะทำให้เห็นว่า บทกลอนที่สุนทรภู่แสดงความรักชื่นชม สะเทือนอารมณ์ และประทับใจ ต่อความรักลูกของสัตว์ หัสนก ลิง และกวาง ล้วนเป็นปฏิกิริยาอันเป็นสัญลักษณ์ซึ่งเกิดจากแรงกระตุ้นของความรู้สึกขาดความรักจากพ่อแม่ และความปรารถนาในความรักนั้น อันซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่

ความปรารถนาความรักจากพ่อแม่ ความต้องการความอบอุ่น ซึ่งไม่ได้รับการตอบสนอง และซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่นี้ จะมีบทบาทอย่างสำคัญในการกำหนดบุคลิกภาพของสุนทรภู่ ทั้งในแง่ของอุปนิสัย ทัศนคติ และค่านิยม บางประการ ตลอดจนการปรับตัว ซึ่งผู้เขียนกล่าวแล้วโดยลำดับในตอนต้น กล่าวคือ

1. ถึงแม้ว่า สุนทรภู่จะได้เก็บกักความรู้สึกขาดความรัก ความอบอุ่นจากพ่อแม่ไว้ในจิตไร้สำนึกแล้วก็ตาม แต่ความรู้สึกซึ่งมีพลังของความปรารถนาอย่างยิ่งที่จะได้รับการตอบสนองนี้จะพยายามพุ่งเข้าสู่จิตไร้สำนึก ในขณะที่จะมีพลังของกระบวนการเก็บกักต้านทานไว้ การปะทะระหว่างพลังของความปรารถนากับแรงต้านทานนี้จะทำให้สุนทรภู่มีความวิตกกังวลโดยไม่ทราบสาเหตุของความวิตกกังวลที่แท้จริง เมื่อผสมผสานกับความหวาดระแวงแคลงใจ ความรู้สึกไม่ปลอดภัย และความไม่มั่นคงทางใจ อันเป็นผลจากประสบการณ์ในวัยเด็กที่ขาดความรักความอบอุ่นของเขา จะยังผลให้สุนทรภู่มีบุคลิกภาพไม่มั่นคง โดยมีลักษณะปรับตัวเข้ากับใครไม่ได้ การแก้ปัญหาไม่สมเหตุสมผล บางครั้งมีลักษณะก้าวร้าวรุนแรง ทั้งนี้ เพื่อตอบสนองความรู้สึกมุ่งร้ายซึ่งควบคุมไม่ได้ และอาจเป็นการกลบเกลื่อนความรู้สึกไม่ปลอดภัยของตนอีกด้วย

2. พลังความปรารถนาความรัก ความอบอุ่น จากพ่อแม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากแม่ อันเป็นสิ่งที่เด็กต้องการอย่างยิ่ง ซึ่งไม่ได้รับการตอบสนองนี้ ทำให้สุนทรภู่อุบัติความคับข้องใจ และความตึงเครียดซึ่งจะต้องชักให้หมดไป และโดยเหตุที่พลังความปรารถนาที่ซ่อนเร้นอยู่

ในจิตไร้สำนึก จึงมีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อพฤติกรรมของสุนทรภู่ ด้วยการผลักดันให้สุนทรภู่มีพฤติกรรม
เจ้าชู้ หลายรัก เพื่อแสวงหาความรักความอบอุ่นที่ตนขาด โดยสร้างความสัมพันธ์ฉันท์สาว
กับหญิงคนแล้วคนเล่า ซึ่งแท้ที่จริงเป็นการแสวงหาความรักความอบอุ่นจากมารดาโดยไม่รู้ตัว
และหญิงเหล่านั้นก็คือตัวแทนของแม่ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่ อาจกล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่า
การที่สุนทรภู่แสวงหาความรักจากหญิงโดยตลอดชีวิตของตน แม้ในขณะที่เป็นภิกษุก็ไม่อาจหยุดยั้ง
พฤติกรรมนี้ได้ บางครั้งก็เป็นไปอย่างไม่มีกฎในสายตาของสังคม เช่น การอาจเอื้อมรัก
กรมหมื่นอัปสรสุคาเทพ ซึ่งนอกจากจะทรงมีพระคุณต่อสุนทรภู่แล้ว ยังทรงเป็นราชธิดาของ
พระมหากษัตริย์ และยังดูเหมือนว่าจะมีการลักลอบผิดประเวณีกับหญิงชู้จ้ออีกด้วย เหล่านี้เกิดจาก
ความปรารถนาที่จะถูกรัก (to be loved) เพราะว่าตนขาดความรัก

ด้วยเหตุที่สุนทรภู่มีพลังความปรารถนาที่จะถูกรัก หรือเป็นผู้ร่ำร้องปรารถนาความรักนี้เอง
จึงปรากฏว่าสุนทรภู่มีความสนใจในรูปลักษณะของคนเป็นอย่างมาก ได้ปรารถนาถึงความไม่คงาม
ของชนบ่อยครั้ง และตั้งสัจยอธิฐานใน นิราศพระบาท ว่า "ทั้งรูปร่างขอให้ราวกับองค์อินทร์"
ความปรารถนาความรักของสุนทรภู่ จึงจัดว่าเป็นแรงกระตุ้นอย่างสำคัญที่ผลักดันให้สุนทรภู่มีความ
สนใจที่จะเสาะแสวงหาอายุวัฒนะ ซึ่งสุนทรภู่เชื่อว่ามีสรรพคุณทำให้ ".....รูปร่างมอร่ามเรือง
แน่นทึบหักงอกผมหงอกหาย แก่กลับกลายหนุ่มเนื่อนั้นเรือเหลือ" (นิราศวัดเจ้าฟ้า)

โดยมีพลังของสัญชาตญาณชีวิตอันเกิดจากความปรารถนาที่จะดำรงชีวิตอยู่เป็นแรงกระตุ้นอีกแรงหนึ่งด้วย

ในบรรดาหญิงที่สุนทรภู่มีความสัมพันธ์ด้วยนั้น แม่จันทน์ว่าเป็นหญิงซึ่งสุนทรภู่ผูกพันมากที่สุด
ผู้เขียนจึงคาดคะเนว่า แม่จันทน์อาจมีลักษณะของความเป็นแม่ที่สุนทรภู่ต้องการในจิตไร้สำนึกมากกว่า
คนอื่น ๆ แต่แม่จันทน์หรือหญิงใด ๆ ก็ไม่อาจให้ความสมปรารถนาแก่สุนทรภู่อย่างแท้จริงได้ เพราะ
การขาดความรักจากแม่เป็นความพิการใจอย่างรุนแรงยากต่อการเยียวยา สุนทรภู่จึงต้อง
แสวงหาความรักจากหญิงคนอื่น ๆ อีกต่อไป และก็ต้องประสบความล้มเหลวซ้ำแล้วซ้ำอีก กล่าวคือ
นอกจากภรรยาชื่อนี้ที่ถึงแก่กรรมไปก่อนเวลาอันสมควรแล้ว สุนทรภู่ก็ไม่ได้ครองชีวิตร่วมกับหญิงใด
อย่างยั่งยืนเลย สาเหตุของความล้มเหลวนี้นี้ คงจะไม่ใช่เพราะความเจ้าชู้ของสุนทรภู่เพียง

อย่างเดียว หากแต่สาเหตุใหญ่ก็คงเป็นเพราะพัฒนาการด้านความรักของสุนทรภู์ยังไม่เจริญถึงระดับวุฒิภาวะ (maturity) คือ ไม่บรรลุถึงความเจริญเต็มที่ตามวัยที่เป็นผู้ใหญ่แล้ว กลับมีความต้องการแบบเด็ก ๆ คือ ยังผูกพันอยู่กับแม่หรือความรักของแม่ ทำให้ไม่อาจครองรักอย่างชายพืงมีต่อหญิงได้ราบรื่น ในอีกแง่หนึ่ง นักจิตวิทยาส่วนใหญ่เชื่อกันว่า บุคคลที่ขาดความรักก็มักจะรักใครไม่เป็น กล่าวคือ ความรักของเขาจะเป็นไปในแบบเรียกร้องที่จะเป็นฝ่ายรับแต่เพียงฝ่ายเดียว ไม่มีการให้อันเป็นลักษณะของผู้ที่พัฒนาการทางด้านการรักไม่เจริญถึงระดับวุฒิภาวะ และลักษณะเช่นนี้ ย่อมทำให้ชีวิตรักของเขาไม่ราบรื่น

ในเรื่องนี้ บอนนี (Merle E. Bonney) รายงานการศึกษาของเขาว่า เด็กที่ถูกพ่อหรือแม่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งปฏิเสธไม่ยอมรับ และเด็กก็ขาดสัมพันธภาพกับพ่อหรือแม่อีกคนหนึ่งด้วย ทำให้เด็กขาดความรัก ความอบอุ่นจากผู้ปกครอง อันจะผลักดันให้เด็กมีบุคลิกภาพแปรปรวนแบบต่าง ๆ เช่น มีความรู้สึกมีปมค้อย มีความปรารถนาที่จะแก้แค้นอย่างลึก ๆ และมีพัฒนาการในด้านการรักไม่เจริญเต็มที่ ทำให้ชีวิตรักยุ่งเหยิง (Malm and Jamison, 1952 : 398)

✓ การที่สุนทรภู์แสวงหาความรักนั้น ผู้สาวบางขาดเคยความปรารถนาความรักจากแม่ซึ่งไม่ได้รับการตอบสนอง นับเป็นกลวิธีในการปรับตัวเพื่อหลีกเลี่ยงความคับข้องใจและความตึงเครียดอันเกิดจากการที่ความปรารถนาดังเดิมถูกขัดขวางที่เรียกว่าการทดแทนนั่นเอง

3. ความวิตกกังวลในการขาดความรักจากพ่อแม่ซึ่งสุนทรภู์ไม่ทราบสาเหตุที่แท้จริงนั้นปรากฏออกมาในรูปของความรู้สึกว่าเหว ไร้ญาติขาดมิตร และน้อยเนื้อต่ำใจว่าตนไม่ทัดเทียมผู้อื่น ความรู้สึกเหล่านี้ เป็นแรงผลักดันให้สุนทรภู์มีความปรารถนาอย่างแรงกล้าในเกียรติยศชื่อเสียง ตลอดจนความมั่งมี โดยเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้จะทำให้ตนมีหน้ามีตาทัดเทียมผู้อื่น พรั่งพร้อมเพื่อนและญาติ รวมทั้งจะทำให้ตนสมปรารถนาในความรักที่มีต่อหญิงอันเป็นสิ่งที่สุนทรภู์แสวงหาอย่างยิ่ง จึงอาจกล่าวได้ว่า การที่สุนทรภู์ปรารถนาความมั่งคั่ง ซึ่งแสดงออกโดยการทุ่มเทความสนใจในการเล่นแร่แปรธาตุอย่างจริงจัง รวมทั้งความมุ่งมั่นที่จะมีเกียรติยศชื่อเสียงจนถึงกับตั้งสัตย์อธิษฐานใน นิราศพระบาท ว่า "ให้ครั้นแครงเกียรติยศปรากฏครั้น" นั้น

เป็นแรงปรารถนาซึ่งเกิดขึ้นจากพลังความปรารถนาความรักจากพ่อแม่ซึ่งมิได้รับการตอบสนอง อันซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่ นั่นเอง

เป็นที่น่าสังเกตว่า การที่สุนทรภู่อมีความใฝ่ใจในการศึกษาเล่าเรียนอย่างมาก จนมีความรู้แตกฉานถึงรับหน้าที่พระอาจารย์ถวายพระอักษรแก่พระโอรสของกษัตริย์ได้ ในขณะที่โอกาสและความปรารถนาที่จะเล่าเรียนของไพร่ฟ้าสามัญในขณะนั้นมีไม่มากนัก แสดงว่าสุนทรภู่อจะต้องมีแรงของความทะเยอทะยานใฝ่ดีเป็นเครื่องสนับสนุนอย่างสูง ทั้งนี้ มีแรงความปรารถนาเกียรตินิยมชื่อเสียงของสุนทรภู่อ เป็นแรงของความทะเยอทะยานที่สำคัญประการหนึ่งด้วย ดังที่ผู้เขียนได้แสดงเหตุผลแล้วในตอนทีกล่าวถึงบุคลิกภาพโดยทั่วไปของสุนทรภู่อ ซึ่งก็หมายความว่าความไม่สมหวังในความรักจากการมาเป็นแรงผลักดันให้สุนทรภู่อมีความใฝ่ดี รักการเรียน อีกประการหนึ่ง

นอกจากนี้ การที่สุนทรภู่อแสดงความต้องการเจ้านายเป็นที่พึ่งพิงอยู่ตลอดชีวิตของตน ทั้ง ๆ ที่ในฐานะที่เป็นภิกษุ ทั้งเป็นกวีมีปากดี สุนทรภู่อย่อมไม่ขาดอุปการะ อุปการะจากเจ้านาย แต่สุนทรภู่อก็ยังปรารถนาการอุปการะจากเจ้านายอย่างยิ่ง ถึงขนาดที่ว่า เมื่อใดมีเจ้านายอุปการะ สุนทรภู่อก็เบิกบานเป็นสุข เมื่อใดขาดเจ้านายอุปการะ สุนทรภู่อก็เศร้าหมอง ความผูกพันกับเจ้านายอย่างมากมายเช่นนี้ น่าจะเป็นเพราะว่า การที่มีเจ้านายประทานพระอุปการะ เป็นความมีหน้ามีตา หรืออีกนัยหนึ่งเป็นเกียรติยศซึ่งสุนทรภู่อมีความปรารถนาอย่างยิ่ง ดังจะเห็นได้จากความนึกคิดของสุนทรภู่อใน ราชนิพนธ์ กล่าวคือ เมื่อได้ไปอยู่วัดเทพธิดาในพระอุปการะของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ สุนทรภู่อกล่าวถึงเหตุการณ์ตอนนี้ว่า "ไฉนที่พระประพาสพอแก่หน้า" แพรที่สุนทรภู่อกล่าว หมายถึงผ้าใครซึ่งเป็นผ้าแพร ความในตอนนี้แสดงกวนแค้นคึกของสุนทรภู่อว่า การมีเจ้านายประทานพระอุปการะเป็นเรื่องเชิดหน้าชูตาของตน "แก่หน้า" ผ้าใครแพรที่สุนทรภู่อกล่าวก็เป็นสัญลักษณ์ของเกียรติยศที่ได้รับจากเจ้านายเหมือนกัน ดังจะเห็นได้จากการที่สุนทรภู่อย้ำเรื่องนี้ไปอีกถึงสองครั้ง เป็นการแสดงความอาลัยที่จะต้องจากวัดเทพธิดา ซึ่งก็หมายความว่าหมดโอกาสที่จะได้รับเกียรติยศอีกต่อไป

แล้วเราได้ไตร่ตรองแล้ว

สรวงแปดสิบจักเป็นสัตว์ชั้น

โอ้แต่มีได้เห็นเหมือนเช่นนั้น

นับคืนวันปีเดือนจะเลื่อนลอย

เหมือนตัวเราเล่าก็พลอยเลื่อนลอยดับ

มิได้รับไทยทานดูงานฉลอง

โอ้ทองหยิบลิบสอยทั้งผอยทอง

มิได้ครองไทรแพรเหมือนแค้นเค็ม

ในอีกแง่หนึ่ง การแสดงความปรารถนาจะพึงพึงเจ้านายอยู่เสมอ จักว่าเป็น

กระบวนการทดแทนความปรารถนาความรักจากมารดาของสุนทรภู่ก็อีกทางหนึ่ง ทั้งนี้เห็นว่า

การอยู่ในพระอุปการะของเจ้านาย ย่อมมีทั้งพระเดชพระคุณ ให้ทั้งความอบอุ่น ปกป้อง

และการลงโทษเมื่อกระทำผิด เช่นเดียวกับที่เด็กจะได้รับจากพ่อแม่ของตน ซึ่งลักษณะเช่นนี้

ผู้อุปการะซึ่งเป็นสามัญชนให้กับสุนทรภู่ไม่ได้ ความต้องการที่พึงพึงของสุนทรภู่จึงเจาะจงเฉพาะ

เจ้านายเท่านั้น กล่าวโดยนัย เจ้านายก็เปรียบเสมือนพ่อแม่ในจิตใจไว้สำหรับสุนทรภู่

4. โดยปกติ กระบวนการทดแทน โดยพุ่งความปรารถนาไปยังสิ่งอื่นแทนสิ่งปรารถนา

ดั้งเดิม ไม่อาจชดเชยความปรารถนาหรือลดความตึงเครียดของบุคคลได้เท่ากับการตอบสนอง

จากสิ่งที่ปรารถนาแต่เดิม ยิ่งเป็นการทดแทนซึ่งประสพความล้มเหลวอยู่ตลอดเวลา เช่น

ชีวิตรักของสุนทรภู่ หรือการพึงพึงเจ้านาย ซึ่งเป็นไปอย่างลุ่ม ๆ คอน ๆ ด้วยแล้ว - ความตึงเครียด

อันเกิดจากความวิตกกังวลและความไม่สมปรารถนาก็จะยิ่งเพิ่มพูนขึ้น เมื่อเป็นดังนี้ สุนทรภู่

ก็จะต้องมีการผ่อนคลายตามตึงเครียดในอีกทางหนึ่ง ด้วยการใช้พลังความปรารถนาส่วนหนึ่ง

ไปทุ่มเทกับการแต่งกวีนิพนธ์จนได้รับความนิยมนกย่องอย่างสูง

การชดเชยความปรารถนาที่ถูกขัดขวางด้วยการสรรค์สร้างงานที่สังคมยอมรับ และ

ในเวลาเดียวกันก็เป็นการสร้างสรรค์วัฒนธรรมเช่นนี้ เรียกว่าการทดแทน ซึ่งแท้ที่จริงก็คือ

การทดแทนแบบหนึ่งเหมือนกัน แต่เป็นการทดแทนซึ่งก่อให้เกิดคุณประโยชน์แก่สังคมด้วย

ดังนั้น วรรณกรรมที่สุนทรภู่แต่ง จึงเป็นผลผลิตซึ่งเกิดขึ้นเพราะแรงขับความปรารถนาในความรัก

จากแม่ซึ่งไม่สมหวัง ตามแนวความคิดของฟรอยด์ที่เชื่อว่า ศิลปะและวรรณคดีเป็นผลผลิตที่บุคคล

สร้างขึ้นด้วยพลังอันเกิดจากแรงขับความปรารถนาทางเพศซึ่งไม่ได้รับการตอบสนองและถูกเก็บกดไว้

หรือ ลักษณะวงศ์ และบทของคนแก่ ขึ้นันแต่ใจก็ เช่น พระยาที่เกาะแก้วพิศดาร หรือ บทของหญิงสาวที่งามละมุนละไมดังเกสรดอกไม้ จริตกริยาอ่อนโยนเป็นนิจ เช่น เกษรา ใน พระอภัยมณี เป็นต้น เฉพาะอารมณ์ที่พลิกไหว่ง่ายนั้น นับว่าช่วยส่งเสริมให้งานประพันธ์ประเภทนิราศของสุนทรภู่มีคุณค่าอย่างยิ่ง ด้วยลักษณะการพรรณนาที่กรอไปด้วยอารมณ์ต่าง ๆ พลิกไหว่ง่ายตลอดเวลามีทั้งแง่ของความสะเพื่อนใจจากความงามของธรรมชาติ การระลึกถึงคนรักหรือความรัก การตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับสถานที่หรือความเป็นอยู่ของผู้อื่นในแง่ชาชน หรือสลดใจ สอดแทรกด้วยคติธรรม หรือปรัชญาชีวิตง่าย ๆ ฯลฯ เหล่านี้นับเป็นเอกลักษณ์ของนิราศของสุนทรภู์ ซึ่งแตกต่างไปจากนิราศที่กวีในชั้นก่อน ๆ แต่งขึ้น และได้เป็นแบบอย่างที่มีผู้สนใจแต่งกันอย่างแพร่หลายในเวลาต่อมา

5. เพราะว่าแม่เป็นสาเหตุที่ก่อให้เกิดความวิตกกังวล ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู์ จึงมีทั้งความกังวล การแค้นและเกลียดชังแม่ ทั้งนี้อาจอธิบายได้ตามทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของ فروดที่ว่า สุนทรภู์จะต้องเก็บกดความรู้สึกเกลียดชังมารดาไว้ในจิตไร้สำนึก เป็นการปฏิเสธหรือไม่ยอมรับรู้ ว่าตนมีความรู้สึกนี้ เนื่องจากการรับรู้ความรู้สึกดังกล่าวจะทำให้ตนปวดร้าวด้วยความรู้สึกผิด ด้วยเหตุนี้ ในสามัญสำนึกของสุนทรภู์จะไม่มีความรู้สึกว่าตนเกลียดชังมารดา อย่างไรก็ตาม การเก็บกดความรู้สึกเกลียดชังมารดา นี้ จะทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างแรงขับของอิทธิ - ซึ่งพยายามทุ่มพลัง ความปรารถนาที่จะกระทำการตอบสนองความรู้สึกเกลียดชังมารดากับแรงต้านทานของอัตตา ซึ่งพยายามยับยั้งมิให้อิทธิกระทำการอันขัดต่อกฎเกณฑ์ของสังคม อันจะเป็นเหตุให้ถูกสังคมลงโทษ นอกจากนี้ อี้อัตตาก็จะต้านทานแรงปรารถนาของอิทธิอีกแรงหนึ่ง ด้วยเหตุที่แรงขับพลังความมุ่งร้ายของอิทธิซึ่งมุ่งจะตอบสนองความรู้สึกเกลียดชังมารดาในจิตไร้สำนึกนี้ ขัดกับคุณธรรมที่อิตตาสละสลวย ความขัดแย้งระหว่างความต้องการของอิทธิ และการปฏิบัติหน้าที่ของอัตตากับอิตตาคือ จะทำให้อัตตาของสุนทรภู์มีความวิตกกังวล ด้วยความหวังเกรงว่าจะควบคุมอิทธิไม่ได้ และก่อให้เกิดความหึงหวั่น ซึ่งอัตตาก็ต้องผ่อนกลายหรือขจัดให้หมดไปด้วยการระบายพลังมุ่งร้ายนั้นออกมาในรูปของพฤติกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง พฤติกรรมที่จะตอบสนองต่อความปรารถนาของอิทธิโดยตรง

ในกรณีนี้ คือการแสดงออกซึ่งความมั่งร้ายต่อมารดา ดังนั้น จึงปรากฏว่า ครึ่งหนึ่งเมื่อสุนทรภู่
เมาสุรา ไก้อาละวาดผู้เข้ญมารดาที่เข้ามาว่ากล่าวสั่งสอน เมื่อมีญาติผู้ใหญ่เข้าห้ามปรามก็ทุบตี
ญาติผู้้นั้นมากเจ็บสาหัส ไก่มีความพ้องร้องไปถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
สุนทรภู่จึงถูกคุมขังอยู่ระยะหนึ่ง เหตุการณ์ดังกล่าวนี้ชี้ให้เห็นพลังความมั่งร้ายต่อมารดาของสุนทรภู่
ซึ่งปรากฏขึ้นเมื่ออัครตาอ่อนแอ ไม่สามารถควบคุมอิทธิฤทธิ์ได้ การที่สุนทรภู่เพียงแต่ผู้เข้ญมารดา
และกลับไปทุบตีญาติผู้ใหญ่ที่เข้าห้ามปรามนั้น น่าจะเป็นเพราะแรงต้านทานของอัครตาของสุนทรภู่
ซึ่งเรียนรู้และสะสมคุณธรรมว่าจะต้องกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้เป็นบิดามารดา
ตามลักษณะของสังคมไทย ดังที่สุนทรภู่กำหนดให้ตัวละครผู้หนึ่งกล่าวในนิทานกลอนสุภาพ เรื่อง
สิงห์ไกรภพ ที่สุนทรภู่แต่งว่า "พระชนกชนนีเป็นที่ยิ่ง ไม่ควรทิ้งทอดพระคุณให้สูญหาย"
การต้านทานอย่างแข็งขันของอัครตา ทำให้อิทธิฤทธิ์พลังความมั่งร้ายต่อมารดาไปรุนแรงที่
บุคคลอื่น ซึ่งจะทำให้ถูกกตัญญู แสดงโทษน้อยลงกว่าความมั่งร้ายต่อมารดาโดยตรง

๕ อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า สุนทรภู่ได้แสดงความเจ็บแค้น เกลียดชัง หนีงไร้สตัย
อย่างรุนแรง ดังนี้

อนึ่งหนีงทิ้งสตัยเรตักขาค	ถึงเนื้อน้ำธรรมชาติไม่ปรารถนา
ข้างนอกนิวลส่วนข้างในใจสุคา	เหมือนปลาร้าร้ายกาจจุจกจริง

า ล ๑

อันหนีงสิงหนีงค่างหนีงจอย่างนั้น	ไม่ผูกพันพิศวาสให้คลาคลา
แต่นารีซิปโก้ตหลกหลอก	ให้ออกดอกทุกวันเหมือนมันหมาย
ทั้งลั่นน่องสองลั่นเพราะหมื่นชาย	เป็นแม่หมายแทงเต้งวังเวงใจ

(นิราศพระประหม)

ในบรรดาหนีงที่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับสุนทรภู่ ก็มีแม่จันเพียงคนเดียวที่หาความ
เจ็บช้ำน้ำใจให้สุนทรภู่ด้วยการเลิกร้างไปมีสามีใหม่ บางที่สุนทรภู่อาจจะจงใจประนามแม่จัน
แต่สุนทรภู่จะเจาะจงว่าใครหรือไม่ก็ตาม ก่อนที่สุนทรภู่จะมีเรื่องถึงกับหย่าร้างกับแม่จัน

ก็ได้ตั้งคำถามขึ้นใน นิราศพระบาท ว่า ไม่ขอพบ "หญิงแพศยา" แสดงว่า สุนทรภูมมีความเกลียดชังหญิง "ไร้สัตย์" มานานแล้ว น่าสงสัยว่า ความรู้สึกจงเกลียดจงชังหญิงไร้สัตย์นี้อาจเป็นกระบวนการปฏิบัติงานของอัศตา เพื่อจะผ่อนคลายความวิตกกังวลจากการเก็บกอดความรู้สึกเกลียดความร้าวในจิตไร้สำนึก จึงเบี่ยงความรู้สึกดังกล่าวไปยังหญิงซึ่งมีพฤติกรรมคล้ายคลึงมารดา กล่าวคือ หย่าร้างกับสามี แล้วไปมีสามีใหม่เหมือนกัน กล่าวอีกนัยหนึ่ง ความรู้สึกเกลียดความร้าวในจิตไร้สำนึก กระตุ้นให้สุนทรภู่มิปฏิบัติภารกิจชังหญิงที่มีพฤติกรรมคล้ายมารดาอย่างรุนแรง

ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าสุนทรภู่มิได้แสดงอาการมุ่งร้ายต่อมารดาโดยอัศตาคำนทานอิทไมได้บ่อยครั้งหรือไม่ และถ้าคำนทานได้อัศตาจะใช้พลังความมุ่งร้ายนี้ไปในทางใดบ้าง จะอย่างไรก็ตาม การที่สุนทรภู่มิมีความรู้สึกเกลียดความร้าวซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึก แม้ว่าอัศตาจะเก็บกอดความรู้สึกนี้ไว้ และพยายามสกัดกั้นพลังของความมุ่งร้ายไว้ได้สำเร็จก็ตาม อชิตตาก็ไม่สามารถจะแยกแยะความคิดฝันและความเป็นจริงได้เช่นเกี่ยวกับอิท ก็จะไม่สามารถเข้าใจได้ว่า ความคิดมุ่งร้ายหมายถึงขวัญต่อมารดานั้น เป็นเพียง "ความคิด" ที่ซ่อนเร้นไว้แล้ว ดังนั้น สุนทรภู่มิจะถูกอชิตตาคิดเทียบความคิดซึ่งนอกเหนือจากคุณธรรมเพื่ออชิตตาสะสมไว้นี้ และจะทำให้สุนทรภู่มิเกิดความรู้สึกผิดอยู่ในจิตไร้สำนึกตลอดเวลา ความรู้สึกผิดนี้ โดยปกติจะผลักดันให้บุคคลกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งเพื่อลงโทษตนเองโดยไม่รู้ตัว ในกรณีของสุนทรภู่มิ การที่สุนทรภู่มิประพฤติดนเป็นนักดื่มสุรานั้น "ให้มัวเมาเหมือนหนึ่งบ้าเป็นน่าอาย" ตามที่กล่าวใน นิราศภูเขาทอง นั้น อาจเป็นการลงโทษตนเองอย่างไม่รู้ตัว ด้วยความรู้สึกผิดในจิตไร้สำนึกอันเกิดจากการคิดเทียบของอชิตตา

6. ในด้านที่เกี่ยวกับพ่อที่เปรียบเสมือนศูนย์หายไปสำหรับสุนทรภู่มิ การขาดความรักจากแม่จะทำให้สุนทรภู่มิต้องการพ่อ หรืออีกนัยหนึ่งความรักจากพ่อ ทั้งนี้จะเห็นได้ชัดจากพฤติกรรมของสุนทรภู่มิเมื่อเดินทางไปหาบิดาที่เมืองแกลง ก่อนที่ผู้เขียนจะอธิบายถึงพฤติกรรมดังกล่าวว่า แสดงถึงความต้องการความรักจากพ่อในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่มิอย่างไร จำเป็นจะต้องชี้ให้เห็นข้อเท็จจริง

ประการหนึ่งว่า เมื่อสุนทรภู่นักอยู่เมืองเกลสนั้น มิได้บวช และไม่มีความตั้งใจจะมาบวชด้วย ทั้งนี้ นอกจากจะพิจารณาจาก นิราศเมืองเกลส ซึ่งไม่มีข้อความบ่งบอกเลยว่าสุนทรภู่อีกจะบวช หรือตั้งใจจะมาบวช แล้วยังมีข้อพิจารณาอีกประการหนึ่งว่า โดยประเพณีของการบวช เชื่อกันว่า บุตรชายบวชเพื่ออุทิศกุศลให้บิดามารดาอย่างที่มีกล่าวกันว่า พ่อแม่จะได้

"เกาะชายผ้าเหลือง" ขึ้นสวรรค์ สำหรับสุนทรภู่ บิดามารดาอยู่แล้ว ความจำเป็นที่จะต้องอาศัย ชายผ้าเหลืองของบุตรจึงไม่มี ดังนั้น ผู้ที่สุนทรภู่อควรจะบวชและอุทิศส่วนกุศลให้ คือ มารดา ถ้าสุนทรภู่อตั้งใจจะมาบวช จึงน่าจะบวชที่บ้านทางกรุงเทพฯ เพื่อมารดาผู้อยู่ที่นั่น จะได้มีโอกาส ขึ้นชมและรับกุศลจากชายผ้าเหลืองได้เต็มที่ ในเมื่อสุนทรภู่อมิได้บวชและไม่ตั้งใจจะมาบวชที่ เมืองเกลสแต่อย่างใด แต่เล่าถึงตนเองในเวลานั้นว่า "ทั้งถือศีลกินเพลเหมือนเช่นบวช เย็นเย็นสวดคัมภีร์ศาสนา พยายามตามกิจด้วยบิดา เป็นฐานานุประเทศอธิปัตติ"

(นิร กะ เมืองเกลส) ความพยายามของสุนทรภู่อในการดำเนินตามรอยบิดาผู้เป็นภิกษุ ทั้ง ๆ ที่ตนเองอยู่ในฐานะฆราวาสเช่นนี้ เห็นได้ว่าเป็นการใช้วิธีเลียนแบบเชิงเปรียบเทียบ คือ ปรับพฤติกรรมของตนให้เหมือนพฤติกรรมของบิดา นับเป็นความพยายามที่จะปรับตนให้เป็น อันหนึ่งอันเดียวกับบิดา เพื่อจะได้รับความรักจากบิดาตามความปรารถนาในจิตไร้สำนึก

อนึ่ง การที่สุนทรภู่อประพจน์ตนเป็นพ่อที่ศิของลูก ให้ความรัก ความเอาใจใส่อย่าง ไกลลึกซึ้ง รวมทั้งมีการอุปการะเด็กไว้เป็นบุตรบุญธรรม ก็อาจจะเป็นพฤติกรรมที่เกิดขึ้นจาก การ "เลียนแบบเชิงเปรียบเทียบ" บทบาทของบิดาตามคุณลักษณะที่ควรจะเป็น (เพราะบิดามีได้ อยู่ใกล้ชิด) ตามการเรียกร้องของจิตไร้สำนึกอีกเหมือนกัน

นอกจากนี้ การที่พ่อแม่หย่าร้างกันด้วยควมร้ายแรงอย่างรุนแรง อาจทำให้แม่ของ สุนทรภู่อมีความเคียดแค้น หรือเป็นปฏิกิริยากับพ่อ ซึ่งจะยังผลให้สุนทรภู่อมีความรู้สึกเกลียดพ่ออยู่ใน จิตไร้สำนึก เช่นเดียวกับความรู้สึกที่มีต่อแม่ ทั้งนี้ ผู้เขียนพิจารณาจากรายงานของแบช (Bach) ซึ่งกล่าวว่า ทัศนคติของแม่ที่มีต่อพ่อที่ไม่อยู่ (อาจด้วยการตายหรือหย่าร้าง) เป็นองค์ประกอบ ที่สำคัญในการกำหนดทัศนคติของ เด็กที่มีต่อพ่อที่หายไปของเขา แบบอย่างผลของการศึกษาจาก

กลุ่มตัวอย่างซึ่งเป็นนักเรียนเด็กเล็กกว่า ถ้าแม่ของเด็กเป็นนักบัญชี หรือแสดงความดูหมิ่นสามี เด็กก็จะมีท่าทีก้าวร้าวต่อตุ๊กตาที่สมมติว่าเป็นพ่อ มากกว่าเด็กที่แม่มีความรักใคร่และมีเชื้อโอบกอดกับพ่อผู้สูญหายไป (Martin and Stendler, 1953 : 400) อย่างไรก็ตาม ถ้าสุนทรภู่มีความรู้สึกเกลียดชังพ่ออยู่ในจิตไร้สำนึก ก็อาจจะเบาบางกว่าความรู้สึกเกลียดชังแม่ ผู้เป็นสาเหตุโดยตรงของความวิตกกังวล

7. สุนทรภู่มีความรู้สึกอย่างไรกับน้องสาวต่างบิดาในจิตไร้สำนึกบ้างหรือไม่ ไม่มีหลักฐานเพียงพอแก่การสันนิษฐานหรือคาดคะเน เนื่องจากในประวัติชีวิตของสุนทรภู่มิมีเรื่องราวเกี่ยวกับน้องทั้งสองของสุนทรภู่ว่าใครนัก ในงานประพันธ์ประเภทนิราศ สุนทรภู่อุกล่าถึงน้องสาวทั้งสองเพียงเล็กน้อย ดังนี้

ตอนหนึ่ง กล่าวแสดงความห่วงใยความคู่ไปกับความเป็นห่วงมารดา

ขอร้อง เร้ไรห์ลักกับระเทศนิเวศน์วัง

เทพทั้งเมืองฟ้าสุราลัย

ขอฝากน้องสองรามาการค้าด้วย

เฝ้าดูช่วยปกครองให้ผ่องใส

(นิราศเมืองแกลง)

อีกครั้งหนึ่ง สุนทรภู่อุกล่าถึงน้องทั้งสองในเวลาหลังจากที่คนทั้งสองสิ้นชีวิตไปแล้ว

ถึงวัดทองหมองเฝ้ารำให้เหิงาเงียบ

เย็นยะเยียบหย่อมหญ้าป่าช้าผี

สงสารนิมนั่นน้องสองนารี

มาปลงที่เมรุทองทั้งสองคน

ขอมุญเฑาะวนิสั่งจ่านองสนอง

ช่วยส่งสองศรีสวัสดิ์ไปปฏิสนธิ

ศิราลัยไทรภพพบสกล

ประจวบจนได้พบประสมกัน

(นิราศพระประทม)

เนื้อความที่สุนทรภู่อุกล่าถึงน้องสาว แสดงความรักใคร่ผูกพันอย่างปกติที่พี่น้องจะพึงมีต่อกัน อย่างไรก็ตาม การที่แม่ขาดสัมพันธภาพที่ดีกับสุนทรภู่มิเป็นข้อชวนให้สันนิษฐานว่า สุนทรภู่อาจมีความเกลียดชังหรืออิจฉาน้องทั้งสองอยู่ในจิตไร้สำนึกบ้างเหมือนกัน

สรุป สุนทรภู่อุปสรรคเคราะห์กรรมแต่เยาว์วัย คือ เติบโตมาในครอบครัวที่มีสภาวะบ้านแตกเพราะการหย่าร้างของพ่อแม่ ทำให้สุนทรภู่อุปสรรคได้รับความกระทบกระเทือนทางจิตใจด้วยการขาดความรักความอบอุ่นจากพ่อแม่ก่อให้เกิดความวิตกกังวลเรื้อรัง และเป็นปมสำคัญในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่อุปสรรคซึ่งมีบทบาทในการกำหนดคุณลักษณะของสุนทรภู่อุปสรรคอย่างสำคัญยิ่ง

อิทธิพลของบุคลิกภาพของสุนทรภู่ที่มีต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรม

ผลจากประสบการณ์ชีวิตที่เพิ่มขึ้นในวัยเยาว์ของสุนทรภู่ ได้มีส่วนอย่างสำคัญในการกำหนดบุคลิกภาพของสุนทรภู่ อันยังผลให้สุนทรภู่ประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิต ครั้นแล้วครั้นเล่าด้วยความโรสมรรณาภาพในการปรับตัว แต่อย่างไรก็ดี โดยประสบการณ์เดียวกันนี้ ก็ได้ทำให้สุนทรภู่มิมีบุคลิกภาพที่เื้อออำนาจต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมด้วย กล่าวคือ ลักษณะบุคลิกภาพบางประการของสุนทรภู่ทั้งในส่วนซึ่งซ่อนเร้น อันได้แก่ปมในจิตไร้สำนึก และส่วนที่เปิดเผยไ้ยังผลให้สุนทรภู่มีความสนใจและมีความสามารถในการสร้างสรรค์งานประพันธ์ จักว่าเป็นอิทธิพลของบุคลิกภาพของสุนทรภู่ที่มีต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมในประการหนึ่ง นอกจากนี้ บุคลิกภาพของสุนทรภู่ทั้งในส่วนที่ซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึก และที่ปรากฏออกมาในรูปของทัศนคติ อุปนิสัย และค่านิยม ยังมีบทบาทสำคัญ คือ จะปรากฏในเนื้อหาของวรรณกรรมที่สุนทรภู่แต่งในลักษณะต่าง ๆ ได้แก่ บทบรรยาย ความรู้สึกนึกคิดและบทเจรจาของตัวละคร อุปนิสัยและบทบาทของตัวละครสำคัญ รวมทั้งเนื้อเรื่องบางตอนอีกด้วย

บุคลิกภาพของสุนทรภู่ทำให้สุนทรภู่มีความสนใจและส่งเสริมความสามารถในการสร้างสรรค์วรรณกรรม

ในบทที่สี่ ผู้เขียนได้กล่าวอธิบายถึงลักษณะบุคลิกภาพของสุนทรภู่ซึ่งมีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมในแง่แล้ว อย่างไรก็ดีตาม เพื่อความสมบูรณ์ของเนื้อหาในบทนี้ ผู้เขียนใคร่จะสรุปสั้น ๆ ว่า บุคลิกภาพของสุนทรภู่ทำให้สุนทรภู่มีความสนใจงานประพันธ์ตลอดจนส่งเสริมให้เขามีความสามารถในการสร้างสรรค์งานค่าน้อย่างไรบ้าง ดังนี้

๑. พลังความปรารถนาความรักจากพ่อแม่ที่มีได้รับการตอบสนองอันซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่ ผลักดันให้สุนทรภู่แสวงหาสิ่งทดแทนเพื่อชดเชยความตึงเครียดที่เกิดจากความวิตกกังวล และความไม่สมปรารถนาดังกล่าว ทั้งนี้ สุนทรภู่ได้ใช้พลังความปรารถนาส่วนหนึ่งไปสร้างความใฝ่ใจอย่างลุ่มหลงในการแต่งกวีนิพนธ์ ถึงขนาด "นั่งเลงกลอนนอนฝันเป็นสันทาน เคยเขียนอ่านออกใจมิใคร่ฟัง" (รำพันพิลาป) การที่สุนทรภู่เบี่ยงเบนพลังความปรารถนาความรักจากพ่อแม่ซึ่งไม่สมหวังไปสู่การสร้างสรรค์งานศิลปะที่มีคุณค่าเช่นงานกวีนิพนธ์นี้ เรียกว่า "การทดแทน" ตามแนวความคิดของฟรอยด์ ซึ่งยืนยันว่า ศิลปินสร้างงานศิลปะเพื่อตอบสนองแรงขับความปรารถนาของสัญชาตญาณทางเพศที่ไม่สมหวัง

๒. ความวิตกกังวลซึ่งเกิดจากการขาดความรัก ความอบอุ่นจากพ่อแม่ อันซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึก ทำให้สุนทรภู่เกิดความรู้สึกว่าเหว รู้สึกว่าตนไร้ญาติขาดมิตรที่จะให้การพึ่งพาและปลอบประโลมใจ และเห็นว่าสาเหตุเพราะตนต่ำต้อย สุนทรภู่จึงมีความมุ่งหวังอย่างยิ่งที่จะไถ่เลี้ยงเกียรติยศ ชื่อเสียง และความมั่งมี เพื่อจะได้มีหน้ามีตาทัดเทียมผู้อื่น พลังความปรารถนาเกียรติยศชื่อเสียงนี้เอง มีส่วนอย่างสำคัญที่ทำให้สุนทรภู่ใฝ่ใจและเห็นคุณค่าของการศึกษา จึงปรากฏว่า สุนทรภู่เป็นผู้ทรงความรู้อย่างน่าพิศวง ทั้ง ๆ ที่เป็นเพียงไพร่ฟ้าสามัญชน ซึ่งสำหรับสมัยนั้น โดยปกติแล้วจะไม่มีโอกาสเล่าเรียนมากนัก สุนทรภู่ได้นำความรู้ที่ได้จากการอ่านและการฟังไปปรุงแต่งงานกวีนิพนธ์ของตนให้มีคุณค่า มีความน่าสนใจด้วยแบบฉบับที่เป็นของตนเอง ทั้งในแง่ของฉันทลักษณ์และเนื้อหาของเรื่องที่แต่ง จึงอาจกล่าวได้ว่าความใฝ่ใจในการศึกษาหาความรู้ของสุนทรภู่ อันมีความวิตกกังวลในจิตไร้สำนึกเป็นมูลเหตุ เป็นประการหนึ่งที่ส่งเสริมเชิดชูงานประพันธ์ของสุนทรภู่ให้ได้รับความนิยมยกย่องอย่างสูง

๓. การขาดความรักความอบอุ่นในวัยเด็ก ซึ่งมีผลให้สุนทรภู่เป็นผู้ขาดความมั่นคงทางใจ ทำให้สุนทรภู่มีอารมณ์พลิกไหวง่าย เพ้อฝัน เข้าใจและรับรู้ความละเอียดอ่อนของชีวิตได้ฉับไว ลักษณะเหล่านี้จึงถือว่าเป็นคุณสมบัติพิเศษของศิลปิน ที่ทำให้สุนทรภู่ประสบความสำเร็จอย่างสูงในการแต่งกวีนิพนธ์ กล่าวคือ ทำให้สุนทรภู่มีจินตนาการกว้างไกล

สามารถสร้างจินตนิยายได้แปลกแตกต่างไปจากกวีอื่น ๆ อย่างน่าสนใจ สามารถสร้างตัวละครให้มีบทบาทและอุปนิสัยที่สมจริง และมีชีวิตจิตใจ นอกจากนี้ ยังทำให้งานกวีนิพนธ์ของสุนทรภู่มีคุณค่าในแง่ของความสะเทือนอารมณ์

บุคลิกภาพของสุนทรภู่ที่ปรากฏในวรรณกรรม

การศึกษาพิจารณาว่าอิทธิพลของบุคลิกภาพของกวีในด้านของอุปนิสัย ทักษะ และกานนิยม จะปรากฏหรือมีอิทธิพลต่อการกำหนดเนื้อหา โครงเรื่อง ตัวละคร ฯลฯ อย่างไรบ้าง นั้น เป็นประการหนึ่งของการศึกษาบุคลิกภาพของกวีที่ปรากฏในวรรณกรรม ในอีกประการหนึ่งนั้น เป็นการพิจารณาลึกไปถึงบทบาทของปมในจิตไร้สำนึกของกวีที่มีอิทธิพลหรือปรากฏในวรรณกรรม ตามแนวคิดของฟรอยด์กล่าวว่า วรรณคดีเป็นการแสดงออกของความปรารถนาในจิตไร้สำนึกของกวี ทั้งนี้ ผู้เขียนจะได้ศึกษาพิจารณาอิทธิพลของบุคลิกภาพของสุนทรภู่ที่ปรากฏในวรรณกรรมตามนัยทั้งสองประการที่กล่าว ดังนี้

กานนิยม ทักษะ และอุปนิสัย

ความเจ้าชู้ แรงขับความปรารถนาความรัก ความอบอุ่นจากพ่อแม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากแม่ ซึ่งไม่ได้รับการตอบสนองและซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่ ทำให้สุนทรภู่มีอุปนิสัยเจ้าชู้หลายรัก ทั้งนี้ ก็เพื่อที่จะแสวงหาความรักจากสตรีเป็นการชดเชยสิ่งที่ผู้เขียนได้วิเคราะห์แล้วในบทข้างต้น ในวรรณกรรมที่สุนทรภู่แต่ง ได้สะท้อนให้เห็นอุปนิสัยเจ้าชู้ของผู้แต่ง โดยกำหนดให้ตัวละครฝ่ายชายแต่ละคนมีบทบาทพัวพันกับสตรีหลายคน จะใดกล่าวเป็นรายละเอียดต่อไปนี้

ใน โคบุตร ตัวเอกของเรื่องคือ โคบุตร เดินทางท่องเที่ยวไปจนได้พบและต้องใจนางอำพันมาลา ได้ไฉนก็เป็นสื่อรักจนได้นางเป็นภรรยาสมความหวัง ต่อมาโคบุตรก็เกิดความรักไครนางมีสาคร และยกย่องนางขึ้นเป็นมเหสีฝ่ายขวา นางอำพันมาลาเป็นฝ่ายชาย

ลักษณะ ผู้เป็นตัวละครของเรื่อง ลักษณะ มีลักษณะเป็นชายเจ้าชู้
อย่างแท้จริง กล่าวคือ เมื่อเดินทางตามหาพิภพเกรงูที่รัก ก็ได้นางกินรีห้าพี่น้องเป็น
ชายา ต่อมาเมื่อมีเหตุต้องพรากกับนางพิภพเกรงู ก็ไปลุ่มหลงรักไคร่นางยี่สุนสุมาลีจนหลงลืม
ละเลยการติดตามหานางพิภพเกรงูเป็นทุกขฤยากเสียชั่วขณะหนึ่ง

ในเรื่อง สิงห์ไกรภพ นั้น สิงห์ไกรภพตัวละครของเรื่อง เป็นตัวละครที่มีจิตใจ
มั่นคงต่อผู้เป็นหญิงที่รักมากกว่าตัวละครอื่น ๆ ในแต่ละเรื่องที่ได้กล่าวแล้ว สังเกตได้จาก
เมื่อสิงห์ไกรภพต้องพรากจากนางเป็นเวลาถึงสิบปี เพราะท้าวจัดพัศศรบิดาของนางเป็น
อุปสรรคสำคัญ สิงห์ไกรภพก็มีใจวนวายเกี่ยวข้องกับสตรีอื่น แม้ว่าในฐานะที่เป็นโอรส
ของกษัตริย์ที่พร้อมไปช่วยนางก้านลั่นกลมนม ซึ่ง "ลวนเนงนอยชอยชคประณคนอบ"
แต่สิงห์ไกรภพ ก็

...เคยเชื่อนเหมือนซังไม่รังเกียจ มิได้เจียดจิตสร้างคนางสนม —
เป็นแต่เวร เณรห้ามอยูตามกรม ไม่นิยมยินดีสตรีใด

ทั้งนี้ เพราะว่า "เหมือนเคียงเคยเชยบปณาสุมาลัย มาเค็ดไคคอกพญาไม่นาชม"
อย่างไรก็ตาม ภายหลังสิงห์ไกรภพได้แสดงลวดลายเจ้าชู้ให้เห็นบ้างเหมือนกัน คือได้
นางเทพกนิราเป็นมเหสีอีกองค์หนึ่ง - โดยมีไคร่รักไคร่ไยคือจริงจังนัก หากแต่ "นี้กว่ากลอย
กินเลนเป็นไฉน"

ส่วนรามวงศ์ โอรสของสิงห์ไกรภพ ผู้มีบทบาทเด่นอีกคนหนึ่ง มีที่ท่าของบุรุษ
เจ้าชู้ขลุ่ยไม่น้อย กล่าวคือ เมื่อพลัดพรากจากนางแก้วกินรีผู้เป็นชายานั้น รามวงศ์เขาใจว่า
แก้วกินรีสิ้นชีวิตแล้ว จึงบวชเป็นฤาษี โดยตั้งใจว่า "รักษาสัตย์ตัดขาดแล้วชาตินี้
ไม่ขอมีเมียแล้วแกวกลอยใจ" แต่ครั้นได้พบสตรีเจ็ดพี่น้อง รามวงศ์ก็ถึงกับ "ถึป่วน
รวนเรเสนห์โน" จนต้องพานางทั้งเจ็ดร่วมเดินทางไปกับตน

นอกจากนี้ ตัวละครสำคัญ ๆ ใน พระอภัยมณี เช่น พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ
สุคนธ์ และ สีนสมุทร ต่างก็ถูกสมัรรักไคร่กับสตรีไม่น้อยกว่าสองคนขึ้นไป (ทั้งนี้
ไม่นับขานาบทริจาริกาซึ่งต้องมีคนละมาก ๆ ตามธรรมเนียมของเจ้าฟ้ามหากษัตริย์)

ทั้งที่เป็นไปโดยความต้องการที่แท้จริงของตัวละคร และบางครั้งบางตอนก็เป็นไปเพราะ
ของมนต์เสน่ห์ยาแฝด

การที่สุนทรภู่งำหนดให้ตัวเอกชายของเขามีบทบาทพัวพันกับสตรีหลายต่อหลายคน
เป็นแบบฉบับเหมือน ๆ กันเกือบทั้งสิ้นเช่นนี้ พิจารณาในแง่หนึ่ง ก็เป็นการคล้อยตามสภาพ
ที่เป็นจริงหรือตามแบบฉบับอันเป็นคตินิยมของสังคมในยุคนั้น โดยเหตุที่สภาพสังคมไทยใน
ยุคก่อน ๆ จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น นิยมยอมรับความมากรักหลายภรรยาของ
ชายว่าเป็นเรื่องธรรมดา โดยเฉพาะในกลุ่มชนชั้นสูง และผู้มีฐานะก็ถือกันว่าเป็นเกียรติ
เป็นความมีหน้ามีตา ตัวเอกฝ่ายชายในวรรณกรรมไทยยุคที่กล่าวนี้ ส่วนใหญ่จึงมีลักษณะ
เป็นชายเจ้าเสน่ห์ เก่งกาจในเชิงรักไม่น้อยไปกว่าเชิงรบตามแบบฉบับที่บุคคลในสังคมนิยม
ยกย่องกัน เช่น ขุนแผนในบทเสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผน ไกรทอง ในบทละครเรื่อง
ไกรทอง และ อิเหนา ในบทละครเรื่อง อิเหนา เป็นต้น โดยนับนี้ จึงไม่เป็นการ
แปลกประหลาดแต่อย่างใดที่สุนทรภู่งำหนดให้ตัวละคร ของเขามีบทบาทและอุปนิสัยเป็นเช่น
ในเรื่องเจ้าชู้ โดยได้รับอิทธิพลมาจากวรรณกรรมที่มีมาแต่เดิม ตลอดจนอิทธิพลจาก
ค่านิยมของสังคมขณะนั้น เช่นเดียวกับกวีร่วมสมัยของตน

อย่างไรก็ตาม มีข้อน่าสังเกตว่า โดยปกติสุนทรภูเป็นกวีซึ่งมีความคิดริเริ่ม
สร้างสรรค์สูง กวีนิพนธ์ของสุนทรภูจึงมีความแตกต่างไปจากกวีนิพนธ์ของกวีรุ่นเก่า และ
กวีร่วมสมัยอย่างน่าสนใจ ทั้งลีลาของฉันทลักษณ์ และเนื้อหาของเรื่องที่แต่ง อาทิเช่น
ในค่านิยมฉันทลักษณ์ นอกจากจะสร้างแบบฉบับของกลอนแปดขึ้นใหม่จนเป็นที่นิยมกัน
อย่างแพร่หลายแล้ว สุนทรภูยังได้ทดลองแต่งโคลงสี่ในรูปแบบที่แตกต่างไปจากที่นิยม
แต่งกันมาแต่เดิม ดังจะเห็นได้จาก โคลงนิราศสุพรรณ ของสุนทรภู แม้ความพยายาม
ในเรื่องหลังของสุนทรภูจะล้มเหลว คือ ไม่ได้รับความนิยมเช่นกลอนแปด แต่ก็นับเป็น
ประจักษ์พยานว่า สุนทรภูเป็นกวีซึ่งพยายามสร้างสรรค์ความแปลกใหม่เสมอ นิราศของ
สุนทรภูก็มีแบบฉบับเฉพาะตัวแตกต่างไปจากเรื่องประเพณีนิราศของกวีรุ่นก่อน ๆ อย่างเห็น
ได้ชัด ในค่านิยมเรื่องของนิทานกลอนหลาย ๆ เรื่องที่สุนทรภูแต่ง ก็เห็นได้ว่าสุนทรภู

พยายามเสนอแนวที่แปลกออกไปเช่นกัน นับตั้งแต่การสร้างเรื่องขึ้นเอง ไม่นำเอาเรื่อง
 ซากหรือนิทานพื้นบ้านมาแต่งคงที่กรุ่นก่อนปฏิบัติกัน สำหรับในแง่ของอุปนิสัยและบทบาท
 ของตัวละครนั้น สุนทรภู่ก็แสดงให้เห็นว่า หากได้สร้างตัวละครขึ้นตามแบบฉบับอันเป็นที่นิยม
 ของสังคมหรือคล้อยตามกวีนิพนธ์รุ่นก่อน ๆ เสมอไปไม่ ตัวละครของสุนทรภู่จึงมีลักษณะซึ่ง
 หลากแบบออกไปมาก กล่าวเฉพาะตัวละครฝ่ายสตรี ก็มีทั้งหญิงซึ่งตั้งใจเด็ด กล่าวหา
 อย่างนางสุวรรณมาลี หญิงงามอย่างอ่อนหวาน ปราศจากตระหนี่แงอน ไม่รู้จักหึงหวง
 เช่น นางเกษรา ใน พระอภัยมณี และหญิงซึ่งมีอุปนิสัยเป็นหญิงแท้ มีทั้งแงอน อ่อนโยน
 หึงหวง ซลาด คึงคั่นอย่างมีทิฐิมีมานะ ควญอารมณ์หึงและความน้อยใจ เช่น นางพิพเกสร
 ใน ลักษณวงศ์ เป็นต้น นอกจากนี้ ตัวละครหญิงซึ่งมีความเก่งกาจ มีความสามารถในการ
 การรบ เช่น นางสุวรรณมาลี นางละเวง นางเสาวคนธ์ นางยุพาผกา นางรำภาสะหรี
 และนางสุลาลีวัน ในเรื่อง พระอภัยมณี ก็เป็นความแปลกใหม่ เป็นแนวคิดที่ก้าวหน้าไปจาก
 สภาพสังคมในขณะนั้น และมีไช้แบบฉบับของตัวเอกฝ่ายหญิงในวรรณกรรมไทยที่เคยมีมา
 ยิ่งไปกว่านั้น พระอภัยมณีผู้เป็นตัวเอกของนิทานเรื่องเดียวกันนี้ยังมีลักษณะและบทบาทที่ผิดแผก
 ไปจากพระเอกแบบฉบับของวรรณกรรมไทยอย่างสำคัญทีเดียว กล่าวคือ แทนที่จะเป็นผู้มีฝีมือ
 แกล้วกล้าในเชิงรบ มีความห้าวหาญเช่นพระเอกแบบฉบับทั่ว ๆ ไป พระอภัยมณีกลับมีจุดเด่น
 อยู่ที่น่าสนใจอันอ่อนโยนจนดูเหมือนอ่อนแอในบางครั้ง รวมทั้งความใจอ่อนราวกับสตรี ดังนั้น
 จึงมีบ่อยครั้งที่พระอภัยมณีจะ "กันแสงทรงโคกขบสลับไป" หรือ "...ใจอ่อนถอนสะอื้น"
 เมื่อต้องเผชิญความสะเทือนใจบางประการ นอกจากนี้ ยังเห็นได้จากการแสดงความปรานี
 ต่อศัตรู เช่น การปลดปล่อยเจ้าละมานซึ่งยกทัพมาตีเมืองฉลิกของฝ่ายพระอภัยมณี และเสียที
 ถูกจับได้ และเมื่อจับเจ้าเข็นระคำกับเจ้ามะหุด ซึ่งเป็นข้าศึกของเมืองฉลิกเพราะหลง
 นางละเวงเช่นเดียวกับเจ้าละมาน พระอภัยมณีก็เพียงแต่คุมขังไว้ โดยกำชับเสนาดังนี้
 "แต่อย่าให้กินอยู่ดูระวัง" เพื่อว่า "เมื่อบิคามางขอออโรส จะเปลื้องปลดปล่อยไปเหมือน
 ใจหวัง" ควญความเมตตาว่าเจ้าทั้งสององค์นี้ "ล้วนรุ่นแรกราวโอรสหมดทั้งสอง" และ
 การที่หาญมาทำศึกกับเมืองฉลิกนั้นก็เนื่องจากว่า "...เป็นเคราะห์เพราะผู้หญิงใจชิงชัง"

ลักษณะเด่นของพระอภัยมณีอีกประการหนึ่งก็คือ ความเป็นผู้มีคารมอ่อนหวาน โนมน้าวใจคน เช่น เมื่อเกลี้ยกล่อมอุศเรน พระอภัยมณีก็ว่า "เราเหมือนญาติกันคอกองงอยาหมองศรี เมื่อแรกเริ่มเดิมได้เป็นไมตรี เจ้ากับพี่เล้าก็รักกันหนักกรัน าลา" และเมื่อเกี้ยวนางละเวงตอนหนึ่ง

พระน้องหรือชื่อละเวงวันฟาราช	อย่าหวั่นหวาดวิญญูณัณมาร ศรี
จงหยุดยั้งรั้งราจะพาที	ไม่ว่าศรีสวัสดิ์ก็เป็นสัจจา
พี่จงจิตติคตามขามสมุทร	มาควยสุดแสนสวาทปรารณา
จะถนอมจนกระทั่งถึงดังกา	เป็นสุชาแผนเคียวเจียวจริงจริง.

การเน้นความสามารถในการรบพุ่ง ตลอดจนความสามารถในด้านวิทยาคม ซึ่งเป็นคุณสมบัติแบบฉบับของตัวเอกฝ่ายชาย อย่างที่สุนทรภู่กำหนดไว้ในตัวละครสำคัญ ๆ ในนิทานของตน เช่น โคบุตร ลักขณวงศ์ สิงห์ไกรภพ ตรีสุวรรณ สีนสมุทร และสุกสาคร มิได้มีปรากฏในอุปนิสัยและบทบาทของพระอภัยมณีเลย แม้ว่าตลอดเรื่องซึ่งมีความยาวเป็นพิเศสนี้จะมีเรื่องราวของการสู้รบอยู่เป็นอันมาก ทั้งนี้ แสดงถึงความตั้งใจของสุนทรภู่ที่จะสร้างให้พระอภัยมณีมีความแตกต่างไปจากพระเอกแบบฉบับในแง่กันอย่างสิ้นเชิง นอกจากนี้ สุนทรภู่ยังกำหนดลักษณะหรือบทบาทของตัวละครสำคัญซึ่งก้าวหน้าไปจากสภาพความเป็นจริง หรือความนิยมยกย่องของสังคมขณะนั้นด้วย เช่น การกำหนดให้ตัวละครสตรีเก่งในการรบพุ่ง ดังกล่าวแล้ว การกำหนดให้หญิงเป็นกษัตริย์ครองเมืองคังนางละเวง และการแต่งเรื่องให้มีหญิงจำนวนมากฝึกฝนการรบประหนึ่งเป็นกองทัพทหารหญิง ดังความว่า "พวกนารีที่เป็นข้าทั้งहारอย เคยใช้สอยการศึกได้ฝึกฝน" ซึ่งเป็นหญิงในปกครองของนางเสาวคนธ์ ดังปรากฏในเรื่อง พระอภัยมณี เหล่านี้เป็นสิ่งชี้ให้เห็นว่า สุนทรภู่เป็นกวีที่สามารถสร้างสรรค์ตัวละครให้มีบทบาทและอุปนิสัยซึ่งผิดแผกไปจากแนวความคิดในวรรณกรรมที่มีมาแต่ก่อนได้ไม่น้อย รวมทั้งมิได้ติดข้องอยู่กับสภาพแวดล้อมหรือความนิยมยกย่องของสังคมเท่าใดนัก

โดยนัยนี้ จึงกล่าวได้ว่า การที่สุนทรภู่กำหนดบทบาทและอุปนิสัยของตัวเอกชายในนิทานของตนให้เป็นชายเจ้าชู้ หรือไม่เจ้าชู้ แต่ได้พิชิตรักใคร่กับสตรีหลายคน

เป็นแบบฉบับที่ไม่เปลี่ยนแปลงเช่นนี้ อิทธิพลจากรูปแบบของวรรณกรรมเก่า ๆ หรือจากสภาพแวดล้อมและความนิยมยกย่องของสังคม อาจมีส่วนอยู่บ้าง แต่ก็คงมีอิทธิพลที่สำคัญเพียงอย่างเดียวเป็นแน่

เมื่อพิจารณาถึงบุคลิกภาพที่สำคัญของสุนทรภู่ประการหนึ่ง คือความเป็นผู้มีนิสัยเจ้าชู้ และความเชื่อมั่นของนักศึกษาวรรณคดีและศิลปะประเภทอื่น ๆ ซึ่งมีความเห็นพ้องตรงกันว่าบุคลิกภาพของสุนทรภู่แตกต่างจากวรรณกรรมตลอดจนศิลปินในแขนงต่าง ๆ ย่อมปรากฏอยู่ในงานศิลปะที่เขาสร้างสรรค์ขึ้น เช่นเพชรศอกตยีนยันว่า "กวีแบ่งตัวเองไปสร้างตัวละคร"

(McCurdy, 1968 : 426 - 427) ก็จะเห็นว่า ความเจ้าชู้ในอุปนิสัยอันเป็นบุคลิกภาพแห่งหนึ่งของสุนทรภู่ จะต้องมียิทธิพลหรือเป็นแรงจูงใจอย่างหนึ่งที่ทำให้สุนทรภู่วาดตัวละครเอกฝ่ายชายให้มีบทบาทเด่นในทางเจ้าชู้หรือมีเสน่ห์ต้องใจสตรีดังกล่าวแล้ว

ความปรารถนาเกียรติยศและความมั่งคั่ง ผู้เขียนได้วิเคราะห์ไปแล้วว่า

ความปรารถนาเกียรติยศและความมั่งคั่งร่ำรวยของสุนทรภู่เกิดจากความต้องการที่จะยกตนให้ทัดเทียมผู้อื่น เพราะความรู้สึกอิจฉาริษยา เห็นอิจฉาเหตุสืบเนื่องมาจากความวิตกกังวลในจิตใจสำนึกหวาดหวั่นความรัก ความอบอุ่นจากพ่อแม่ ความรุนแรงในความปรารถนาของสุนทรภู่ทั้งสองประการนี้ เห็นได้จากความมุ่งมั่นในการศึกษาจนประสบความสำเร็จในระดับซึ่งคนสามัญน้อยคนนักจะมีโอกาสขึ้นไปถึง กับทั้งการที่สุนทรภู่เอาใจใส่ในการเล่นแร่แปรธาตุถึงขนาดยอมเสี่ยงภัยเสี่ยงชีวิต

โดยธรรมเนียมนิยมของนิทานไทยในยุคนั้น ตัวเอกของเรื่องตลอดจนตัวละครสำคัญส่วนใหญ่จะเป็นผู้สืบเชื้อสายในวงศ์กษัตริย์หรือถือกำเนิดมาจากวงศ์เทวดา หรือมีเจนนั่นก็มีกำเนิดอย่างมหัศจรรย์ควรแก่การยกย่องว่าเป็นผู้มีบุญวาสนา เช่น ถือกำเนิดจากดอกบัว เป็นต้น โดยนัยนี้ ตัวละครเหล่านี้จึงเพียบพร้อมด้วยเกียรติและทรัพย์สินโดยกำเนิด เมื่อพิจารณาตัวละครของสุนทรภู่ก็จะเห็นว่า มีกำเนิดสูงส่งเข้าหลักเกณฑ์ดังกล่าวแล้วทั้งสิ้น กล่าวคือ พระโคบุตรเป็นโอรสของพระอาทิตย์และนางอัปสรผู้มาจุติยังโลกมนุษย์ ดังนั้นพระโคบุตรจึงมีกำเนิดเป็นเกียรติยศและมีอิทธิฤทธิ์ควมอำนางวิเศษเป็นเครื่องเชิดชูเกียรติยศ

ให้เด่นชัดขึ้นอีก นางอำพันมาลาและนางมณีสาคร ตัวเอกฝ่ายหญิงในนิทานเรื่องเดียวกันนี้ ก็เป็นชิดาของกษัตริย์ นอกจากนี้ตัวละครสำคัญในเรื่องอื่น ๆ ทั้งฝ่ายหญิงและฝ่ายชาย เช่น พระลักษมณ์วงศ์ สิงห์ไกรภพ พระอภัยมณี รามวงศ์ นางละเวง นางสร้อยสุดาและนางสุวรรณมาลี ล้วนเป็นผู้อยู่ในวงศ์กษัตริย์ ในจำนวนนี้มีนางทิพเกสรที่กำเนิดแปลกออกไป คือมีกำเนิดในคอกม้า

สิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งก็คือ แม้ว่าโดยธรรมเนียมนิยมของนิทานไทยในยุคของสุนทรภู่ ตลอดจนในยุคก่อน ๆ มักจะมีแนวเรื่องเป็นการเดินทางผจญภัยของตัวเอก ซึ่งเป็นการเพิ่มพูนเกียรติยศ แต่ก็มิใช่ว่า นิทานทุกเรื่องจะมีแนวเรื่องดังกล่าวเหมือนกันหมด เรื่องซึ่งมีแนวเรื่องแตกต่างออกไป และได้รับความนิยมสูงก็มี เช่น บทมโหรีเรื่องกากั ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) และ ลิลิตพระลอ ซึ่งยังไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าใครเป็นผู้แต่ง เป็นต้น สำหรับนิทานของสุนทรภู่นั้น เป็นที่น่าสังเกตว่า ทุกเรื่องมีแนวเรื่องเป็นการผจญภัยของตัวเอก เพื่อเสริมสร้างเกียรติยศให้กับตัวเอกเหมือนกันหมด (ทั้งนี้ ยกเว้น กาพย์พระไชยสุริยา ซึ่งเปรียบเสมือนเรื่องสั้น และมีแนวเรื่องมุ่งแสดงความเลื่อมใสของบ้านเมือง) การเดินทางผจญภัยของตัวเอกเหล่านี้ มีทั้งที่ถูกกำหนดให้เป็นเจตนาของตัวละคร เช่น การเดินทางของโคบุตร ซึ่งปฏิบัติตามรับสั่งของพระอาทิตย์ผู้เป็นพระบิดา ว่า "จงคิดอ่านไปผจญพิภพโลก มาวิโยคอยู่โยในไพร่ระหง" และที่เป็นไปโดยเหตุการณ์ของเรื่องบังเอิญ เช่น การเดินทางของพระอภัยมณีและศรีสุวรรณ กษัตริย์สองพี่น้อง และสิงห์ไกรภพ เป็นต้น ดังนั้น จะเห็นว่า การที่สุนทรภู่ออกแนวเรื่องและชาติกำเนิดของตัวละครสำคัญดังกล่าว นอกจากเป็นการกำหนดขึ้นโดยได้รับอิทธิพลจากธรรมเนียมนิยมของนิทานไทยในยุคนั้นแล้ว ในอีกแง่หนึ่งยังพิจารณาได้ว่า สืบเนื่องมาจากความปรารถนาของสุนทรภู่อีกด้วย

นอกจากแนวเรื่องและชาติกำเนิดของตัวละคร จะเป็นสิ่งตอบสนองความปรารถนาในเกียรติยศ และโอกาสสมบัติของสุนทรภู่อีกแล้ว มีโครงเรื่องย่อยซึ่งปรากฏในนิทานเกือบทุกเรื่องของสุนทรภู่ว่าเกี่ยวกับตัวเอกฝ่ายชายตกทุกข์ได้ยาก หรือปลอมแปลงตัวเป็นคนสามัญ

ไปลักลอบไฉฉาของกษัตริย์เป็นชายา ไฉแก่ พระโคบุตรแอบแฝงตัวอยู่กับตาทายผู้เฒ่า
อุทยานเมืองกาหลง ลักลอบไฉนางอำพันมาลา ชีดาของกษัตริย์เมืองนั้นในเรื่อง โคบุตร
พระลักษมณ์แปลงปลอมแปลงเป็นคนเขี้ยวไปอาศัยอยู่กับหญิงชราทนายอุทยานเมืองนครัง
และลักลอบไฉนางยี่สุนสุมาลี ศรีสุวรรณปลอมเป็นพราหมณ์เข้าเมืองรมจักร และลักลอบ
ติดต่อกับนางเกษราชีกษัตริย์ ทอมาไฉอภิเษมกัน ในเรื่อง ลักษมณ์ และ พระอภัยมณี
ตามลำดับ และในเรื่อง สิงห์ไกรภพ ก็มีห่านองคล้ายคลึงกัน กล่าวคือ พระสิงห์ไกรภพ
แปลงเป็นนกควายการกินใบไม้วิเศษ นางสร้อยสุดาเอ็นตุนกและนำไปเลี้ยงในห้องบรรทม
สิงห์ไกรภพจึงคืนร่างเป็นมนุษย์ และแจ้งกับนางว่า "...พี่นี้เป็นพราหมณ์รามราช
รักษาสาคิตามเวทช่างเพศไสย มิควรรักก็คำคำนี้ จะใคร่ได้พระธิดาเจ้าธานี"
และโลมเล่านางจนไฉนางสมปรารถนาในที่สุด แมว่าโครงเรื่องเช่นนี้มักจะปรากฏเสมอ
ในนิทานไทย แต่การที่สุนทรภู่อำหนดโครงเรื่องเช่นนี้บ่อยครั้ง ก็ชวนให้พิจารณาว่า
โครงเรื่องซึ่งมีตัวเอกอยู่ในสภาพต่ำต้อย แดกกลับไฉเป็นถึงเชยของท้าวพระยามหากษัตริย์
เช่นนี้ สะท้อนจากความปรารถนาในค่านิยมเกียรติยศ และความมั่งมีของสุนทรภู

ความสนใจยายายุวัฒนะ ความสนใจในเรื่องยายายุวัฒนะของสุนทรภู่อิงขนาด
ออกเสาะแสวงหา ซึ่งบางครั้งก็ต้องเผชิญภัยอันตรายและความทุกข์ยากในป่าดง เช่น --
การไปแสวงหายายายุวัฒนะครั้งที่สุนทรภู่อเลาไว้ใน โคลงนิราศสุพรรณบุรี เป็นต้น
สืบเนื่องมาจากสัญญาตมชีวิตซึ่งมีความปรารถนาที่จะดำรงชีวิตอยู่ อันมีในตัวของทุกคน
ตามทฤษฎีของ فروยด เป็นแรงกระตุ้น สำหรับสุนทรภู ความสนใจในเรื่องของยายายุวัฒนะ
จึงกล่าว ยังเป็นเพราะแรงส่งเสริมจากความต้องการที่จะมีรูปงาม เพื่อให้ตนสมปรารถนา
ในชีวิตรักเป็นอีกประการหนึ่ง ทั้งนี้ เพราะสรรพคุณของยายายุวัฒนะตามที่สุนทรภูรับทราบ
มานั้น เชื่อว่านอกจากจะทำให้ยายืนแล้ว ยังทำให้รูปงาม ผิวพรรณผ่องใสอีกด้วย

ความสนใจของสุนทรภูในแง่นี้ ปรากฏอย่างเด่นชัดในเรื่อง พระอภัยมณี
เพียงเรื่องเดียว ในเรื่องนี้สุนทรภูกล่าวถึงผลไม้ประหลาดชนิดหนึ่ง ชื่อ กินถนัน หรือ
นมพระขรรค์ ซึ่งนางละเวงไฉพบโดยบังเอิญในขณะที่เดินทางกลางป่า เมื่อหนีจากที่กรบพุ่ง

กับพระอภัยมณี กล่าวคือ

พอไคยบินคินลันเลียงครันครัน	สะเทือนพันภูษาปาระหง
ประเคี้ยวหนึ่งคึงสะคุ้งคึงฉลุลง	กลิ้งอยู่ตรงหน้าเทาน้ำเตาทอง
เหลือองอรามงามอมหอมระริน	คุศคั่นชูลีไม่มีสอง
สงสัยนักชกมีคอกอกกรีกลอง	ซาคเป็นสองซีกไล่ข้างในแดง

กำเนิดและรูปลักษณ์ของผลคินถันนี้ทั้งคำบรรยายของสุนทรภู่ข้างต้น กับคำบรรยายอีกตอนหนึ่งซึ่งเป็นคำอธิบายของเทพารักษ์บอกแก่นางละเวงว่า ผลคินถันนี้เป็นของวิเศษหายาก เพราะเป็นเวลาถึงพันปีจึงจะ "...บุคขึ้นเหมือนป็นคัง" ประจิม กมลศิลป์ ให้อธิบายได้ว่า สุนทรภู่อาจได้เค้ามาจากพงศาวดารจีน เรื่อง เลียดก๊ก ซึ่งกล่าวถึงผลไม้ประหลาดเกิดในน้ำ มีอายุถึงพันปีจึงมีขนาดใหญ่ และเนื้อข้างในมีสีแดงเหมือนผลแดงโม ผู้ใดได้รับประทานนับว่ามีบุญ (ประจักษ์ ปรากฏพิทยากร, 2513 : 120 - 121) แม้วาสุนทรภู่จะได้แนวความคิดเรื่องผลไม้ประหลาดมาจากพงศาวดารจีนดังกล่าวก็ตาม แต่ผลคินถันนั้น มีสรรพคุณตรงตามคุณสมบัติของยาอายุวัฒนะที่สุนทรภู่สนใจ กล่าวคือ

ควยหวานเย็นเห็นประเสีริฐเกิดกำลัง	กำจัดทั้งโรคาไม่ราศี - - - - -
อายุยืนชื่นชมเป็นหนุ่มสาว	ผิวนั้นราวกับทองละออศรี
ถึงแก่เฒ่าเขาเรือนสามร้อยปี	ก็ไม่มีมัวหมองละอองนวล
ทั้งเนื้อหอมกลอมกลิ่นระรินริน	เป็นพิษขมขื่นสุขสุดสงวน

ผลคินถันจึงเป็นการสะท้อนความสนใจในเรื่องยาอายุวัฒนะของสุนทรภู่

ค่านิยมในการศึกษาหาความรู้ สุนทรภู่มีความนิยมยกย่องในการศึกษาหาความรู้เป็นอย่างยิ่งผู้หนึ่ง และได้ถ่ายทอดความรู้สึกนิยมยกย่อง ค่านิยมดังกล่าวนี้หลายต่อหลายครั้งในบทเจรจาของตัวละคร เช่น ในเรื่อง พระอภัยมณี พระอภัยมณีตรัสกับศรีสุวรรณว่า

"วิชาที่มีแล้วใครไม่ชมเชย" และศรีสุวรรณกราบทูลพระอภัยมณีว่า "มีความรู้อยู่กับตัวกลัวอะไร ชีวิตไม่ปลงปลงงใดก็" บทกลอนที่แสดงค่านิยมในการศึกษาวิชาความรู้ในนิทานเรื่องเดียวกันนี้อีกตอนหนึ่ง คือ "รู้อะไรไม่สู้วิชา รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี" อันเป็นถ้อยคำของพระโยคีสอนสุคนธ์ ในกลอนเสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผน ตอนกำเนิดพลายงาม ซึ่งเป็นที่เข้าใจกันว่า เป็นสำนวนของสุนทรภู่ ก็มีถ้อยคำที่นางวันทองสอนพลายงามอย่างน่าฟังว่า "ลูกผู้ชายลายมือนั้นคือยศ" และขุนแผนสอนพลายงามว่า "เจ้าจงคอยร่ำเรียนเขียนคาถา" โดยให้เหตุผลว่า "รู้อะไรก็สู้วิชา ไปเบื่องหน้าเต็บใหญ่จะให้คุ้ม"

ในด้านของบทบาทของตัวละครนั้น ปรากฏว่าสุนทรภู่อำหนดให้ตัวละครสำคัญ ๆ ในนิทานแต่ละเรื่องเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาอบรมเป็นอย่างดี โดยที่วิชาความรู้ที่จำเป็นสำหรับตัวละครเอกตามแบบฉบับของนิทานไทยก็คือ เวทมนต์คาถา ตัวเอกในนิทานของสุนทรภู่ส่วนใหญ่อยู่ในแนวที่กล่าวนี้ อาทิ สิงหไกรภพ ได้เรียนเวทมนต์คาถาจากพระยาภัยพิทุกumar พระลักษมณ์วงศ์เป็นผู้มีความรู้ทางเวทมนต์เป็นเลิศโดยการฝึกฝนจากพระดาบสีนสมุทรนั้นเรียน "ตามประสาไสยเทพพระเวทมนต์" จากพระโยคีที่เกาะแก้วพิสดาร เช่นเดียวกับสุคนธ์ซึ่งศึกษาเวทมนต์ประเภท "รู้อะไรไม่สู้วิชา" จากพระโยคีผู้นี้ รวมทั้งนางวาทีตัวละครสำคัญอีกคนหนึ่งในเรื่อง พระอภัยมณี ก็เป็นผู้ศึกษาจากตำรับตำราจน "รู้ฤกษ์ฟ้าดินสว่างแสงเหตุ ทั้งไตรเพทพิชัยภูมิไสย" แต่ก็มีข้อสังเกตว่า สุนทรภู่มีแนวโน้มในการกำหนดให้ตัวละครมีการศึกษาวิชาการอย่างสมจริงมากขึ้น กล่าวคือ พระลักษมณ์วงศ์ สีนสมุทร สุคนธ์ ตลอดจนนางวาที ยังได้มีการศึกษาวิชาการการฝึกสงครามด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่อง พระอภัยมณี นั้น สุนทรภู่ได้ลดความสำคัญของความรู้ประเภทเวทมนต์คาถาลงมาก จึงปรากฏว่า ตัวเอกของเรื่อง และตัวละครสำคัญ ๆ อีกหลายคนไม่มีการศึกษาเวทมนต์คาถาเลย เช่น พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ และตัวละครฝ่ายหญิงทุกคน ซึ่งมีความสามารถ ความรู้ในการทำศึกสงคราม เช่น นางสุวรรณมาลี นางสาวคนธ์ ก็ยังเรียนรู้แตกฉานในการสู้รบเท่านั้น หากได้ศึกษาวิชาทางเวทมนต์ไม่

นอกจากนี้ ในด้านของการศึกษาวิชาการของตัวละครในนิทานของสุนทรภู่ ยังมีลักษณะเด่นที่ก้าวหน้าไปจากวรรณกรรมร่วมสมัยอย่างน่าสนใจ ประการหนึ่งก็คือ การที่สุนทรภู่กำหนดให้ตัวละครฝ่ายหญิงมีการศึกษาวิชาการต่อสู้ และทำรับกลยุทธในการสงคราม จนสามารถทำศึกโค่นหักเทียมชาย ไค่แก๋ นางสุวรรณมาลี นางละเวง นางวาลี นางเสาวคนธ์ นางยุพาภกา นางสุลาลีวัน และนางรำภาสะหรี ในเรื่อง พระอภัยมณี ซึ่งนับว่าเป็นแนวความคิดที่ล้ำสมัยอยู่มากสำหรับหญิงสมัยนั้น ซึ่งแม้แต่วิชาเขียนอ่านหนังสือก็ยากที่จะมีโอกาสที่จะได้ศึกษา บางทีแนวความคิดนี้สุนทรภู่อาจได้รับความประทับใจมาจากวีรสตรีไทย ซึ่งแสดงความกล้าหาญและความสามารถไม่แพชาย คือ ท้าวเทพสตรี ท้าวศรีสุนทร และท้าวสุรนารี โดยที่เรื่องราวความสามารถของสตรีเหล่านี้ปรากฏขึ้นในสมัยรัชกาลที่หนึ่ง ซึ่งนับว่าใกล้เคียงกับสมัยที่สุนทรภู่อำรงชีวิตอยู่ อย่างไรก็ตาม แนวความคิดดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นความใจกว้างของสุนทรภู่ในการยอมรับความสามารถของสตรี รวมทั้งความเป็นผู้ยกย่องคุณค่าของการศึกษาวิชาความรู้อีกด้วย

แนวความคิดในเรื่องการศึกษาวิชาการของสุนทรภู่ ซึ่งก้าวหน้ากว่าวรรณกรรมของกวีอื่นในยุคสมัยเดียวกันอีกประการหนึ่งก็คือ การที่สุนทรภู่กำหนดให้พระอภัยมณีและสินสมุทรได้ "หัดภาษาฝรั่งทั้งจีนจาม" ในระหว่างที่ทั้งสองพำนักที่เกาะแก้วพิสดาร โดยการศึกษากับชนชาติเจ้าของภาษาเหล่านั้น ซึ่งรอดชีวิตจากเรือแตกมาอาศัยอยู่ที่เกาะเดียวกัน สุนทรภู่กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า ความเชี่ยวชาญในด้านภาษาต่างประเทศของพระอภัยมณีและสินสมุทรมัน "ราวกับลมพายุคล่องทั้งสององค์" การกำหนดให้ตัวละครเอกทั้งสองคนเรียนรู้อาณาภาษาต่างประเทศดังกล่าวนี้ พิจารณาในแง่หนึ่งก็อาจถือได้ว่าเป็นการปูเรื่องให้พระอภัยมณี และสินสมุทรพูดภาษาต่างประเทศได้ เพื่อขจัดความอึดอัดใจในการเจรจาเมื่อตัวละครทั้งสองไปมีบทบาทอย่างใกล้ชิดกับตัวละครต่างชาติ คือ ฝ่ายเมืองลังกา ซึ่งสุนทรภู่สมมติว่าเป็นเมือง "ฝรั่ง" ในการดำเนินเรื่องต่อไป อย่างไรก็ตาม ประเด็นนี้ไม่ใช่ปัญหาสำคัญที่สุนทรภู่จะต้องใส่ใจนัก เนื่องจากว่าในวรรณกรรมนิทานของไทยทั้งหลาย ผู้แต่งมักกำหนดให้ตัวละครเจรจารู้อย่างกันหมด ประหนึ่งว่าใช้ภาษาเดียวกัน แม้ว่าตัวละครจะอยู่ต่างเมืองกันหรือบางทีก็ต่างชาติพันธุ์ เช่น ยักษ์กับมนุษย์ เป็นต้น จึงปรากฏว่า ในเรื่อง พระอภัยมณี นี้

มีตัวละครชาวเมืองอื่น ๆ ซึ่งมีได้ศึกษาภาษา "ฝรั่ง" สามารถเจรจากับชาวลังกาได้อีก โดยไม่ต้องใช้ลามเชน สุกสาคร ศรีสุวรรณ และนางอรุณรัถมี เป็นต้น จึงอาจลงความเห็นได้ว่า แนวความคิดเรื่องให้ตัวเองในนิทานของคนเรียนรูภาษาต่างประเทศได้อย่างแตกฉานนี้ น่าจะเกิดจากความนิยมชมชอบของสุนทรภู่ โดยเห็นคุณค่าของการศึกษาภาษาต่างประเทศ ซึ่งในยุคนั้นมีอยู่บ้างแล้ว ควบคู่ความจำเป็นต้องใช้ลามเพื่อประโยชน์ในการค้าขายติดต่อกับชาวต่างชาตินั่นเอง

ความเชื่อถือในอำนาจเรณลับและแนวคิดเชิงไสยศาสตร์ จากการวิเคราะห์ความคิด ความเห็น ตลอดจนพฤติกรรมของสุนทรภู่ในแง่ของความเชื่อต่าง ๆ เหล่านี้ ที่ผู้เขียนเสนอไว้ในตอนต้น มีผลซึ่งแสดงให้เห็นว่า สุนทรภู่ยอมรับเชื่อถือในอำนาจของสิ่งเรณลับ เช่น ภูติผีปีศาจ และมีการศึกษาวิชาไสยศาสตร์อยู่บ้าง โดยได้รับอิทธิพลจากความเชื่อในสังคม อย่างไรก็ตาม สุนทรภู่ก็มิได้มั่งงายกับความเชื่อเหล่านี้มากนัก จนอาจกล่าวได้ว่า เป็นผู้ซึ่งมีแนวคิดการหนากวาคณรวมสมัย ดังจะเห็นได้ว่า แม้ว่า จะยอมรับเรื่องภูติผีปีศาจ แต่สุนทรภู่ก็ปฏิเสธความเชื่อเรื่องทรงเจ้าเข้าผีโดยสิ้นเชิง เกี่ยวกับเครื่องรางของขลังก็ดูเหมือนว่าสุนทรภู่จะไม่มี ความเชื่อถือ จึงมิได้กล่าวถึงเลย และใน โคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่ยังแสดงความไม่สนใจใฝ่ดี "เหล็กไหล" ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นเครื่องรางที่ทรงคุณวิเศษอย่างหนึ่ง นอกจากนี้สุนทรภู่ยังมีความสนใจวิทยาการซึ่งค่อนข้างจะเป็นวิทยาศาสตร์ เช่น การเล่นแร่แปรธาตุ อีกด้วย ทั้งนี้เพราะว่า นอกจาก สุนทรภู่จะมีแนวคิดซึ่งใช้เหตุผลแล้ว ยังเป็นผู้ที่ไม่คล้อยตามความเชื่อถือของผู้อื่นโดยง่าย ดังจะสังเกตจากความคติริเริ่มสร้างสรรค์ของสุนทรภู่หลาย ๆ ประการ

กล่าวโดยทั่วไป นิทานของสุนทรภู่ทุกเรื่องก็ยังคงมีเรื่องราวเกี่ยวกับภูติผีปีศาจ เทวดา รวมทั้งคาถาอาคมต่าง ๆ ในเชิงไสยศาสตร์ เช่นเดียวกับวรรณกรรมไทยร่วมสมัยส่วนใหญ่ กล่าวคือ ใน โกบุตร มีการเสกหุ่นพยนต์หมายจะจับโคบุตรเมื่อลักลอบอยู่กับนางอำพันมาลา นางอำพันมาลาให้เณรกระอำทำเสน่ห์ให้โคบุตรหลงตน มีตัวละครสำคัญเป็นเทวดาชั้นผู้ใหญ่ คือ พระอาทิตย์เป็นพระบิดาของโคบุตร เป็นต้น ในเรื่อง สิงห์ไกรภพ

และ ลักษณะ นั้น ตัวเอกของเรื่องมีความรู้ทางคาถาอาคมอย่างดีเลิศ และในเนื้อเรื่องก็มีเทวดาเข้ามามีบทบาทพัวพันด้วย เช่น พระอินทร์ช่วยมิให้เพชฌฆาตประหารชีวิต พระลักษมณ์ และนางสุวรรณอำพาพระมารดา เทพปลอมเป็นพราหมณ์แก้ชวยจำแลงร่าง นางทิพเกสรให้เป็นชาย พระอินทร์ช่วยอุ้มสองกษัตริย์ผู้เป็นพระบิดา พระมารดาของสิงห์ไกรภพ หนีภัยจากกองกลางประลัย ลูกเลี้ยงที่คิดกบฏ และมีนางอองออยลงวรางศ์ให้พราภจากนางแก้วกีนรี เป็นต้น ส่วนใหญ่ของเรื่องราวเกี่ยวกับภูติผีปีศาจ บทบาทของเทวดาตลอดจนการใช้คาถาอาคมต่าง ๆ ในนิทานแต่ละเรื่องเหล่านี้ จะมีอิทธิทธิปาฏิหาริย์เกินกว่าความเชื่อถือโดยทั่ว ๆ ไป ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับวรรณกรรมเรื่อง ขุนช้างขุนแผน แล้ว จะเห็นว่า การกล่าวถึงอำนาจเรณลับต่าง ๆ พวกภูติผีเทวดา เช่น โหรพราภหรือกุมารทอง ตลอดจนการใช้คาถาอาคมของตัวละครในเรื่องประเภทสะเคาะกลอนกำบังตน นะจังงัง เป็นต้น เกือบทั้งหมดอยู่ในขอบเขตของความเชื่อโดยปกติของบุคคลในสังคมสมัยก่อนทั้งสิ้น ดังนั้นจะเห็นว่า แนวความคิดเกี่ยวกับอำนาจเรณลับหรือเวทมนต์ทางไสยศาสตร์ต่าง ๆ ซึ่งสุนทรภู่แต่งขึ้นในนิทานของตน มิได้สะท้อนจากแนวความเชื่อที่แท้จริงของยูงแดง หรือแม่แตของสังคม หากแต่ได้ตกแต่งเพิ่มเติมขึ้นอย่างพิสดาร กล่าวคือบรรดาเทพหรือปีศาจนั้น ไม่เป็นแต่เพียงผู้บันดาลให้เกิดโชคหรือเคราะห์แก่มนุษย์เท่านั้น หากแต่ยังมีอิทธิทธิสามารถสร้างหรือบันดาลให้เกิดปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ได้มากมาย ทั้งยังสามารถปรากฏตัวพัวพันเกี่ยวของกับมนุษย์ได้โดยตรง ในด้านคาถาอาคมก็มีคุณวิเศษถึงขั้นชุบชีวิตคนตายให้ฟื้น หรือเรียกลมเรียกฝนได้ เป็นต้น ทั้งนี้ เป็นไปตามรูปแบบของวรรณกรรมไทยส่วนใหญ่ ซึ่งนิยมวาดภาพหรือบรรยายเรื่องราวเหนือความเป็นจริง อันเป็นลักษณะอย่างหนึ่งของวรรณกรรมประเภทอุดมคตินิยม

อย่างไรก็ตาม นิทาน กาพย์พระไชยสุริยา ของสุนทรภู่ มีความกล่าวถึงข้าราชการซึ่งมีวเมาในความชั่ว ฉ้อฉลต่าง ๆ รวมทั้ง "ไม่จำคำพระเจ้า เหยไปเขาภาวาไสย" เป็นการติเตียนผู้หลงมกายในไสยศาสตร์ นับเป็นการสะท้อนแนวความเชื่อในเรื่องนี้ของสุนทรภู่อันมีอยู่เบาบางอย่างแตกต่างจากคนร่วมสมัย

นอกจากนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่า นิทานอีกเรื่องหนึ่งของสุนทรภู่คือ พระอภัยมณี นั้น เริ่มมีความสมจริงในแง่ต่าง ๆ มากขึ้น รวมทั้งการกล่าวถึงเรื่องอำนาจเรนลับ และคาถาอาคมในแนวไสยศาสตร์ ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในขอบเขตความเชื่อถือโดยปกติของกลุ่มบุคคล เช่น ปิศาจอุสเรนสิ่งนางวาลีจนถึงแก่ความตาย หรือการที่ท้าวสิลราชจกให้มีการเซาทรงวิญญาน เทพารักษ์เจ้าเกาะระหว่างการเดินทางในทะเล ในเรื่องนี้ พวกเทพไม่มีบทบาทสำคัญ ถึงขนาด "อุ้มสม" ตัวละคร หรือมีการช่วยเหลือตัวละครอย่างสำคัญเหมือนนิทานเรื่องอื่น ๆ ของสุนทรภู่ อาทิ พระอาทิตย์เนรมิตนครให้โคบุตรในเรื่อง โคบุตร หรือเทพอุ้มสมรามวงศ์ กับนางแก้วกีนราในเรื่อง สิงหไกรภพ เป็นต้น สำหรับคาถาอาคมในแนวไสยศาสตร์ สุนทรภู่อลดความสำคัญลงเป็นอันมาก กล่าวคือ ตัวเอกของเรื่องคือ พระอภัยมณี และศรีสุวรรณ นั้น มิได้เรียนรู้คาถาอาคมเลย และแม้ว่าตัวละครอื่น ๆ จะมีคาถาอาคม และบางคนก็มีคาถาอาคมอยู่ในระดับเหนือความเชื่อถือปกติ เช่น พราหมณ์सानสามารถเรียกลมฝนได้ดวยมนต์ หรือคาถาอาคมของตัวละครประเภทอมมนุษย์หรือผู้วิเศษ เช่น นางผีเสื้อสมุทร นางสุนีบาต พระโยคี ซึ่งกอรปด้วยอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ตามแนวคั้งเดิมของวรรณกรรมไทย แต่สุนทรภู่อีกกำหนดให้ตัวละครเหล่านี้ใช้คาถาอาคมไม่บ่อยครั้งนัก และส่วนใหญ่ไม่มีผลในการดำเนินเรื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในจุดสำคัญ ๆ ของเรื่อง ทำให้การดำเนินชีวิตของตัวละครมีความใกล้เคียงชีวิตจริงยิ่งกว่านิทานเรื่องอื่น ๆ ของผู้แต่งคนเดียวกัน นับเป็นวิวัฒนาการก้าวสำคัญ อีกก้าวหนึ่งในชีวิตการแต่งวรรณกรรมประเภทนิทานของสุนทรภู่ และเป็นความคิดริเริ่มสร้างสรรค์อีกแง่หนึ่งในวงวรรณกรรมไทยด้วย

การที่นิทานเรื่อง พระอภัยมณี จำกัดหรือละเว้นเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ และ ความมหัศจรรย์ของอำนาจเรนลับต่าง ๆ ตลอดจนคาถาอาคมลงอย่างมากจนสังเกตเห็นได้ เมื่อเปรียบเทียบกับวรรณกรรมเรื่องอื่น ๆ ของกวีผู้แต่งคนเดียวกัน และของกวีร่วมสมัย (ยกเว้นกลอนเสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผน ซึ่งแตกต่างจากเค้าโครงเรื่องจริง ทำให้กวีผู้แต่ง มีความสำนึกที่จะกำหนดเรื่องราวและเหตุการณ์ในเรื่องให้อยู่ในขอบเขตความเป็นจริง หรือความเชื่อถือว่าเป็นไปได้มากกว่าวรรณกรรมนิทานเรื่องใด ๆ) แม้วรรณกรรมเรื่อง พระอภัยมณี จะไม่สะท้อนแนวความคิดและความเชื่อในค่านี้นของสุนทรภู่ให้เห็นเด่นชัด

ด้วยอิทธิพลของวรรณกรรมไทยที่มีมาแต่ก่อนยังคงหลงเหลืออยู่ แต่ก็เห็นได้ว่า ทศนคติของสุนทรภู่ในเรื่องของความเชื่อถืออำนาจเรณูและวิชาไสยศาสตร์ซึ่งมีอยู่อย่างเบาบางกว่าคนร่วมสมัย และความเป็นผู้มีเหตุผลของเขา ได้มีอิทธิพลก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวแล้วในเรื่อง พระอภัยมณี อย่างไม่ต้องสงสัย

ความตื้นเขินในอีกแง่หนึ่งของเรื่อง พระอภัยมณี ซึ่งได้รับการกล่าวขวัญนิยมชมชอบโดยถือว่าเป็นเรื่องแสดงอัจฉริยภาพในจินตนาการของสุนทรภู่ ก็คือ แนวคิดเชิงพยากรณ์ความก้าวหน้าทางวิทยาการ ซึ่งเกิดจากสติปัญญาประดิษฐ์ขั้นของมนุษย์ อาทิ เรือดำน้ำของโจรสล่อง ซึ่งสุนทรภู่บรรยายว่า มีขนาดยาวถึงยี่สิบเส้น และบนเรือนั้นก็ "กระทำเป็นตึกกว้านสถานดิน หมากมะพร้าวสมสู่ปลูกไว้กิน" อีกทั้งยัง "เลี้ยงทั้งแพะแกะไก่สุกรห่านคชสารน้ำมิงมหิงสา" นับว่าเป็นเรือ ซึ่งให้ความสะดวกสบายเหมือนหนึ่งเนรมิตที่เคียวที่เมืองลังกา สุนทรภู่ก็กล่าวถึงความเป็นอยู่อย่างทันสมัยด้วยเครื่องมือที่คนประดิษฐ์ขึ้นหลายประการ อย่างหนึ่งคือ ที่สระสระของกษัตริย์ ซึ่งสุนทรภู่บรรยายว่า

ขึ้นตรงชลบนบัลลังก์ที่นั่งราย	เขาไซสายกลไกช่างไต่ดิน
น้ำทะลุพุพุ่งขึ้นพุ่งฟ้า	ดูคังหาฝนกระจายเป็นสายสินธุ
ลงโขมองคสรลงชลล้นมลทิน	ระรินกลั่นกลั่นพุ่งจรงใจ
เหมือนอาบฝนบนอากาศซึ่งสาครซัก	โสมนัสนั่งเล่นน้ำเย็นใส

ความทันสมัยในวังของนางละเวงอีกประการหนึ่งก็คือ โตะเสวยซึ่งมีกลไกบังคับให้เคลื่อนมาและไปไต่ตามที่ต้องการ โดยไม่ต้องอาศัยกำลังคนยกย้าย กล่าวคือ

พอพร้อมกันลั่นระฆังสั่งสัญญา	โตะก็มาเลื่อนกล่นด้วยกลไก
ลูกกลิ้งวิ่งเวียนเหมือนเกวียนขับ	พร้อมสำหรับหวานคาวชวคเหล้าใส่
เสียงกริ่งกรางตางเขนไม่เห็นใคร	แต่โตะใหญ่ไปถึงทั่วทุกตัวคน
.....	
ครั้นอิมหน้าสำเร็จสิ้นเสร็จสรรพ	โตะก็กลับกลิ้งไปเข้ามาน

นอกจากนี้ ในเมืองลังกายังมีเครื่องบรรเลงดนตรีด้วยกลไกพิเศษ ตอนที่สุนทรภู่บรรยายว่า

ฝ่ายยุพาการำภาสะหรื	ไซคนตรีที่ตั่งกำบังแผง
เหมือนคนตีพิพาทย์ไมพลาตเพลง	เสียงกระแสงซ่อนเพลงวังเวงใจ
กระจับปี่สีซอเสียงกรอกรึก	บันเพาะวักคนตรีปีไฉน
นางสำหรับขับร้องทำนองใน	บ้างขับไม้มโหรีให้ปรีดิ์เปรม
เป็นภาษาฝรั่งว่าครั้งนี้	จะเป็นที่เสนสนนสุขเกษม
จะชื่นชมแถมยืมให้ปรีดิ์เปรม	เที่ยวชมเหมหงสอนไม่สิ้นเลย
บรรคานั่งฟังขับให้วับวาว	ควยเสียวซาบโสดเสนาะเจละละเจเลย
บางชมผลกลไกควยไม่เคย	กระไรเลยล้วนเองเป็นเพลงการ

แนวคิดที่สุนทรภู่กล่าวไว้อย่างน่าทึ่งอีกเรื่องหนึ่งก็คือ เครื่องซึ่งทำให้คนบินได้ เหมือนนก ในเรื่อง พระอภัยมณี กล่าวว่า เครื่องช่วยบินนี้เป็นของกษัตริย์เมืองวาหุโลม

แต่องค์ท้าวเจ้าเมืองมีเครื่องยก	เหมือนรูปนกสวมองค์ออกสงคราม
บินไปได้ไกลเป็นร้อยเสนแสน	ปราบประเทศร่ายเอื้อยอมนั้ช้ชาม

ความคิดเรื่องกลไกสำหรับทำให้คนบินได้นี้ ดูเหมือนว่าสุนทรภู่จะสนใจมาก เพราะในเรื่อง สิงหไกรภพ ก็มีกล่าวถึง กล่าวคือ ในตอนที่รามวงศ์พลัดกับแก้วกีนรี ไปพบนางพี่น้องเจ็ดคน และประสงค์จะพานางรวมเดินทางไปกับตน แต่ติดขัดว่านางทั้งเจ็ดเหาะไม่ได้เหมือนรามวงศ์ซึ่งเหาะได้ควยอำนาจของเกือกวิเศษ ในที่สุดรามวงศ์ก็แก้ปัญหาลุล่วงไปด้วยการทำให้นางเหล่านั้นบินได้โดย "เก็บขนนกมาประดับสลัปสี่ เป็นปีกใส่สายยนต์ไกกลมมี ใ้บุตรเจ็ดองค์สวมทรงกร"

แท้ที่จริงความคิดนี้เรื่องสิ่งประดิษฐ์ วิทยาการใหม่ ๆ และความคิดฝันเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ หรือเรื่องเหนือความเป็นไปได้ทั้งปวง ต่างก็เป็นความฝันซึ่งมีจุดปรารถนาอย่างเดียวกัน กล่าวคือ เกิดจากความปรารถนาของมนุษย์ในอันที่จะพัฒนาชีวิต

ให้ดีขึ้น มีความสะดวกสบายในด้านความเป็นอยู่ และมีอำนาจพิเศษช่วยในการต่อสู้หรือป้องกันความทุกข์ยาก และพ้นจากอุปสรรคทั้งหลายได้โดยสวัสดิภาพ เพื่อความสุขและความสำเร็จในชีวิต หากแต่การคิดอย่างแรกนั้นมีหลักการกว่า สนใจข้อเท็จจริง และความน่าจะเป็นไปได้มากกว่า ส่วนการคิดอย่างหลังไม่สนใจเหตุผลหรือข้อเท็จจริงใด ๆ ยกตัวอย่าง เช่น ความเพี้ยนของนักคิดทั้งสองฝ่ายประการหนึ่ง ก็คือ การเหาะไต่ของมนุษย์ นักคิดฝ่ายหลังก็อาจจะคิดให้คนเหาะไต่ เมื่อสวมเสื้อพิเศษ หรือเมื่อทองเวทมนต์คาถา แต่นักคิดฝ่ายหลังอาจคิดให้คนเหาะไต่ด้วยการติดปีกแบบค้างคาวหรือนก โดยอาศัยเหตุที่ว่าสัตว์สองชนิดนั้นบินได้คล้ายกัน และบางทีอาจมีการคิดฝันให้สมเหตุสมผล หรือมีทางที่จะเป็นไปได้มากขึ้นอีก ด้วยการกำหนดให้มีเครื่องกลไกช่วยในการบินนั้นด้วย ดังนั้นจะเห็นว่า ผู้ซึ่งจะเป็นนักคิดฝ่ายหลังได้นั้น นอกจากจะเป็นผู้สนใจในเหตุผลและหลักการที่เป็นไปได้แล้ว ยังจะต้องมีความรู้หรือมีกฤษฎาในความรู้ความก้าวหน้าเชิงวิทยาการของมนุษย์อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้งสองประการอีกด้วย

การที่สุนทรภู่แสดงความคิดเรื่องเรือเค็นสมุทรขนาดใหญ่ ตลอดจนเครื่องกลไกต่าง ๆ ในนิทานของตน นับว่าน่าพิศวง แมวบางสิ่งบางอย่างสุนทรภู่อาจไม่ได้คิดขึ้นเอง หากแต่ได้ทราบมาจากทางใดทางหนึ่งว่า มีผู้คิดประดิษฐ์ขึ้นแล้ว โดยอาศัยความเป็นผู้ใฝ่ใจในการแสวงหาความรู้ของตน เช่น ความคิดเรื่องโตะเสวยในเมืองลังกาที่เคลื่อนย้ายโดยกลไกบังคับ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงคาดคะเนว่า สุนทรภู่อาจได้ความรู้จากเรื่องโตะเสวยที่ปรากฏขึ้นในเวลาที่ทองการโดยกลไกพิเศษ ในพระตำหนักตรีอานองน้อย พระราชวังแวร์ซายส์ ประเทศฝรั่งเศส (กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2509 : 61) แต่เมื่อคำนึงถึงสภาพของสังคมไทยในยุคที่สุนทรภู่มีชีวิตอยู่ อันเป็นสังคมซึ่งยังมิได้รับความรู้ในวิทยาการสมัยใหม่ ตลอดจนความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์จากประเทศทางตะวันตก บุคคลในสังคมมีความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ ทั้งมีความยึดมั่นอย่างแนแน่นทางไสยศาสตร์ อันเป็นศาสตร์ซึ่งไม่ต้องการเหตุผล อาศัยแต่ความเลื่อมใสและกฤษฎาของมนุษย์ สภาวะที่กล่าวนี้นอกจากจะไม่เอื้ออำนวยให้คนในสังคมสามารถ

สร้างแนวคิดที่เป็นการประดิษฐ์หรือสร้างสรรค์ในเชิงวิทยาศาสตร์แล้ว แม้แต่เพียงการทำให้บุคคลในสังคมยอมรับหรือเชื่อถือ คำบอกเล่าเกี่ยวกับสิ่งประดิษฐ์แบบใหม่ ซึ่งมีคุณภาพสูงและกลไกซับซ้อน ก็นับเป็นการยากเต็มที ดังนั้น การที่สุนทรภู่แสดงแนวคิดเชิงวิทยาศาสตร์ดังกล่าว แม้จะเป็นเพียงการยอมรับความคิด หรือได้ความรู้มาจากที่ใดที่หนึ่ง จึงเป็นการแสดงความเป็นผู้มีศรัทธาในวิทยาการใหม่ ๆ ของสุนทรภู่เป็นอย่างมาก

นอกจากนี้ ในฐานะกวี สุนทรภู่อยังจะต้องถูกอิทธิพลของวรรณกรรมไทยที่เคยมีมา และวรรณกรรมร่วมสมัย ซึ่งล้วนมีรูปแบบของความคิดเน้นในเรื่องของอำนาจพิเศษ หรือความสะกดสบายของมนุษย์ โดยอาศัยอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ เป็นเครื่องพันนาการความคิดที่จะแสดงหรือกล่าวถึงแนวคิดเชิงวิทยาศาสตร์ในวรรณกรรมของตนอีกด้วย ดังนั้นกล่าวได้ว่าการแสดงแนวคิดเกี่ยวกับสิ่งประดิษฐ์ต่าง ๆ ของสุนทรภู่ในนิทานดังกล่าวข้างต้น นอกจากจะเป็นการสะท้อนให้เห็นบุคลิกภาพของสุนทรภู่ในด้านความสนใจ และทัศนคติที่มีต่อวิทยาการเชิงวิทยาศาสตร์อย่างกว้างเกินกว่าบุคคลร่วมสมัยแล้ว ยังแสดงถึงความเป็นผู้มีอิสระและความเป็นผู้มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์อย่างสูงในเชิงประเพณีอีกด้วย

คานินมโนในเชิงยกย่องสถาบันกษัตริย์ สุนทรภูยกย่องเทอดทูนสถาบันกษัตริย์อย่างไม่มีข้อเคลือบแคลง เช่นเดียวกับบุคคลร่วมสมัย คือ ยอมรับพระราชอำนาจทั้งปวงของพระมหากษัตริย์ตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ในด้านส่วนตัว ชีวิตของสุนทรภู่อีกมีความผูกพันใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ หรือพระราชวงศ์โดยตลอด อีกทั้งปมบางประการในชีวิตของสุนทรภู่อยังผลักดันให้สุนทรภู่อารมณ์ "เจ้านาย" เป็นที่พึงพิง ซึ่งเป็นข้อส่งเสริมให้สุนทรภู่อมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และพระราชวงศ์แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น

นิทาน ภาพพระไชยสุริยา ซึ่งสุนทรภู่แต่งเป็นหนังสือสำหรับหัดอ่านภาษาไทย เป็นเรื่องที่สะท้อนคานินมโนในแง่ของสุนทรภู่ได้คือเรื่องหนึ่ง กล่าวคือ เนื้อเรื่อง ภาพพระไชยสุริยา บรรยายถึงความเลื่อมไหม้อย่างรุนแรงของนครสาเวดี ซึ่งเริ่มวนวายเพราะ

อยู่มากมาย
 ที่หน้าตาคี
 คำเขาเผ่าสีขอ
 หาได้ให้กริยา
 ไม่จำคำพระเจ้า
 ถือว่ามีชาติ

ก็หาเขาวนาร
 ห่มโหรที่เคหา
 เขาแต่หลอกลามา
 โลโกพาให้มาใจ
 เหนไปเข้าภาษาไสย
 จอแต่ไพร่ใส่ช่อคา

ผู้มีหน้าที่ตัดสินความ ก็มีได้ให้ความเป็นธรรมแก่ราษฎร เพราะเห็นแก่สืบบน

คดีที่มี
 ใครเอาชาวปลามา
 ที่แพแกชนะ

คือโกหนุเจ้าสุภา
 ให้สุภาดีกว่า
 ไม่ถือพระประเวณี

ควยเหตุนี้ บ้านเมืองจึงเกิดความสับสน เค็ดรอนกันทั่วไป

พาราสาละ
 คุณคืออื้อแต่ใจ

ใครไม่มีปราณีใคร
 ที่ใครได้ไล่เอาพอ

และ

หาได้ใครหาเอา
 ผู้ที่มีอาญา

ไพรฟ้าเฝ้าเปลาอุรา
 ไล่ตีคาไม่ปราณี

ความเสื่อมโทรมต่าง ๆ อันเกิดในเมืองสาละตามที่สุนทรภู่พรรณา จะเห็นว่า
 เกิดขึ้นเพราะความประพฤติชั่วร้ายของเหล่าเสนาอำมาตย์เป็นคนเหตุใหญ่ นอกจากนี้
 สุนทรภู่ยังประนามว่า คนเหล่านั้นมิได้ยึดมั่นต่อการที่ได้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาถวาแด่
 พระมหากษัตริย์ "ถือน้ำว่าเข้าไป แตน้ำใจไม่นำพา" ส่วนกษัตริย์ไชยสุริยาผู้ครอง
 นครสาละเวลานั้น สุนทรภู่มิได้มีข้อตำหนิต่ออย่างใด นอกจากจะกล่าววาทรงผิดพลาดเพราะ
 "ชื่อตรงหลงเล่ห์เส้นี กลอกกลับอัปรีช บुरี้จึงลุ่มจมไป"

นิทานเรื่องนี้ ยังมีผู้ตั้งข้อสงสัยกันว่า สุนทรภู่ตั้งใจท้วงติงหรือติเตียนความไม่อยู่ใน
ทำนองคลองธรรมของเหล่าขุนนางในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
โดยอาศัยเหตุผลว่า ในเนื้อเรื่องซึ่งสุนทรภู่บรรยายว่า เมื่อเกิดความโกลาหลวุ่นวายจน
"ไฟฟ้าเสรา เปลาอุรา" ด้วยความเดือดร้อนลำเค็ญนานาประการ ก็เกิดน้ำป่าไหลบ่า
เข้าท่วมเมืองจนลุ่มจมไป นับเป็นการระบือถึงเหตุการณ์เมื่อน้ำท่วมใหญ่ในรัชกาลนี้ ตรงกับ
พ.ศ. 2374 ข้อสังเกตนี้ผู้เขียนเห็นพ้องด้วย ด้วยสังเกตได้ว่าสุนทรภู่มักกล่าวทำนิตีเตียน
ขุนนางข้าราชการ ในกวีนิพนธ์ของตนบ่อยครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ข้าราชการฝ่ายตุลาการ
ซึ่งในเรื่อง พระอภัยมณี สุนทรภู่มักอ้างกล่าวเสียคดี โดยกล่าวถึงพวกนายคานคักกบฏกับตรี
วาหุโลม แสดงความอึกเขมใจด้วยการ "ทำทวงที่เป็นสุภาตุลาการ" คือเมื่อไปถึงบ้านไทร
ก็ "เรียกเอาทั้งเหล่าชาวของควหาวน" เป็นการถืออำนาจบาทใหญ่ กระทบเอา
ทรัพย์สินของราษฎร ทำนองเดียวกับที่สุนทรภู่อ้างถึงตุลาการ ใน กาพย์พระไชยสุริยา ว่า
รับสินบน จึงไม่มีความเที่ยงธรรมในการตัดสินคดี ตัวของสุนทรภู่เองก็เคยมีประสบการณ์
ที่ซับซ้อนมาจากการกระทำของตุลาการด้วย ดังที่ได้แสดงความเจ็บช้ำใน โคลงนิราศสุพรรณ
เมื่อผ่านโรงทึบอ้อยว่า

หีบหั้นนั้นและเจ้	กระลาการ
ชุมหมแห่งหักหาญ	หอนเวน
เขาพวกคึกคักอานพาล	เอาผิด พอเอย
กลหีบหั้นนับิตเนน	นิกขำน้ำใจ

นอกจากจะเปรียบว่าตุลาการบีบคั้นข่มเหงตนเหมือนโรงทึบอ้อยบีบเอาน้ำตาล
จากอ้อยแล้ว อีกตอนหนึ่งยังเปรียบเปรยว่า

ยางเจ้าเขาจับจอง	จิกปลา
กินเลนเป็นภักษา	สุขล้า
กระลาการทวนศรัทธา	ถือสัตย์ สวัสดิ์แธ
บนทรัพย์สินกลับกลืนกล่า	กล่าวคล้ายฝ่ายยาง

อนึ่ง ปรากฏในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่สามว่า ในปี พ.ศ. 2391 พระยาธนจักรรามัญ ทำฎีกาพูลเกล้าฯ ถวาย กล่าวหากรมหลวงรักษมเรศวรว่าชำระความไม่ยุติธรรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดฯ ให้ประชุมเสนาบดีชำระความใหม่ ก็ได้ความจริงดังข้อกล่าวหา จึงทรงชักเคืองกรมหลวงรักษมเรศวรว่า "ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงให้เป็นผู้ใหญ่ เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยต่างพระเนตรพระกรรณ ก็ไม่ตั้งอยู่ในยุติธรรม กดขี่หักท้าว" นอกจากนั้นทรงพระคำริว่า กรมหลวงรักษมเรศวรคงชำระคดีไม่เป็นธรรมมาหลายเรื่องแล้ว จึงโปรดฯ ให้สอบสวนย้อนหลัง และก็เป็นความจริงดังพระคำริ ด้วยกรมหลวงรักษมเรศวรประพฤติดคโคง รับสินบนทั้งในการชำระความราษฎร และตั้งขุนนาง ทั้งยังมีการเกลี้ยกล่อมผู้คนไว้เป็นพวกพ้องประหนึ่งจะคิดการกบฏต่อแผ่นดิน จึงโปรดฯ ให้ถอดจากกรมหลวง ถูกลงพระราชอาญาและสำเร็จโทษเสียพร้อมด้วยบ่าว 3 คน กับขุนนางมาตย์ ผู้เป็นขุนศาลคนหนึ่ง (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2481, 316 - 320) ความที่สุนทรภู่เขียนตุลาการจึงมีมูลความจริงอยู่มาก

นอกจากนี้ สุนทรภู่อยังสอดแทรกการติเตียนความประพฤติของขุนนางที่ใช้อำนาจเบียดเบียนราษฎรหลายครั้งด้วยกัน ดังใน โคลงนิราศสุพรรณ กล่าววว่า

กาเหี่ยวเหี่ยวเพี้ยววาวอน	เวหา
รอนรายหมายมัจฉา	โฉบไค้
ขุนนางอย่างเฉียวกา	กินสัตว์ สูเอย
โจมจับปรับไหมไซ	เชนชาคาคี

ในเรื่อง พระอภัยมณี เมื่อกล่าวถึงตอนที่นางละเวงเกลี้ยกล่อมโจรป่ามิให้ปล้นนาง แต่โจรไม่นำพากลับตอบว่า "แต่ขุนนางยังเบียดชาวพารา จะมาว่าแต่เราเป็นชาวคอง"

และใน สิงห์ไกรภพ ก็มีความว่าเสียดสีขุนนางข้าราชการหลายตอน กล่าวคือในตอนที่มีพระอินทร์อุ้มท้าวอินธมาศและมเหสีหนีภัยจากการกบฏของคงคาประลัยไปวางไว้ชายป่า พรานป่ามาพบเขาก็ชักชวนว่า "อยู่กับกูเถิดสู อยากลัวเสือ" เพราะ "อยู่บ้านเมือง

เคื่องใจไม่สบาย อำยุมุนายเบียดเบียนทั้งตาปี" และในตอนที่ยังคงทราประลักษ์ครอง เมือง
แกวโกญจา สุนทรภูมรบรรยายถึงความเลวร้ายของเหล่าเสนาข้าราชการว่า

ด้วยเสนาข้าแผ่นดินเหล่าโลก เหลือละโมภมีแคลอข้างฉฉฉฉ
ปรึกษาความกคกกันแต่ฉฉฉฉ จนผู้คนทุกซักรองระกำใจ

นอกจากจะเอาใจใส่ว่าเสียสละขุนนางที่ประพฤติมิชอบแล้ว สุนทรภูมยังสนใจใน
กิจการบ้านเมืองโดยทั่ว ๆ ไปอีกด้วย ดังจะเห็นได้จากความตอนหนึ่งใน สิงห์ไกรภพ
สุนทรภูมได้บรรยายถึงคำร่ำพันของเหล่าเสนาอำมาตย์ที่มีถึงกษัตริย์อันธมมาศ ดังนี้

มาตยว่าไอ้พระทูนกระหม่อม เคยซบยอมรักใคร่ใคร่จะเหมือน
พระโปรคเกล้าเข้าเคื่อนออกสามเคื่อน ทั้งค่าน้ำเชิงเรือนไม่เรียกเลย

เกี่ยวกับเรื่อง "เข้าเคื่อนออกสามเคื่อน" นั้น เป็นการเกณฑ์ไพร่เข้าทำงาน
ให้หลวงตามระยะเวลาที่กำหนด ในสมัยอยุธยาไพร่หลวงต้องเข้าเวรทำงานให้ราชการ
เคื่อนหนึ่ง และออกไปอยู่บ้านเรือน ประกอบอาชีพของตนได้เคื่อนหนึ่ง เรียกว่า
"เข้าเคื่อนออกสามเคื่อน" ครั้นเมื่อไทยทำศึกกับพม่าในสมัยอยุธยาตอนปลายจนถึงสมัย
กรุงธนบุรีอันเป็นสมัยที่ไทยกำลังก่อร่างสร้างตัวใหม่ - และยังคงระแวงระวังศึกจากพม่า -
พวกไพร่พลคงต้องถูกเกณฑ์ไปทำงานให้หลวงตลอดทั้งปี ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดฯ ให้มีการเปลี่ยนแปลงให้พวกไพร่ "เข้าเคื่อนออกเคื่อน"
คือให้ไพร่ทำงานให้หลวงเคื่อนหนึ่ง และมีเวลาเป็นของตนเองอีกเคื่อนหนึ่งสลับกันไป ครั้นถึง
พ.ศ. 2327 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงคำนึงถึงพวกไพร่ที่ยากจนว่า
ระยะเวลาหนึ่งเคื่อนที่เป็นของเขาเหล่านั้น ไม่เพียงพอต่อการทำงานให้หนี้ และหาเลี้ยง
ชีพตนเองไปด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ออกพระราชกำหนดให้เกณฑ์พวกไพร่เข้าทำงาน
เคื่อนหนึ่ง และให้เวลาทำงานให้หนี้กับนายเงินเคื่อนหนึ่ง ทำมาหากินสำหรับตนเองอีก
เคื่อนหนึ่ง เป็นการเปลี่ยนระบบจาก "เข้าเคื่อนออกเคื่อน" เป็น "เข้าเคื่อนออกสองเคื่อน"
นับแต่เวลานั้น (ขจร สุขพานิช : 25 - 30)

ครั้นถึง พ.ศ. 2353 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พวกไพร่ได้รับการผ่อนผันอีกครั้งหนึ่ง คือเปลี่ยนเป็น "เข้าเดือนออกสามเดือน" (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2478 : 51 - 52)

สำหรับ "ค่าน้ำ" และ "เชิงเรือน" นั้น เป็นเงินภาษีอากรที่หลวงเรียกเก็บจากราษฎร อย่างแรกหมายถึงอากรจับสัตว์น้ำ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2507 : 241) ซึ่งในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์มีเนื้อความแสดงว่า อากรชนิดนี้เก็บตามเครื่องมือที่ใช้ในการจับสัตว์น้ำ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2478 : 306) ภาษี "ค่าน้ำ" นี้ ได้ยกเลิกเก็บในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2481 : 366) ส่วนภาษี "เชิงเรือน" มีปรากฏใน พระราชกำหนดเกล้า ออกเมื่อ พ.ศ. 2263 ในรัชสมัยพระเจ้าท้ายสระ มาตรา 59 ระบุถึงการเรียกเก็บอากรสมพัตรสดังนี้ "....อากรสวนและไร่นาอากรสมพัตรสดหัวปากาที่เชิงเรือน น้ำละหนานตลาดขนอน...." (ราชบัณฑิตยสถาน, 2512 - 2513 : 5942) ภาษีนี้นิไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้ยกเลิกไปในรัชสมัยใด

การที่สุนทรภู่สมมติให้เสนาข้าราชการบริพารำพันสรรเสริญพระคุณของกษัตริย์อันนุมาศตามที่กล่าวแล้วนี้ เห็นได้ว่าสุนทรภู่ได้หยิบยกเอาพระราชนิพนธ์กิจของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมากล่าวอ้าง เป็นการเทอดพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงมีต่อไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน

โดยที่สุนทรภู่เป็นผู้อยกย่องสถาบันกษัตริย์เช่นเดียวกับชาวไทยทั้งมวล เราจึงไม่เห็นปฏิกริยาหรือแนวความคิดที่ต่อต้านระบบการปกครองของกษัตริย์จากวรรณกรรมของสุนทรภู่ แต่โดยทั่วไปแล้ว สุนทรภู่ก็นับว่าเป็นผู้มีใจรักกิจการบ้านเมืองอยู่ไม่น้อย ดังได้แสดงความชื่นชมในกรณีที่เป็ประโยชน์สุขของราษฎร ทั้งยังอาจหาญว่าเสียสละความเลวร้ายของข้าราชการที่เบียดบังข่มเหงประชาชน โดยสอดแทรกไว้ในวรรณกรรมบางเรื่องของคนอื่นอีกด้วย

ปมความคับข้องใจและความปรารถนาในจิตไร้สำนึก

ผู้เขียนขอทบทวนอีกครั้งหนึ่งว่า ประสบการณ์อันเป็นความรู้สึก ความคิด ความทรงจำเรื่องราวบางสิ่งบางอย่างของบุคคลอาจเป็นสิ่งที่เขาไม่ยอมรับรู้ ด้วยเหตุที่ ประสบการณ์นั้น ๆ เป็นสิ่งไม่พึงประสงค์สำหรับเขา หรืออาจเป็นสิ่งที่ขัดต่อหลักเกณฑ์ของ สังคมหรือศีลธรรม ซึ่งการระลึกได้หรือรับทราบว่า ตนเคยมีประสบการณ์เช่นนี้ จะทำให้เกิดความปวดร้าว ไม่สบายใจ ละอายใจหรือรู้สึกผิด ดังนั้นเขาจะพยายามเก็บกด ประสบการณ์นั้นไว้ในจิตไร้สำนึก เป็นการปัดให้พ้นจากการรับรู้โดยสิ้นเชิง โดยนัยนี้ เขาก็จะไม่รู้ว่าตนเคยมีประสบการณ์นั้น ๆ มาก่อน อย่างไรก็ตาม ฟรอยด์ได้พบว่า ประสบการณ์ที่อยู่ในจิตไร้สำนึกนี้กลับพยายามแสดงออกในรูปต่าง ๆ ซึ่งจะไม่ทราบสาเหตุ ถ้าหากการวิเคราะห์ทางจิตวิทยาอย่างลึกซึ้ง เช่น อาจทำให้บุคคลมีพฤติกรรมแปลก ๆ ปรากฏเป็นอาการของโรคประสาท หรือปรากฏในความฝัน

สำหรับสุนทรภู่ คงได้วิเคราะห์แล้วว่า การขาดความรักความอบอุ่นในวัยเยาว์ ของชีวิตอันเป็นสิ่งที่บุคคลต้องการอย่างยิ่ง ทำให้สุนทรภู่เกิดความวิตกกังวล และหลีกเลี่ยง หรือขจัดความวิตกกังวล ดังนั้น ประสบการณ์ที่ซึมซับอันเป็นปมความคับข้องใจ และปม ความปรารถนาบางประการอันเกิดขึ้นจากการที่แรงขับความปรารถนาในความรักจากพ่อแม่ ไม่ได้รับการตอบสนองจะถูกสุนทรภู่เก็บกดไว้ในจิตไร้สำนึก และปมในจิตไร้สำนึกเหล่านี้ จะปรากฏขึ้นในวรรณกรรมที่เขาแต่งอย่างไม่รู้ตัว ท่านองเดียวกับที่ความฝันเป็นการปรากฏ ของสิ่งที่ซ่อนเร้นในจิตไร้สำนึกของบุคคลตามแนวทัศนะของฟรอยด์ และนักจิตวิทยามีชื่อ อีกคนหนึ่งคือเมอร์เรย์ก็ได้มีการศึกษาคนคว่ำที่สอดคล้องกับฟรอยด์ว่า การเล่าเรื่องหรือ บรรยายเรื่องของบุคคลจะเปิดเผยบุคลิกภาพและโดยเฉพาะอย่างยิ่งปมในจิตไร้สำนึก ของผู้เล่า

โดยนัยที่กล่าวนี้ ผู้เขียนขอเสนอการศึกษาพิจารณาว่าปมในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่ ได้ปรากฏบทบาทในวรรณกรรมที่เขาแต่งอย่างไรบ้าง ดังต่อไปนี้

การขาดความรักความอบอุ่นจากพ่อแม่

1. โคร่งเรื่องย่อยซึ่งเด่นมากและปรากฏบ่อยครั้งในนิทานของสุนทรภู่ คือ โคร่งเรื่องย่อยซึ่งกล่าวถึงการพลัดพรากของตัวเอกฝ่ายชายกับผู้เป็นพ่อแม่ เป็นการสะท้อนจากประสบการณ์อันเข้มข้นในจิตใจสำนึกของสุนทรภู่ที่ประสบกับสภาวะ "บ้านแตก" แต่เขาวัย คุ้มการหยารางของพ่อแม่

สุนทรภู่ได้กำหนดให้ตัวละครสำคัญ ๆ ต้องพลัดพรากจากพ่อแม่ ในนิทานแต่ละเรื่อง ดังนี้

ในนิทานเรื่อง โคบุตร ตัวเอกคือพระโคบุตรต้องกำพร้าแม่นับแต่ถือกำเนิดมา คุ้มมารดาผู้เป็นชาวสวรรค์สิ้นกรรมที่ให้นางต้องมาจุติในโลกมนุษย์ จึงได้แต่คร่ำครวญกับโอรสก่อนนางจะดับชีพสิ้นสูสวรรค์ว่า

..... ไม่เห็นใครที่จะโอบอุ้ม เจ้าอยู่เกิดมารดาจะลาแล้ว	เจ้าเกิดมามีไฉนอยู่ด้วยแม่แล้ว เจ้าแม่เอ๋ยสุดอาลัยนะลูกแก้ว
---	--

นอกจากนั้น โคบุตรยังต้องพลัดพรากจากพระอาทิตย์ผู้เป็นบิดาเป็นข้างสอง เพราะพระอาทิตย์มีภาระที่จะต้อง "เที่ยวเลี้ยวจรดสองสัต์จรดไซ" จึงต้องนำโคบุตรไปให้ราชสีห์คู่ผู้เมียซึ่งกำลังมีลูกอ่อนเลี้ยงดูไว้ จนโคบุตรอายุได้สิบขวบจึงได้ "แจ้งสำคัญพระอาทิตย์เป็นบิดา" และ

ภิโรราบกราบบาทพิศุเรศ พระสุริย์นกรรแสงควยลูกยา	ชลเนตรพร้งพรายทั้งซ้ายขวา ทั้งสามสัต์วี่สิงหาก็ไศกี
--	---

เมื่อพบกันก็หาได้มีโอกาสจะอยู่ด้วยกันตามประสาพ่อลูกทั้งหลายไม่ พระอาทิตย์จึงได้แต่สั่งให้ "จงคิดอ่านไปผ่านพิภพโลก" และ "แม่นเคื่องเข็ญจงคิดถึงพิศุเรศ ถาแจ้งเหตุจะมาช่วยอย่าไศกศัลย์"

ฝ่ายพระลักษมณ์ ตัวเอกในเรื่อง ลักษมณ์ นั้น ก็มีเหตุให้ต้องพลัดพรากจากบิดามารดาเมื่อมีอายุเพียงแปดปี เนื่องด้วยพระบิดาหลงใหลและเชื่อคำใส่ร้ายของนางยักษ์รายให้ประหารชีวิตนางสุวรรณอำภาผู้เป็นแม่และลักษมณ์เสีย ทว่าเทพยดาเขาช่วยป้องกัน เพชฌฆาตไม่อาจประหารชีวิตทั้งสองได้สำเร็จ กลับลอบปล่อยแม่ลูกให้ไปเผชิญภัยในป่า ระหว่างการเดินทาง มียักษ์เจ้าเมืองมยุราชื่อท้าววิรูปุมาศลักพานางสุวรรณอำภาไปเมืองของตน ด้วยหมายจะได้นางเป็นแม่เลี้ยง ทั้งให้ลักษมณ์กระหกระเหินในป่าแต่ลำพังผู้เดียว ทั้งโศกอาดูรและตื่นตระหนกเป็นที่น่าเวทนา ดังบทบรรยายในตอนหนึ่งว่า

เจ้าถูกกรรกรงเรียกตะโกนหา	พระมารดาจรดไปไหนไหน
ยิ่งเรียกเรียกก็ยิ่งเจ็บปวดไป	แสงอุทัยมีคมเนเข้าหมอกมัว
พระสุรเสียงสำเนียงสนั่นแจ้ว	ลูกตื่นแล้วมาเถิดแม่พูนหัว
แม่ไปไหนให้ลูกอยู่แต่ตัว	ลูกเกรงกลัวเสียสิ่งหมั่นวิ่งมา
เจ้าครวญคร่ำรำเรียกจนสุดเสียง	เที่ยวมองเมื่อยตามสุ่มทุมพุมพดษา
ยิ่งแลเหลียวเปลี่ยวเปล่าในหิมวา	เจ้าโศกาก็มนานาเพียงซาใจ

ในนิทานเรื่อง สิงห์ไกรภพ ก็ปรากฏเนื้อความซึ่งเป็นการพลัดพรากระหว่างลูกกับพ่อแม่เช่นกัน คือ พระสิงห์ไกรภพ ต้องพลัดพรากจากกษัตริย์อินทมาศและนางจันทรรัตน์แต่อยู่ในวัยทารก เพราะพราหมณ์เทพจินดาทราบว่าสิงห์ไกรภพเป็นผู้มีบุญญาธิการ จึงลอบลักพาหนี และต้องไปอยู่ในความดูแลของยักษ์พินทุมารจนสิงห์ไกรภพย่างเข้าวัยรุ่นหนุ่มกว่าจะใคร่รู้ความว่าตนนั้น "...อาภัพอัปภาคย์พันทวี มิได้มีพ่อแม่อยู่แต่ตัว"

ก่อนที่จะสิงห์ไกรภพจะพบพ่อแม่ของตนนั้น ได้เดินทางไปโดยไม่มีจุดหมาย เทพคลาใจให้เดินทางไปถึงเมืองมารัน และลักลอบได้นางสร้อยสุภาสีดาของยักษ์ผู้ครองเมืองเป็นชายา แต่ต้องพรากจากกัน เพราะท้าวจตุพัทธรไม่สบพระทัยในความบังอาจของเขมมนุชย์ สิงห์ไกรภพต้องพักการสู้รบชิงนางกับพอบตา กลับไปหาบิดามารดาตามคำเกลี้ยกล่อมของพราหมณ์เทพจินดา ส่วนนางสร้อยสุภาสีดาถูกพระยายักษ์ผู้บิดาพากลับบ้านเมืองของตน

ในระหว่างนั้น นางได้ให้กำเนิดพระโอรสชื่อรามวงศ์ สิบปีหลังจากนั้น สิ่งทไกรภพ จึงได้กลับมาทำศึกกับเมืองมารนอีกครั้งหนึ่งและเป็นฝ่ายมีชัย จึงได้พบหน้านางสร้อยสุคา และโอรส นับว่า รามวงศ์ก็เป็นตัวละครสำคัญอีกผู้หนึ่งในเรื่อง ซึ่งพลัดพรากจากบิดา ตั้งแต้อยู่ในครรภ์ของมารดา และ "ไม่รู้จักบิดรจนาสงสาร" ตามคำร่ำฟังของ นางสร้อยสุคาเป็นเวลาถึงสิบปี ในการพบกันพร้อมหน้า พ่อ แม่ ลูก สุนทรภู่ได้บรรยาย ให้เห็นภาพชีวิตที่ประทับใจอย่างยิ่งแม้จะเป็นความสั้น ๆ กล่าวคือ ในขณะที่พ่อและแม่ กำลังโศกเศร้าด้วยอารมณ์หลาย ๆ อย่างที่ประดังขึ้นมา รามวงศ์ก็เปลี่ยนบรรยากาศ ให้ผู้บังเกิดเกล้าทั้งสองได้หัวเราะทั้งน้ำตา ด้วยคำพูดไม่เคียดสาอย่างเด็ก ๆ และ อย่างไม่รู้ลืโหนอเห็นถึงความนาเวทนาของคนที่มีไ้พบและรู้จักบิดาเป็นเวลานานนับแต่เกิด คั้งนี้

ฝ่ายพระองค์ทรงเดชเกรศกระมักรีย

สร้อยสุคาพาโอรสยศไกร

พระอุมบุตรสุดสวาทขึ้นไสดัก

กอดประทับรับขวัญจันรรจา

ทั้งอรรคเรศชลเนตรลงพุ่มฟาย

เห็นโศกาว่าทุกแค้นขอรับ

ทั้งสององค์ทรงพระสรวลทั้งชลนัยน์

มาปรากฏรัตนรจนาที่อาศัย

เข้าเฝ้าในแท่นที่ศรีไสยา

พิศพักตร์มิไค่ฉิขนิมรฐา

พระชลนาไหลหลังลงพรางพราย

พระลูกชายชวนพลอดคนอกคนอกไป

จะกินตั้มคอยมอญอวยาร้องไห้

พลาถกอดจูบจูบไล้พระลูกยา

รามวงศ์อยู่กับพ่อแม่พร้อมหน้าพร้อมตากันได้ไม่นานนักก็ต้องพลัดพรากจากกันอีก คราวนี้ รามวงศ์ต้องจากพรากทั้งพ่อและแม่มาอยู่ในความอุปการะของพระอัยยิ ด้วยเมื่อ สิ่งทไกรภพจะยกทัพกลับบ้านเมืองของตน พระมารดาของนางสร้อยสุคาขอรามวงศ์ไว้ โดยให้เหตุผลแกชิดาวว่า เมื่อนางสร้อยสุคาจากไปครองคู่กับสิ่งทไกรภพ ณ แดนไกล นางก็อาศัยการ "เห็นนั้คดาจะคอยคลายสบายใจ" สิ่งทไกรภพจึงจำยอม

ในบรรดานิทานทุกเรื่องของสุนทรภู่ นับว่าเรื่อง พระอภัยมณี มีเรื่องราวของการพรากจากพ่อแม่ของตัวละครสำคัญ .. อย่างมากมายกว่านิทานเรื่องใด ๆ ทั้งนี้อาจเนื่องด้วยนิทานเรื่องนี้เนื้อเรื่องยืดยาว และมีตัวละครมากกว่าเรื่องอื่น ๆ

สุนทรภู่เริ่มต้นเรื่อง พระอภัยมณี ด้วยการกำหนดให้พระอภัยมณีและศรีสุวรรณผู้เป็นอนุชาต้องออกจากเมืองเพราะพระบิดากริ้ว เนื่องจากทั้งสองไปก่อกวนวิชาปี และกระป๋องระเบิดไปจากความประสงค์ของพระองค์ซึ่งต้องการให้พระโอรส "...พากเพียรเรียนไสยศาสตร์เวท สิ่งวิเศษสืบเสาะแสวงหา" ขณะนั้น พระอภัยมณีมีอายุเพียงสิบห้าปีเศษ ๆ ส่วนศรีสุวรรณมีอายุสิบสามปีเศษ หลังจากที่ทั้งสองระหกระเหินไปเผชิญโชคเคราะห์ต่าง ๆ เป็นเวลานาน ศรีสุวรรณจึงได้กลับมาเยี่ยมเยียนพระบิดาและพระมารดา ส่วนพระอภัยมณีนั้น มิได้มีโอกาสดังกล่าวเลย จวบจนชนกชนนีทั้งสองสิ้นพระชนม์

สินสมุทรผู้เป็นโอรสของพระอภัยมณีและนางผีเสื้อสมุทร ก็เป็นตัวละครอีกผู้หนึ่งซึ่งต้องประสบเคราะห์ในการพรากจากผู้ให้กำเนิด เริ่มต้นด้วยการพลัดพรากจากนางผีเสื้อสมุทร เมื่อมีอายุได้แปดปีโดยการดลบันดาลไปกับพระบิดา แม้ว่าสินสมุทรจะ "...รักพ่อยิ่งกว่าแม่มาแต่ไร ด้วยมิได้รู้เหตุชนมารดา" แต่เมื่อจะหนีไปกับพระอภัยมณี ความผูกพันโดยสายเคื้อระหว่างแม่กับลูกก็ทำให้สินสมุทรต้อง "...หวงหลังกังวลด้วยชนนีเจ้าโคกก็กราบก้มบังคมคัล" และนับแต่การจากกันครั้งนี้ สินสมุทรรู้สึกความสัมพันธ์กับมารดาโดยสิ้นเชิง อย่างไรก็ตาม สินสมุทรยังนับว่าเป็นผู้ที่โชคคืออยู่บางที่ได้อยู่ในความดูแลของพ่ออย่างใกล้ชิดเกือบตลอดเวลา

โอรสของพระอภัยมณีอีกผู้หนึ่งคือสุตสาคร จัดว่าเป็นผู้เผชิญเคราะห์กรรมในการพรากจากพ่อแม่หนักหน่วงยิ่งกว่าใคร ๆ ด้วยเมื่อพระอภัยมณีจากเกาะแก้วพิสดารไปนั้น สุตสาครยังอยู่ในครรภ์ของเงือกน้อยมารดา และเมื่อกำเนิดออกมา ก็มีได้มีโอกาสได้รับการเลี้ยงดูจากมารดาเลี้ยงเด็กทั้งหลาย เพราะมารดาเป็นเงือก นางจึงกราบวิงวอนให้พระฤาษีเลี้ยงดูสุตสาครแทนตน ชีวิตของสุตสาครจึงเป็นชีวิตที่นาสงสาร ดังคำรำพันของนางเงือกว่า

โอ้เกิดมาอาภัพอัปภาคย์	จะจำจากมารดาหนีจาเอ๋ย
อย่าเศร้าสร้อยนอยใจอาลัยเลย	บุญแม่เคยครองเลี้ยงเจ้าเพียงนั้น
ไปชาติหน้ามาเกิดกับอกแม่	อย่าทางแหเสนาหาจนอาสัญ
ในชาตินี้วิบากจะจากกัน	เพราะทางพันธุียึดเพศสังเวชใจ

ครั้นอายุเพียงสามปี สุกสาศรก็ตองจากมารดาและพระญาติไปตามหาบิดา
ทั้ง ๆ ที่ห่วงใยและอาลัยมารดาอย่างยิ่ง ดังที่แจ้งเนื้อความกับพระญาติว่า "หลานจะไป
กังวลควยชนนี้ พระเจ้าปู่ดูแลฉันด้วย จะเจ็บป่วยเป็นตายอย่าหนายหนี" เพราะแม่
ยูนาสงสารของตนนั้น "ผู้เคียวแหล่สิ้นสุดอุคหนุน" ครั้นเมื่อสุกสาศร "นำตาอาบสุคณีน
สะอื้นไห้" มาลามารดา นางก็ร่ำพันอย่างชวนไห้สมเพศสุกสาศรวา

เคยกินนมชมชื่นระรื่นรส	พอจะอดนมหมองละอองกรี
ทั้งยอมเฝ้าเฝ้าความไค้สามปี	เด็กเท่านั้นจะไปกระไรเลย
ตองลมแดดแผดเผาจะเศร้าสร้อย	ทั้งกลอยออยพอจะไค้ไหนเสวย
กันดารแคนแสนไกลพอไม้เกย	จะหลงเลยลคเลี้ยวอยู่เคียวโคย
แสนสงสารมารดาอุคสาทดนม	จะชูปนมเผื่อคณิจะหิวโหย
เหมือนคอกไม้ไกลคนจะหลนโรย	นำคางไปรยปรายตองจะหมองมัว
แม่นลาเลื่อยเมื่อยเหน็บจะเจ็บป่วย	ใครจะช่วยอนุถลพอทุนหัว
ทั้งผีสาংกลางชลาควนนาถั่ว	จะจับตัวนี้กเนื้อเป็นเหยื่อกิน

มังคลา วลายุกา วายุพัฒน์ และหัสกัน ซึ่งถือกำเนิดจากนางละเวง
นางร่ำภาสะหรี นางยุพาณกา แฉางสุลาดีวัน หมึงผู้นำฝ่ายเมืองลังกาโดยมีพระอภัยมณี
ศรีสุวรรณ สิ้นสมุทรร และสุกสาศร เป็นบิดาตามลำดับนั้น ก็ล้วนแต่มีกำเนิดที่นำสงสาร
กล่าวคือ ต่างถือกำเนิดมาโดยไม่ได้เห็นหน้าบิดา เพราะบิดาซึ่งบำเพ็ญความสัมพันธ์กับมารดา
เนื่องด้วยการศึก ไค้ยกทัพกลับมานเมืองของตนเมื่อการสงครามสิ้นสุดลงอย่างประนีประนอม
อันเป็นเวลาที่มีมังคลา วลายุกา วายุพัฒน์ และหัสกัน ยังอยู่ในครรภ์

ด้วยเหตุที่พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ สีนสมุทร และสุคนธ์ ต่างก็มีใจมีเชื้อโยกกับแม่และชายาทางฝ่ายเมืองลังกามากนัก ด้วยแต่ละคนล้วนแล้วแต่มีหญิงที่รักเป็นคู่แข่งใกล้ชิดอยู่แล้ว นอกจากนี้บางก็มีโอรสธิดา ซึ่งประสูติจากแม่เสียแล้วด้วย ประกอบกับการที่อยู่ห่างไกลกัน ทำให้โอรสฝ่ายลังกาทั้งสี่ไม่เคยได้รับความรักใคร่หรือแม้แต่เพียงความรู้สึกคุ้นเคยจากบิดาเลย ความผิดของมังคลา วลายูดา วายุพัฒน์ และหัตถ์กัน ที่ยกทัพไประรานเมืองมิดาและเครือญาติฝ่ายมิดา อย่างปราศจากความรักเคารพและความผูกพันใด ๆ จนสุคนธ์บริภาษว่า "มึงลูกหลานวานเกรื่อไม่เผื่อแผ่ นับถือแต่ฝรั่งมันสั่งสอน" และ "ตั้งทัพไว้ครอยจะคอยชีวิต" จึงเป็นความผิดซึ่งมีมูลเหตุที่น่าเห็นใจอย่างยิ่ง และเมื่อมังคลากับพวกตกเป็นเบี้ยล่างในการศึก เพราะฝ่ายมิดายกทัพมาปราบปราม และมารดาทั้งห้าเต็ม มังคลาก็คร่ำครวญอย่างน่าสมเพชว่า "ແທພອມາຣາວີແລ້ວມີໜ້າ ແມ່ຍິງຮ້າທຳເຊື້ອໃຫ້ເປັນສອງ ເລື້ອດີແທ່ແມ່ພອເຣາໜ້ອນອ່ງ"

กล่าวโดยทั่วไป สำหรับวรรณกรรมไทยซึ่งมีแนวเรื่องเป็นการเดินทางผจญภัยของตัวเอก มักจะหนีไม่พ้นโครงเรื่องย่อยที่ว่าด้วยการพลัดพรากระหว่างตัวเอกกับพ่อแม่หรือคนใกล้ชิดอื่น ๆ เช่น หญิงคนรัก หรือบุตร เพราะเหตุว่ากว่าผู้แต่งมักอาศัยเหตุของการพลัดพรากทำให้ตัวเอกเดินทางเผชิญโชคและเคราะห์ต่าง ๆ อาทิ วรรณกรรมพื้นบ้านเรื่อง สังข์ทอง ตัวเอกคือสังข์ทองก็ต้องพลัดพรากจากพ่อแม่ไปอยู่ในความดูแลของนางยักษ์พันธุรัตจนเติบโตใหญ่ หรือสมุทรโหมพลัดพรากกับนางพินทุมดี อีเหนาพลัดพรากกับนางบุษบา และพระสุชนพลัดพรากกับนางมโนहरา ในเรื่อง สมุทรโหม อีเหนา และ มโนहरา เป็นต้น

สุนทรภู่ก็เช่นเดียวกับกวีผู้อื่น ค่อนข้างอาศัยโครงเรื่องของการพลัดพรากจากกันของตัวละครเป็นเหตุของการเดินทางของตัวเอก ซึ่งมีทั้งการพลัดพรากจาก พ่อ แม่ หรือคนรัก เช่นบทพลัดพรากจากพ่อแม่ของตัวละครทั้งลาวแล้วข้างตน หรือลักษณะการพลัดพรากกับนางทิพเกสร สิงห์ไกรภพพรากกับนางสร้อยสุดา และรามวงศ์พลัดพรากกับนางแก้วกิริ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า นิทานของสุนทรภู่จะต้องมีบท

พลัดพรากจากกันระหว่างพ่อแม่กับลูกเป็นโครงเรื่องย่อยซึ่งขึ้นพื้นฐานอยู่เสมอ อาทิ ลักขณวงศ์และสิงหไกรภพ ซึ่งเริ่มต้นด้วยการพลัดพรากจากพ่อแม่ ต่อมาภายหลังจึงมีสาเหตุต้องเดินทางติดตามกัน หรือในเรื่อง พระอภัยมณี ซึ่งตัวละครสำคัญ ฝ่ายชายล้วนประสบความสำเร็จในการพลัดพรากจากพ่อแม่ทุกคน โครงเรื่องเช่นนี้ นอกจากจะปรากฏมา ๆ ซาก ๆ แล้ว สุนทรภู่ยังให้ความสำคัญอย่างเห็นได้ชัด ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของบทบรรยายคร่ำครวญอย่างสะเทือนอารมณ์ และในแง่ของการดำเนินเรื่อง เช่นเป็นสาเหตุของการเดินทางของตัวเอก เช่น ลักขณวงศ์ สิงหไกรภพ พระอภัยมณี และศรีสุวรรณ หรือเป็นสาเหตุของการบงกชอันเนื่องมาจากการขาดความผูกพันระหว่างพ่อลูก ดังที่มังกลา วลายุกา วายุพัฒน์ และหัสกัน ทำศึกกับมิดา เป็นต้น ในขณะที่วรรณกรรมไทยเรื่องอื่น ๆ บางเรื่อง เช่น สมท/โฆษ อิเหนา และ มโนห์รา เน้นเรื่องราวการพลัดพรากจากหญิงที่รัก โดยไม่ให้ความสำคัญเรื่องการพลัดพรากจากพ่อแม่เลย

นอกจากนี้ ในโครงเรื่องย่อยซึ่งว่าด้วยการพลัดพรากจากพ่อหรือแม่หรือทั้งพ่อและแม่ในนิทานแต่ละเรื่องของสุนทรภู่ จะมีลักษณะร่วมกันอย่างน่าสนใจ กล่าวคือ ตัวละครส่วนใหญ่จะพลัดพรากจากพ่อหรือแม่ หรือทั้งสองคนตั้งแต่อยู่ในวัยเยาว์ ผู้ที่พลัดพรากจากพ่อแม่ในขณะที่อยู่ในวัยนี้จะช่วยเหลือตนเองได้ ก็มีเพียงพระอภัยมณี และศรีสุวรรณเท่านั้นเอง ยิ่งไปกว่านั้น ยังปรากฏว่า ในบรรดาตัวละครซึ่งพลัดพรากจากบิดา มารดา แต่เยาว์วัยนั้น ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีเหตุต้องพลัดพรากจากบิดามารดาแต่อยู่ในครรภ์ ได้แก่ สุธาสคร และโอรสฝ่ายลังกา คือ มังกลา วลายุกา วายุพัฒน์ และหัสกัน นอกจากนี้ ในเรื่อง สิงหไกรภพ ซึ่งมีต้นฉบับไม่จบสมบูรณ์นั้น สุนทรภูู่ก็ในเรื่องที่สื่อให้เห็นว่า ตัวละครสำคัญผู้หนึ่งซึ่งเป็นโอรสของรามวงศ์กับนางแก้วกีนรี จะถือกำเนิดขึ้นมาโดยไม่เห็นหน้าพ่อ เพราะว่าในเรื่องที่สุนทรภู่แต่งค้างไว้ กำหนดให้นางแก้วกีนรีตั้งครรภ์ก่อนเมื่อพลัดพรากจากรามวงศ์และไปอยู่ในความอุปการะของพระฤาษี เช่นเดียวกับเรื่อง โคบุตร ซึ่งมีเรื่องค้างอยู่ถึงตอนนางอำพันมาลาถูกโคบุตรขับออกจากวังทั้ง ๆ ที่นางมีครรภ์

เมื่อพิจารณาถึงชีวิตและปมบางประการในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่ ซึ่งผลจากวิเคราะห์บุคลิกภาพของสุนทรภู่พบว่า สุนทรภู่เป็นผู้ซึ่งขาดความรัก ความอบอุ่นจากพ่อแม่ และโดยกลไกของการบริหารบุคลิกภาพ ทำให้สุนทรภู่อ่อนเร้นความรู้สึกขาดความรัก ความอบอุ่น ไว้ในจิตไร้สำนึก เพื่อหลีกเลี่ยงความปวดร้าวและไม่สบายใจ โดยนัยเดียวกันนี้ การแตกแยกของพ่อแม่จึงทำให้สุนทรภู่อ่อนเร้นความรัก และความอบอุ่น จะเป็นประสบการณ์อันเจ็บปวดที่สุนทรภู่อยากเก็บกักไว้ในจิตไร้สำนึกด้วย และโดยประสบการณ์ที่เจ็บปวดนี้ครั้งแล้วครั้งเล่าในนิทานแต่ละเรื่อง เป็นการสะท้อนปมในจิตไร้สำนึกของทนต์อย่างไม่รู้ตัว

อนึ่ง ในบรรดาตัวละครซึ่งต้องพลัดพรากจากบิดาหรือมารดาในนิทานของสุนทรภู่ ปรากฏว่าหลายคนต้องพลัดพรากจากบิดาตั้งแต่ยังอยู่ในครรภ์มารดากันแล้ว จึงน่าสงสัยว่า บางทีบิดาของสุนทรภู่จะหย่าร้างกับมารดาตั้งแต่สุนทรภู้อยู่ในครรภ์ เนื่องจากการสอบสวนประวัติของสุนทรภู่อีกว่า จะเป็นไปไค้อย่างมาก จึงน่าจะเป็นข้อสังเกตอย่างหนึ่ง ในการศึกษาประวัติของสุนทรภู่

2. จากการวิเคราะห์บุคลิกภาพของสุนทรภู่ในบทที่ 4 ผู้เขียนได้คาดคะเนว่า การที่สุนทรภู่ไม่ได้รับความรักความอบอุ่นในวัยเยาว์ของชีวิต เพราะมารดาและเขาขาดสัมพันธภาพอันดีต่อกัน อาจยังผลให้สุนทรภู่อ่อนเร้นความรู้สึกถึงนางสาวต่างบิดาในฐานะคู่แข่งความรักของตน และอ่อนเร้นความรู้สึกถึงกลาวันี้ในจิตไร้สำนึก และในแง่ของการสะท้อนปมในจิตไร้สำนึกออกมาในวรรณกรรม เป็นที่น่าสงสัยว่า ปมความรู้สึกเกลียดชังนางสาวต่างบิดาจะมีส่วนทำให้สุนทรภู่อำนาจให้ตัวละครซึ่งมีฐานะเป็นนางสาวของตัวเอกฝ่ายชายในนิทานแต่ละเรื่องของเขา มีบทบาทน้อยอย่างสังเกตเห็นได้ อีกทั้งความสัมพันธ์ของตัวละครที่เป็นพี่ชายนางสาวแต่ละคู่ ก็มีความห่างเหินกันมาก กล่าวคือ

ในบรรดาตัวละครซึ่งมีฐานะเป็นนางสาวของตัวเอกฝ่ายชายในนิทานแต่ละเรื่องของสุนทรภู่ มีนางละเวงผู้เป็นนางสาวของอุศเรนเพียงผู้เดียวที่มีบทบาทเด่น ในเรื่อง

พระอภัยมณี ส่วนตัวละครซึ่งอยู่ในฐานะเดียวกันนอกนั้น ต่างมีบทบาทน้อยแทบไม่มีความสำคัญอะไรเลย คือ ในเรื่อง พระอภัยมณี สีนสมุทรและสุคาสกรมีน้องต่างมารดาชื่อ นางสร้อยสุวรรณ และนางจันทร์สุภา ในเรื่อง สิงหไกรภพ รามวงศ์มีน้องสาวรวมบิคา มารดาชื่อนางเหมวรรณและนางรัศมี และในเรื่อง ลักษณวงศ์ นั้น น้องสาวรวมบิคาของ ลักษณวงศ์ชื่อนางทักโกสมุ ทั้งห้านางนี้ต่างมีบทบาทเป็นเพียงตัวประกอบเรื่อง ซึ่งเมื่อเทียบกับตัวละครหญิงคนอื่น ๆ ซึ่งไม่อยู่ในฐานะเป็นน้องสาวของตัวเอกชาย จะเห็นว่ามีความสำคัญแตกต่างกันมาก นางเสาวคนธ์ซึ่งเป็นพี่สาวของหัสไชย นางมณีสาครพี่สาวของพระอรุณ ในเรื่อง สิงหไกรภพ และ โคบุตร ตามลำดับ รวมทั้งนางสุวรรณมาลี นางเกษรา นางอรุณรัศมี ในเรื่อง พระอภัยมณี นางสร้อยสุภา นางแก้วกีนรี ใน สิงหไกรภพ และนางทิพเกสร ใน ลักษณวงศ์ ซึ่งล้วนแต่เป็นบิดาคนเดียวของพ่อแม่ หรือผู้อุปการะต่างก็มีบทบาทเด่นทั้งสิ้น

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในเรื่อง สิงหไกรภพ ยังมีตัวละครที่สุนทรภู่กำหนดให้เป็นน้องสาวของสิงหไกรภพชื่อนางสุวรรณรัศมี เมื่อสุนทรภู่กล่าวถึงกำเนิดของนางสุวรรณรัศมีแล้ว ภายหลังมิได้ปรากฏบทบาทของนางอีกเลย จนเป็นที่เข้าใจได้ว่า ผู้แต่งได้ลืมตัวละครผู้นี้อย่างสนิท และนับว่าเป็นตัวละครที่มีศักดิ์เพียงผู้เดียวในนิทานของสุนทรภู่ทั้งหมดที่ถูกลืม

ทางด้านความสัมพันธ์ระหว่างพี่ชายกับน้องสาวแต่ละคู่ในนิทานของสุนทรภู่ ก็จะเห็นว่า ทุกคู่มีความห่างเหินกันมาก สีนสมุทรและสุคาสกรนั้น แม้จะพอมีโอกาสได้พบและอยู่ใกล้ชิดกับน้องต่างมารดาชื่อสร้อยสุวรรณและจันทร์สุภา แต่ก็ไม่มีบทบรรยายที่แสดงความสนิทสนมผูกพันระหว่างพี่น้องเลย รามวงศ์ก็เติบโตมาคนละแห่งกับนางเหมวรรณ และนางรัศมีผู้เป็นน้องรวมบิคามารดาทั้ง จึงไม่ได้พบปะรู้จักกันเลยจนทางเติบโตถึงวัยหนุ่มสาว ส่วนนางทักโกสมุได้พบลักษณวงศ์พี่ชายรวมบิคาเมื่อทางเติบโตพ้นวัยเด็กแล้ว แต่โดยเหตุที่นางเป็นบิดาของนางยักษ์แปลง ซึ่งเป็นต้นเหตุที่ทำให้ลักษณวงศ์และมารดาต้องพากันเผชิญภัยในป่าและพลัดพรากกัน ได้รับความทุกข์ร้อนใจแสนสาหัส เมื่อลักษณวงศ์รู้ว่านางทักโกสมุเป็นน้องต่างมารดา ก็ "...ดูนางไม่วางเนตร หนอนเรกโกรธาไม่ปรายภัย"

ในขณะที่นางสุวรรณอำภามารคา ไม่ถือเอาความชั่วร้ายของแม่มาซึ่งชังนาง กลับออกปากชมว่า "เจ้าแม่เอยทรมามชางคมสัน"

การที่สุนทรภู่กำหนดให้ตัวละครที่อยู่ในฐานะน้องสาวของตัวเอกฝ่ายชายมีบทบาทเพียงเล็กน้อย หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า สุนทรภู่ไม่สนใจจะกล่าวถึงตัวละครที่อยู่ในฐานะดังกล่าวมากนัก และถึงกับลืมตัวละครในฐานนี้ไปเสียหนึ่งคน ทั้ง ๆ เป็นตัวละครที่มีศักดิ์สูง ซึ่งสุนทรภู่ไม่น่าจะลืม รวมทั้งการวาดภาพความสัมพันธ์ระหว่างพี่ชายกับน้องสาว ซึ่งไม่แสดงความสนิทสนม ผูกพันกันเลย อาจจะสะท้อนมาจากความรู้สึกเกลียดคนน้องในจิตใจสำนึกของสุนทรภู่

ความปรารถนาความรักความอบอุ่นจากพ่อแม่

1 การที่สุนทรภู่กำหนดให้ตัวละครสำคัญ ๆ ในนิทานแต่ละเรื่องซึ่งพลัดพรากจากพ่อแม่ หรือไร้พ่อแม่ในเยาว์วัย ได้รับความรัก ความอบอุ่นจากพ่อแม่บุญธรรม หรือผู้อุปการะเป็นอย่างดี เป็นการวาดภาพเพื่อนำเพื่อตอบสนองความปรารถนาความรัก ความอบอุ่นจากพ่อแม่ ซึ่งซ่อนเร้นอยู่ในจิตใจสำนึกของสุนทรภู่

นอกจากสุนทรภู่จะได้นำกำหนดให้ตัวละครซึ่งพลัดพรากจากพ่อแม่ หรือไร้พ่อแม่ ประสบโชคที่มีผู้ให้ความอุปการะรักใคร่แล้ว สุนทรภู่มักจะย้ำให้เห็นความรักใคร่ผูกพันของพ่อแม่บุญธรรม หรือผู้อุปการะ ที่มีต่อตัวละครซึ่งพลัดพรากจากพ่อแม่ หรือไร้พ่อแม่ อย่างเด่นชัดเสมอ ถึงจะโก่งกล่าวต่อไปนี้

ในเรื่อง โคบุตร ตัวเอกของเรื่อง โคบุตรต้องกำพร้าแม่ และพ่อก็ไม่อาจเป็นธุระเลี้ยงดูได้ จึงมอบโคบุตรให้พระยาราชสีห์นิวเมียวช่วยดูแล ซึ่งสองราชสีห์ต่างก็ให้ความรักแก่โคบุตร "...เสมออุกยาไมอาธรรม"

ใน ลักษณะวงศ์ ตัวเอกฝ่ายหญิง คือ นางทิพเกษร มีกำเนิดในคอกบัว พระยาธิเบตจึงเก็บนางมาเลี้ยงแก่เยาว์วัย และได้ให้ความรักความเมตตาแก่นางเป็นต้นพัน นอกจากจะหาผลไม้มาเลี้ยงนางเป็นกิจวัตรแล้ว พระยาธิเบตก็ยังแสดงความรักใคร่เมตตา นางทิพเกษรด้วยประการต่าง ๆ คือ เมื่อจะออกไปหาผลไม้ ก็พ่วงนางด้วย ความห่วงใยว่า

.....	เยาวมาลย์แม่อย่าไปไกลศาลา
ชิงช้าตามูกไว้งไว้วเลน	เวลาเย็นแล้วอย่าลืมเก็บบุปผา

เมื่อลักษณะวงศ์ซึ่งมาอาศัยอยู่กับพระยาธิเบต จะลาจากไปติดตามหา มารดา ทำให้ นางทิพเกษร คร่ำครวญ โศกเศร้า อาลัยเพื่อนเล่นตามประสาเด็ก พระยาธิเบตปลอบโยน ด้วยถ้อยคำอ่อนหวาน ด้วยความรักอย่างยิ่งว่า

.....	โอ้แม่ขณันนาของตาเอ๋ย
เจ้าจงฟังตาห้ามเด็กทรามเซย	อย่าร้องไห้ไปเลยนะหลานตา
อันพี่ชื่อนักคานี้ตาเห็น	คงจะเป็นจอมทศทิศา
สังหารมารย่อยยับจะกลับมา	เขาก็รักนักคาคังดวงใจ

พี่เจ้าไปครั้งนั้นะศรีสวัสดิ์
 หลานจะไค้สำราญเมื่อนานไป
 นิ่งเกิดนิ่งเกิดแม่ทูนหัว
 ยารองให้ไปเลยจะเป็นนาง
 ลักษณะไปแล้วกลับมาจะ
 คาเล่าก็ชรามายายี่

เหมือนไปหาสมบัติมาไว้ให้
 จะเป็นใหญ่ยกย่องสมนาง
 เห็นตัวผู้คดองจะหมองหมาง
 เขาจะไปกลางทางจะเสียที
 เจ้าอย่าละทิ้งน้องให้หมองศรี
 ไม่รู้วันชีวีจะวางวาย

ครั้นพระฤาษีไกลจะดับขันธ ก็ยังได้แสดงความรัก ความห่วงใยทิพเกษร
 เป็นครั้งสุดท้ายว่า

.....

ตานี้เห็นไม่รอกแล้วขอครัก

หวังจะเสกเขามาด้วยกับหลานชาย

นางสงสารหลานเอยไม่เคยยาก

ระวังองค์จึงก็เกิดดวงตา

แม่แจ่มจันทร์อย่าจะลาตาย

วิตกหนักนักไปก็ใจหาย

ไม่เหมือนหมายจริงแล้วนะแก้วตา

เป็นวิบากยากร้ายอนาถา

อย่าลืมนลาเล่นไกลในกลางดง

----- พระฤาษีได้เล็งดูทิพเกษรอย่างทะนุถนอมเพียงใด _ จะเห็นได้จากคำคร่ำครวญ
 ของทิพเกษร เมื่อพระฤาษีสิ้นลมปราน คังต่อไปนี้

โอพระคุณอัยกาของข้าเอย

หลานจะอยู่กับใครในไพรวัน

จะไค้ใครปกครองประคองเล่า

ถึงยามกินก็จะกินแต่น้ำตา

เมื่อตาอยู่ถึงจะยากออกปากอ่อน

เที่ยวเสาะสอยผลไม้ม่าให้กิน

แต่หลานเล็กโสมเลี่ยมมาเพียงนี้

ถึงยามนอนเวียนนั่งระวังระไว

มาละเลยหลานไว้ไปสวรรค์

จะขอบรรลยตามพระเจ้ตา

เหมือนตาเฝ้าพุ่มพักอยู่รักษา

ใครจะหาผลไม้ม่าให้กิน

ก็ชอกชอนชนไปในไพรสิน

ไม่รำคินเฝ้าปลอบให้ชอบใจ

จะคำสัถ์เวลาก็หาไม่

ตาบรรลยใครเล่าจะเฝ้าทำ.

นอกจากนี้ ลักษณะของผู้พลัดพรากจากมารดาอาศัยกับพระญาติ ก็ได้รับความเมตตาจากพระญาติเช่นเดียวกับทิพเกษร เมื่อลักษณะทราบดีว่าพระญาติถึงแก่กรรมภาพ จึงโศกเศร้ายิ่งนัก

พระรักหลานเปรียบปานกับหลานตน	ทั้งเวทมนต์มนต์บอกแล้วหยอกแซบ
เมื่อหลานลาเฝ้ารำแต่กำชับ	เมื่อหลานกลับมิได้เห็นพระคุณเอย
ยังมีไต่ทดแทนพระคุณเลย	โอดเอ๋ยกรรมกรรมให้จำไกล

ในเรื่อง สิงหไกรภพ นั้น สุนทรภู่ก็ทำให้เห็นความรักของพระยายักษ์พันทุมาร ที่มีต่อสิงหไกรภพ และพราหมณ์เทพจินดา โดยเมื่อเห็นกุมารทั้งสองก็มีความรักใคร่ และว่า

เจ้าเชื้อใจไรชาตญาตวงศ์	พออยู่คงไรบุตรีธิดาดวง
จะเลี้ยงเจ้ารักเท่าโอรสา	ไปคู่หาเราเถิดเจ้าที่เขาลวง

สุนทรภู่อีกได้บรรยายให้เห็นความรักใคร่และเอาใจใส่ที่พระยายักษ์มีต่อสองกุมารอย่างมากมาย ดังนี้

ส่งสารทูลอกระษัตริย์เป็นทารก	เมื่อวันตกมาอยู่ในคูหา
เห็นหน้ายักษ์ผิวกัศพรพระมารดา	เจ้าหลับตาแล้วร้องพิไรไป
ท้าวกุมารรับขวัญแล้วทูลเกล้า	เป็นไร เจ้าดูพอแล้วร้องไห้
เจ้าพราหมณ์วาประสาเด็กไม่เกรงใจ	ยักษ์ออกไปเสียอย่าตองน้องฉันแล้ว
ยักษ์หัวร่อว่าพอไม่ทันรู้	เจ้ามาตูลองที่เถิดขุนหัว
พอจะแปลงรูปใหม่มีไหลักแล้ว	แล้วแปลงตัวเป็นมนุษย์นั่งประคอง
กุมารได้เห็นหน้านั้นผิวกัศ	ก็ปลงรักอสุรินทรสิ้นทั้งสอง
พระยายักษ์รักสุดสวาทป้อง	เห็นลูกรอรับขวัญทุกวันมา
ถึงยามค่ำยาของเขาไสยาสน์	เอาฉาตาลลงใหญ่กลูเก้นหา
แล้วโอบกอดพิศวาทให้ทราบ	ทั้งสองราพระกุมารสำราญใจ
เวลาเช้าท้าวอุ้มลงสร่งน้ำ	เอาฉาทำเปือกกล่อมให้หลับไหล

ความรักของพระยาบัณฑูลเป็นความรักที่ละเอียดอ่อน ลึกซึ้ง เหนือความรักของ
พ่อแม่ทั้งหลาย แม่เมื่อออกไปหาอาหารก็เป็นห่วงพะวงหลังว่า "ปานะนี่ลูกน้อยจะคอยครัน"
ทั้งยังรอบคอบพอที่จะคิดว่า "จะเก็บพวงผลไม้ไปให้เจ้า ไม่อึดเฒ่าบ้านมอันคมสัน" ดังนั้น
พระยาบัณฑูลจึงค้นคนไปชื่อน่านนางราชสีห์แม่ลูกอ่อนสำหรับเลี้ยงดูสองกุมาร

เมื่อสิ่งไหนกรรพทราบดีว่าตนมิใช่ลูกของพระยาบัณฑูล ก็ชวนพราหมณ์เทพจินดาหนี
ทั้ง ๆ ที่ยังมีความอาลัยพระยาบัณฑูล ซึ่งทะนุถนอมเลี้ยงตนด้วยความรักอย่างใหญ่หลวง ขนาด
"แถมใครมิให้ยอมถนอมขวัญ" ในที่สุดก็คิดหักใจ และหลบหนีไป ฝ่ายพระยาบัณฑูลทราบ
ความก็ถึงกับเป็นลม และร้องไห้อาลัยรัก

ทั้งรักลูกผูกแค้นแสนเสียดย
นำคางพรมลมไปรยลงตามปล่อง
คอยขึ้นพื้นกลิ่นกลั้วระกำใจ
โอเจ้าดวงนัยนาบิดาเอย
พอเลี้ยงไว้ได้ถึงสิบสี่ปี
เมื่อแรกตกมาอยู่ในคูหา
มาโลมเลี้ยงลูกยาควยอวรวณ
แต่เห็นเจ้ารองไหก็ใจหาย
ความรักใคร่ในลูกนี้ผูกพัน
เจ้าคอยหลบหนีไปมิไค่สัง
ตั้งแต่วันนี้ไปที่ไหนเลย
เมื่อลูกแหววตาเจ้ามาพอ
ยิ่งรำไรให้สะอื้นเสียงฮัก ๆ

ระหวายกายลมหิ่งลงนิ่งไป
ละอองตองกายยังมิไค่กัณ
นั่งรองไหอยู่ในห้องปล่องศรี
ไม่เห็นเลยที่วาลูกจะหลบหนี
มิไค่ตีไค่คำให้อาหาร
พออุตสาห์ขอมนางไกรสร
ถนอมนอนแนบข้างไม่ห่างกัน
พออุ้มสายสุกที่รักแล้วรับขวัญ
ถึงทุกวันเจ้าเป็นหนุ่มยังอุ้มเขย
ไม่สงสารพอมังเลยลูกเอย
จะได้เขยชมสองพระลูกรัก
ควรไค่ขอวิคกเพียงอกหัก
ปืมว่าจักมอคมวยควยลูกยา.

ครันทั้งสติได้ ก็รีบออกตามลูกบุญธรรมทั้งสอง เมื่อตามทันพอเห็นกัน พระยาบัณฑูล
ก็วิ่งวอนสิ่งไหนกรรพและพราหมณ์เทพจินดาควยคำหวานว่า

ถึงจะอยู่จะไปก็ไม่ว่า
พอขึ้นจิตบิดาไฉนเชย

กลับมาหาพ่อก่อน เกิดลูกเอ๋ย
อย่ากลัวเกรงพ่อเลยนะแก้วตา

แต่คำวิงวอนของพินทุกุมารไม่เป็นผล เพราะกุมารทั้งสองไม่ยินยอมตามคำขอ
ควยเกรงกลัวพระยาัยก็จะโกรธเกรี้ยวที่ตนคิดหนี พระยาัยก็สิ้นแรง ทั้งไม่สามารถ
จะปีนขึ้นเขาไปถึงตัวสองกุมารได้ เนื่องจากเป็นระยะนอกเขตของตนตามที่พระอินทร์
สาปไว้พอดี ในที่สุดก็ขาดใจตายอย่างน่าเวทนา ถึงกระนั้นก่อนตายก็ยังแสดงน้ำใจรัก
อย่างใหญ่หลวงที่มีต่อลูกบุญธรรม โดยหาได้โทษกุมารทั้งสองว่าเป็นต้นเหตุแห่งความทุกข์
ความตายของตนไม่ หากเห็นว่าเป็นควยเคราะห์กรรมของตนเอง

พ่อก็อ่อนวอนปลอบเป็นหลายครา	ทั้งพี่น้องสองราไม่เชื่อใจ
เป็นเหตุเพราะเคราะห์กรรมของพ่อแล้ว	จะคลาดแคล้วลูกรักถึงตักษัย
สะอื้นพลางทางสะท้อนถอนนิตย	ชลนัยน์ซึมซาบลงอาบพักตร์
แต่ชมเลือกเกลือกกลิ้งกลับกระสับกระส่าย	ไม่เหือดหายหวงหวงให้ห่วงหนัก
สิ้นกุศลกรรมมานำชัก	พระยาัยก็ขาดใจบรรลัยลาญ

สิ่งใกรภพและพราหมณ์เทพจินดาเอง ก็ตระหนักถึงความรักของพระยาัยที่มีต่อตน
เป็นอย่างดี เมื่อพินทุกุมารตาย จึงร้องไห้รำพันถึงคุณความดีของพระยาัยว่า

เคยโอบอุ้มอุ้มแอบไว้แนบทรง	รักดังดวงชีวาไม่อาชรรพ์
ลูกจะเล่นสิ่งไรก็ไม่ห้าม	มีแต่ตามใจสิ่งทุกสิ่งสรรพ
ถึงนิคปลั่งสั่งสอนสารพัน	ไม่ตรี้นคำว่าควยปรานี

และ

ถนอมเลี้ยงดูยาไม่อาวรณ์	คอยชูชอนตองถือนมไม่หนัก
ลูกหุบคืซคือควยความรัก	แต่อนงค์ก็มาจนพอมรณา

พระยาภัยที่รักลูกจนตัวตายอีกผู้หนึ่งในเรื่องเดียวกันนี้ คือ ท้าวจตุพัทธร
ท้าวเชอเก็บทหารซึ่งถือกำเนิดในคอกไม้มา... "เลี้ยงเป็นบุตรสุดสวาทดังดวงตา"
และตั้งชื่อว่า นางสร้อยสุภา ความรักราชนครีของพระยาภัยนั้นถึงกับ

ถนอมไว้ในเชตนิเวศน์สถาน	จัดทหารล้อมกำแพงแข็งขยัน
ไหลอมปราสาทเพชรไว้เจ็ดชั้น	ช่วยป้องกันพระธิดายุพาพาล

เมื่อนางสร้อยสุภามีความกังวลใจเล็ก ๆ น้อย ๆ ท้าวจตุพัทธรก็ยังสังเกตเห็นได้
และเอาใจนางคอยการพาไปประพาสเกาะแก่งเพื่อ "ให้ชื่นใจลูกนอยสร้อยสุภา"

นอกจากนี้ สุนทรภูยังได้บรรยายให้เห็นวาทะและท่าทีที่พระยาภัยและเมเหสีมีต่อ
ธิดา อย่างเต็มไปด้วยความรักใคร่ ทะนุถนอมทั้งใจและกาย ดังต่อไปนี้

เมื่อชวนนาง ไปประพาสทะเล

.....	เจ้าดวงจักษ์ในเบื้องซ้ายขวา
พอจะชวนเจ้าไปชมมมณา	ห้องมหามหรรณพเป็นคิริ
.....	
สร้อยสุภาเล็งแลกระแสนสมุทร	จิตมนุษย์นี้ภวันประวันไหว
เข้าเคียงบาทพระบิดาประหม่าใจ	ตกลพระทัยทักทักชบพัทตรา
เจ้ากรุงมารรับขวัญร่ำพันลอบ	แบออย่าหมอมนิกเลยจงเงยหน้า
ถึงสำเภาอัมปางกลางคงคา	พอจะพาเหาะไปมิให้ตาย
แล้วแยมสรวลชวนชมมัจฉาชาติ	ขึ้นเกลื่อนกลาดกลางวนชลสาย
.....	
แล้วร้องสั่งอสุราโยธาหาญ	ให้หมูมารลงเล่นชลาลัย
จับปลารายที่ในสายสมุทรไท	เอามาให้ลูกจะคุ้มกัน
.....	
พระยาภัยหักกิ่งเก็บจำปี	แล้วเลือกที่ใบติดให้ธิดา
พระมารดากรีดเล็บเก็บนางแยม	ให้ไฉนยงทรงแซมซึ่งเกศ

ในการประพาสเกาะครั้งนี้ นางสร้อยสุดาได้เห็นนกแก้วช่างเจรจา ซึ่งแท้ที่จริงคือสิงห์ไกรภพในร่างแปลง นางก็มีความยินดีจะใคร่ได้ไว้เลี้ยง ท้าวจตุพัทธรก็จัดแจงตามความประสงค์ของนาง

ท้าวจตุพัทธรทักทายว่าอายแก้ว	ช่างพูดแจวเจ้าชู้เดิมอยู่ไหน
พระลูกรักจักเลี้ยงไว้เวียงชัย	จะจับไปโบยบินมาโดยคี่
แล้วสั่งให้ไพร่พรอมเขาลอมนก	

ด้วยเหตุที่พระยายักษ์ให้ความรักใคร่และทะนุถนอมราชบุตรตั้งแก้วตา เมื่อสิงห์ไกรภพลักพานางหนีไป ก็โศกเศร้าเสียใจจนหมดสติไป

ไม่พบปะพระธิดายุพาพาล	เจ้ากรุงมารคังจะคืนสิ้นชีวี
ระทวยองค์ลงบนแท่นแสนสลก	โศกกำสรดทั้งพระมเหสี
เสียพระทัยในอารมณ์ไม่สมประคี่	ชบสัณญ์กายนิ่งไม่ตึงองค์

เมื่อท้าวเธอได้สติ ก็ "กรรแสงทรงเศร้าจิตถึงธิดา" และเกิดความโกรธแค้นชิงชิงสิงห์ไกรภพพานางสร้อยสุดาหนีอย่างรุนแรง - "ถึงคำคินบินบนไม้พญากุ อายเจ้าชู้จะทำให้หน้าใจ" โดยมีได้ทำหนึหรือคิคลงโทษธิดาเลย

กูไปถึงจึงจับสัประยุทธ์	อายมณุษย์กูจะฆ่าให้อาสัญ
แต่ลูกนอยสร้อยสุดาวิลาวัณย์	จะรับขวัญนิยนา มาธานี

ครั้นท้าวจตุพัทธรยกทัพติดตามไปทันสิงห์ไกรภพและนางสร้อยสุดา พระยายักษ์ก็ยังเกรงวาทูตรีจะตกใจกลัว จึง "ร้องบอกนางพ่อไม่ฆ่าให้อาสัญ" ส่วนสิงห์ไกรภพนั้นมีความผิดเกินกว่าจะยกโทษให้ได้ เพราะ "ทำคุณถูกลูกกูไม่สู้ขอ คิคลวงลอลอบรักแล้วดักหนึ" เมื่อนางสร้อยสุดาขึ้นกรานจะติดตามพระสิงห์ไกรภพไป ท้าวจตุพัทธรก็เกรี้ยวกราดคุคำธิดาด้วยโทสะ ทั้ง "จะใคร่ตีหนักขาให้สาใจ" เพราะ "ช่างโง่เหลือเชื่อตัวไม่กลัวพ่อ มันลวงลอลอบหลงไม่สงสัย" แต่ครั้นเห็นนางสิ้นสติไปด้วยความเหน็ดเหนื่อยและทุกข์โศก พระยายักษ์ก็ตกใจและเสียใจแทบสิ้นชีวิตร

พระยายักษ์รักบุตรสุดอาลัย
เห็นนั่งแนกไข่มุกไม่พิน
ระหวายทอดกอดแอบไว้นามองค์
โอดูกน้อยสร้อยสุคนธ์จางเอย
พอรักเจ้าเท่าชีวิตดวงจิตใจ
ถึงครั้งนี้มีโทษพอโกรธชั่ว
ใดกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงไว้นานใหญ่มา
กอดบุตรที่พี่พระโอรสธิดะอื่นรำ
ทั้งแปดหัตถ์พิศวงนิมิต
โอดูกเอยเคยเห็นอยู่เย็นเช้า
ธิดะอื่นออกรอนฤทัยดังไฟกาล

โจนลงไปอุ้มนางขึ้นข้างทรง
สะอึกสะอื้นออนจิตพิศวง
กรรแสงทรงโศกาคับอาลัย
ไม่พินเลยเล่ากรรมทำไฉน
หวังจะได้ฝากผีเพื่อนชีวา
ที่จริงตัวเจ้ายังรักอยู่นักหนา
โอ้แก้วตาตามชายมาวายชนม์
แปดเนครน้าหยดย้อยเป็นผ้อยผ่น
ให้อ่อนจนใจอาลัยลาญ
มาเปลี่ยวเปล่าปลดปลงนาสงสาร
พระยามารหมอบขับสลบลง

เมื่อทั้งพ่อและลูกพินคืนสติ ท้าวจตุพัทตร์ก็เริ่มตนปลอบชิตาอีกว่า "เป็นลูกเต้า
พ่อเอ็นดูไม่รูหาย" และพยายามเกลี้ยกล่อมให้นางหักใจจากสิงห์ไกรภพ ซึ่งพระยายักษ์
เห็นว่าป็นชายที่ไว้วางใจไม่ได้ เพราะมิได้มีกำรัสวชนางตามที่ถูกต้อง หากใช้เล่ห์
กลนางให้หลงใหล ท้าวเธอจึงว่า "อย่าหลงตามพราหมณ์ชู้ชาติผู้ร้าย มันจะขายกินเล่น
ไม่เป็นการ" ฝ่ายนางสร้อยสุคนธ์ก็ยังยืนยันมั่นคงในความรักที่นางมีต่อสิงห์ไกรภพ ทำให้
พระยายักษ์อีกอึดเกรี้ยวกราดใครจะลงโทษนาง แต่ก็หาไฉไลงมือจริงจังไม่ เมื่อนางรำไห้
ท้าวเธอก็กลับปลอบประโลม

ขึ้นรักพราหมณ์ความแค้นกูแน่นใจ
ทำอึดอึดโกรธชาติทั้งทาหยิก
ท้าวรับขวัญกัลยาด้วยปรานี
ลูกกระษัตริย์ชิตีจะหาให้
อายพราหมณ์นอบถอยเหลือออย่าเชื่อฟัง

จะหยิกให้ชาเขียวประเคี้ยวนี้
นางกระชีกกำสรดกราบบทศรี
พอไม่ตีคอกจงไปอยู่ในวัง
มีผิวใหม่เด็กลูกจะปลูกฝัง
ได้ฉึกครั้งหนึ่งก็แล้วเด็กแก้วตา

ครั้นพลอยนางไม้ไคล พระยายักษ์ก็กริ้วว่าสิ่งหไกรภพคงทำเสน่ห์ให้นางหลงใหล จึงโกรธแค้นยิ่งนัก "กูแค้นใจอาวยพราหมณ์จะตามจับ เอาตัวสับเสียดให้ปันให้นมคตหาย" ความรักธิดาทำให้พระยายักษ์ต้องเจ็บแค้นและโศกเศร้าเสียใจอย่างมากมาดั่งนี้ และในที่สุด ก็เป็นชนวนชักนำให้ท้าวเซอทำศึกสงครามกับสิ่งหไกรภพจนตัวตาย

ในเรื่อง พระอภัยมณี ก็มีบทบรรยายซึ่งย้าถึงความโชคชะตาของตัวละครซึ่งไร้พ่อ หรือแม่ในวัยเยาว์ แล้วใคร่ได้รับความรักจากพ่อแม่อุปการะเช่นเดียวกับพ่อแม่ที่แท้จริง ตัวละครที่กล่าวนี้ คือ สินสมุทร และ สุธาสคร

เมื่อสินสมุทรหนีนางผีเสื้อสมุทรผู้เป็นมารดา ติดตามบิดามาอาศัยบนเกาะแก้วพิสดารนั้น สินสมุทรมีอายุได้แปดขวบเศษ ทั้งพ่อและลูกได้พึ่งอำนาจพระฤาษีช่วยคุ้มภัย จวบจนกระทั่งกษัตริย์สิธราชและพระธิดาชื่อสุวรรณมาลี เสกจึงประพาสทางทะเลและเรือ ถูกคลื่นซัดพัดพามายังเกาะนี้ สินสมุทรซึ่งไม่สูงจะได้รับความรักจากแม่อยู่แล้ว ก็เกิดความรักใคร่และยึดถือนางสุวรรณมาลีเปรียบเสมือนแม่ของตน โดยทูลกับนางชื่อ ๆ ว่า "อยากจะใคร่ได้แม่ที่รูปงาม พึ่งสมความปรารถนาเวลานี้"

กล่าวในเรื่องรูปโฉมของสินสมุทร สินสมุทรไม่ใช่เด็กหน้าตาหน้ารัก บางทีอาจจะค่อนข้างน่ากลัวควยเข้าไป เพราะได้รับลักษณะรูปร่างหน้าตาจากมารดาผู้เป็นผีเสื้อสมุทรอยู่มาก นอกจากจะมีเขี้ยวเขนยยักษ์แล้ว ผมงายัง "...หยิกนัยเหมือนยักษ์มาร" ตามคำรำพึงของสุวรรณมาลีอีกด้วย แต่ถึงกระนั้นสุวรรณมาลีก็รักใคร่สินสมุทรในทันทีที่ได้พบกันไม่นาน และยิ่งรักใคร่เอ็นดูสินสมุทรมากขึ้นเมื่อได้ใกล้ชิดสนิทสนมกันจนประหนึ่งว่าสินสมุทรเป็นบุตรของนางโดยแท้จริง ระหว่างอยู่บนเรือในการเดินทางกลับบ้านเมืองของตน โดยมีพระอภัยมณีและสินสมุทรโดยสารไปควย นางสุวรรณมาลีได้บอกกับสินสมุทรว่า "แม่รักเจ้าเท่าเทียมกับชีวา ปรารถนาสิ่งใดจะให้ปัน" และในเวลาต่อมา จนถึงเมื่อสินสมุทรเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้ว นางสุวรรณมาลียังแสดงให้เห็นว่า ความรักของนางที่มีต่อสินสมุทรมัน "เท่าเทียมกับชีวา" อย่างไม่เปลี่ยนแปลง ดังจะไ้กล่าวต่อไป

เมื่อเรือแตก เพราะนางมีเสื้อติดตามมาอาละวาด สิ้นสมุทรผู้มีพลังมหาศาล
 เพราะเป็นลูกนางมีเสื้อสมุทร ไค้แบกนางสุวรรณมาลีลอยคอมาในทะเลถึงเจ็ดวันเจ็ดคืน
 นางสุวรรณมาลีก็แสดงความรักที่แท้ของแม่ซึ่งเห็นแก่ความอยู่รอดของลูกยิ่งกว่าที่จะอาลัย
 ในชีวิตของตนเอง โดยบอกกับบุตรบุญธรรมว่า "...พอสิ้นสมุทรสุดสวาท เห็นน้อยอนาถ
 นักรหานาสงสาร จงวางแม่เสียในวนชลธาร" ทว่าสิ้นสมุทรตอบสนองนางอย่างน่าชื่นใจ
 ว่า "ลูกหมายเหมือนชลนี้เป็นที่ยิ่ง ไม่ทอดทิ้งมารดาให้อาสัญ" ครั้นถึงเกาะแห่งหนึ่ง
 สิ้นสมุทรก็สลับไปช่วยความเหินคเหินน้อย นางสุวรรณมาลีคิดว่าสิ้นสมุทรสิ้นชีวิต ก็คว้าครวญ
 โศกศัลย์ว่า

สิ้นสมุทรสุดสวาทของแม่เอ๋ย
 แม่ปลุกเจ้าเท่าไรก็ไม่ฟื้น
 จะหาไหนใดเหมือนพ่อเพื่อนยาก
 ไม่ม้วยมอครอดมาในวารี
 ควรหรือพ่อนอนาถมาซาจิต
 ให้แม่อยู่ผู้เดียวเปลี่ยววิญญูณ
 มาทอดกายวายว้างอยู่กลางหาด
 ระกายคันขวัญใจเจ้าไม่เคย
 นางสอกรรชอนเกะขึ้นประทับ
 แสนวิโยคโศกศัลย์พันทวี

และ

ดูลูกรักพักรู้เผื่อคเล็ดสลค
 ควยความรักลูกเลี้ยงเพียงชีวา
 ประหลาดเหลือเนื้อพอยังอุ่นออน
 นางยอกรวอนไหว้ไทเทวัญ
 ที่ซ้นลองทองทะเลทุกเทเวศร์

โฉนเลยลูกยาไม่ผ่าฝืน
 พลงสะอื้นออนองค์ทรงไศกี
 สูลำบากแบกพามารดาหนี
 จนถึงที่หยุดแล้วเจียวแก้วตา
 สิ้นชีวิตสิ้นชาติวาสนา
 อนิจจาเจ้าไม่สั่งแม่มั่งเลย
 ไม่มีอาสน์อุ่นออนที่นอนแขนย
 พอคุนเอ๋ยอนิจจานาปรานี
 ดังจะคับควงชีวามารศรี
 วิสณูภาพนิ่งไม่คิงกาย

แสนรัตนคแหบชีวังจะสังขาร
 เผาโศกกาออกไว้มไกลกัน
 หรือคนอนนิทราไม่อาสัญ
 ทุกของชันฉามาวจร
 รุกขาเขตเขาเนินนังสังข

แม่นพระหนอบคันทน์รินทร
ชีวิตข้าอย่าให้รอกจมนอคมวย
แม่นบุญหลังยังจะรอกตลอดไป

จะม้วยมรณมรณาคาลัย
ขอตายควยถูกรักที่รักชัย
ขอจงให้ลูกนอยชากอยคลาย

คำคร่ำครวญอย่างโศกเศร้าของนางสุวรรณมาลีตามความข้างต้นนั้น เกิดจากความรักใคร่อาลัยสินสมุทรอย่างแท้จริง มิได้เกิดจากความหวั่นเกรงว่าจะปรากฏจากบุญคุณกันภัยให้ตนแม่แต่นิดเดียว

การที่สินสมุทรได้ช่วยชีวิตของนางสุวรรณมาลีไว้ในครั้งนี้ ทำให้นางสุวรรณมาลียิ่งรักใคร่บุตรเลี้ยงเพิ่มพูนขึ้นอีก ถึงกับออกปากบอกสินสมุทรว่า "บุญแม่เคยทำไว้จึงได้พบพอมวยมอควอควายจะตายควย แม่นมามวยหมายฝากชิงซากศพ" และอีกครั้งหนึ่งเมื่อนางคิดจะฆ่าตัวตายควยความเคียดแค้นพระอภัยมณี นางก็รำไห่บอกสินสมุทรว่า

ถึงม้วยแล้วแหวทอาอย่าปรารภ
ขอใหพอกอเกิดกับร่างกาย

จะขอพบสุคตวาทเหมือนมาคหมาย
ได้กินสายกษิรามารดาเดียว

หลังจากพระอภัยมณีกับนางสุวรรณมาลีอภิเษกสมรสกันแล้ว พระอภัยมณีให้ศรีสุวรรณพาสินสมุทรไปเยี่ยมพระชนกชนนีที่กรุงรัตน นางสุวรรณมาลีก็นึกโศกเศร้าควยความอาลัยสินสมุทร

โอรุกลเอยเคยเห็นอยู่เย็นเช้า
เมื่อยากเย็นเห็นกันทุกวันมา
ยามเสวยเกยรวมสุวรรณภาชน
ถึงยามสรงทรงสุคนธาสวรรณ
จะจากไปไกลเนตรทุเรศร้าง
ทั้งทางไกลไปมากกวาปี
แมอยู่หลังข้างนี้จจะวิตก
พอจะไปใจแมอยู่แต่ตัว

จะเปลี่ยวเปล้าอกแม่ชะง่างหา
ถึงพาราแล้วจะไปเสียไกลกัน
เมื่อไยสาสน์ยามหลับเคยรับขวัญ
แมเคยกันเกศเกล้าพระเมาลัย
ใครจะสงสารระดมให้สมศรี
ถูกขลุ่ยลมทองจะหมองมัว
ระกำอกอาดูรถึงพูนหัว
ไม่มีผิวหรือจะไคไปด้วยกัน

แม่วาภายหลังนางสุวรรณมาลีจะมีบุตรถึงสองคน และสินสมุทรจะเติบโตเป็นหนุ่มฉกรรจ์แล้ว นางสุวรรณมาลียังคงรักใคร่อาหารในทุกส่วนของสินสมุทรอย่างสม่ำเสมอ กังจะเห็นได้จากการที่นางแสดงความห่วงใยในอาการเจ็บไข้ของสินสมุทร อันเนื่องด้วย ความน้อยใจและซัดเคืองอรุณรัศมีที่ไม่ยอมรวมทองหอคอย แม่จะเข้าพิชิตอีกแล้ว

ไปไพบยณคณเพียรที่ถูกรัก
เข้าเคียงองค์สงสารแสนทวี
คอยทององค์ทรงยศโอรสอรอน
เป็นเคราะห์แล้วแถมเห็นแก่ตา
วาสนาอาภัพเหมือนกับแม่
สุดจะรับคับริบในผอนเย็น
รุกรานนี้มีอยากของอมาเกิด
โอ้อาภัพอัปภากย์ทุกข์ยากนัก
จะวามยังป็นกรรมควายน้ามาก

เห็นเผือกพัศตร์ผอมรูปเศร้าชูปศรี
สุมาลีเหลือแคนแนนอุรา
นางกอดกรรดอนนพิพิไรวา
ดูไม่ว่าจะประขวรหรือควรเป็น
ไหม้แต่หมองมัวด้วยตัวเชื้อ
เหตุเพราะเป็นกาฝากใชรากรรัก
ไม่ประเสริฐสมตระกูลประยูรศักดิ์
พระถูกรักหรือประขวรไม่ควรเลย
ขึ้นทวมปากแม่เสียแล้วลูกแหวเออย

ส่วนสุคสาคร ผู้จากพรากมารดาตั้งแต่อายุเพียงสามขวบ ออกเดินทางติดตามหาพ่อ แต่เพียงลำพัง ก็จืดว่าเป็นผู้มีโชคที่ไม่แพ้สินสมุทร ด้วยเหตุที่พระสุริโยไทยกษัตริย์เมืองการะเวกและมเหสีทรงอุปการะรักใคร่สุคสาครเยี่ยงโอรสของพระองค์เอง พระมเหสีถึงกับตรัสว่า "มิเกิดกรรมกันนี้บังเป็นอย่างไร ไปเกิดใกล้กลับมาหามารดา" อีกทั้งเลี้ยงดูสุคสาครดูแลเคียงไปกับบิดาของพระองค์ซึ่งมีนามว่า นางเสาวคนธ์ ดังที่สุนทรภู่บรรยายว่า

นางสงสารมารดากรประคอง
สุคสาครนอนทับพระเพลาชาย
จนอิมหน้าจ้ำจื่นนารามณ
ครั้นราตรีสีกษัตริย์เข้าไสยาสน์
ถนอมพัศตร์รักใคร่กระไรเลย

อุ้มโหล่งทรมเชยเสวยนม
แล้วคิมสายโลहितสนิสนม
นางจูบเกล้าแผวมแผ่ชมเชย
สำราญราชรวมเรียงเคียงแขนง
รวมเสวยรวมสร่งพระคงคา

ฝ่ายพระสุริโยไทยก็ทรงเมตตาจัดเด็กอายุรุ่นราวคราวเดียวกันกับสุตสาครถึง
 หารอยคน ใ้หรวมเล่นและฝึกฝนการสู้รบกับสุตสาคร ทั้งนี้ พระองค์มุ่งหวังจะให้
 สุตสาครเพลิดเพลีนสนุกสนาน จนลืมความมุ่งมั่นที่จะติดตามหาบิดาที่แท้จริง คือพระอภัยมณี
 เสียชั่วขณะหนึ่งควย ด้วยความรักใคร่ปรารภจะให้สุตสาครอยู่กับตน

แล้วทรงกษัตริย์จัดเลือกลูกน้อยน้อย	ไ้ให้หรรยารวมวันชั้นชา
ล้วนไว้จุกถูกผู้ที่มีปัญญา	ใ้ให้ตามเล่นเป็นข้าสุตสาคร
ทั้งมารดขสสารการกษัตริย์	สรวพคการคึกใ้ฝึกสอน
หวังจะใ้ใ้ใจปลื้มลื้มบิคร	ควยภูษรรักสุคเหมือนนบุตรา

สุตสาครเพลิดเพลีนอยู่ในความสุข ด้วยความรัก ความอบอุ่นจากพ่อแม่อุปการะ
 ของตนเป็นเวลาถึงสิบปี จึงไ้คิดถึงบิดาที่แท้จริง และจำกราบลาสองกษัตริย์ออกติดตาม
 หาบิดาคอไป ด้วยความอาลัยและสำนึกในความรักใคร่ เมตตาของกษัตริย์แห่งเมืองการะเวก
 และมเหสีจันทวดี

ไ้ไ้เฒานเกล้าเจ้าประคุณการุญรัก	ถนอมพัคคร์ผิดพลั้งชั้วยสั่งสอน
เกษมสุขทุกทิวาเฝ้าอาหาร	ยังบิครมารดาพยาบาล
แต่ตัวลูกถูกคิดถึงบิครเรศ	ไม้แจ้งเหตุชานินทรดินสถาน
มาฟังบุญมลิกาอยู่ชานาน	นีกสงสารพระบิคาเอกากาย
ลูกขอลาเฝ้าละอองสองกษัตริย์	ไปปฏิบัติบิครราชเหมือนมาคหมาย
แมนลูกนี้ชีวิตมิวอควาย	จะณเฝ้ายกลั้บมาเหมือนอาลัย

สองกษัตริย์จำใจยินยอมให้สุตสาครจากไปด้วยความโศกเศร้าอย่างยิ่ง ทั้งไ้จัด
 กองทัพไปกับสุตสาครเป็นเกียรติยศ เพื่อแสดงว่าพระองค์รักและเลิ่ยงสุตสาครเป่ียงโอรส

สองกษัตริย์อีกอันใ้ค้นจิต	สุคจะคิคชัคข์ของท่านองใน
เสนาหาอาวรพรอนฤทัย	พระชลนัยนองเนตรเวทนา

และ

ถึงลูกรักจักมีให้พอไปควย

ในลูกยาพาพหลพลนิกร

เมื่อพบกันวันใดจะได้แจ้ง

อย่าตัดญาติขาดเคঁคังเมตตา

จะขอช่วยแต่งทหารชาญสมร

เที่ยวสัญจรตามทิศพระบิดา

วาพอแต่งตามยศโอรสา

ให้บิดาคีใจจึงไกลกัน

เมื่อสุคสาครได้พบพระอภัยมณี ก็ได้กราบทูลว่ากษัตริย์เมืองการะเวกนั้นให้ความอุปการะเลี้ยงดูคุณ "เหมือนพ่อลูกสนเหลือที่เก้อหนุน"

การที่สุนทรภู่กำหนดให้ตัวละครในวัยเด็กซึ่งไร้พ่อแม่เลี้ยงดู ได้รับความอบอุ่นจากผู้อุปการะ อาจพิจารณาได้ว่า เป็นธรรมชาติอยู่เองที่เรื่องจะต้องดำเนินไปดังนี้ เพราะเหตุว่าตัวละครผู้เยาว์ไม่อาจช่วยตนเองได้ เช่น นางทิพเกสร และนางสร้อยสุกา ผู้ถือกำเนิดจากคอกไม้ โคบุตรซึ่งปราศจากผู้เลี้ยงดูตั้งแต่แรกเกิด และในบางครั้งการกำหนดให้ตัวละครผู้ไร้พ่ิงได้พบผู้อุปการะ ก็ดูเหมือนว่าผู้แต่งจะมีจุดประสงค์ให้เป็นโอกาสที่ตัวละครนั้น ๆ จะได้ร่ำเรียนวิทยาคุณต่าง ๆ ตลอดจนไฉ่ของวิเศษ เพื่อเพิ่มพูนอำนาจให้ตัวละคร โดยอาจได้แนวคิดหรือเค้าโครงเรื่องมาจากนิทานชาดก เรื่อง สังข์ทอง ซึ่งตัวเอกของเรื่องคือสังข์ทอง ต้องพลัดพรากจากพ่อแม่ไปอยู่ในความอุปการะของนางยักษ์พันธุรัต และได้ของวิเศษ รวมทั้งเวทมนต์คาถาจากนางยักษ์ สำหรับตัวละครในนิทานของสุนทรภู่ที่เขาชอบชาดกดังกล่าวนี้ ได้แก่ สิงห์ไกรภพ ได้พระยายักษ์อุปถัมภ์ ก็ได้ศึกษาเวทมนต์ ตลอดจนของวิเศษของพระยายักษ์ เช่นเดียวกับที่พระดาจิมหาเมฆ เป็นทั้งที่พึ่งและผู้ประสาทวิชาให้ลักษณวงศ์

อย่างไรก็ตาม ในบางครั้ง สุนทรภู่กำหนดให้ตัวละครบางคนได้พบผู้อุปการะรักใคร่ โดยไม่อยู่ในเกณฑ์ทั้งสองประการที่กล่าวข้างต้น ได้แก่ สุคสาคร ผู้ซึ่งแม่จะมีอายุเพียงสามขวบก็มีฤทธิ์อำนาจเพียงพอที่พระดาจิมจะไว้วางใจให้เดินทางโดยลำพังได้แล้ว แต่ผู้แต่งก็ยังกำหนดให้สุคสาครมาได้พบผู้ให้ความรักใคร่และเลี้ยงดูอย่างดีที่สุด คือ กษัตริย์เมืองการะเวก และสินสมุทรก็ยังถูกกำหนดให้นางสุวรรณมาลีรักใคร่ เป็นบุตรบุญธรรมของนาง

โดยที่ผู้แต่งไม่มีจุดประสงค์จะให้ไปเป็นไปตามเกณฑ์ข้างต้นแต่อย่างใด และถ้าจะคิดว่าสุนทรภู่ว่าเป็นชีวิตของตัวละครทั้งสองคงกล่าว โดยมีจุดประสงค์อย่างอื่น เช่น ต้องการให้สุนทรภูเป็นสื่อรักระหว่างพระเอกกับนางสุวรรณมาลี หรือต้องการให้สุคนธ์มาพบเนื้อคู่ คือ นางเสาวคนธ์ธิดาของกษัตริย์เมืองกระเวก ก็อาจแย้งได้ว่าสุนทรภูอาจดำเนินเรื่องตามจุดประสงค์ดังกล่าวได้ โดยไม่จำเป็นต้องสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสุคนธ์กับกษัตริย์เมืองกระเวก และสนทนากับนางสุวรรณมาลี ให้เป็นไปอย่างผูกพันลึกซึ้งเยี่ยงพ่อแม่กับลูก ทั้งยังย้ำหรือเน้นให้เห็นความสัมพันธ์ฉันท์พ่อแม่ลูกให้เห็นอย่างชัดเจนดังกล่าวแล้ว

ดังนั้น จึงอาจสรุปกล่าวได้ว่า การที่สุนทรภูกำหนดให้ตัวละครซึ่งขาดพ่อหรือแม่ คู่แค้นใคร่ได้พบผู้ให้ความอุปการะช่วยความผูกพันเปรียบเสมือนพ่อแม่ที่แท้จริงนี้ เป็นความเพ้อฝันซึ่งเกิดจากแนวโน้มของความรัก ความอบอุ่นจากพ่อแม่ที่ซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู โดยที่ภายในจิตไร้สำนึกของเขารับเอาตัวละครซึ่งมีสถานภาพขาดพ่อขาดแม่ และขาดความรัก เช่นเดียวกับตนมาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับตน

2. สุนทรภูได้กำหนดให้ตัวเอกฝ่ายชายในนิทานแต่ละเรื่องประสบความสำเร็จในด้านความรักอย่างงดงาม กล่าวคือ เป็นผู้ครองใจสตรีหลายต่อหลายคน นอกจากจะสะท้อนจากอุปนิสัยเจ้าชู้ของสุนทรภูดังกล่าวแล้ว ยังเป็นการสร้างความเพ้อฝันให้ตัวละครประสบโชคใน เรื่องของความรัก เพื่อตอบสนองความปรารถนาความรักจากแม่ที่ไม่สมหวัง และซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภูอีกด้วย จึงเห็นได้ว่า สุนทรภูไต่ย้ำหรือแสดงให้เห็นความจงรักภักดีของสตรีที่มีต่อตัวเอกฝ่ายชายอย่างชัดเจน ดังนี้

ในเรื่อง ลักขณวงศ์ เมื่อลักขณวงศ์จะจากนางกนิษฐาพี่น้องผู้มอบใจกายให้ พระองค์ด้วยความรักดี ทั้งนางกนิษฐาก็กวบนว

จะสู้สิ้นชีวิทั้งพี่น้อง
ให้ลือว่ากนิฐานี่อาชรม

พระจงลงฤทธิแรงพระแสงขรรค์
สิ้นชีวันเพราะหลงทะนงรัก

เมื่อลักษณะวงศ์กลองไต่ นางยี่สุนสุมาลี เป็นเหตุให้ท้าวกรคสุริกาลผู้เป็นบิดา
นางยี่สุนสุมาลีโกรธแค้น และยกพลเข้าล้อมปราสาทพระสาธนางยี่สุนสุมาลี นางก็วิ่งวอนให้
ลักษณะวงศ์หนีไปเสีย ส่วนตัวนางนั้น "...ขอยอมตัวตายถวายรัก" นอกจากนี้นางทิพเกษร
ก็ยังเป็นหญิงอีกคนหนึ่งซึ่งมั่นคงในความรักที่มีต่อพระลักษณะวงศ์จนต้องสูญเสียชีวิตเป็นพลีแก่รัก
อย่างนางสงสาร

ในเรื่อง โคบุตร และ สิงห์ไกรภพ โคบุตรกับสิงห์ไกรภพก็มีนางอำพันมาลาและ
นางเทพกษิณารักใคร่หึงหวงจนถึงกับใช้เสน่ห์ยาแฝดเพื่อช่วงชิงความรักของทั้งสองพระองค์
มาจากมเหสีเอก

พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ สุกสาคร และ สีนสมุทร ตัวละครสำคัญในเรื่อง
พระอภัยมณี ก็ล้วนแต่เป็นชายซึ่งมีโชคในความรักทั้งสิ้น ความรักของนางเกษราที่มีต่อ
ศรีสุวรรณเป็นความรักซึ่งยากจะหาได้จากหญิงสามัญทั้งปวง สมกับที่นางเคยทูลศรีสุวรรณว่า
"แมนผิวดอกทรงเดชของเกษรา ถึงลอยน้ำมาก็ไม่อาลัยแล" นางใจกว้างพอที่จะอนุญาต
ให้ศรีสุวรรณไต่ นางศรีสุภา พี่เลี้ยงของนางผู้หนึ่งเป็นชายา และเมื่อศรีสุวรรณไปหลงเสน่ห์
นางรำภาสะหรืออยู่ที่เมืองลังกา นางเกษราก็หาไต่หึงหวงไม่ กลับแสดงความจงรักภักดีต่อ
ศรีสุวรรณอย่างไม่รู้เสื่อมสิ้นด้วยการแสดงความตั้งใจว่า

แม่ไม่เลี้ยงเคียงองค์พระทรงศักดิ์	จะสมัครอยู่เป็นข้าเหมือนทาสี
วิบากกรรมถึงรำภาจะคำตี	ก็ตามที่เถิดสู่หนไปจนตาย
สนองคุณมุลิกาฝ่าพระบาท	จนสิ้นชาติชาตินี้ไม่หนีหาย
ถึงชาติอื่นหมั่นชาติไม่คลาดคลาย	

สุกสาครนั้นก็เป็นที่รักของหญิงถึงสองนางคือ นางสุลาสวีน และนางเสาวคนธ์
ส่วนสินสมุทรผู้พี่นางยุพยามภรรยาว่า "ดูนากลัวหัวหยิกหลกหลิกหลอก เขี้ยวถึงอก
หน้ากึ่งทั้งโหวหาร มุทะลุคุดันในสันคาน" แต่ก็ยังเป็นผู้ครองใจนางอรุณศรีผู้มีมาแต่เยาว์วัย
และเมื่อนางยุพยามภจะรังเกียจรูปไม่งามของสินสมุทรจนถึงกับทูลนางละเวงว่า "ลูกไม่มี
ใจรักเหมือนยักษ์มาร" แต่แล้วในภายหลังนางกลับเกิดความรักสินสมุทรอย่างแนบแน่น

เมื่อสิ้นสมุทรรจะลากลับบ้านเมือง และกล่าวแก่นางอย่างหวานผ่าซากตามวิสัยของตนว่า อนุญาติใหนางมีคูครองใหม่ได้ "ถึงจะมีตัวข้าไม่ว่าความ" นางก็แค้นเคืองและกรามทูลตอบอย่างประชดประชัน แต่ก็ก็เป็นความจริงใจของนางว่า

ซึ่งโปรดว่าข้าเมื่อก็ให้มิตัว ถึงทั้งชั่วอินทรามาเขียวเขียว
ไม่ขอเห็นแว่นแตรทรงพระองค์เคียว ถาลดเลี้ยวลงอาญาผ่าซูลี

ในบรรดาตัวละครเหล่านี้ พระอภัยมณีจัดว่าเป็นชายซึ่งมีรูปโฉมและคารมญกมัดใจหญิงอย่างยิ่ง หญิงคนแรกซึ่งความรักของนางที่มีต่อพระอภัยมณีทำให้พระองค์ต้องพลัดพรากจากศรีสุวรรณพระอนุชาไปทุกขัทรมานใจอยู่ในถ้ำทองกับนางเป็นเวลาถึงแปดปี และหลังจากนั้นก็เห็นนาง "มาเปลี่ยวของคองวางอยู่กลางทะเล" บนเกาะแก้วพิสดารเป็นเวลาเกือบปี คือนางผีเสื้อสมุทร ในขณะที่เดียวกันความรักของนางก็ทำความทุกขัทรมานใจแก่นางเอง ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่า นับตั้งแต่ทำให้นางโศกเศร้าคลุ้มคลั่งเมื่อพระอภัยมณีหนีจากนางไปพร้อมกับสายสนมพุทธพระโอรส ต่อจากนั้นนางก็ติดตามหาอย่างบากบั่นจนาคที่ "สมุทรไทแทบจะลมหกลมหลาย" และตัวนางก็ "กำลังน้อยถอยดค้วยอดกิน เจียนจะสิ้นชีวาในสาคร" "ยังมีคคลุ่มก็ยิ่งคลั่งตั้งแต่หา เสี่ยงคลื่นโถมโถมตะครุบกอนศิลา จนหน้าตาแตกยับลงสับเงา" ครั้นเมื่อพระอภัยมณีหลบไปพึ่งอำนาจพระโยคีบนเกาะแก้วพิสดาร นางผีเสื้อก็มีใจกลับไปถ้ำทองของนาง หากแต่ "เหี่ยวทองน้ำคำดคสมุทรไท" เพื่อเป่ามิให้พระอภัยมณีและโอรสกลับกลอบหนีนางไปได้ การที่นางต้องเฝ้าระวังอยู่เช่นนี้เป็นเวลารวมปี ยอมจะไ้รับความลำบากอย่างน่าเวทนายิ่งนัก เพิ่มพูนความเจ็บปวดใจให้เป็นทวีคูณ เวลานั้นนางจะพักนอนไ้บ้างก็ต่อเมื่อ "...เห็นอยหนาวหวานนอนอนกำลังขึ้นยับยังอยู่เขาขวางกลางคองคา" และในที่สุดนางก็ถึงแก่ความตายด้วยน้ำมือของผู้นางรัก เมื่อพระอภัยมณีไม่เห็นทางออกที่ดีกว่าการตัดสินใจว่า "จะเป่ามิผละนางไ้หว่างวราย"

ความรักของนางสุวรรณมาลีที่มีต่อพระอภัยมณี ก็เป็นความรักที่แตกต่างไปอีกแบบหนึ่ง นางสุวรรณมาลีมีโชคไ้กว่านางผีเสื้อสมุทร เพราะเหตุว่าพระอภัยมณีก็มีใจรักนาง

เช่นกัน แต่ถึงกระนั้น นางก็ได้รับความเจ็บปวดด้วยพิณรักอยู่ไม่น้อย เพราะเหตุที่นาง
ทุ่มเทความรักให้พระอภัยมณีมาก และนางไม่สามารถจะเป็นหญิงเดียวในชีวิตของพระอภัยมณี
ได้ เพราะความรุ่มรวยเสน่ห์ของพระอภัยมณี นางจึงตกที่นั่ง "...นางกษัตริย์มเหสีนั้นซึ่ง
เห็นโปรดใครใหญ่ขึ้นก็มันถึง" จนเป็นที่รู้กันว่า "มเหสีซึ่งเหมือนหนึ่งเสือ" วาระที่
นางสุวรรณมาลีได้รับความทุกข์ทรมานใจอย่างแสนสาหัสก็คือ เมื่อพระอภัยมณีไปลุมหลง
นางละเวง ความรักผสมกับความหึงหวงทำให้นางยกทัพตามไปยังเมืองลังกา และในที่สุด
ก็ถึงกับออกศึกสงครามอย่างไม่พริ้งความตาย เพราะเหตุว่า "ถึงเสียทองเท่าตัว
เสียหัวไป แต่มิให้เสียตัวผู้ตาย" ความรักของนางที่มีต่อพระอภัยมณีนั้น จะเห็นไถ่อย่าง
ชัดแจ้งจากสารที่นางมีไปถึงพระอภัยมณีซึ่งเต็มไปด้วยความเจ็บช้ำ โศกเศร้า มุ่งหมายที่จะ
พลีชีวิตเพื่อความรัก ตลอดจนสละยอมลดทอนฐานะอันสูงส่งให้พระอภัยมณีกลับไปเมืองฉลิก
สำหรับประการหลังนี้ เมื่อพิจารณาถึงอุปนิสัยใจคอก็คือ หญิงในเกียรติยศเป็นนางกษัตริย์
ของนางสุวรรณมาลี คงจะสังเกตได้จากถ้อยคำกราบทูลห้ามพระมารดาไม่ให้ตามไปเมือง
ลังกา โดยให้เหตุผลว่า

.....	อยู่ในวังไวยศย์แห่งคงาม
ลูกจะไปครั้งนี้ถึงกษัตริย์	ใครจะละเสียให้เด็กไม่เช็ดขาม
แม้การนี้มีเสร็จสำเร็จความ	มิขอข้ามคืนมายังธานี

พระอภัยมณีก็รู้ข้อขัดแย้งในข้อนี้ของนางดี จึงตรัสบอกเล่านางละเวงว่า
'เขาแล้วลืใจเพชรไม่เช็ดขาม' ดังนี้ ก็จะได้เห็นว่า นางต้องเอาความรักหักอายขมขื่น
นางเพียงใดจึงจะกราบทูลพระอภัยมณีอย่างนาสงสาร ตามความในสารต่อไปนี้

.....	ว่าหม่อมฉันอภิเษกพาหมูล
คอยเสด็จเจ้คปี่เข้านี้แล้ว	จะกวาดแห้วไพบรินให้สิ้นสูญ
ชาวชมพูสุริยวงศ์พงศ์ประยูร	ได้เพิ่มพูนพึ่งพาพระบารมี
เหตุไฉนไม่กลับทัพทหาร	คืนไปผ่านพิภพอยู่ชมภูศรี
พระศาสนาสามัญทุกวันนี้	ก็ไม่มีใครบำรุงใหญ่เรื่อง

พฤษามาศย์ราชฎร เคื้อครอนลัน
 ทั่งประเทศเซตแคนไให้แคนเคื่อง
 เคื้อวันพระจะมาอยู่กับชูชน
 อันลูกนอยสรอยสุวรรณจันทรสุคา
 ทูลกระหมอมจอมทวิประที่ปแกว
 แมตักชาติชาคเสริจเค็คกระเค็น
 จึงออกแขกแบกหน้าตามมาเฝ้า
 โอราซาข้าพระบาทราชบุตร
 อันครั้งนี้มิกลับไม่นับเนื่อ
 ไปรดประทานณลาญชีวิตให้วายชนม์
 แมชีวีมีอยู่เป็นผู้หญิง
 ถ้าตัวตายหมายจะฝังไว้ลังกา

อกแผนดินจะเป็นน้ำฟ้าจะเหลือ
 ก็เพราะเรือรบพุ่งกรุงลังกา
 เหมือนกับพื้นโลกชาตศาสนา
 กับสุคสาครเสราทุกเขาเย็น
 มาลับแล้วก็ไม่มีที่จะเห็น
 ใครจะเป็นปิ่นกษัตริย์ในปดพี
 แมไปรดเกลากลับไปอยู่ชมพูศรี
 จะได้อิฉาสุกลินทุกคน
 จะถือเชื้อชาติหญิงในสิ่งหล
 จึงจะพนเคื่องชัตพระหัตถยา
 สุกจะทิ้งทูลเกล้าพระเชษฐา
 แมเมตตาแล้วจงกลับกองทัพอไป

เสนของพระอภัยมณีทั้งในค่านรูปโฉมและคารมยังสามารถเปลี่ยนแปลงความ
 อามาตแก่น ความชิงชังที่นางละเวงมีต่อพระองค์และสะสมมาเป็นเวลายาวนานหลายปีให้กลายเป็น
 เป็นความรักในทันทีที่นางได้พบและสดับวาจาเกี้ยวพาราสีของพระอภัยมณี ดังจะเห็นได้จาก
 คำรำพึงของนางตอนหนึ่งว่า

รูปก็ดีปีเฒ่าก็เป่าเพราะ

ช่างฉอเลาะเหลือดีจะมีไหน

พระงามนามงามจริงงามจิตใจ

บุรุษในชนม์ไม่มีเทียม

ครั้นเมื่อสงครามระหว่างเมืองฉลิกกับลังกาสิ้นสุดด้วยการประนีประนอมซึ่งกันและกัน
 แล้ว พระอภัยมณีก็จากนางละเวงกลับบ้านเมืองของตน ความทุกข์โศกของนางจะมีมากมาย
 เพียงใด จะเห็นได้จากถ้อยรำพันของนางว่า

ทูลกระหม่อมจอมทวีปประทีปแก้ว	จะลับแล้วเข้าเฝ้าไม่เห็นหาย
ไม่มีทองน่องจะขอเชือกคอตาย	ไม่เสียค่ายชีวิตสักนิดเลย
โคพบเห็นเฝ้าเข้าเคยเฝ้าแทน	อยู่ข้างแทนที่พระองค์ทรงเสวย
ตั้งแต่นั้นมิได้เห็นเหมือนเช่นเคย	จะละเลยแด่เหลียวเปลี่ยววิญญู
ถึงคนอยู่ผู้อื่นสักหมื่นแสน	ไม่เหมือนแมนทูลกระหม่อมจอมเกศา
จะเป็นเยียบเยิบทั้งเกาะลังกา	กินน้ำตาทางขาวทุกเข้าเฝ้า
โอยามนี้มีแต่จะแลลับ	มิไคกลับทวนทมาพบเห็น
เหมือนศักรักหักสวาทชาकरะเค็น	ไหนจะเว้นวายวิตกในอกน่อง
ทั้งจะรับอภัยเป็นมายั่ว	เหมือนหญิงชั่วมักช้ำเป็นน้ำหนอง
นางครวญคร่ำร่ำวนำคานอง	

ผู้ที่ต้องทุกขตรมเพราะความรักพระอภัยมณีอีกนางหนึ่งคือ เจ็อกน้อย ผู้เป็นกำลังสำคัญในการพาพระอภัยมณีหนีจากนางผีเสื้อสมุทร จนนางต้องสูญเสียพ่อแม่ในการหนีครั้งนี้ การที่เจ็อกน้อยทอดกายและใจให้พระอภัยมณีโดยสิ้นเชิงนั้น นอกจากจะเป็นด้วยความรักในรูปโฉมของพระอภัยมณีแล้ว ก็ดูเหมือนว่าจะหลงใหลต่อวาจาอ่อนหวานของพระอภัยมณีด้วย ดังจะยกตัวอย่างให้เห็นถ้อยคำของพระอภัยมณีที่ตรัสกับเจ็อกน้อยว่า

นางมัจฉานารีของพี่เอย	เจ้าทรมานเชยอยู่ที่ไหนหรือที่ไหน
พี่มาเยือนเพื่อนยากฝากอาลัย	สายสกุใจจงขึ้นมาหาพี่ชาย

เมื่อพระอภัยมณีจะทอดทิ้งนางไปจากเกาะแก้วพิสดาร ความทุกข์โศกของนางก็มีมากอยู่แล้ว ด้วยความอาลัยพระอภัยมณี และความสมเพชตนเองที่จะต้องอยู่ค้ำฟ้าผู้เดียว ชาติผู้เหลียวแลทั้ง ๆ ที่นางกำลังมีครรภ์ ถึงกระนั้น ความรักที่นางมีต่อพระอภัยมณีก็ยังทำให้นางมีแกลใจหวังไขพระอภัยมณีว่า

.....	จะต้องโหมนัสไปในวิถี
ควยแฉทางข้างหน้าในวารี	ไม่มีที่อาศัยข้างไหนเลย
ทองออกยากยากไรจะไม่ยอม	เจ้าประคุณทูลกระหม่อมของน้องเอ๋ย
เคยสำราญการไฟพระไม่เคย	ผู้ใดเลยเขาจะมาพยาบาล
แมนองไปควยไคจะไปสง	ให้พระองค์ถึงปราสาทราชฐาน

ครั้นสุดสาครโอรสของพระอภัยมณีที่นางเงือกเป็นผู้ให้กำเนิดเติบโตขึ้นและรู้ความเกี่ยวกับบิดา มาตานางเงือกหมายจะไปตามหาพระอภัยมณี นางเงือกก็สั่งความไปกราบทูลพระอภัยมณีด้วยความจงรักภักดีอย่างไม่เสื่อมสยว่า "...ชาตินี้ไคปะกับพระองค์ ขอคำทรงรอบาทุกชาติไป"

การที่สุนทรภู่ว่าคุณภาพชีวิตของตัวละครเหล่านี้ให้แต่ละคนประสบความสำเร็จในเรื่องของความรัก พรังพรอมควยหญิงที่มอบรักให้อย่างพลีกายถวายชีวิต ซึ่งถ้ามองกันอย่างผิวเผินก็จะเห็นว่า สุนทรภูสร้างตัวละครให้สมหวังในความรักเป็นการชดเชยความไม่สมหวังในเรื่องรัก ๆ ใคร ๆ ในชีวิตของตน แต่เมื่อพิจารณาไปถึงระดับจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่ว่าจะพบว่า ความสำเร็จในชีวิตรักของตัวละครเอกของสุนทรภู์ ยังเป็นการสร้างโลกของความฝันเพื่อชดเชยความปรารถนาในความรักจากมารดาที่ไม่สมหวัง และซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่อีกด้วย

นอกจากนั้น ยังเป็นที่น่าสังเกตว่า ในเรื่องราวชีวิตรักของตัวละครเหล่านี้ สุนทรภู์ได้กำหนดให้ตัวละครฝ่ายชายหลายคนไหลลงฝ่ายหญิงเพราะถูกมนต์เสน่ห์าแฝด กล่าวคือโคบุตรถูกนางอำพันมาลาทำเสน่ห์ สิ่งไรภพถูกนางเทพกษิราทำเสน่ห์ ในนิทานเรื่อง โคบุตร และ สิ่งไรภพ ตามลำดับ ส่วนใน พระอภัยมณี นั้น การที่พระอภัยมณีหลงใหลนางละเวง และศรีสุวรรณ สีนสมุทร สุดสาคร ต่างก็จับคู่กับนางรำภาสะหรือนางสุลาลีวัน และนางยุพาผกา เป็นคู่ ๆ ไป ก็เนื่องด้วยความรักใคร่อันเกิดจากฝ่ายหญิงใช้มนต์เสน่ห์ทั้งสิ้น โครงเรื่องเช่นนี้มีปรากฏเสนอในวรรณกรรมไทย อาทิ พระลอถูก

พระเพื่อนพระแพงทำเสน่ห์ใน ลิลิตพระลอ สร้อยฟ้าทำเสน่ห์หมื่นไวยยา ใน ขุนช้างขุนแผน เป็นต้น แต่การที่สุนทรภู่ใช้โครงเรื่องแบบนี้บ่อยครั้งอย่างน่าสังเกต ขวนให้พิจารณาได้ว่า โดยเหตุที่ตัวละครเอกฝ่ายชายที่สุนทรภู่สร้างขึ้นนี้มีบทบาทและพฤติกรรมในทางเจ้าชู้ คล้ายคลึงกับตน อิทธิพลของความปรารถนาที่จะขจัดความคับข้องใจในจิตไร้สำนึกอันเนื่องมาจากความล้มเหลว พลาดหวังในชีวิตรักของตนซ้ำแล้วซ้ำเล่า ทำให้สุนทรภู่มีแนวโน้มไปในทางกำหนดให้ตัวละครชายเหล่านี้ต้องมีใจเชื่อแน่วไปให้หญิงอื่น นอกจากหญิงที่ตนรักอยู่ เพราะถูกมนต์เสน่ห์ที่ฝ่ายหญิงกระทำ เป็นการบรรเทาให้ตัวเอกฝ่ายชายมีความผิมน้อยลง โดยหันไปกล่าวโทษผู้อื่น ซึ่งจะทำให้สุนทรภู่ผ่อนคลายความคับข้องใจในจิตไร้สำนึกของตนไปด้วย

3. สุนทรภู่ให้ความสำคัญกับตัวละครเด็ก ๆ เป็นอันมาก กล่าวคือ มักจะจับบทกล่าวถึงตัวละครสำคัญตั้งแต่วัยเด็กเสมอ ทั้งยังกำหนดให้ตัวละครเด็ก ๆ หลายต่อหลายคน มีบทบาทสำคัญ มีความเก่งกล้าสามารถทัดเทียมผู้ใหญ่ ทั้งนี้เนื่องจากว่าความปรารถนาที่จะได้รับความรักความอบอุ่นจากพ่อแม่ในจิตไร้สำนึก ทำให้สุนทรภู่แสวงหาความพึงพอใจด้วยการเพ้อฝันกลับไปสู่วัยเด็กที่สนุกสนาน เพลิดเพลิน ทั้งยังเป็นวัยที่จะได้รับความรักใคร่ประคับประคองจากพ่อแม่

สังเกตได้ว่า สุนทรภู่มีความสนใจอย่างมากที่จะบรรยายธรรมชาติของเด็กในค่านต่าง ๆ เช่น อุปนิสัย การเล่น การพูดจา ทั้งสามารถพรรณนาหรือวาดภาพของเด็กได้อย่างน่าเอ็นดูและสมจริง กล่าวคือ ในนิทานเรื่อง สิงห์ไกรภพ ซึ่งสุนทรภู่เริ่มบทบาทของสิงห์ไกรภพถือกำเนิดมา เมื่อสิงห์ไกรภพถูกพราหมณ์เทพจินดาลักพาตัวไปในขณะที่อยู่ในวัยทารก สุนทรภู่ได้บรรยายภาพพราหมณ์ผู้นี้มีอายุระหว่าง 12 - 13 ปี เลี้ยงดูสิงห์ไกรภพ ดังนี้

จะกล่าวถึงพราหมณ์นอยกลอยสงสาร
พระหน่อไทรว่าไผ่กลางคอน
เจ้าพราหมณ์นอยนั้นคอยประโลมปลอบ
มาหยุดพักวิหคซึ่งวาริ
แล้วเที่ยวหักผักบัวกระจับสด
เห็นหยุดครองเขาประคองขึ้นชมเขย
แล้ววางตัวก้นนำมาดูไล
ในนอนเปลเทกลอมกุมาร
ครั้นตื่นนอนป้อนผลสดอาหาร
เขาแผ่ร่มชมพลงมากางไฟ
ชวนหัวร่ออ้อเอ้ออีกหรือ
แล้วยิ้มของอุมนองขึ้นชมชู
เห็นไก่เถื่อนอุ้มเขื่อนไปชมเล่น
กุมารพาอุจจาอยู่อ้อแอ
เจ้าพราหมณ์นอยปลอบนงอยู่ววยเวย

อุ้มกุมารคั่นเค็นเนินสิ่งขร
สะอื้นอ้อนอยากนมพระชนนี
มาถึงขอบคันเขาครีศรี
พูนหัวฟีนึงเถิดคอยารองเลย
เอาหินบดป้อนให้กุมารเสวย
พูนหัวเอ๋ยอ้มแล้วหรือแกวตา
คลี่สไบผูกบนตนพดกษา
ไค้แต่ธาเมือซั้บจนหลับไป
อุ้มกุมารเลียบเค็นเนินไศล
เค็ดคอกไม้แดงมาในนงดู
พอจะถือนหรือจะหักทั้งสองหู
พอจะดูเนื่อนกอยู่โนนแน
พอแลเห็นหรือใบโนนไก่แจ้
เห็นนิคแม่เจ้าก็ทรงโศกาลัย
ตุกแกเอ๋ยกั้ทของคณรองไห

สุนทรภู่บรรยายเหตุการณ์เมื่อพินทุกุมารนำสิงห์ไกรภพและพราหมณ์เทพจินดา
ไปเลี้ยงดูในถ้ำของตนอีกว่า

สงสารหนอกระษัตราเป็นทารก
เห็นหน้ายักษ์นิคพัคตรพระมารดา
ท้าวกุมภกับรับขวัญแล้วทวนเกล้า
เจ้าพราหมณ์วาประสาเด็กไม่เกรงใจ

เมื่อวันตกมาอยู่ในคูหา
เจ้าหลับตารองให้พิไรไป
เป็นไรเจ้าดูพอแล้วรองให้
ยักษ์ออกไปเสียอย่าทองนงฉันกลัว

ตัวละครอีกผู้หนึ่งในเรื่องเดียวกันนี้คือรามวงศ์ โอรสของสิงห์ไกรภพ ซึ่งสุนทรภู่
บรรยายบทเจรจาในวัยเด็กอย่างน่าเอ็นดู ในตอนที่สิงห์ไกรภพและนางสร้อยสุคากำลัง

เสวโรศกด้วยความตื้นตันใจที่ได้พบกันพร้อมหน้าพอ แม่ ลูก หลังจากพลัดพรากกันเป็นเวลานาน รามวงศ์ในวัยสิบขวบก็พูดขึ้นตามประสาเด็ก ด้วยความซื่อให้พอแม่หยุ่ครองให้ เลียนแบบผู้ใหญ่ มักจะพูดคือ "เห็นโศกกว่าทุกแกแ่นขอรับ จะกินกับคอยมองอย่าร้องไห้"

เรื่อง พระอภัยมณี นับว่าเป็นเรื่องซึ่งกล่าวถึงตัวละครสำคัญตั้งแต่วัยเด็กมากกว่าเรื่องอื่น ๆ อีกทั้งมีบทบรรยายถึงธรรมชาติวิสัยของเด็ก และกำหนดให้เด็กมีบทบาทมาก อย่างเห็นได้ชัดอีกด้วย

ตัวละครเด็กคนแรกในเรื่องนี้คือ สินสมุทร โอรสของพระอภัยมณีผู้ถือกำเนิดจากนางผีเสื้อสมุทร สุนทรภู่ได้บรรยายถึงสินสมุทรในวัยแปดขวบว่ามีความซุกซน อยากรู้อยากเห็น เช่นเดียวกับเด็กทั่ว ๆ ไป ดังนี้

.....	หนีไปวิ่งเล่นอยู่ในคูหา
โลดล่ำพองสองเชิงระเริงมา	เห็นแผนผาพิงผนังปิดหนทาง
หนักหรือเบาเขาวอยไม่รู้จัก	เขาลองผลักด้วยกำลังก็พังฉาง
เห็นหาคทรายรายงามเป็นเงินราง	ทะเลกว้างขวางขวาลวนปาดง
ไม่เคยเห็นเป็นนาสนุกสนาน	พระกุมารเพลินจิตพิศวง
ออกวิ่งเตนเล่นทรายสยายองค์	แล้วโคดลงเล่นมหาซาลาลัย
คือนักไปพบฝูงเงือกเขา	

.....	คิดว่าคนมีหางเหมือนอย่างปลา
ครั้นถามไถ่ไม่พูดก็โดนจับ	ดูกลดกลับกลางน้ำปล้ำมัจฉา
ครั้นจับได้ให้ระแวงแคลงวิญญาน	เช่นนี้ปลาหรืออะไรจะใคร่รู้
นุกกระซากลากหางขึ้นกลางหาด	แลประหลาดลักษณะมีตาหู
จะเอาไปให้พระบิดาดู	แล้วลากดูเข้าในถ้ำควยกำลัง

ความซุกซนซึ่งแฝงด้วยความอยากรู้อยากเห็นอย่างเด็ก ๆ ของสินสมุทรครั้งนี้ เป็นประโยชน์ตนเองและบิดาอย่างคาดไม่ถึง กล่าวคือ เงือกนั้นอาสาที่จะพาพระอภัยมณี และสินสมุทรหนีไปจากนางผีเสื้อสมุทร

ระหว่างพากันหนี นางผีเสื้อสมุทรก็ติดตามมาจนจะทัน สิ้นสมุทรจึงร้องอยู่ เพื่อหลอกหลอมารคาให้หลงตามตนไปในทิศทางอื่น เป็นการถ่วงเวลาให้พระอภัยมณีหนีไปได้ เมื่อสิ้นสมุทรเผชิญหน้ากับมารคาในรูปร่างที่แท้จริงครั้งนี้ก็มีใครจัก ค่ายเคยเห็นนางแต่ในร่างแปลง จึงร้องถามไปว่า "นี่สัตว์บกหรือสัตว์น้ำค่านักหนา โจนกระโจมโครมคราม ตามเรามา จะเล่นขาทำอะไรจะไครรู" จะเห็นว่า สำนวนถามคังกลาวนี้ นอกจากจะเป็นสำนวนอย่างเด็ก ๆ คือตรงไปตรงมา ไม่มีเล่ห์เหลี่ยมแล้ว ยังแสดงถึงอุปนิสัยโผงผาง พุดจาขวานผ่าซาก อย่างไม่เกรงกลัวใครของสิ้นสมุทรอีกด้วย

ลักษณะการเจรจาอย่างเด็ก ๆ ของสิ้นสมุทรดังกลาวนี้ ยังปรากฏอีกหลายครั้ง อาทิ เช่น คำกราบทูลต่อสุวรรณมาลีว่า

.....	ลูกนี้หรือจะไม่รักอย่าพักถาม
อยากจะได้ใครได้แม่ที่รูปงาม	พึงสมความปรารถนาเวลานี้
จะหาไหนใดเหมือนพระรูปโฉม	งามประโลมล้ำฟ้าในราศี
แม่นหาผู้ใดฉันให้	จริงนะจำฟ้านี้เกิดมารคา

เมื่อสุวรรณมาลีถามถึงรูปร่างของนางผีเสื้อสมุทร สิ้นสมุทรก็บรรยายดังนี้

กุมารว่าที่นี้ไม่มีเท่า	โตกว่าลำสาเภาเป็นไหนไหน
ชื่อผีเสื้อเนื้อหนังรังสีโคล	ทั้งสูงใหญ่เขี้ยวยาวราวสักรา

ครั้งเมื่อเรือแตก สิ้นสมุทรว่ายน้ำแบกสุวรรณมาลีมาอาศัยบนเกาะ มีเรือโจรสลัด ผ่านไปพบเข้า พวกโจรสลัดก็คิดใจในความงามของสุวรรณมาลี พากันจ้องนางไม่วางตา สิ้นสมุทรจึงพูดโผงผางขึ้นว่า "นัยน์ตาแตกใครอย่าแลดูแม่ชา"

เมื่อพบอุศเรนคู่มั่นของนางสุวรรณมาลี และอุศเรนเร่งเร้าพระอภัยมณีเรื่องสุวรรณมาลี สิ้นสมุทรก็พูดขึ้นอย่างขุ่นเคืองว่า "มิใช่การภารธุระพระบิดา แม่ของชา ข้าไม่ให้ใครไปเลย" และอีกครั้งหนึ่งก็ประกาศกับอุศเรนว่าจะไม่ยอมคืนนางสุวรรณมาลีให้

ทั้งยังปฏิเสธไม่รับรู้ถึงบุญคุณของอุศเรนที่รับพระอภิรมย์ซึ่งตกค้างอยู่บนเกาะเดินทางมากับเรือของตน คอยการพุดอย่างเนโกแบบเด็ก ๆ ว่า "ถึงเราเล็กก็ไม่สงายาสงสัย รับบิคา มากี่ข้างใครเป็นไร หรือข้าใช้สอยเจ้าให้อามา"

บางครั้งสินสมุทรก็มีคำพูดเป็น ๆ แบบเด็กทั้งหลายให้ผู้ใหญ่ได้ขมขัน เช่น เมื่อศรีสุวรรณจะพานางอรุณรัศมีผู้เป็นธิดาและสินสมุทรไปเยี่ยมมณฑลวิบูลย์กิจ รุ่งรัตน์ สินสมุทรได้ปลอมโยนนางสุวรรณมาลีซึ่งกำลังโศกเศร้าเพราะอาลัยสินสมุทรว่า "ลูกไม่แกล้งเห็นทางไปข้างไหน มีพระพระเจ้าอาจะพาไป จึงจนใจจำลามารดาจร" แล้วก็เลยถือโอกาสฝากพระอภิรมย์ผู้เป็นบิดาให้อยู่ในความดูแลสั่งสอนของมารดาเลี้ยงคือนางสุวรรณมาลีเสียด้วย โดยบอกว่า "ขอฝากองค์ทรงฤทธิพิตุเรศ พระทรงเดชพิลลิ่งช่วยสั่งสอน" ทั้งนี้ทำให้นางสุวรรณมาลี "สรวลสันต์กลืนน้ำตาขึงอวรณ์"

ตัวละครวัยเด็กที่น่าเอ็นดูอีกคนหนึ่งคือ นางอรุณรัศมี ธิดาของศรีสุวรรณและนางเกษรา สุนทรภูทกกล่าวถึงการ เล่นของ เด็กผู้หญิงวัยแปดขวบผู้นี้ว่า

ฝ่ายโฉมงามองค์อรุณรัศมี -
เล่นสนุกทุกตาตัวน้อยนอย
เอาเศษผ้ามามาทำผานงูหม
มีนาชกชั้นกันห้องของประตู
ถึงเวลาพาลูกเที่ยวอุมเลน
ทำโกนจุกลงทาหางานการ

กับนารีร่วมใจที่ไซ้สอย
ลวนไล้สอยเสมานาเอ็นดู
ปักปิ่นถมทองห่มสีตุ้มหู
เป็นที่อยู่ทุกตานาสำราญ
มิไคเวนเป็นสุขสนาน
แสนสำราญตามประสากุมารี

เมื่อนางอรุณรัศมีได้พบสินสมุทรเป็นครั้งแรกนั้น เป็นเวลาหลังจากที่สินสมุทรยกไพร่พลโจรสลัดที่เมืองรมจักรและจับศรีสุวรรณได้ แล้วจึงปรองคองกันเมื่อลงรูววาเป็นเครือญาติกัน นางอรุณรัศมีก็บอกว่าสินสมุทรว่า

ไปเที่ยวเล่นเห็นอายอะไรมี
ข้าเจ้าจับกลับขบครองรบกัณ

คำทั้งตัวหัวหมันดูซ้ำ
แตกกลางวันจนเคียวนี้ฉันหนีมา

หลังจากได้สัตรีประหลาดนั้นเป็นพาหนะคู่ใจ ซึ่งพระนางตั้งชื่อว่ามานิดมังกรแล้ว
สุกษาศรก็เริ่มบทบาทสำคัญ ก็ออกเดินทางตามหาพระอภัยมณีผู้บิดา ระหว่างนี้ได้พบ
เจ้าเมืองการะเวกอุปการะเป็นบุตรบุญธรรม สุกษาศรจึงพำนักที่นั่น โดยมีชิตากษัตริย์
การะเวกชื่อนางเสาวคนธ์มีอายุอ่อนวัยกว่าสุกษาศรเล็กน้อยเป็นเพื่อนเล่น บทบรรยาย
ถึงการเล่นหัวฟุกคุยของเด็กทั้งสองในตอนหนึ่งมีดังนี้

.....
พี่จ๋าพี่พระแกดตุ๊กแกรอง
กุมารอุมจุมพิตพระชิตา
ฉันจะตีพี่หลังให้คังผดุง

นางโอรอนอนอภิวันทจ่านรจา
ทำบ่วงคลองมันเสียเกิดพี่จ๋า
แฉ่ววาวอยากฉัวตุ๊กแกเลยแมนอง
น้องสะคุงสรวลสันตกันทั้งสอง

สุกษาศรได้เล่าเรียนฝึกฝนการฝึกสงครามตั้งแต่เด็ก ๆ โดยกษัตริย์กรุงการะเวก
จัดหาเด็กรุ่นเดียวกันถึงहारอยคน "ให้ตามเล่นเป็นข้าสุกษาศร ทั้งมารดษสารการกษัตริย์
สารพัศการฝึกให้ฝึกสอน" ส่วนนางเสาวคนธ์นั้นรักใคร่สุกษาศรมากจึงเข้าหัดกระบวนการฝึก
ควย จนดางเก่งกลาสามารถทั้งคู รวมทั้งเหล่าเด็กไพรพลทั้งहारอยคน ถึงที่สุนทรภู่บรรยายว่า

กระบวนฝึกฝึกฝนชนกฤษ
รำกระบี่กระบองคาบสองข้าง
ถึงกลางที่พื้นองลองเล่นรบ
ข้างพวกพองน้องสาวพุงหลาวแหลน
ข้างพวกพิศัลบเข้ารบรับ
ข้างนายทัพจักรภพอาจรบ
บ้างหิมแทงเพลงพลาดบ้างฟาดฟัน
จนเจนจำชำนาญในการฝึก

ต่างราญรอนเรียนครูใหญ่กระบ
ทั้งจักรขวางโลเชนโคเจนจบ
ตีกระบะแท่งพันประจันทัพ
ทั้งโลแพนทวนหอกดุกดอกลกลับ
เอาปากงับแหลนหลาวดุกเกาทัณฑ์
พลลบลหลักฉัตรฉัตร
ไม่ถูกกันแก้ไขทุกคน
อาจารย์ฝึกพลรบให้หลบฝน

ทหารเลวเร็วรักกลอกกลับตน	แต่เม็คฝนก็ไม่ถูกลูกเล็กเล็ก
ทางคลองแควแควกลาปรีชาหาญ	ลวนกุมารเหมาะเหมาะใส่เกราะเหล็ก
บางไวจุกลูกขุนนางไวทางเจก	ลวนแต่เด็กนอนนอยหารอยคน

หลังจากที่สุคสาครพาเสาวคนธ์และหัสไชยอนุชาของเสาวคนธ์ไปตามหาบิดาจนพบ ก็ได้เดินทางกลับมายู่การะเวกอีกครั้งหนึ่ง ครั้นเมื่อถึงลูกทำสงครามกับดั่งกาวุ่นวาย จนพระอภัยมณี กวีสุวรรณ และสินสมุทร ทองมนต์เสนทหลงไหลหญิงฝ่ายดังกล่าว นางสุวรรณาดี ก็มีสารมาขอให้สุคสาครไปช่วย สุคสาครตกลงใจพาหัสไชยไปด้วย แต่ไม่ให้นางเสาวคนธ์ไป โดยอ้างว่า "กนิษฐานารีเป็นที่รัก ใครรู้จักหักทลายก็อาบใจ" นางเสาวคนธ์ซึ่งขณะนั้น กำลังรุ่นสาวอย่างที่ตนเองยังมีจิตใจเป็นเด็กอยู่ คือ "สิบเอ็ดปีสี่เป็งเพียงเพ็งจันทร์ ไม่เว้นวันเล่นสนุกทุกตา" ก็โกรธเคืองสุคสาครอย่างยิ่ง

.....	พระชลนาคน้อยน้อยด้วยน้อยใจ
จึงว่าชะพระพี่นี้เป็นหนุ่ม	จะต้องอุ้มทองถือหรือไฉน
เมื่อคราวนั้นนั้นเป็นไรจึงให้ไป	ประเดี๋ยวนี้ทำไมจึงอาบคน
หรือน้องนั้นชื่อนทรอัคน	ให้ชายพัศตรพระเจ้าพี่สีกักหน

สุคสาครตอบไฉน

พระเชษฐาว่าถ้าแม่เหมือนแต่ก่อน	ยังเด็กอ่อนก็ไม่ห้ามตามวิสัย
ประเดี๋ยวนี้ว่าพี่มิพาไป	ใครใช้ให้เป็นสาวขึ้นเล่านอง
พี่ปรานีมิพาไปให้ไฉน	จะต้องตากลมฝนจะหม่นหมอง
ขรรณนิยมสาวเขาก็เรียนเพียรรอยกรอง	จะเที่ยวท่องไปทำไมมิใช่การ

แล้วนางเสาวคนธ์ก็ตอบกลับไปอย่างน่าขันและน่าเอ็นดู เป็นสำนวนเด็กสาวซึ่ง ยังไม่รู้ตัวหรือไม่ยอมรับว่าตนเป็นสาว นับว่าสุนทรภูมีความเข้าใจจิตใจของเด็กอย่างดียิ่ง

นางวาระปราณีหนอพี่เจ้า	เขารูเท่าคอกอยามาเฝ้าว่าชน
ถ้าไปควยฉวยจะขัดจะหักทวน	จะเสียการพี่ยาไม่พาไป
แต่เขาวนขึ้นก็เห็นว่าป็นสาว	แกลงวากลาวแก่นานำตาไหล

ตัวละครเหล่านี้ ต่างก็มีบทบาทสำคัญ และเก่งกล้าทัดเทียมผู้ใหญ่ตั้งแต่ในวัยเด็ก กล่าวคือ สีนสมุทรได้มีส่วนช่วยเหลือพระอภัยนันทน์จากเงื้อมมือนางยักษ์ผู้มาราคาตั้งแต่ สีนสมุทรมีอายุแปดขวบ หลังจากนั้นได้ช่วยชีวิตสุวรรณมาลีเมื่อเรือแตก โดยแบกนางว่ายน้ำ เป็นเวลาถึงเจ็ดวันเจ็ดคืนจึงถึงเกาะแห่งหนึ่ง และโดยที่เป็นผู้ศึกษาเวทมนต์คาถาตลอดจน การสู้รบมาจากพระโยคีแห่งเกาะแก้วพิสดารเป็นอย่างดี จึงสามารถสู้รบฆ่าหัวหน้าโจรสลัด ตาย และรวมกับนางสุวรรณมาลีทำสงครามกับอสูรจนมีชัยตั้งแต่อยู่ในวัยเด็กเช่นนี้ สดุดีความสามารถไม่แพ้ คือ ไทเวียนเวทมนต์และการสู้รบจนเก่งกล้าเมื่ออายุเพียงสามขวบ หลังจากนั้นได้ฝึกฝนการฝึกสงครามอยู่ที่เมืองกระเวกจนชำนาญ เมื่อยกทัพไปเมืองฉลิก จึงสามารถนำทัพเข้าไปช่วยนางสุวรรณมาลีรบกับข้าศึกได้ชัยชนะ นางเสาวคนธ์และหัสไชย สองพี่น้องแห่งเมืองกระเวกต่างก็ได้อวยชัยเมืองฉลิกทำศึกสงครามกับเมืองลังกาอย่าง อาชาญหลายครั้งตั้งแต่วัยเด็กจนถึงเติบโตเป็นผู้ใหญ่

นิทานเรื่อง โคบุตร ก็เป็นนิทานอีกเรื่องหนึ่งซึ่งเริ่มบทบาทของตัวเอก คือโคบุตร ตั้งแต่ออยู่ในวัยเด็ก เมื่อโคบุตรอายุเพียงสิบปีก็แสดงความสามารถด้วยการฆ่ายักษ์สี่ตนถึง แก่ความตาย และชุบให้ฟื้นขึ้นด้วยยาวิเศษ ยักษ์เหล่านั้นก็ยอมเป็นข้าทาสไว้ ต่อจากนั้น โคบุตรได้ช่วยยาวิเศษช่วยชุบชีวิตกบฏีร์และมเหสีแห่งเมืองพาราณสีอีกด้วย

ในเรื่อง ลักษณวงศ์ มีบทบรรยายเกี่ยวกับการเล่น การพูดจาระหว่างเด็ก มากพอสมควร บทบรรยายเหล่านี้สามารถพรรณนาธรรมชาติของเด็กได้อย่างสมจริง แสดงให้เห็นว่าสุนทรภู่เป็นกวีซึ่งมีความสนใจและเข้าใจเด็กอย่างลึกซึ้ง ดังจะกล่าวต่อไป

เมื่อลักษณะพิสดารจากมารดาไปพบอาศรมของพระฤๅษีมหาเมฆ ได้พบ
นางทิพเกสรซึ่งพระฤๅษีอุปการะไว้ ขณะนั้นนางทิพเกสรมีอายุรุ่นราวคราวเดียวกับลักษณะวงศ์
คือ ประมาณแปดขวบ ลักษณะวงศ์ก็ไต่ถามนางว่า

นี่นางใครมาสร้างพระอาศรม
ก็อยู่ใหญ่ไปไหนไม่เห็นมี

ของทรมามชฌาของพระฤๅษี
อยู่กุฏิองค์เดียวกันเปลี่ยนใจ

นางทิพเกสรตอบว่า

.....

ตัวคนเดียวเที่ยวเดินในพงพี
นี่อาศรมพอตาข้าสร้างไว้
มานั่งนี้เกิดพิไค้ทุกคน

พี่ซึ่งเดินมาได้ในไพรศรี
ไม่กลัวผีเสื้อช้างช้างกลาครัน
ท่านยังไปเที่ยวเก็บพฤษาฉัน
ทั้งเผือกมันของข้ายังดมไป

ลักษณะวงศ์จึงเล่าเรื่องราวของตนให้นางทิพเกสรฟังอย่างย่อ ๆ แล้วลงท้ายด้วย
การถามแบบเด็ก ๆ ซึ่งมักจะถามถึงผู้ใหญ่ที่ตนไม่รู้จักกันเคยว่า "พระฤๅษีคือคอกฤๅษี
อยู่ด้วยกันยังจะไค้หรือไค้ยา" ถึงตอนนี้นางทิพเกสรก็แสดงความเอื้อเฟื้อด้วยการ

.....

ทั้งม่วงปรางนางหยิบมานานา
พระฤๅษีใจดีไม่คุดคอก
ไค้วิ่งเล่นเย็นเขาสบายใจ

เจ้าคนลานเข้าไปเลือกลูกพฤษา
แสบทองมากินเด็กอยาเกรงใจ
จะช่วยบอกพอตาให้อาศัย
เก็บคอกไม้ถวายนานาเพลานาน

และอย่างเด็กที่ใจจดจ่ออยู่กับการเล่น นางทิพเกสรก็สาธยายให้ลักษณะวงศ์
ฟังต่อไปว่า

ซึ่งข้าตาผูกไว้ที่ต้นแก้ว
ที่เคยไกวถั่วไกวยังไม่เป็น

ที่กินแล้วข้าจะพาไปไกวเล่น
พี่แลเห็นแล้วฤๅที่ตรงนี้ไป

ฝ่ายลักษณวงศ์ก็มีความทุกข์ใจง่ายประสาเด็ก ดังนั้นจึง "พลอยสนุกยิ้มแย้ม
อยู่แจ่มใส" และหลังจากกินผลไม้จนอิ่มหนำแล้ว เด็กทั้งสองก็พากันไปเล่นอย่างสนุกสนาน

ขึ้นชิงช้าหาเชือกทำสายชัก
ชาเจ้าหงส์ส่งเสียงประสานกัน
ไม่เห็นช่วยควยทั้งสองยังเด็กนัก
จนนายแสงสุริยวิวรร
แล้วโหมงามหรรณพสงวนนวลหง
ที่ปลูกไว้ใกล้บรรณศาลา
ยี่สิบแฉกแกมกับชมพูเทศ
บางหล่นกลาดคาคกลางแผนดินคล
พระเก็บพุกหยกยื่นให้โหมศรี
เก็บสุกรมหมื่นขึ้นแล้วยื่นชู
แล้วชวนกันผ่นผายมาอาภรม
เวลาควนจวนเจ้าพอดามา

ทั้งพระลักษณวงศ์สาวสวรรค์
คังจักจั่นแจ้ว ๆ ในคองคอน
อารมณ์รักเหมือนเพื่อนสโมสร
ชวนกันจรลงสรพระคงคา
ชวนพระลักษณวงศ์เก็บบุปผา
เก็บจำปาพุทธรักษาอัญชันปน
การะเกดชมแสงทั้งสร้อยสน
เสาวกนขรินรสเรณู
กุมารีรับจากหัตถ์แล้วทักดู
ตำรวลเรียงเคียงคู่กันสองรา
สองภิรมย์นั่งร่ายพวงบุปผา
ทั้งสองราได้ดังแลละแฉกคอย

บทเค็กระหว่างนางทิพเกสรกับลักษณวงศ์อีกตอนหนึ่ง สุนทรภู่บรรยายไว้อย่าง
น่าเอ็นดู ดังนี้

ฝ่ายกุมารลักษณวงศ์พงศ์กระษัตริย์
อตสาหมนมมตราสธภาพ

โสมนัสจำคำพานีสอน
เจ้าไมจรรจากบรรณศาลา

เมื่อลักษณวงศ์ขึ้นท่องบทเวทมนต์ดังนั้น นางทิพเกสรก็ขาคู่เล่น จึง "เฝ้าวิงวอน
ชักชวนพระเชษฐา พอดาไปใกล้ไม้กลับมา เล่นชิงช้าเถิดอย่าบนพระมนต์เลย" พอ
ลักษณวงศ์ปฏิเสธ นางทิพเกสรก็งอนค่อนควักและผินหลังให้ "ไ้เห็นคิกันแล้วพระเชษฐา
แต่นี้ไปใครยามาพูดจา ไม่ปรารภนาเรียกพี่แต่นี้ไป" ฝ่ายลักษณวงศ์ก็ยังคง "...แก่งเงย
เลยเล่าแต่คาถา" คราวนี้นางทิพเกสรแค้นเคืองหนัก จึงกลั่นแกล้งลักษณวงศ์ต่าง ๆ นานา

.....

เขานั่งเคียงส่งเสียงไห้ไป
พระรูปร่างนางแกล้งมาส่งเสียง
นางโหมงามวิ่งตามมาเคียงองค์
หนอกระษัตริย์ขัดเคืองซ้ำเลื่องค่อน
เขาลูกหนี้แล้วยังเที่ยวจันทาลคน

กัลยาแค้นเพียงเลือดตาไหล
ทะยานใจจันทาลพระโหมง
ไม่ทรมึงเพียงลูกหนี้วลง
จะให้ลักษณวงศ์เจ้าลืมนต์
แมเกราณมาแกล้งทุกแห่งหน
จนเวทมนต์ลืมน์เดือนออกเปื้อนไป

เมื่อถูกว่าคังนั้น นางทิพเกสรก็พาลโกรธหนักขึ้น ทรงเข้าหิกล้วนลักษณวงศ์
เคียงอย่างพาลเกร และตามตอแยไม่ลดละ

นางฟังคำซ้ำแค้นเข้าหิกล้วน
ปากของใครใครก็ร้องไห้กองไป
พระรับหัตถ์ป้องประคองไว้
ทะยานใจเขาไม่ไปเลนชิงชา
โยมิฟ้องข้าจะร้องกระนั้นแหละ
ลักษณวงศ์เคียดตรงเขากฎ
พิฟ้องแล้วถ้ายังมานั่ง
พระดอยหนีศรีสวัสดิ์เขานั่งเคียง

เขาไค่กวนถามาสงเอาเขาไค่
เจ้าหัวใจถามาหามจันรรจา
อุยอะไรมาหิกล้อหนักหนา
พอตามมาเกิดจะฟ้องให้ทองตี
แกล้งกระแทะเข้าไปณลักพระโหมศรี
กุมาริตามหลังมานั่งเคียง
ถาฟ้องจริงแล้วจะร้องไห้สุดเสียง
ขยับเรียงไล่ล่อทำดินเลียน

ลักษณวงศ์จึงว่า

ยิ่งว่ายิ่งกวนไปเจียวนะ
เขายิ่งหนีแล้วยิ่งล่อเลียน

ไม่ฟังละคงจะฟ้องให้ทองเขียน
ตัวไม่เรียนแล้วมารานทะยานใจ

พอแหบเขาลักษณวงศ์ไม่เป็นผลสำเร็จ นางทิพเกสรก็ซุนเคืองทั้งกลัวจะถูกฟ้อง
เลยร้องไห้ ลักษณวงศ์เห็นดังนั้นจึงยั่วเย้า และสัพยอกให้นางหายโกรธ

พระหยอกนางไยนวนมิกวไป
แล้วแยมยืมพริ้มพรายควยหาโยกรช
คึกวากลาไยมากลัวเอาเต็มที

สาแก่ใจลิจจะท่องลงดูที
จึงเอื้อนโอษฐ์สยอกนางโฉมศรี
กลัวตองตึงไปหีบแถมโมมา

นางทิพเกสรก็น้ำตาแห้งทันทีทันควัน และเริ่มชักชวนลักับฉวางศ์ไปเล่นอีก

จริงถ้านั้นฉันจะเอาไอ้ลูกโต
พี่ไม่ว่าฉันจะยังฟ้องพอกตา
แล้วกอดจูบพูกจาประสาเด็ก
นางเกสรชวนชวนพระทรงลักับฉ

แทนสมโอให้อีกพระเชษฐา
เล่นชิงช้าฉันไม่ไปช่วยชัก
ควยเล็ก ๆ อยู่ทั้งสองไม่ถือศักดิ์
ไปขึ้นชักชิงช้าเล่นให้เย็นใจ

ลักับฉวงศ์เห็นว่านางชักชวนหลายครั้งแล้ว ก็ตกลงยอมตามคำชักชวน แล้วแสวงทำ
ถูกผีหลอก การเล่นจึงต้องล้มเลิกไป

พระพักตร์ข้าชวนเป็นหลายครั้ง
จะจูจิชีครานรำคาญใจ
กุมารดีใจเข้ากอดรัก
พระแกล้งเมินเดินไปมีใครทัน
พระแกล้งรองเวยวายตะกายวิ่ง
ร้องกราดกรีดหวีดวิ่งฉวามา
ทำเป็นกลัวตัวสั้นรำพันบอก
ไยปากอาตากดวงเหงากำมือ
นางรังความคร้ามจิตควยใจหญิง
ก็พากันกลับมาสวดาลัย

มีตามมั่งก็จะชักอัชฌาสัย
จึงว่าไปขี้ไปเลบเสียเห็นวัน
หนอกระษัตริย์พานางทางผายผัน
นางแจ่มจันทรวีงไปจนลับตา
สมรมึงตกใจเป็นหนักหนา
ถึงเขมรรากอกไฉ่ไม่วางมือ
ฉีมันหลอกขานอยไปแล้วหรือ
ร้องหือหืออยู่ตรงข้างหนทางไป
หมายว่าจริงมันคงไม่สงสัย
เก็บคอกไม้ไว้ทาพระอาจารย์

ในบทคร่ำครวญของนางทิพเกสรเมื่อลักับฉวงศ์จะจากไปช่วยมารดา นอกจาก
จะโศกเศร้ากินใจแล้ว สุนทรภูยังสะท้อนให้เห็นภาพการเล่นของเด็กทั้งสองอีกด้วย

ทั้งสองกรคอนอกว่าโอฬั
 อยู่อยู่หรือมาจู่จากออกไป
 ยามเย็นจะใคร่เล่นกับใครเล่า
 ถึงหยิกข่วนกวนหนอยคอบอดคอม
 ที่นี้ผู้นอนเคียวจะเปลี่ยวแล้ว
 ถึงพวงงามก็จะงามอยู่ตามที่
 พี่เคยเขายั่วของในรงไห
 พี่อย่าไปเลยเป็นไรนะพี่อา
 เราเคยวิ่งชิงลูกมะตูมหล่น
 พี่ไ้ลูกน้องไ้คอบนก็คอบนกัน
 แค้นเอยใครเลยจะชวนเล่น
 ใครจะปลอบน้องเล่าให้เบาใจ
 น้องเคยรองชาเจ้าหงส์พื้ทรงรับ
 เราเคยกินเคยอยู่เป็นคู่เคียง
 เมื่อสาครพี่ฟ้าสาครแกพอคู่
 แค้นไปไหนน้องจะขึ้นบาน
 น้องเคยเล่นชิงชาเขมรชู้ก
 เมื่อพี่พี่น้องแกล้งไห้แกวงไกว
 แค้นไปไหนเล่าจะเห็นพักตร์
 ไม่สงสารเกสรที่วอนเลย
 พี่ลั่นรักน้องแก้วเสียแล้วหรือ
 โอ้อือนิจาไม่อาลัย
 เคยชุกดินมานั้นแล้วบัดนี้เอน
 พี่ประคิษฐ์ปั้นเล่นเห็นเป็นจริง

จะแกล้งหนีน้องแล้วตาไหน
 จะทิ้งไ้หนองให้ยวคนเคียวกรอม
 เหมือนพี่เจ้ารักน้องประคองถนอม
 จึงอะไรพี่ก็ยกให้ดีดี
 ใครจะเก็บคอกแก้วไ้หนองนี้
 ตังแต่นี้จะร่วงลงโรยรา
 ประเคียวใจก็มาปลอบให้บรรเทา
 อยู่กับข้าจะไ้ไ้เวนมิดตากัน
 ทั้งสองคนปรีดีเปรมเกษมสันต์
 สารพันพี่เจ้าจะตามใจ
 ทุกเช้าเย็นมีแต่นองจะร้องไห้
 เมื่อแลไปก็เห็นแตรังเรียง
 เมื่อน้องขับพี่ก็ขานประสานเสียง
 เมื่อยามเที่ยวเล่นน้ำในลำธาร
 ถึงเขาหูกเขาตาไม่วาซาน
 เมื่อเล่นธารจะไ้ไ้สาครกับไ้ไ้โค
 กระซอกหนักกลั้วน้องจะร้องไห้
 กระซอกไปลอยลอยไม่วาเลย
 โอฬั้กลับดวงคของน้องเอย
 พี่ไม่เคยที่จะซักให้เคืองใจ
 จึงคังคือเข้าคางไปจงไ้
 วาจะไปแล้วก็ไปเอาจริงจริง
 เป็นหมี่เมนนกเนื้อแลเสื้อสิงห์
 ไ้สลอดเลื่อนลากวิ่งพนันกัน

โอ้สุดแสนสงสารเกสรเอ๋ย
 พระพี่เอ๋ยอยู่ติดเป็นเพื่อนกัน
 เพลาบาชายแสงพระสุริยัน
 เขาชิงรับจับหาบพระทองคำ
 พี่เคยเล่นเล่นอยู่ควายนองแก้ว
 เมื่อยามเย็นก็จะเย็นจะเปื่อยกรัน
 ถึงเพลาสระสรงลงสระศรี
 เก็บกระบี่จับบันกันพันทาย
 เอากระบี่จับเจ้าประดับเป็นปักบิน
 แล้วขับออกหยอกกันว่าบรรพต
 โอ้ที่ไหนจะไค้เล่นเหมือนเช่นหลัง
 เอ็นดูน้องเด็กพี่อย่าเผลอไป

จะชวคเขยรูปสัตว์ที่พิน
 จะไค้ปั่นล้อเล่นเหมือนก่อนมา
 เราสองคนเคยแข่งขนานหนา
 ถึงศาลาชิงเลือกเอาเปลือกมัน
 จะหักใจไปแล้วเข้าไพรสณฑ์
 โฉนั้วันก็จะเปลี่ยวอยู่เดียวดาย
 เคยชวนพี่ลงเล่นกระสุนี่สาย
 แล้วกำทรายกองปั้นเป็นบรรพต
 กินรากินรินขมิ้นสด
 เอนำรคไค้ละลายกระจายไป
 จะตั้งนั่งไค้กาน้ำตาไหล
 คอปีหน้าฟ้าใหม่จึงไกลคลา

ชีวิตและบทบาทของลักษณวงศ์ในวัยเด็ก ซึ่งสุนทรภู่กล่าวถึงอย่างค่อนข้างละเอียดถี่ถ้วน นอกจากจะไร้เดียงสา มีความน่ารัก น่าเอ็นดู ตามประสาเด็กแล้ว ยังได้แสดงความเก่งกล้า สามารถให้เป็นที่ยอมรับหลายครั้ง เริ่มต้นด้วยการแสดงความกล้าหาญ เด็ดเดี่ยว ขอยอมตาย กับพระมารดาซึ่งต้องโทษประหารชีวิตโดยคำสั่งของพระบิดา

พระโองสารถมารดาพันสัง
 จะสู้ช่วยควมมารดาไม่อาลัย
 กรรแสงพลางทางตรัสแก่เพชฌฆาต
 เราจะตายวายปราณควมมารดา

ให้แค้นถึงกลุ่มกลัดเพียงศัณษี
 มีขอกันกรงไกรควมบิดา
 จะพันฟ้าชลนี้ให้สังขาร
 จงเชนมาเราให้ม้วยไปด้วยกัน

เมื่อรอดชีวิตมาช่วยเทพยดาช่วยป้องกันจนเพชฌฆาตต้องยอมปลดปล่อยให้เป็นอิสระ ลักษณวงศ์และมารดาก็รอนแรมไปในป่า ระหว่างการเดินทาง นางสุวรรณอำภาถูกยักษ์ลักพาไป ลักษณวงศ์จึงต้องเดินทางเพียงลำพังผู้เดียว แม้จะหวั่นไหวเกรงภัยตามประสาเด็ก

"ลูกเกรงกลัวสิ่งสิ่งหมั่นวิ่งมา" แก็กเข้มแข็งพอที่จะตั้งสติคิดได้ว่า "จะอยู่ไปในคง
แคงคเคียว จะทองเทียวติดตามไปตามบุญ"

การได้มาอาศัยพระภิกษุเมฆชุบเลี้ยงและสั่งสอนวิทยาการ ทำให้ลักษณะ
มีฤทธิ์เดชและ "ชำนาญการณการณจะราว" และได้ติดตามไปสังหารยักษ์วิรุณมาศ
ผู้ลักพาตัวมารดาของตนไป ชุมมารทั้งหลายในเมืองยักษ์ก็ยอมโอนอ่อนยกเมืองให้ลักษณะ
ครอบครองตั้งแตอยู่ในวัยเยาว์

✓ ความสนใจที่สุนทรภู่ต่อการพรรณนาชีวิตของตัวละครเด็ก ๆ และการกำหนด
บทบาทของเด็กให้มีความสามารถด้วยการประกอบวีรกรรมที่นำภัยของ ตลอดจนการวาดภาพ
การเล่น การเจรจา และการนึกคิดของเด็กได้อย่างสมจริง ซึ่งปรากฏในนิทานของสุนทรภู่
อย่างสม่ำเสมอคงกล่าวได้ว่า เป็นเรื่องที่สนใจพิจารณาอย่างยิ่ง

ดังได้กล่าวแล้วว่า เมื่อความปรารถนาซึ่งซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึกของบุคคล
ไม่ได้รับการตอบสนอง จะเป็นผลให้บุคคลเกิดความวิตกกังวลโดยไม่ทราบสาเหตุ และระบบ
บริหารบุคลิกภาพจะพยายามขจัดความวิตกกังวลนั้น เพื่อรักษาความมั่นคงทางใจไว้ โดย
การปรับตัววิธีต่าง ๆ

ในกรณีของสุนทรภู่ ความปรารถนาความรัก ความอบอุ่นจากพ่อแม่ที่ไม่ได้รับการ
ตอบสนอง เป็นสถานการณ์ที่ก่อความวิตกกังวลอย่างยิ่ง และจากนิทานที่สุนทรภู่แต่งขึ้น
กล่าวถึงเรื่องราวของตัวละครสำคัญ ตั้งแต่วัยเด็กเป็นส่วนมาก กับทั้งมีบทพรรณนาธรรมชาติ
ของเด็กในด้านต่าง ๆ มากอย่างน่าสังเกต แสดงให้เห็นว่า การขจัดความวิตกกังวลดังกล่าว
ของสุนทรภู่อย่างหนึ่งก็คือ การแสวงหาความพึงพอใจ ต้องการผันกลับไปสู่วัยเด็ก เพื่อค้น
ถึงความสุขสนุกสนานในวัยเด็ก และเพลิดเพลินเป็นสุขในอาณาจักรของเด็ก เป็นการปฏิเสธ
หรือละทิ้งโลกของความเป็นจริงซึ่งมีสถานการณ์บางอย่างรบกวนความมั่นคงทางใจเสียชั่วคราว
นอกจากนี้ การที่สุนทรภู่กำหนดให้ตัวละครสำคัญ มีบทบาทเป็นนักรบ นักต่อสู้ที่กล้าหาญสามารถ

ตั้งแต่อยู่ในวัยเด็กนั้น ไม่ใช่เกิดจากเจตนาที่จะมุ่งสร้างตัวละครเหล่านั้นให้เก่งกล้าตามลักษณะแบบฉบับของตัวเอกในวรรณกรรมไทยเท่านั้น หากแต่การย่ำถึงความสำคัญและความสามารถของตัวละครเด็กซึ่งมีมากจนเป็นลักษณะเด่นในวรรณกรรมนิทานของสุนทรภู่ ยังสะท้อนให้เห็นความคิดผกผันอย่างลึก ๆ ซึ่งมักไผ่ผ่นด้วยความสามารถจะเป็นวีรบุรุษ ต้องการให้ผู้ใหญ่ยอมรับนับถือและมองเห็นความสำคัญของตน ลักษณะซึ่งแสดงร่องรอยของความคิดจิตใจและพฤติกรรมแบบเด็กของสุนทรภู่ว่านี้ จัดเป็นการปรับตัวเพื่อขจัดความวิตกกังวลซึ่งเรียกว่า การถอยหลัง (Regression) ซึ่งตรงกับความเห็นของแรนคและแซคส์ (Rank and Sachs) ที่กล่าวว่า ฟิลิปปินและผู้ป่วยโรคประสาทหนีจากความเป็ความจริงและย้อนกลับสู่ความพึงพอใจในวัยเด็ก (Stein and Heinze, 1960 : 221)

4. สุนทรภู่พอใจกล่าวถึงการซบถล่มในวรรณกรรมนิทานของตนเสมอ ทั้งยังให้ความสำคัญด้วยการบรรยายเนื้อเพลงซบถล่มหลายต่อหลายครั้ง จนจัดเป็นท่วงทำนองการประพันธ์เฉพาะตัว (style) ของสุนทรภู่ ที่เห็นได้ชัดอีกประการหนึ่ง แสดงถึงการถอยกลับไปสู่วัยเด็ก อันเนื่องด้วยความสามารถที่จะได้รับความรัก ความอบอุ่นจากพ่อแม่ในจิตใจสำนึกของสุนทรภู่อีกเช่นกัน

ในเรื่อง ลักษณวงศ์ เมื่อพระยายักษ์วิรุณมาศพานางสุวรรณอำมาตย์เมืองของตนด้วยความเสนหา ก็ได้จัดแจงแต่งงานนักสนมมาปรนนิบัติรับใช้นาง ตอนนี้สุนทรภู่บรรยายว่า

ฝ่ายสนมสาวสวรรค์กำนัลนาง
ที่ฝูงนางศุริยางคนตรี

ก็แซ่ซ้องมาปราสาทนางโฉมศรี
ก็คดลีซบถล่มขึ้นพร้อมกัน

เมื่อลักษณวงศ์ จะยกทัพไปเมืองของบิดา เพื่อปราบนางยักษ์ร้าย มีคำบรรยายถึงการซบถล่มระหว่างลักษณวงศ์สรองสนาน ดังนี้

เสด็จขึ้นบรรทมแล้วเข้าที่
นางอยู่งานชานซั้วสำเนียงนวล

ทรงสนานวาริอันหอมหวาน
กระหึ่มหวานโชนทับรับสีช่อ

เรื่อง พระอภัยมณี ก็มีคำบรรยายที่กล่าวถึงการขับกล่อมบ่อยครั้ง เช่น นางสีฟ้าเลี้ยง
ขับกล่อมนางเกษราหลังจากที่พุกจาเป็นเชิงชักนำให้นางสนใจศรีสุวรรณจนนางซัดเคือง

ทั้งสี่นางต่างคนเห็นเคืองซัด
แม่เหมือนจันทร์แจ่มฟ้าไม่ราศี
อันชาติชายเหมือนกระต่ายที่คำชาติ
ที่พุกเล่นเป็นแต่คำให้สำราญ
แล้วสี่นางต่างคนเข้าขับกล่อม
บ้างร้องรับขับไม้มโหรี

ซุสัถ์ดัดปลอบประโลมนางโฉมศรี
จรลีอยู่ที่พื้นโพนมมาน
ลุดจะมากที่จะมุ่งหมายสมาน
ขอประทานโทษเกิดพระเทพี
เคียดถนอมนุชนางอยู่ข้างที่
บ้างคิดสืงเสียงสำเนียงครวญ

และอีกตอนหนึ่ง เป็นการขับกล่อมนางเกษราของสีฟ้าเลี้ยงเช่นกัน

ทั้งสี่นางต่างรับค่านับน้อม
มโหรีเร่ร้องร่อน้องใน

แล้วขับกล่อมกลอนประคิษฐ์พิสมัย
วังเวงใจแจ้งเสียงเมื่อเพียงคืน

เมื่อนางสุวรรณมาลี สิ้นสมุทร และนางอรุณรัศมี รอนแรมไปในทะเลเพื่อติดตาม
พระอภัยมณี ก็มีคำบรรยายถึงการขับกล่อมในตอนนี้นางสุวรรณมาลีชวนสิ้นสมุทรและนางอรุณรัศมี
เข้าที่บรรทม

บทบรรยายถึงการขับกล่อมเช่นนี้ยังมีอีกหลายครั้ง รวมทั้งการกล่าวถึงการแหกกล่อม
เด็ก เช่น เมื่อสุนทรภู่บรรยายถึงกำเนิดของนางสร้อยสุวรรณ นางจันทร์สุภา ชิดาฝาแฝด
ของพระอภัยมณีและนางสุวรรณมาลี

แล้วเลือกสรรบรรคานางข้าหลวง
ให้เห่เร่อยเฉื่อยฉ่ำทุกคำเช้า

ดงงามทวงทีละมุนพึงรุ่นสาว
สำเนียงราวเรไรในไพรวัน

หรืออีกตอนหนึ่ง เป็นการบรรยายถึงการขับกล่อมของพระฤๅษีที่เกาะแก้วพิสดาร เมื่อรับเลี้ยงดูสุตศัสตราภรณ์นางเงือก จึงมีบรรยายกาศครั้นเคร่งดังนี้

จึงวางองค์ลงบนเปลแล้วเหว้า ทำขนมแข่งมาเวลาคึก
โอดละเห่เอละโหโอระฮึก อีกทีกทั้งศาลาจนราตรี

และใน สิงหไกรภพ ก็กล่าวถึงตอนพราหมณ์เทพจินดาเห่กล่อมสิงหไกรภพเมื่อยังเป็นทารกว่า "ไหนดอนเปลเห่กล่อมกุมารรา ไค้แต่ชาแม่ือขับจนหลับไป"

เรื่องของการเห่กล่อมให้นอนด้วยเสียงเพลงเป็นวัฒนธรรมอย่างหนึ่งของไทย ถ้าเป็นเด็กก็ใช้เพลงเห่กล่อม ในผู้ใหญ่ที่เป็นชนชั้นสูงก็มีเพลงมโหรีสำหรับขับกล่อม และโดยนิทานของสุนทรภู่เป็นเรื่องราวของเจ้าฟ้ามหากษัตริย์ทั้งสิ้น ทั้งยังมีการกล่าวถึงตัวละคร ตั้งแต่้วยทารกหลายต่อหลายคน การกล่าวถึงการเห่กล่อมทารกหรือการประโคมดนตรี ขับกล่อมในราชสำนักเป็นบรรยากาศประกอบเรื่องดังตัวอย่างข้างต้น ซึ่งนับเป็นการสะท้อนจากวัฒนธรรมไทย จึงอาจมีบ่อยครั้งใดเป็นธรรมดา อย่างไรก็ตาม มีข้อที่แสดงให้เห็นว่า สุนทรภู่มุ่งสนใจเรื่องการขับกล่อมหรือเห่กล่อมเป็นพิเศษ เพราะวานอกจากจะกล่าวถึงการเห่กล่อมหรือขับกล่อมตามปกติ โดยถือเป็นบรรยากาศประกอบเรื่องอย่างบ่อยครั้งแล้ว นิทานของสุนทรภู่มักมีการกล่าวถึงการขับกล่อมเป็นวาระพิเศษ เช่น ในนิทานเรื่อง โคบุตร กล่าวถึงเมื่อโคบุตรจะลอบเข้าหานางอำพันมาลาในคืนหนึ่ง ก่อนโคบุตรจะไปก็ไค้ขับกล่อม พระอรุณซึ่งเปรียบเสมือนพระอนุชาให้หลับไหลเสียก่อน โดย "เขานั่งแนบแอบนอน ประคองถนอม แล้วแกล่งกล่อมเพลงขับให้หลับไหล" พระอรุณซึ่งสุนทรภู่อำหนดให้โคบุตร ขับกล่อมนี้ มีอายุพ้นวัยเด็กที่ต้องการเห่กล่อมให้นอนแล้ว และการที่โคบุตรขับกล่อมพระอรุณก็ไม่ใช่เพราะเกรงว่าพระอรุณจะขัดขวางการของตนหรือมีเหตุอื่นใด เรื่องของการขับกล่อม ในตอนนี้ จึงอาจถือเป็นข้อสังเกตได้ว่า สุนทรภู่ออกแทรกเข้ามาโดยความนิยมหรือฝักใจชอบเรื่องการขับกล่อมของตนเอง

สิ่งที่เป็นหลักฐานยืนยันว่า สุนทรภู่มีความสนใจหรือตั้งใจในเรื่องการขับกล่อมที่เด่นชัดก็คือ สุนทรภู่ได้กล่าวถึงการขับกล่อมอย่างให้ความสำคัญด้วยการบรรยายเนื้อเพลงที่ขับกล่อมควยอย่างบ่อยครั้ง การขับกล่อมที่สุนทรภู่บรรยายถึงเนื้อเพลงด้วยนี้ ปรากฏในวาระต่าง ๆ กัน มีทั้งภาวะที่จัดว่าเป็นกิจวัตร เช่น นางที่เลี้ยงขับกล่อมพระชิตาของกษัตริย์ หรือสนมขับกล่อมกษัตริย์ และภาวะที่เป็นพิเศษ เช่น ตัวละครสำคัญขับกล่อมกันเอง ดังนี้ คือ

ในเรื่อง พระอภัยมณี นางสีที่เลี้ยงขับกล่อมนางเกษราเป็นเนื้อความแสดงให้ทราบว่า พราหมณ์แปลงศรีสุวรรณมีใจปฏิพัทธ์นางเกษรา

ว่าปางหลังยังมีเจ้าพราหมณ์น้อย	โถมแนลุ่มแซมชอยคังเลขา
ทั้งผิวเหลืองเรื่องรองคังทองทา	เที่ยวเสาะหานุชนางมาทางไกล
เวลาคำน่ำคางลงพร่างพรอย	พอโถมงามพราหมณ์น้อยจะนอนไหน
สตรีงามสามภพไม่สยใจ	จะใคร่ไค้ดอกฟ้าลงมาเชย
ถ้ามั่นเหมือนหมายมาดไม่คลาดแคล้ว	คังควงแกวแกมทองเจียวนองเอ๋ย
น่าน้อยใจที่ไม่ไว้อาลัยเลย	แล้วลงเอ่ยอภิวันท์อัญชลี

เมื่อนางวาลีสนมเอกใครจะอาสาช่วยพระอภัยมณี ให้ไค้อภิเษกกับนางสุวรรณมาลี สมความปรารถนา นางก็ใช้เพลงขับกล่อมกราบทูลพระอภัยมณีเป็นความนัยว่า

โอ้ดวงเคื่อนเคลือนคล้อยลอยโผยม	เคยประโลมโลกาให้ถาวร
วันนีกับอับแสงไม่แจ่มแจ่ม	นिरาแรมรสลับนางอัปสร
เหมือนโศกรักหนักยิ่งยุคันทร	ควยอวรณ์หวังสวาทมาคลาคคลา
สงสารพระอนุรทที่สุกโสภ	แสนวิโยคแยกนุชนางอุษา
เพราะพระไพโรพฤกษ์เทวา	ให้สองราเวีครางมาทางเชย
โอ้ออกพระอนุรททุกขพงศ์	มาเอองค์อาทวานิจจาเอ๋ย
แสนระกำชำใจกระไรเลย	ลืมนเสวยลืมนสรพระคงคา
ก็ยังมิศรัยลัคนันท์กับ	มาช่วยชักเชิญเสด็จจรเห็จหา
มีออกอรธมธุรสพจนา	จะอาสาไ้ไม่สมอารมณ์เอ๋ย

เป็นที่น่าสังเกตว่า การขับกล่อมทั้งสองคราวที่กล่าวแล้วนั้น ตัวละครใช้เพลงขับกล่อมเป็นสื่อบอกความที่ต้องการให้ผู้ฟังขับกล่อมทราบด้วย นับว่าสุนทรภู่ได้นำการขับกล่อมให้ เขามีส่วนสำคัญในเรื่องอย่างแนบเนียนและน่าชมเชย

เมื่อนางละเวงรอนแรมอยู่ในป่า นางยุพาผกาและนางสุลาลีวันซึ่งติดตามมาด้วย ไคช่วยกันขับกล่อมถวายว่า

โอ้พระจันทร์วันเพ็ญไม่เปล่งเปลือง
 คว้าแหวนเอาก่อนนาค
 สร้อยกันเมฆวิเวกกลับ
 สงสารนกตกอยู่แต่ผู้เดียว
 หนานำคางพรางพรมจะหมสือ
 ถึงลมว่าวหนาวยิ่งจะฉิงไฟ
 แม้มีกุญชิตสนิทม
 หอมบุปผามาลัยไม่ยั้งยั้ง
 มณฑาทิพย์กลีบกลืนประทีนหอม
 สาโรชรัตนชั้นแซมจะแยมบาน
 ภูรินบินเลยไปเขยอื่น
 นำคางพรมลโยกมาโยกโยย

สลกเหลือลอยเยียมเหลียมสิงขร
 เทียวเรรอนทรงรมิลคเลี้ยว
 แสงระยิบฉับเงาภูเขาเขียว
 ให้ปลาเปลี่ยวหว่นหวาคอนาใจ
 พออุ่นเนื่อนอนสนิทธิสมัย
 แดหนาวใจจำกลืนทุกวันกิน
 เหมือนหอมหมยาทิพย์ลักลิบยั้ง
 ไม่ชุ่มชื่นเชนรสพจมาน
 จะออนนอมโนมลงนาคสงสาร
 ผกากันเกสรขจรโรย
 มิมาชื่นเชยชวนให้หวนโหย
 จะรวงโรยแรมเหมือนดังเคียนเอย

อีกครั้งหนึ่ง เมื่อพระอภัยมณีหลงใหลนางละเวงลอบออกจากค่ายติดตามนางยุพาผกาไปขึ้นรถทรงซึ่งมีนางละเวง นางสุลาลีวัน และนางรำภาสะหรีคอยที่อยู่ ระหว่างการเดินทางไปเมืองลังกา นางละเวงแฉกนางสุลาลีวันลูกเลี้ยงว่า "เหลือรำคาญมารคนอนไม่หลับ เจ้าคิดขับขึ้นสักมุขเถิดลูกเอย" นางสุลาลีวันจึงขับกล่อมถวายว่า

.....

เกสรโรยโชยชายระบายโบก
เหมือนโศกทรงวงแหวนเปลือรา
โอ้พระพายชายเื่อยเรื่อยเรื่อยริว
เกสรจิวปลิวฟ้ามายาใจ
โอ้รินรินกลั่นกลอยคอกสร้อยฟ้า
หอมกระดินกลั่นเกลี้ยงเมื่อเพียงคืน
โอ้นางแยมแยมเหมือนจะเปื้อนยัม
ส่งแตกกลั่นรินรวงพวงผกา
ภุมรินบินลงละอองออน
เสาวคนชมณฑาพอยาใจ
โอ้ยามหนาวควาเคือนักเคล็ดนกลอย
มิลงมาหนาวบานบุษกรเลข

น้ำค้างเซยชื่นชุมพุ่มผกา
หอมดอกโศกเศร้าสร้อยละห้อยหา
มาอาทวาอ้างว้างอยู่กลางไพร
หนาวคอกจิ้งจิวออกคอกไสว
ให้หนาวในทรงข้าสुकกล่ากลั่น
ทรงแสดาโรยรายชวยชวยชื่น
เหมือนเคยกลั่นกลั่นกลั่นสุคันษา
ให้เซยซึมแซมชื่นรินนาสา
สร้อยสุมาลีแผ่อยู่แห่งไร
อาบเกสรเสาวรสซึ่งสกลไส
ไม่เหมือนใดคอกฟ้าลงมาเซย
จะลองลอยลับฟ้านิจจาเออย
จะใดเซยชมพระศกิษร

เมื่อมัจฉลาโอรสของนางละเวงกอสสงครามกับเมืองของบิดาและเครือญาติฝ่ายบิดา
ครั้งหนึ่งต้องพ่ายแพ้ในการศึก นางสุนีบาตสตรีมีฤทธิ์อำนาจวิเศษได้ช่วยพาหลบหนี ระหว่าง
การรอนแรมในป่า นางสุนีบาตเห็นมัจฉลา "...ทุกซวันตอนดึกยังมีใครหลับ" จึงซบกลอม
ขึ้นว่า

โอ้เย็นฉ่ำน้ำค้างพร่างพรายพรหม
บรรทมแทนแผ่นผาศิลาออน
ฟังสำเนียงเสียงผึ้งหึ่งหึ่งร้อง
จักจั่นห้วนแว่วแจ้วแจ้วเจื้อย
เสียงสินธุพลันสนั่นดัง
ขอเคชะพระพายชวยชวยกลั่น

ระรินรมรังส้างเหมือนปรางทอง
ต่างบรรจถรณ์พูลเกล้าอย่าเฝ้าหมอง
เหมือนเสียงฆ้องยามยาประจำวัง
ดองในเรื่อยแร้วคังแตรสังข์
เหมือนกลองระฆังกังสดาลขานประโคม
มารวยรินเรื่อยรินให้ชื่นโสม

ดวงดาวเคื่อนเกลื่อนกลางนภางค์โพยม	เหมือนอย่างโคมขวาลาระย้าระยับ
เสียงเป็ดผีไก่แก้วแว่วแว่วหวีด	จิ้งหรีดกรีดกรียวกริ่งดังจิ้งกรับ
ทั้งไก่แก้วแว่วเสียงจำเรียงรับ	เหมือนโชนขับกล่อมทูลหม่อมเอย

ในบางครั้ง สุนทรภู่กำหนดให้ตัวละครขับเพลงสู้กันฟังเพื่อความรื่นรมย์ แต่เพลงนั้นก็ทำหน้าที่ขับกล่อมไปคย คือตัวละครพากันหลับไปเมื่อได้ฟังเสียงเพลง ดังที่สุนทรภู่กล่าวถึงเมื่อสุดสักรกับหัสไชยเกิดความรู้สึกว่าเหวในการเดินทางทะเลครั้งหนึ่ง จึง "สั่งให้เหล่าสาวสุรางคนางนอนนอย ร้องคอกสรอยล่านำเฉื่อยนำเสียง" แล้วหัสไชยก็อาสาขับขึ้นว่า

โอ้แลเหลียวเปลี่ยวสุดสมุทรไท	จะแลไหนนงก็เปล่าเศร้าวิญญาน
จะแลชายสายเนตรนงพรายพราง	เห็นแต่หวางวงทะเลกับเวหา
จะแลหงนแสนสูงสกลสายตา	เห็นแต่ฟ้าหมอกเมฆวิเวกใจ
จะแลขวาศาครกระฉอนคลื่น	ไม่มีพื้นสุธาจะอาศัย
โอ้เปลี่ยวสิ้นคินผ่านภาลัย	เหมือนเปลี่ยวในใจฉันททุกวันเอย

ฝ่ายสุดสักรก็ขับบ้างว่า

โอ้ยามหนาวดาวเคื่อนเคื่อนก็คล้อย	น้ำค้างพรอยพรางพรหมเมื่อลมหวน
คิดถึงเนื้อเจื้อจันทนยิ่งรัญจวน	เหมือนจะชวนขึ้นจิตคิดคะนึ่ง
เสาวคนชมพาทาจำปาเทศ	มาลับเนตรให้พินิจรำลึกถึง
แก้วพี่เอยเคยเฝ้าแต่เคล้าคลึง	เมื่อไรจึงจะไ้มาเห็นหน้านง
โอ้แลเหลียวเปลี่ยวใจให้ละหอย	ส่งสารสรอยเสาวคนชจะหมนหมอง
มาลับนุชสุดสงวนนวลละออง	กอดแขนงนอยอุณละมุนทรวง
พระขวัญเอยเคยนอนบรรจถรณ์แทน	มาเที่ยวแลนเรือเรทะเลหลวง
โอ้ดวงเคื่อนเหมือนจะส่องให้ทองดวง	พระพักตรพวงผองเพียงจะเคียงเคื่อน
ถึงคินแคนแผนฟ้าจะหาอื่น	มาชู้จิดพิไม่มีเหมือน
ชนงเนตรเกกแกมยืมแย้มเยื่อน	เหมือนจะเคื่อนอารมณ์ให้ชมเอย

สุนทรภู่บรรยายความต่อไปว่า

พระนอญนภพลอยพังไหว้งเวก

เอกเขนกนึ่งหลับกับเขนย

พระเอนแอบแนบนองประคองเขย

พระกร เกยกอดประทับเลยหลับไป

และอีกตอนหนึ่ง สุนทรภู่อำหนดให้นางละเวงขับวงสรวงเจ้าป่า แต่เพลงนั้นก็ทำหน้าที่เป็นเพลงกล่อมควย คือเมื่อนางละเวงขับขึ้นว่า

ขอเคชะปรเมสุเวตาล

จงทราบสารสารพิศซึ่งสัจจา

จะบำรุงกรุงไกรให้เป็นสุข

มาได้ทุกซัพแทชีวังจะสังขาร

ขอคุณพระปรเมเทวคา

เสด็จมาคุ้มครองช่วยป้องกัน

ปัจจำมิตรศิครายให้หายวอด

ไค้ตลอดกลับไปถึงไอศวรรย์

จะสังเวชเนนมนทั้งน้ำพิพิ

ทุกแก้วนิ้วนช่วยชาควยเออย

พวกไพร่ก็พากันหลับไหล "พวกไพร่พร้อมล้อมนึ่งไค้พังเสียง ตางเอนเอียงอ่อนพับลงหลับเจย"

ในเรื่อง สิงห์ไกรภพ สุนทรภู่อีกกล่าวถึงการขับกล่อมโจยบรรยายเนื้อเพลงควยหลายครั้ง คือ ครั้งแรก รามวงศ์กล่อมเจ็ดนางพี่น้องว่า

.....

เจ้าพี่เอ๋ยเคยนอนบรรจถรณ์แทน

ลองปฐมยามแล้วแก้วกลอยใจ

สิ้นสุรางคนางเหตไธไร

มาพิงแนบธารองไม่บองใส

เคยฟังขับพิพิเสียงสำเนียงรอง

จะเพื่อให้ไสยาในราตรี

เคยบรรทมโสมนัสนางพัควี

มาแซของเสียงจิ้งหรีดดังคึดลี

เคยไค้ยนิพนพิพาทพระนาถของ

โอ้ยามนี้หนอน้ำค้างพร่างไพลน

อยู่ชายฝั่งฟังคลื่นเสียงกรั่นโครม

ประโคนกลองกลางคืนให้ชื่นโสม

เชิญพระนุชบุตรพิพิพิกล่อม

เหมือนประโคนคอนรูงในกรุงไกร

ถึงหนาวลมหมแพรพอกแก้ไค้

งามละมอมมิ่งขวัญอุษาหวันไหว

แต่หนาวในทรวงสะอื้นทุกคืนวัน

อีกครั้งหนึ่ง รามวงศ์ให้เทวราชขับเพลงพิณถวายการบวงสรวงเทวดา

ยามคึกเคื่อนเคลื่อนคล้อยลอยประโคม	คังควงโคมแสงสว่างกระจ่างตา
กระต่ายแถมแจมรูปเฝ้าฟูบแผ่	กระจ่างแจ้งจรเร่ในเวหา
มีดาวหอมลอมเคื่อนคล้อยเคลื่อนคลา	ดูดาราเรียงตามอรามควง
เทวดาอารักษ์ซึ่งศักดิ์สิทธิ์	สิ่งสถิตพุ่มไม้ไผ่หลวง
ทุกแหล่งหลาฟ้าดินสิ้นทั้งปวง	ฟังบวงสรวงเสียงพิณคังจินคา

ในขณะที่เดียวกันก็เป็นการขับกล่อมด้วย คือ "คีตกวายเป็นเพลงวังเวงจิตให้หลับสินทนานเพลินบนเนินผา" ต่อจากนั้น นางสมุทรนงนุชสุดทองในบรรดาพี่น้องเจ็ดนางก็ขับกล่อมว่า

มังคมคลวันทาเจ้าฟ้าดิน	สมเค้จอินทร์ศิวสยมบรมญาณ
ช่วยขนิยอมรศานาภาภา	ให้ถึงราชนิเวศประเทศสถาน
สถิตแทนแสนมหาโอฬาร	ชัชวาลชวาลาระบายอบ
โอ้ยามยากจากจรมานอนป่า	นิกน้ำตาตกเหวาะเผลาะเผลาะ
เคยหามแห่นแสนสร้างคางนอยนอย	ประกองคอยช่างที่ศรีไสยา
มาเป็นเยียบเยียบเหงาเศร้าสะอื้น	โอ้คึกคื่นเคื่อนคล้อยละห้อยหา
เห็นอื่นอื่นกิ่นกลิ่นน้ำตา	ไม่เหมือนหนานองแก้วที่แคล้วกัน

สิ่งซึ่งเป็นเครื่องยืนยันความสนใจในเพลงขับกล่อมของสุนทรภู่อีกประการหนึ่งที่สำคัญมากก็คือ การที่สุนทรภู่กำหนดให้เป็นอาวชอุใจของพระเอกยมนี่ จะเห็นว่าอาวชปีของพระเอกยมนี่มีหลักสำคัญคือการเป่าเป็นเพลงขับกล่อมให้หลับไหล ดังที่พินพราหมณ์ผู้สอนวิชาปีให้พระเอกยมนี่ บอกว่า

เอาปีเป่าเล่าโลมนำใจคน	ควยเล่หลอโลกหาปีระการ
คือรูปรสถลินเสียงเคียงสัมผัส	เก็ดำหนัคลุ่มหลงในสงสาร
ให้ใจอนนอนหลับคังวายปราณ	จึงคิคือนเอาชัยเหมือนใจจง

แม้จะใช้เพลงปี่เป่าเพื่อสังหารศัตรู ก็ยังคงใช้หลักของการกล่อมด้วยเพลงปี่ให้
หลับไหล หมกสติจนถึงขาดใจตายในที่สุด เห็นได้จากเมื่อครั้งพระอภัยมณีเป่าปี่สังหาร
นางผีเสื้อสมุทร

แล้วทรงเป่าปี่แก้วให้แจ้วเสียง
พวกโยคีผีสังทั้งนางมาร
แต่เพลินฟังนั่งโยกจนโงกหุบ
พอเสียงปี่ที่แหบหายลงไป

สอดสำเนียงนิ้วเอกวิเวกวาน
ให้เสียวซ่านซบซามวาวหัวใจ
ลงหมอบซบซวนซบสลบไสล
ก็ขาดใจยักษ์ร้ายวายชีวา

ในทำนองเดียวกัน พินซึ่งเป็นอาวุธของพระเทวราช ในเรื่อง สิงหไกรภพ
ก็มีหลักสำคัญคือบรรเลงเป็นเพลงขับกล่อมให้หลับ ดังความตอนหนึ่งที่สุนทรภู่บรรยาย
เมื่อพระเทวราชรวมกับรามวงศ์และผู้ติดตามช่วยกันปราบปรามทัพยักษ์ รามวงศ์ได้ให้
ผู้ติดตามนางหนึ่งขับเป็นเพลงรับกับเสียงพินของพระเทวราชซึ่ง "...ดัดดั่งวังเวง
เป็นเพลงกล่อม" เป็นผลให้ "พวกยักษ์ลอมหลายทัพเลยหลับไหล" เพลงพินนี้อาจ
บรรเลงใหญ่ฟังถึงตายได้เช่นเดียวกับเพลงปี่ของพระอภัยมณี

มีหลักฐานที่น่าเชื่อถือว่า สุนทรภู่ได้เฝ้ามูลความคิดเรื่องการขับกล่อมให้ผู้คน
หลับไหลมาจากพงศาวดารจีนเรื่อง ไซฮัน ดังที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรง
สันนิษฐานไว้ อย่างไรก็ตาม แนวความคิดเรื่องการขับกล่อมเป็นเครื่องมือ
ปราบปรามศัตรูนี้จะต้องตรงกับความคิดของสุนทรภู่มาก สุนทรภูู่จึงได้รับแนว
ความคิดนั้นมา และยังได้ใช้แนวความคิดเรื่องการขับกล่อมทำนองเดียวกันนี้อีกครั้ง ด้วยการ
กำหนดให้พระเทวราชมีอาวุธคู่มือเป็นพินสำหรับขับกล่อมให้ศัตรูหลับหรือตาย ใน สิงหไกรภพ
ดังกล่าวแล้ว

โดยปกติเด็กเล็ก ๆ มักต้องการการทะนุถนอม เพราะเสียงทะนุถนอมนั้นนอกจากจะให้
ความเพลิดเพลินแล้ว ยังเป็นสิ่งซึ่งแสดงความรัก ความเอาใจใส่ของแม่ เมื่อยังมีเสียง
ทะนุถนอมก็หมายความว่าแม่ยังอยู่ใกล้ ๆ ตน เด็กก็จะอบอุ่นใจ และเป็นสุขด้วยความรู้สึ

ปลอศภัยและรู้สึกถึงความรักของแม่ การที่สุนทรภู่มีความสนใจการขับกล่อมถึงกับแสดงออก
 ในนิทานของตนอย่างเห็นได้ชัดดังกล่าวดังนั้น จึงเป็นลักษณะอีกประการหนึ่งซึ่งแสดงถึง
 ร่องรอยของผู้มีจิตใจและพฤติกรรมแบบเด็ก อันเป็นการปรับตัวด้วยวิธี "ถอยหลัง"
 เพื่อขจัดความวิตกกังวลอันเนื่องมาจากความปรารถนาความรักจากพ่อแม่ ซึ่งซ่อนเร้น
 อยู่ในจิตไร้สำนึกและไม่ได้รับการตอบสนอง

ความรู้สึกเกลียดพ่อแม่

1. โครงเรื่องย่อยซึ่งกล่าวถึงการต่อสู้ระหว่างพ่อแม่ลูกอันปรากฏในนิทานของ
 สุนทรภูหลายเรื่อง เป็นการสะท้อนจากปมความรู้สึกเกลียดพ่อแม่ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู

ในเรื่อง สิงห์ไกรภพ ท้าวอินธุมาศและมเหสีได้นำลูกโจรมาอุปการะตั้งแต่
 เบาวันวัย ให้อาศัยในวังหลวง ฝากฝังกับพระยาพิชัยสงคราม ฝากฝังกับพระยาพิชัยสงคราม
 ที่ตนเองไม่มีโอกาสได้ เมื่อได้บุตรบุญธรรมจึง

.....

ให้สร่งนำขำระละของถวาย

เกรงเกรงภัยภัยจัดแจงแต่งประดับ

จัดนางนมพระพี่เลี้ยงเคียงประคอง

ทั้งเย็นเช้าขึ้นเฝ้าบรรณาการ

เวลาเที่ยงพี่เลี้ยงให้ใส่ยา

แสนสวาทเชยชมด้วยสมหมาย

ชะโลมกายด้วยสุคนธ์อันปนทอง

ล้วนสลับด้วยมณีไม่มีสอง

อยู่ในห้องพระประคองวิมลปรากฏปรา

ท้าวสวาทดุจดวงค์ไอรสา

ก็ให้เข้าเฝ้าบรรณาการในอุทอง

ครั้นเมื่อคงคาประลัยเจริญวัยขึ้นถึงเวลาอันสมควร กษัตริย์อินธุมาศก็ "ให้แยกวัง
 ตั้งแกลงเป็นอุปราช โดยพระบาทรักใคร่นั้นไหลหลง" แต่บุตรต่อมา ม.หสีกษัตริย์อินธุมาศ
 ตั้งครุฑ ทำให้คงคาประลัยร้อนใจอย่างยิ่งด้วยคิดว่า "ลูกของเขาเขาก็ตั้งจะบำเรอ
 เราจะเกออยู่เปล่าเปล่าไม่เข้าการ" โอรสบุญธรรมซึ่งมีสันดานพาลอยู่แล้ว จึงสั่งสมคน
 ก่อการกบฏขึ้น ทั้งมั่งมัน "จะโจมจับจอมเจ้าบุรีศรี ทำลายล้างเสียในทางวายุชีวิต"
 โดยไม่ใยดีกับคำอนของกษัตริย์อินธุมาศว่า

โอ้พ่อดวงนัยนาบิดาเอย
พอพร่ำเลี้ยงรักษาพยาบาล
หรือแคนพอขอโรนะลูกเอย
เจ้าจะมาพอลแล้วหรือแถวตา
จงบอกพอขอเถิดไม่ช้าขวาง
พระลูกแถวแววตาอย่ารวี

ไม่ควรเลยลูกรักจะหักท้าว
เจ้าเปรียบปานเหมือนชีวิตของบิดา
ไม่บอกเลยใหญ่ซึ่งโทษา
หรือปรารภนาสิ่งใดในธานี
เมื่อวายวังหวังชั่วช่วยเนาผี
ให้เสนีราษฎรไกรอนรน

แม้กับกษัตริย์อินทมาศจะวิงวอนอีกว่า "พระคุณมีเจ้าจงคิดถึงบิดา" และยินดีที่จะสละราชสมบัติให้แก่โดยคี่ คงคาพระลัษณ์กลับโต้ตอบควยวจาโอ้หังอย่างไรความกตัญญูว่า "ชื่อว่าเนื้อก็เป็นเหยื่อพยัคฆราช ใครฉลาดก็จะเลิกประเสริฐศรี" แล้วก็คุมพลเข้าพังกำแพงวังโคสสำเร็จ แต่ไม่ทันจะไ้จับสองกษัตริย์ไปฆ่าตามความตั้งใจ พระอินทร์ก็เสด็จทิพเนตรมาเห็นเหตุการณ์ จึงช่วยอุ้มกษัตริย์อินทมาศและมเหสีไปละโว้ที่ชายป่า ฝ่ายคงคาพระลัษณ์เมื่อเข้าวังโคและ "ไม่พานพบสองกษัตริย์กษัตริย์ชิตยา" ก็แสดงความมุงร้ายหมายขวัญต่อผู้มีพระคุณอย่างยิ่งโดย "ยังเคืองคิดคั่งแค้นให้คนหา"

เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างคงคาพระลัษณ์กับพอมแม่บุญธรรม จะเห็นว่า กษัตริย์อินทมาศและมเหสีให้ความรักใคร่เลี้ยงดูอย่างรักใคร่เลี้ยงโอรสซึ่งเกิดจากสายโลหิตของตนเอง ให้ทั้งเกียรติยศ ความเมตตา ตลอดระยะเวลาที่นำคงคาพระลัษณ์มาเลี้ยงดูเมื่ออายุเจ็ดขวบจนเติบโตใหญ่ นับได้ว่าสองกษัตริย์ได้ทำหน้าที่ประดุจพ่อแม่ที่แท้จริงของคงคาพระลัษณ์ การกบฏและความมุงร้ายของคงคาพระลัษณ์ จึงเท่ากับว่าเป็นการประทุษร้ายพอมแม่ของตนเอง

โครงเรื่องย่อยอีกตอนหนึ่งจากเรื่องเดียวกันนี้ คือตอนที่สิงห์ไกรภพและพราหมณ์เทพจินดาพากันหนีพระยายักษ์ผู้เลี้ยงดูตน และพระยายักษ์พินทุมารพยายามติดตามด้วยความรัก ในที่สุดฝ่ายบุทรบุญธรรมทั้งสองหนีไปสิ้นกำลังที่บนเขา พระยายักษ์ก็หมดแรงอยู่เชิงเขา ทั้งหมทอำนาจที่จะติดตามไปได้อีก จึงได้แต่วิงวอนลูกรักทั้งสองให้ลงมาหาตนว่า "อย่าเพ่อไปบิครนี้จำตาย" และแม่จะบอกลูกบุญธรรมควยวว่า "พอจะตายวายชีพลันชีวัน" แต่สองกุมาร

ก็หาได้ยินยอมเชื่อฟังไม่ พระยายักษ์จึงทูลทูลรายจนสิ้นใจตายอย่างเจ็บช้า และด้วยความ
หวงใยอาลัยรักลูกบุญธรรมทั้งสองอย่าง ไม่เสื่อมคลายตราวาระสุดท้ายของชีวิต

ในตอนผู้เขียนกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่อุปการะกับลูกบุญธรรม ได้แสดงให้เห็นแล้วว่าพระยายักษ์พินธุมารมีความรักใคร่สิ่งไหนกรภพและพราหมณ์เทพจินดามากมาย
เพียงไร กล่าวได้ว่า พระยายักษ์ทำหน้าที่เป็นทั้งพ่อและแม่ของเด็กทั้งสอง โดยเฉพาะ
อย่างยิ่งสิ่งไหนกรภพซึ่งพินธุมารเลี้ยงดูมาตั้งแต่ยังอยู่ในวัยทารก แม้ว่าพราหมณ์เทพจินดา
จะโศกที่ที่จะดูเลี้ยงสิ่งไหนกรภพได้ พระยายักษ์ก็หาได้ปล่อยให้เป็นหน้าที่ของพราหมณ์เทพจินดา
ไม่ คงเลี้ยงดูสิ่งไหนกรภพอย่างระแวงระวังด้วยตนเองคือ "เวลาเช้าหาอุ้มลงสร่งน้ำ
เอาผ้าทำเปลือกคอมให้หลับไหล" เมื่อจะออกไปหาอาหารจึงจะส่งพราหมณ์เทพจินดาว่า
"ระวังน้องอย่าให้รอนะลูกแก้ว กลางวันแล้วพ่อก็จะมาอย่าหมองหมาง เห็นน้องตื่นขึ้น
ให้เล่นพลาง" และสุดท้ายก็ไปขออนุญาตของนางราชสีห์แม่อุปการะเลี้ยงสิ่งไหนกรภพ
ด้วยเกรงว่าถ้าจะให้สิ่งไหนกรภพกินแต่ผลไม้ จะไม่แข็งแรง เมื่อได้น้ำนมมาถึงถ้าที่อยู่ก็
"ให้สุกแสนพิศवासุมไศศักดิ์ แล้วโถมลูบจูบจ่อมถนอมพักรับ ให้ลูกรักกินนมนางสิงหราช"

การหนีจากไปของลูกบุญธรรมทั้งสอง จึงนำความทุกข์โศกมาสู่พระยายักษ์อย่างใหญ่หลวง
และยิ่งเพิ่มความเจ็บช้าทุกข์ทรมานใจยิ่งขึ้นเมื่อสุดท้ายก็ติดตามลูกรักไปจนพบแต่ทั้งสอง
ไม่ยินยอมมาหาพ่อแม่บุญธรรม แม้ว่าพินธุมารจะวิงวอนด้วยประการต่าง ๆ และคร่ำครวญ
โศกสลดอย่างน่าสงสารเป็นที่ประจักษ์ตาของสองกุมาร ซึ่งได้แต่พร่ำปลอบว่า "อย่าครวญคร่ำ
ทุกข์ตรอมใจหมองหมอง" และ "อย่าโศกสลดกันแสงเสียน้ำตา" ความตายของพระยายักษ์
จึงเป็นเพราะความทุกข์โศก ความวิโยคที่ผู้เป็นลูกบุญธรรมหนีบหนีให้โดยแท้ กล่าวอีกนัยหนึ่ง
ก็คือ สองกุมารได้ประหัตประหารผู้เป็นประหนึ่งพ่อแม่ของตนโดยไม่เจตนา

ในเรื่อง พระอภัยมณี มีเรื่องราวการต่อสู้ระหว่างพ่อแม่กับลูกที่เห็นได้ชัดคือ
การต่อสู้ระหว่างมังกรลา วลายดา วายุพิณ หัสกัน ฝ่ายลูก กับพระอภัยมณี ศรีสุวรรณ
สินสมุทร สุดสาคร ฝ่ายพ่อ พ่อลูกเหล่านี้ขาดความผูกพันเลี้ยงพอลูกทั้งหลาย ด้วยฝ่ายลูก

มีฐานะเป็นลูกเมียน้อย ทั้งต่างฝ่ายต่างอยู่เมืองของตน จึงมิได้มีการติดต่อกันเลย เมื่อ
 มังคลามุ่งหมายจะเอาโคตรเพชรซึ่งนางเสาวคนธ์ขอไปจากเมืองลังกาคลับคืนตามคำสั่ง
 สอนของพระสังฆราช จึงมิได้เกรงใจหรือสำนึกว่าเมืองการะเวกมีฐานะเกี่ยวพันเป็น
 เครือญาติฝ่ายบิดา และผลจากการยกทัพเข้าปล้นเมืองการะเวกครั้งนี้ ทำให้มังคลา
 และมีตรึงใจทั้งสามคิดเกรงว่า ฝ่ายพระบิดาจะยกทัพมาทำศึก จึงลงมือประกาศศึกเสียก่อน
 เพื่อให้ฝ่ายตนเป็นต่อในการสงคราม ด้วยการยกทัพไปจับนางสุวรรณมาลีและธิดาฝาแฝด
 กับท้าวทวงศ์และมเหสีมาเป็นเชลย ณ บ้านเมืองของตน การกระทำของมังกลาและ
 พรรคพวกคั่งกลาวนี้ เทียบกับการประกาศศึกกับเมืองของบิดาของตนโดยตรง พระอภัยมณี
 จึงรำพึงอย่างเจ็บแค้นและโศกเศร้าว่า "โอกรรมเอ๋ยเคยสร้างไว้ปางไร ลูกในไส้
 หรือมาเป็นไปเช่นนั้น" และแม้จะตั้งใจไว้ในตอนแรกว่า "จะคิดอ่านฉลายฉุนให้บรรลัย"
 แต่โดยที่ตระหนักถึงความผูกพันในสายเลือด จึงมีสารไปวาทกล่าวตักเตือน เป็นใจความ
 สำคัญว่า

ให้มังคลาพาวลายูกาน้อง

กับทั้งสองนัคตานุราสร์

เชิญสองท้าวสาวสร้างคนางำนัล

องค์สุวรรณมาลีบุตรีมา

สารนั้นแจ้งความอีกตอนหนึ่งว่า พระอภัยมณีมีความประสงค์ "จะอุปถัมภ์บำรุง
 ซึ่งกรุงไกร ช่วยเกลี้ยกล่อมให้เป็นมิตรสนิทกัน" และจบลงด้วยถ้อยความดังนี้

แม่อูกหลานอ่านฟังในหนังสือ

ยังนับถือบิตุรงค์เฝ้าพงศา

อย่าควรคิดบิดผันพากันมา

หาบิดาโดยดีทั้งสี่องค์

เมื่อนำใจไม่รักสมัครสมาน

จะทานทานทำศึกนี้กระสงค์

ก็ตามใจให้เป็นชาคณาติวงศ์

ทั้งสี่องค์จงดำริตรองการ

เมื่อมังคลาอ่านสารจบ ก็ยังคงยืนกรานที่จะทำสงครามกับพระอภัยมณีให้จงได้
 ถ้อยคำของมังกลาในตอนนี้แสดงถึงความรู้สึกที่ทางเหินกับพ่อเสมือนคนแปลกหน้าอย่าง
 ชัดแจ้ง

พวกพงศ์เผ่าเขาไม่ถือนั่งสี่พระ มีควรจะปะพบไปคบหา
จะพลอยให้ไปตกนรกคอก เขาคนนอกโอวาทพระศาสนา

จากนั้น มังคลาก็มีสารทอบ แมว่าใจความในสารจะกลบเกลื่อนและปกป้อง
เจตนากับการกระทำผิดของตน แต่ก็ปฏิเสธที่จะมาเฝ้าพระบิดาและส่งคืนท้าวทศวงศ์
มเหสี นางสุวรรณมาลีและธิดาฝาแฝด ข้างลงทายจดหมายอย่างทาทายแถมชูว่า

แมปลดเปลื้องเครื่องชุดตัดอาลัย จะขึ้นให้หักโหมรุกโรมรัน
ข้าพเจ้าเหล่านี้นางพี่น้อง ลั่นพวกพ้องวงศ์เหมือนอาสัญ
จะพลอยพาหาพระองค์ผู้พงศ์พันธุ์ ต้องมอดม้วยด้วยกันเป็นมันคง

ทั้งนี้ มังคลายังได้ทำการก้าวร้าวล่วงเกินพระอภัยมณีผู้เป็นพระบิดา ด้วยการ
ส่งตราฐไปพร้อมกับสารเป็นเชิงเตือนหรือเรียกรองพระบิดาให้พิจารณาการณ์โดยเที่ยงธรรม
ซึ่งพระอภัยมณีก็ "เข้าพระทัยในความที่หยาบหยาบ" ทันทีที่เห็นตราฐ

ด้วยการตัดสินใจของฝ่ายมังคลาดังกล่าวข้างต้น ฝ่ายพ่อและลูกจึงได้มีการเผชิญหน้า
กันเป็นครั้งแรกอย่างแปลกประหลาด คือเป็นการพบเพื่อต่อสู้กันตามวิถีของสงคราม ทาง
พระมารดา คือ นางละเวง นางรำภาสะหรี นางบุพผางา และนางสุลาสิวัน ก็ออกทัพ
เข้าเติมโอรสด้วยความแค้นเคือง มังคลาและมิตรคู่ใจทั้งสามจึงพบศึกหนักอย่างยิ่งถึงกับ
กรรณา

แต่พอมาราวีแล้วมีหน้า แม่ยังซ้ำทำเชิญให้เป็นสอง
เหลือดีแท้แม่พอเราหนอนอง จะรับรองรบราญประการใด

แล้วมังคลาก็ตกลงใจทำศึกต่อไป โดยไม่ใยดีกับกำลังค้ำของผู้นิเวศที่ปรึกษา
ที่ว่า

จะสู้อุตตองตามณลาญมารคา	จะนินทาทั่วจังหวัดปัต
จึงหลูหลามตามอย่างแปกงอน	อันบิครมารคาเป็นราศี
ไมควรรบนบนอบจึงชอบที่	คงคั่นคัด้วยพระองค์อย่าสงกา
จะรบนบงหมายท่าลายกลาง	นิคเยี่ยงอย่างควรจำบาปกรรมหนา
ทุกแวนแควนแคนดินจะนินทา	แมคึกษาแมพอเหมือนทรยศ
แมว่าพระจะกำจัดที่สัศวาป	จะอยู่ด้วยช่วยบารามปรามให้หมด
แต่บิคราษมาตุรงค์พระจงค	ควรจะทดแทนคุณอย่าวนวาย

ที่สุดของสงคราม ชัยชนะเป็นของฝ่ายพ่อและแม่ ด้วยเพลงปี่ของพระอภัยมณี ทว่าฝ่ายผู้แพ้คือ มังคลา วลายูดา ราชุพัณน์ และหัสกัน ก็หนีเล็ดลอดไปได้

นอกจากนี้ ในเรื่องพระอภัยมณี ยังมีเรื่องของตัวละครสำคัญซึ่งมีพฤติกรรมเป็นปรปักษ์กับผู้เป็นแม่แท้ ๆ ของตน ตัวละครที่กล่าวนี้ คือ สินสมุทรผู้เป็นมารคาเป็นนางผีเสื้อยักษ์

สุนทรภู่พรรณนาภาพชีวิตของแม่อุณคนี่ โดยกำหนดให้สินสมุทรมีความรักใคร่ผูกพันกับมารคาน้อยกว่าปกติตั้งแต่แรกเริ่ม "ความรักพอยิ่งกว่าแม่มากแต่ไร" เหตุผลก็คือ "ควยมิไคฐ์เชษฐาณมารคา" ยิ่งมาทราบความจากพ่อว่า แม่ซึ่งตนเห็นเป็นมนุษย์ยังคงมานั้น แท้จริงเป็นนางผีเสื้อสมุทรรูปร่างอัปลักษณ์ก็ "รำคาญคิดเสียใจมิใคร่หาย" จนถึงกับ "...พุ่มพวยชลนาโศกาลัย" อย่างไรก็ตาม พ่อรู้แนววิบัติคือพระอภัยมณีจะพาตนหนีไปจากมารคา ความผูกพันโดยสายเลือดทำให้สินสมุทรมิจะหักห้ามความอาลัยผู้เป็นแม่ว่า "ถึงที่สุนทรภู่บรรยายความรู้สึกของสินสมุทรในตอนนั้นว่า "ให้หวงหลังกังวลควยชนนี้" แล้วก็เลยรำไทตามวิสัยเด็ก

ระหว่างการเดินทางหนีไปจากเงื้อมมือนางยักษ์ร้ายของสองพ่อลูก เมื่อนางผีเสื้อโกลจะติดตามมาทัน และเงือกผู้พาหนีอ่อนกำลังลงทุกขณะ สินสมุทรก็อาสาชวนกลับไปหา มารคา การเผชิญกับมารคาในครั้งนี้ เป็นครั้งแรกที่สินสมุทรได้เห็นรูปร่างแท้จริงของแม่อุณ สุนทรภู่แทบบรรยายเป็นคำรำพึงของสินสมุทรที่แสดงความเป็นปรปักษ์กับมารคาอย่างชัดเจนว่า

รูปร่างอย่างเปรมสมเพชใจ
กระนั้นหรือพระบิดาไม่นาหนัก

ช่างกระไรราศีไม่มีงาม
ทั้งท่วงที่ไม่สุภาพทำหยาบหยาบ

ครั้นเมื่อเจรจาให้มารดายินยอมปล่อยตนและพ่อไปมิได้แล้ว สิ้นสมุทรรก็หลอกล่อมารดาให้หลงคิดตามไล่จับตนเป็นการถ่วงเวลาให้พระอภัยมณีหนีไปได้ไกล ๆ ซึ่งก็ได้ผลก็ยิ่ง เพราะอารมณ์โกรธของนางผีเสื้อรังค์ตสันใจว่า สิ้นสมุทรรนั้น "ยิ่งปลอบโยนโอบอุ้มยิ่งหลอนหลอก แม้นไม่บอกโดยคี่จะติดตาม" ดังนั้น ฉากการไล่และหนีระหว่างแม่กับลูกก็ยิ่งเกิดขึ้น โดยมีแม่ร่างมเหสีเป็นฝ่ายไล่ไล่ด้วยอารมณ์โกรธแค้น และลูกอาศัยความตัวเล็ก ปรากฏเปรี้ยวกว่าหลบหลีกและหลอกล่อให้มารดาเกิดโศก

พลงไผ่โผนโจอมโจอมเสียงโครมคราม	เข้าไล่ตามกลูกกลิ้งไปพลง
สิ้นสมุทรรคุดอกนอกกรักแ	แล้วลอมแมมตบตีตบตีคางคาง
แกลงหลบลิ้นหนีวไปตนทาง	หมายให้ทางพระบิดาไต่กลาไต่
นางผีเสื้อเหลือแค้นแสนสาหัส	แต่ฉวยพลัดแพลงคลื่นลิ้นไต่
อูตลุดคุดคำปล้ำกันไป	เหมือนเล่นไล่ตามละเมาะทุกเกาะเกียน
ถึงเข้าใหญ่ในน้ำเงี้ยวเงี้ยว	พระหลบเลื้อมเลื้อยลัดคันทัดเจวียน
เข้าหาทรายชายตื้นขึ้นบนเตียน	เที่ยววิ่งเวียนวนรอบขอบคี่

หลังจากหลอกล่อมารดาจนเวลาใกล้ค่ำ ก็ลอบค้ำน้ำหนีติดตามบิดาไป ฝ่ายนางผีเสื้อเห็นลูกชายหนีมาที่เกาะแห่งนี้ ไม่รู้เท่าทันว่าเป็นกลอุบายของลูกที่จะถ่วงเวลาตน ก็เข้าใจว่าพระอภัยมณีคงหลบซ่อนอยู่ที่นี่ นางจึง

เที่ยวแลรอบขอบเขาเงาจะงุ้ม	ยังมีคคูลูกก็ยิ่งคลั่งตั้งแค้น
เสียงคลื่นโครมโถมตะกรุมกลองคี่	จนหน้าตาแตกยับลงสับเงา
แล้วลุกขึ้นยืนชะงักโยกชิงขร	จนโคลงคลอนเคลือนคังทั้งภูเขา
ยังมีคคูลูกสำเนียงกรองเรียกเคา	ไม่พ้นเราเร่งมาหาโดยคี่

ทั้งเห็นคเหน้อย ทั้งเจ็บช้ำกายและใจสาหัสเป็นที่น่าเวทนา กวานางผีเสื้อสมุทร
จะสำนึกไควานางถูกลูกชาย "ลวงให้แม่หลงกลเที่ยวค้นหา" พฤติการณ์ของสินสมุทรครั้งนี้
นับไควาเป็นการทำร้ายมารดาทั้งทางร่างกายและจิตใจโดยทางอ้อม แมจะมีไควมีเจตนา
ก็ตาม

ความผูกพันที่สินสมุทรมีต่อมารดาบังคณน้อยลงทุกที ค้วยรูปร่างที่น่ากลัวและพฤติกรรม
ที่แม่ปฏิบัติคตตน คังนั้น เมื่อนางผีเสื้อสมุทรคั่นคัตตามพระอภัยมณีและสินสมุทร ไปถึง
เกาะแก้วพิสดาร แต่ไมอาจขึ้นหาดไคได้ โดยฤทธิ์อำนาจของพระโยคีผู้จำกัลภาวนาอยู่
บนเกาะแห่งนี้ แมนางจะเฝ้าวิงวอนสองพอลูกอยางน่าสงสารไคกลับไปหานางไคโดยางว่า
จะขอลาตาย สินสมุทรก็เพียงแต่ "ซ้ำเลื่องแลดูหน้าน้ำตาไหล" ความสงสารและหวั่นเกรง
วามารดาจะตายก็มีอยู่ แต่ความกลัวและไม่เชื่อใจมารดามีมากกว่า จึงว่า "จะเข้าไค
ทูนหัวลูกกลัวนัก" แล้วยอนไปคัคถึงพฤติกรรมที่น่ากลัวของมารดา "เมื่อนานนี้ที่ข้าน้อยไปหรือ
ระบมมือเหมือนกระดุกลูกจะหัก"

การที่สินสมุทรอยู่ทางไคลมารคานานวันเข้า กับทั้งไคพบนางสุวรรณมาลีผู้มีใจ
รักไครตนประหนึ่งบุตร ทำให้เื้อโยความผูกพันกับมารคาหมดคัสนไป แมความรักไคที่
เคยมีอยู่พอสมควรแกวิสัยแมลูกเมื่อครั้งยังอยู่ควด้วยกันในตำไคน้ำ สินสมุทรก็ลืมคัสน
จึงไคบอกกับนางสุวรรณมาลีอยางจริงใจตามประสาไค้ไควว่า ตนมิไคมีความรักมารคาผู้นี้
รูปร่างหน้าตาคานาสฟิงกลัวเลยแมแต่คณอย "ไมไครักสักนึคจึงคัคหนี"

ไคไคกรรเรื่องซึ่งกล่าวถึงความเป็นปรปักษ์ระหวางลูกกับพ่อแม่ ตลอดจนการที่
ลูกทำลายล้างพ่อแม่ โดยเฉพาะอยางยิ่งเรื่องลูกชายเป็นปรปักษ์กับพ่อหรือแม่พอนั้น ปรากฏ
เสมอในวรรณกรรมของชาติต่าง ๆ ในเทพปกรณัมของกรีก มีเรื่องราวการคตสู่ระหวาง
พ่อกับลูกหลายเรื่อง อาทิ เรื่องของกัทรียอิดิปัส (Oedipus) ซึ่งฆ่าพ่อและแต่งงาน
กับแม่ โดยไมรู้ว่าเป็นพ่อแม่ลูกกัน นิทานพื้นบ้านของไทยเรื่อง พระยาภิง พระยาพาน
ก็คัคเป็นเรื่องของลูกที่ฆ่าพ่อและเกือบจะลวงเกินแม่ โดยหาญไมว่าคัคเป็นผู้บังเกิดเกล้าของตน

ครั้นมาลวงรูภายหลัง ความเสียใจที่ตนสร้างบาปอันเป็นมหันตโทษ ทำให้ผู้กระทำปิตุฆาต หนีหนีไปหาหญิงผู้เลี้ยงดูตนประจวบเสียอีกคนหนึ่งเป็นบาปซ้ำสอง โดยโกรธว่าหญิงนั้น เก่งกว่าความจริงเกี่ยวกับพ่อแม่ของตน วรรณคดีเรื่อง รามเกียรติ์ ที่ไทยได้รับเค้าโครง เรื่องมาจากวรรณคดีอินเดีย ก็มีเรื่องของควายชื่อ หรพี่ ซึ่งมาพ้อขอทรพาทาย เพื่อชิง ตำแหน่งจาตุรง

การที่นิทานของชาติที่อยู่ห่างไกลกัน มีเค้าโครงเรื่องบางอย่างคล้ายคลึงกัน อย่าง นานาประหลาดเช่นนี้ นักมานุษยวิทยาผู้ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับคติชาวบ้าน (folklore) และ นิทานชาวบ้าน (folktale) กลุ่มหนึ่งเชื่อว่าสืบเนื่องมาจากนิทานบางเรื่องได้มีการเล่า แ่ขยายออกไปในส่วนอื่น ๆ ของโลก ซึ่งแม้จะมีการเปลี่ยนแปลงหรือต่อเติมรายละเอียด บางประการที่แตกต่างไปจากเรื่องเดิม โดยการประสมประสานกับวัฒนธรรม ความเป็นอยู่ และอุปนิสัยของคนในท้องถิ่นที่นิทานตกไปถึง แต่ก็จะมีลักษณะของโครงเรื่องเดิมซึ่ง สืบเกิดได้ (กุหลาบ มลลิกะมาส, 2516 100)

ลักษณะของเค้าโครงเรื่องในนิทานซึ่งแสดงถึงเรื่องราวที่เกิดขึ้นเพราะลูกตั้งตัว เป็นปรปักษ์ หรือทำร้ายพ่อแม่ หรือพ่อแม่อุปการะ จะโดยมีเจตนาหรือไม่ก็ตาม นับว่าเป็น เรื่องซึ่งขัดกับวัฒนธรรมและระเบียบประเพณีของสังคมไทยที่ยึดมั่นในความกตัญญู ยกย่องบิดา มารดาว่าเป็นผู้มีพระคุณสูงสุด พฤติกรรมของตัวละครที่เป็นลูกอกตัญญูในนิทานซึ่งขัดแย้งกับ วิถีทางประเพณีปฏิบัติโดยปกติของบุคคลในสังคม จึงเร้าให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังให้เกิดความ สนใจ ประทับใจ ควบความตื่นเต้นในลักษณะการดำเนินชีวิตที่ผิดแปลกออกไป และควบ ความสะเทือนอารมณ์ในพฤติกรรมซึ่งสังคมไม่ยอมรับ โดยนัยที่กล่าวนี้ น่าจะเป็นสาเหตุ สำคัญที่ทำให้เค้าโครงเรื่องดังกล่าวปรากฏในนิทานไทยหลายเรื่อง และได้รับความนิยม อย่างแพร่หลาย นอกจากเรื่องดังกล่าวแล้ว ก็ยังมีเรื่อง ชาวกองน้อย ซึ่งเป็นนิทาน พื้นบ้านที่เล่ากันแพร่หลายทางภาคอีสาน กล่าวถึงเรื่องลูกชายฆ่าแม่เพราะโมโหหิว และ อีกเรื่องหนึ่งที่ได้รับนิยมนามากคือ เรื่อง สังข์ทอง ก็มีโครงเรื่องย่อยกล่าวถึงตัวเอก คือ พระสังข์ทอง หนีจากนางยักษ์พันธุรัตผู้เป็นแม่เลี้ยง จนนางสิ้นชีวิตด้วยความเกรี้ยวโกรธ

เสียใจ นิทานเรื่องนี้เป็นชาดกเรื่องหนึ่งในปัญญาสชาดก ชื่อ สุวรรณสังขชาดก มีผู้แต่งเป็นบทละครนอกแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่เป็นบทละครนอกเช่นกัน นอกจากนี้ยังเป็นตำนานอธิบายสถานที่ซึ่งเล่าสืบต่อกันมาในบางท้องถิ่นอีกด้วย

กล่าวเฉพาะสุนทรภู่ การที่สุนทรภู่กำหนดเรื่องราวการต่อสู้ของลูกกับพ่อแม่ หรือพ่อแม่บุญธรรม เป็นโครงเรื่องย่อยในนิทานหลายเรื่องของตนนั้น ส่วนหนึ่งน่าจะเป็นเพราะได้รับอิทธิพลมาจากวรรณกรรมไทยที่เก่าแก่ โดยเหตุที่โครงเรื่องเช่นนี้เป็นเรื่องซึ่งเราหรือสะอึกใจผู้ใดอ่านหรือได้ฟังตามที่กล่าวแล้วข้างต้น คงจะเห็นว่าโครงเรื่องย่อยซึ่งกล่าวถึงพระยาอภัยพัชร์พินทุมาร ต้องสิ้นชีวิตด้วยความแค้นโศกเพราะลูกเลี้ยงหนีจากอย่างไม่มีเยื่อใย ในเรื่อง สิงหไกรภพ ที่สุนทรภู่แต่ง มีเนื้อความตรงกับโครงเรื่องย่อยในวรรณกรรมเก่าแก่เรื่อง สังข์ทอง ที่กล่าวถึงการสิ้นใจของนางพันธุรัตด้วยเหตุที่ลูกเลี้ยงหนีจากไป แม้แต่นางของเรื่องก็บรรยายถึงการหนี และการติดตามของฝ่ายลูกเลี้ยงและผู้อุปการะก็ตรงกัน คือฝ่ายหนีไปจนมุดอยู่บนเขา ในขณะที่ฝ่ายติดตามสิ้นฤทธิ์สิ้นแรงที่จะติดตามไปได้ คงได้แต่วิ่งวนอยู่ที่เชิงเขาให้ลูกเลี้ยงกลับมาหาตน และที่สຸກก็สิ้นใจที่นั่น

นอกจากนี้ จากการวิเคราะห์บุคลิกภาพของสุนทรภู่ในบทที่สี่ ซึ่งได้พบว่าสุนทรภู่เป็นผู้ที่ขาดความรัก ความอบอุ่นในชีวิตแต่เยาว์วัย สาเหตุนี้ได้กำหนดชีวิตและพฤติกรรมของสุนทรภู่หลายประการ ทั้งยังทำให้สุนทรภู่มีความเกลียดชังมารดาอยู่ในจิตไร้สำนึก และอนุมานได้ว่า สัมพันธภาพที่ราวฉานระหว่างมารดากับบิดา จะทำให้สุนทรภู่ซึ่งเติบโตอยู่ในความอุปการะของมารดาเกิดความเกลียดหรือเป็นปรปักษ์กับบิดาในจิตไร้สำนึกด้วยความเกลียดพ่อแม่ซึ่งต้องเก็บกดไว้ในจิตไร้สำนึก เพราะเหตุที่ความรู้สึกนี้ขัดแย้งกับฝ่ายคุณธรรมของอิชิตตา ย่อมจะมีพลังความปรารถนาที่จะแสดงออกในจิตไร้สำนึก ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า การที่สุนทรภู่กำหนดเรื่องราวความเป็นปรปักษ์ระหว่างลูกกับพ่อแม่ในนิทานของตนนั้น นอกจากจะเป็นไปโดยได้รับอิทธิพลจากวรรณกรรมไทยบางเรื่องดังกล่าวแล้ว ปรมาความเกลียดพ่อแม่ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่ยังมีอิทธิพลอย่างสำคัญอีกด้วย ด้วยเหตุที่

การวาดภาพตัวละครซึ่งแสดงความเป็นปรปักษ์กับพ่อแม่ หรือทำร้ายพ่อแม่หรือผู้เปรียบ
เสมือนพ่อแม่ เป็นการปลดปล่อยความรู้สึกเกลียดและมุงร้ายต่อพ่อแม่ในจิตไร้สำนึกให้ปรากฏ
ในจิตไร้สำนึก ซึ่งจะช่วยให้ผ่อนคลายภาวะตึงเครียดอันเนื่องจากการเก็บกดเป็นการชั่วคราว
ชั่วคราวโดยที่สุนทรภู่ไม่รู้สึกรู้ว่า ทำให้สุนทรภู่งำหนักร่องเรื่องดังกล่าวหลายตอนในนิทาน
ของตน นอกจากนั้น จะเห็นว่าโครงเรื่องบางตอนยังแสดงถึงความปรารถนาในจิตไร้สำนึก
ของสุนทรภู่อีกอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือ สุนทรภูได้กำหนดให้ตัวละครสำคัญแสดงความเป็น
ปรปักษ์กับพ่อแม่ที่แท้จริง ทั้ง ๆ ที่รู้แน่ถึงความสัมพันธ์โดยสายเลือดระหว่างตนกับผู้ที่ตน
ตั้งตัวเป็นปรปักษ์ด้วย ได้แก่ สีนสมุทร ผู้ซึ่งสิ้นเยื่อใยความผูกพันกับมารดาอย่างสิ้นเชิง
และมักคลาไคลกับเพื่อนคู่ใจที่ประพาดติตนเป็นศัตรูกับพ่อ หักหาญเข้าสู้รบด้วย และแข็งข้อ
ต่อท่านแม่

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสุนทรภูจะหาทางระบายและตอบสนองความมุงร้ายต่อพ่อแม่
ในจิตไร้สำนึกด้วยการเพ้อฝัน อธิธิตาซึ่งเป็นฝ่ายควบคุมคุณธรรม ก็ยังคงมีอำนาจในการ
ควบคุมอยู่ เช่นเดียวกับที่สามารถควบคุมให้ความฝันของบุคคลไม่อาจเป็นไปได้โดยตรงต่อ
ความปรารถนาที่แท้จริง ซึ่งขัดกับคุณธรรม และทำให้บุคคลต้องระบายความรู้สึกหรือความ
ปรารถนาในจิตไร้สำนึกออกมาในรูปซึ่งเบี่ยงเบนไป หรือออกมาในรูปของสัญลักษณ์
เช่น แทนที่จะฝันว่าไปทำร้ายพ่อแม่โดยความมุงร้ายในจิตไร้สำนึก ก็อาจฝันว่าพ่อหรือแม่
สิ้นชีวิตด้วยอุบัติเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง สัตว์ประหลาดที่น่าสยดสยองในความฝัน อาจเป็น
สัญลักษณ์แทนบุคคลซึ่งผู้ฝันมีความเกลียดอยู่ในจิตไร้สำนึก ดังนั้น นับเป็นการหลีกเลี่ยง
ความรู้สึกผิดอันเกิดจากการลงโทษของอธิธิตา เฉพาะเรื่องความฝันนี้ พรอญคืออธิบาย
ว่าการแสดงออกในความฝันซึ่งตรงต่อความปรารถนา จะรบกวนการหลับ อาจทำให้ผู้ฝัน
ตกใจตื่น อันเป็นการขัดขวางความต้องการทางกายภาพ ความฝันจึงปรากฏออกมาในรูป
ของสัญลักษณ์ เป็นการตอบสนองความปรารถนาในจิตไร้สำนึกของผู้ฝันซึ่งจะไม่รบกวน
การหลับด้วย ในกรณีการเพ้อฝันเป็นเรื่องราวนิทานของสุนทรภู่ ซึ่งเปรียบเสมือนฝัน
กลางวัน แม้จะไม่มีปัญหาเรื่องการขัดขวางการหลับ ก็ยังคงตกอยู่ในอิทธิพลของอธิธิตา
อยู่นั่นเอง ควบคู่การควบคุมของอธิธิตา ทำให้พลังความมุงร้ายต่อพ่อแม่ในจิตไร้สำนึกของ

สุนทรภู่บรรเทาความรุนแรงลง โดยกำหนดให้ตัวละครผู้ถูกมิได้ทำร้ายพ่อหรือแม่โดยตรง เช่นพฤติกรรมของสินสมุทรกับแม่ผู้เป็นผีเสื้อยักษ์ หรือแม่แต่มังคลากับเพื่อนซึ่งสุนทรภู่อำหนดให้มีบทบาทต่อท่านพ่อแม่ถึงขนาดสู้รบควย ก็ปรากฏว่ามีคำบรรยายถึงการปะทะโดยตรงระหว่างพ่อกับลูก และแม่กับลูกเพียงสองครั้ง และแต่ละครั้งลูกจะเป็นฝ่ายหลบเลี่ยงหลีกหนีไป ครั้งแรกคือ เมื่อสุดสาครพบหัสกันบุตรชายและวายุพัฒน์ผู้เป็นหลาน หลังจากโต้ตอบกันจนสุดสาครเกิดความขัดเคืองแล้ว สุดสาครก็ประกาศว่า "เหมือนพวกมึงซึ่งไม่รู้จักกูนี้ กังทรพิ้วครอยจะคอยชีวิต" ต่อจากนั้นการต่อสู้ก็เกิดขึ้น โดยสุดสาครเข้าจู่โจมก่อน

แล้วข้ามมาถาโถมเจ้าจอมจับ	ฝรั่งรับรบสัดคอยขัดขวาง
พระพันฟากกลาดเกลื่อนลงกลางทาง	บางตายบางคราวลมเสื้อกษมชบ
วายุพัฒน์หัสกันหนีคืบป่า	ต่างข้ามมาพลัดเพลงลัดเลาะหลบ
พระหนอไทไลจับขั้วสินธพ	ตามไม่พบพอเวลาจะราตรี

และในการสู้รบของกองทัพฝ่ายพ่อและฝ่ายลูกครั้งหนึ่ง นางรำภาสะหรีและนางยุพาผกา ซึ่งเขารบเป็นฝ่ายตรงกันข้ามกับลูกชาย ได้ประจันหน้ากันวลายุคา และวายุพัฒน์ลูกชายของสองนาง ผู้เป็นแม่ก็เขารุกบดด้วยความโกรธแค้น ในขณะที่ฝ่ายลูกชายเลี่ยงหนีไป

นางรำภากล่าวหาญเห็นหลานลูก	ยิ่งคิดผูกพยาบาทมุ่งมาคหมาย
ไฉนลาวายุพัฒน์วิ่งพลัดพราย	ยิ่งลูกชายเฉียดตาตกพาชี
นางฉวยขวานรานรุกรพระลูกกลับ	ขึ้นมาขับข้ามโขดกระโคคหนี
ยุพาพันลูกชายฉีกหลายที	สูลาลี้ยิงสัดคหัสกัน
ต่างหลบเลี่ยงเพี่ยงพลาตชยาคแม่	ไม่เหลียวแลหลบไปในไพรสณฑ์

นอกจากนี้ การลดความรุนแรงของโครงเรื่องซึ่งกล่าวถึงลูกทำร้ายหรือเป็นศัตรูกับพ่อแม่ ก็ยังปรากฏในลักษณะของการกำหนดให้ผู้ที่ถูกลูกทำร้าย หรือทำความเจ็บช้ำน้ำใจให้เป็นเพียงพ่อแม่บุญธรรม เช่น ท้าวอินธุมาศกับมเหสี เป็นพ่อแม่บุญธรรมของคงคาประลัย

และยักษ์พินทุมาร เป็นพ่อเลี้ยงของสิงห์ไกรภพ และพราหมณ์เทพจินดา ในนิทานเรื่อง สิงห์ไกรภพ ของสุนทรภู่ ลักษณะการบรรเทาหรือลดความรุนแรงของโครงเรื่องลงเช่นนี้ นอกจากจะเกิดจากการควบคุมของอิทธิศัตถ์แล้ว ค่านิยมของสังคมที่ยึดมั่นความกตัญญูคุณพ่อแม่หรือบุญอุปการะ ก็จะเป็นแรงควบคุมไม่ให้สุนทรภู่กำหนดโครงเรื่องอันขัดกับค่านิยมของสังคมอย่างรุนแรงเกินไปอีกทางหนึ่งด้วย

2. บทคร่ำครวญที่คาดคะเนถึงความตายของมารดาอย่างช้าแล้วช้าเล่าของ ลักษณวงศ์ ในเรื่อง ลักษณวงศ์ เป็นการสะท้อนความรู้สึกมุงร้ายต่อมารดาในจิตใจสำนึกของสุนทรภู้อย่างชัดเจน กล่าวคือ

เมื่อลักษณวงศ์กับมารดาพากันระหกระเหินมาในป่า หลังจากเพศฆาตปลดปล่อยให้รอดพ้นจากอาญาถึงประหารชีวิตแล้ว แม่ลูกก็พากันหลบภัยด้วยความเห็นคเห็น้อยในการเดินทาง ระหว่างนั้นพระยาจักรีวิรุณมาศได้บังคับขมขู่พานางสุวรรณอำภามารดาของลักษณวงศ์ไปกับตน ครั้นลักษณวงศ์ตื่นขึ้นมาไม่พบมารดาก็ "...ครวญคร่ำว่าเรียกจนสุดเสียง เทียวมองเมียงตามสุ่มทุมพุ่มพฤกษา" ครั้นไม่พบและไม่ได้ยินเสียงตอบจากแม่ ลักษณวงศ์ก็รำพันคาดคะเนต่าง ๆ นานาวามารดาจะได้รับภัยอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งถึงสิ้นชีวิตไปแล้ว ดังนี้

ทูลกระหม่อมจอมโลกของลูกเอ๋ย
 ฤาเกิดเหตุเภทพาลประการใด
ฤาเสื่อสี่ยี่สิบสี่กลางขวัญ
 แม่นมอกม้วยควยสัควันนี้ชา
หรือหัสตินอินทรีมาโฉบฉวย
 จึงทอดทิ้งลูกไว้ให้ไกลกาย
 โอสงสารผวานเกล้าเจ้าประคุณ
 อุตสาห์เข้ซังมาในป่าดอน

ลูกแลไม่เห็นเลยไปอยู่ไหน
แมบบรรลัยจากลูกเมื่ออินทรา
มาชบักคินเลนเป็นภักษา
 พระมังสาเลือดเนื้อจะเรียราย
พิฆาตคาบซากศพไปสูญหาย
ไม่วอควายหรือพระแม่จะจากจร
มาสิ้นบุญเสียจริงริมสิงขร
 พอหยุคนอนลงวันนี้ก็มีภัย

และยังย้ำอีกว่า

เห็นสิ้นบุญแล้วทวนกระหม่อมแม่
จะอยู่ใยในคงแคงคเคียว

- ลูกแลแลก็ยิ่งสุดตาเหลือว
จะทองเทียวคิดตามไปตามบุญ

ลักษณะการซ้ำความ (repetition) ดังที่ปรากฏในบทกลอนข้างต้น จัดว่าเป็นชั้นเชิงอย่างหนึ่งของกวีที่จะสร้างความสะเทือนอารมณ์ขึ้นว่าเป็นเงาของกวีโวหารอย่างไรก็ตาม บทคร่ำครวญของลักษณะกวีที่มีถึงแม่ผู้สูญหายไป ซึ่งเต็มไปด้วยการวาดภาพว่าแม่ได้รับอันตรายถึงแก่ชีวิตแล้วซ้ำอีกนี้ เมื่อเปรียบเทียบบทคร่ำครวญของลักษณะกวีเมื่อนางทิพเกษรหายไปขณะรอนแรมด้วยกันในป่าอย่างไม่รู้นสายปลายเหตุเช่นเดียวกัน จะเห็นว่าแตกต่างกันมาก คือ ในบทคร่ำครวญอันหลัง มิได้มีการคาดคะเนเลยว่านางทิพเกษรจะได้รับภัยถึงแก่ความตายไปแล้ว

อะประหลาดหลากหลายจิตคิดสังเกตุ
ไม่ลพภัทรเขวาลักณดวงสุคา
กันแสงทรงโศกศัลย์ถึงขวัญเนตร
โอไอแก้วแววตาสุมาลัย
แม่มิไคพานพบประสมมิตร
จะเทียวตามแก้วแววตากานคาควง

ลืมนพระเนตรเหลือวซ้ายแล้วแลขวา
ก็โหยหาครวญคร่ำรำไพไร
เขวเวยาจิตพิสมัย
เอยผู้ไคพาพรางไปจากทรง
มิขอคิดคืนหลังเขว้างหลวง
ระกำทรงสวมวยควยทรมวย

ในบางตอน สุนทรภู์กำหนดให้ตัวละครคร่ำครวญถึงผู้ที่จากกันไกลหรือสูญหายไป ในทางรายบางเหมือนกัน ทว่าในแต่ละเหตุการณ์ก็มีหลักฐานหรือเหตุผลเพียงพอแก่การคาดคะเน และไม่มีการครวญย้ำแล้วย้ำอีกดังเช่นที่ลักษณะกวีครวญถึงมารดา อาทิ เมื่อลักษณะกวีจากนางทิพเกษรไปทำกิจซึ่งมารดาเรียบร้อยแล้ว คืบหนึ่งไคฝันเห็นนางทิพเกษรเมื่อคืนบรรทม ก็กลักรูมว่า

เจ้าพมพวงดวงนัยนาพี่
หรือนิมน้องโศกศัลย์จนบรรลัย

ปานฉะนี้เนื้อเย็นจะเป็นไฉน
จึงจำให้ฝันเห็นมาเป็นกลาง

และอีกตอนหนึ่งกราบทูลพระมารดาว่า

เจ้าประคุณทูนเกล้าเป็นที่พึ่ง

นิมิตเห็นว่าประคองพระน้องนอน

ลูกคิดถึงน้องทิพเกษตร

แม่เกษตรตายแล้วเป็นกลางมา

การคาดคะเนถึงผู้อยู่ห่างไกลที่มาปรากฏในความฝันว่าเป็นกลางมงบอกว่าผู้นั้น
สิ้นชีพไปแล้ว เป็นเรื่องปกติธรรมดาของบุคคลในสังคมไทย ซึ่งเชื่อถือเรื่องลางสังหรณ์

ในเรื่อง สิงห์ไกรภพ มีบทราวมวงศ์คราวถึงนางแก้วกีนราซึ่งหายไประหว่างการ
รอนแรมป่าด้วยกัน โดยเชื่อกันว่านางตายจากไปแล้วเหมือนกัน จึงรำพันว่า "ถึงกระไรให้พบ
แต่ศพน้อง" และ

โอ้เจ้าแก้วกีนรีของพี่เอ๋ย

เสียสมบัติพลัดเขตนีเวศน์วัง

บรรลีย์เลยลิบลับไม่กลับหลัง

มาเสียทั้งสามมีแลชีวา

ทว่าความเชื่อหรือความเข้าใจดังกล่าวของราวมวงศ์เกิดจากคำยืนยันของปีศาจ
นางอองออยที่บอกแก่พระองค์ว่า "กุกินเมียเสียหมาคอตั่วไว้" ทั้งยังพบร่องรอยบาง
ประการที่เป็นเครื่องสนับสนุนคำพูดของนางอองออย คือได้เห็น "หย่อมหญ้าขมข่อยเป็น
รอยร่าย" "โลหิตติดกิ่งไม้นาใจหาย" กับทั้งยัง "เก็บได้ชายสไบฉีกชนมือนาง"
จึงแน่ใจว่า "ที่นี่แล้วแก้วตาชีวาวาย" และ

ชุกคิดแคนแสนเสียกายเพียงวาววาว

แมรวมจิตติดตามเมื่อยามไร

กระดูนางหนึ่งเนื้อไม่เหลือเลย

มาบรรลีย์ตรึงนี้เจ้าพี่เอ๋ย

เมื่อพระอภัยมณีถูกนางผีเสื้อยักษ์ลักพาตัวไปในขณะที่เพื่อนร่วมทาง คือ ศรีสุวรรณ
ผู้เป็นอนุชา และสามพราหมณ์พากันหลับด้วยเสียงปี่ของพระอภัยมณี ในเรื่อง พระอภัยมณี นั้น
พอศรีสุวรรณตื่นขึ้นไม่พบพระอภัยมณีก็ตกใจ แต่ก็ได้คาดคะเนไปในทางร้ายเสียทีเดียว

พระเชษฐาไปข้างไหนเล่า

ที่ก็เตียนเลี่ยนลาคประหลาดใจ

เมื่อก็เป่าปี่เล่นไม่เห็นหาย

จะแผ่งกายที่ไหนก็ไม่มี

ส่วนพราหมณ์ทั้งสามก็สงสัยว่า

.....

จะทอดทิ้งน้องไว้ก็ไรที่

หรือภูวนาถนีกางนางหนี

เหตุจะมีสักสิ่งให้กริ่งใจ

ครั้นเมื่อพบรอยเท้าของนางผีเสื้อสมุทร จึงได้คาดคะเนกันว่า "หรือยักษ์ผีเสื้อ
แกล้งมารยา มาลักพาตัวในเอาไปกิน" และศรีสุวรรณก็คร่ำครวญว่า "โอสงสาร
ปานฉะนี้พระพี่ยา ไปล้นตาตายเป็นไม่เห็นกัน" แต่แล้วก็ได้สติเมื่อพราหมณ์พลบใจว่า
"จึงเกิดเหตุเศร้าหาหายไป ก็ยังไม่รู้เห็นว่าเป็นตาย"

ในเรื่อง ลักษณะวงศ์ ตอนหนึ่งกล่าวถึงเมื่อลักษณะวงศ์กลับมารับนางทิพเกสร
แต่ไม่พบนาง ลักษณะวงศ์ก็โศกเศร้าเข้าใจว่านางถึงแก่ชีวิตไปแล้วเหมือนกัน แต่ทั้งนี้ก็เป็น
เพราะภาพภุญช์ของพระนางซึ่งถูกไฟไหม้ (เนื่องจากนางทิพเกสรปลงศพพระนางพร้อมกับภุญช์)
ที่ลักษณะวงศ์ได้มาเห็นชวนให้เข้าใจเช่นนั้น

.....

ชะรอยเพลิงไหม้ภุญช์ทรุดหลาย

หรือกระบัตริย์ยักษ์พาพาไรไหน

พระอัยกาอาดูรพูนทวี

เมื่อสิ้นบุญเจ้าประคุณพระนักลีหิ

.....

.....

พระน้องนอยพลอยม้วยไปด้วยกัน

.....

โอแม่ทิพเกสรสมรมิ่ง

หรือว่าแคนควยวาคอยจึ่งนอยใจ

แม่มาเถิดพี่จะพาขึ้นมาแก้ว

.....

เจ้าพี่เอยแมนม้วยมรณา

ทั้งน้องแก้วอัยกามาสูญหาย

พากันตายวายชีวะในอักษิ

ประพาสไพรลัคนางไปปรากฏศรี

แล้วโศกโกศลยจนบรรลัย

จึงเพลิงคิกลามมาศาลาไหม้

.....

เห็นแนแล้วอัยกาเราอาลัย

กระตุนนั้นคุกกลางคอกกลางคิน

.....

เจ้าม้วยจริงหรือวานองไปอยู่ไหน

เจ้าแกล้งไปหลบพี่หรือน้องอา

บรรลัยแล้วหรือพี่เรียกไม่มาหา

.....

เจ้ากลับมารับด้วยจะม้วยตาม

การที่ลักษณวงศ์รำพึงถึงแม่ คือนางสุวรรณอำภออย่างคาดคะเนไปในทางซึ่ง
เข้าใจว่าผู้เป็นแม่ถึงแก่ความตายไปแล้ว อาจพิจารณาได้ประการหนึ่งว่า เป็นเพราะว่า
ในขณะนั้นลักษณวงศ์ยังเป็นเด็ก ความตระหนกตกใจจึงมีมาก ทั้งความหวาดหวั่นต่ออันตราย
ในป่า ทำให้เกิดความกลัวเหตุการณ์ซึ่งตนมิได้รู้เห็นไปในทางน่ากลัว อย่างไรก็ตาม การที่
สุนทรภูได้กำหนดให้ลักษณวงศ์คร่ำครวญมาแล้วว่าอีกถึงความตายของมารดาในความคิดคำนึง
อย่างแตกต่างไปจากบทครวญของตัวละครที่อยู่ในสภาพเดียวกัน รวมทั้งการย่ำคำซึ่งหมายถึง
ความตาย เช่น บรรลัย วอดวาย สิ้นบุญ อย่างน่าสังเกตุ นอกจากนี้ เมื่อลักษณวงศ์ติดตาม
มารดาไปถึงเมืองยักษ์ และมารดาสิ้นสติไปด้วยความคาดไม่ถึงและยินดีสุดประมาท สุนทรภู
ก็กำหนดให้ลักษณวงศ์เข้าใจในทันทีว่ามารดาถึงแก่ความตาย และครวญคร่ำด้วยคำที่ย้ำถึง
ความตายของมารดาอย่างมากมาย ดังนี้

โอพระคุณทูลกระหม่อมของลูกเอ๋ย
มาตักรักหักใจไม่เห็นควร
เสียแรงลูกได้พบประสบพัศตร
ไคพึงตรัสแต่สักหนอยไม่นอยใจ
บังเกิดเหตุเพราะลูกนี้มาเฝ้า
ลูกมีมารดาอยู่เองค
คิดความชุกชุมอุปถัมภ์
พระแมชามามวยพระชลมาน

มาละเลยลูกไว้ให้โหยหวน
มาเค็ดควนสู่สุวรรณกระกรไล
ไมทันหักลูกเลยมากักขัย
ช่างกระไรตัดของแต่พองค
คุ้งแก่งทูนเกล้าให้ผยอง
เห็นซึ่งชลนี้จะยืนนาน
มิรู้กรรมกลับแก่งมาสังหาร
ลูกไม่ยืนอยู่นานในหนักดิน

ซึ่งเมื่อเปรียบกับบทครวญของนางสุวรรณมาลี เมื่อเข้าใจว่า สิ้นสมุทราตาย ในเรื่อง
พระอภัยมณี จะเห็นความแตกต่างชัดเจน

สินสมุทรลูกยาของแม่เอ๋ย
แม่ปลุกเจ้าเท่าไรก็ไม่ฟื้น
จะหาไหนใดเหมือนพ่อเพื่อนยาก
ไม้มวยมอครอดมาในวารี

ไฉนเลยลูกยาไม่ฝ่าผืน
พลางสะอื้นอ่อนองคฺทรงไศกี
สู่ลำบากแบกพามารดาหนี
จนถึงที่หยุดแล้วนะแกวตา

กวรหรือพ่อนอนาธมาชาจิต
ในเมื่อยุติแล้วเปลี่ยนวิญญาน
มาทอดกายวางวางอยู่กลางหาด
ระคายคันขวัญใจเจ้าไม่เคย

สิ้นชีวิตสิ้นชาติวาสนา
อนิจจาเจ้าไม่สั่งแม่บางเลย
ไม่มีอาสน์นอนนอนที่นอนเขนย
พอกุณเอยอนิจจานาปรานี

ดังนี้ จึงอาจเข้าใจได้อีกอย่างหนึ่งว่า การที่สุนทรภู่กำหนดให้ลักษณะคร่ำครวญถึงมารดาโดยย่ำและคาดคะเนความตายของมารดา ชั่วแล้วซ้ำอีกรวมทั้งมีข้อนาสั่งเกตบางประการในเรื่องของความแตกต่างกับบทครวญอื่น ๆ ของตัวละครที่อยู่ในสภาพเดียวกัน น่าจะเป็นเพราะว่า บทบาทของนางสุวรรณอำภาในฐานะแม่ของลักษณะซึ่งจะถึงลักษณะไปกับพระยาภิรมย์ (แม่จะโดยมิได้เจตนา) เทียบเคียงได้กับแม่ของสุนทรภู่ซึ่งเปรียบเสมือนละทิ้งสุนทรภู่ไปมีสามีใหม่ จึงกระตุ้นประสบการณ์อันเข้มข้นด้วยความรู้สึกที่ถูกมารดาทอดทิ้ง ไม่ได้รับความรักจากมารดา ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่ ทำให้สุนทรภู่ปลดปล่อยพลังมูรธาไปสู่มารดาโดยผ่านทางบทบาทของลักษณะ การคิดหรือคาดการณ์ว่ามารดาถึงแก่ความตายนี้ มีลักษณะเช่นเดียวกับบุคคลซึ่งเก็บกอดความมูรธาต่อมารดาหรือบิดาแล้วสิ่งที่เก็บกอดในจิตไร้สำนึกนั้นปรากฏในความฝันของบุคคลผู้นั้น โดยฝันว่าพ่หรือแม่สิ้นชีวิตด้วยอุบัติเหตุอย่างหนึ่งอย่างใด บทคร่ำครวญถึงแม่ของลักษณะจึงเป็นการสะท้อนความมูรธาของสุนทรภู่ที่มีต่อมารดาในจิตไร้สำนึก ทำให้มีลักษณะซึ่งแตกต่างไปจากบทคร่ำครวญของตัวละครอื่น ๆ ที่เข้าใจว่าผู้เป็นพี่รักถึงแก่ความตาย แม่แทบทรมานครวญของลักษณะเมื่อนางทิพเกสรตายซึ่งมีความยืดยาวมากน่าย ก็มีไต่ย่ำถึงความตายของนางทิพเกสรมากมายหรือหนักแน่นเท่า

3. การที่สุนทรภู่ดำเนินบทบาทของพระอภัยมณี ใน เรื่องพระอภัยมณี โดยไม่กำหนดให้พระอภัยมณีกลับไปเยือนพ่อแม่เลย นับแต่เมื่อพระอภัยมณีหนีออกจากบ้านเมืองเพราะบิดาขัดเคือง ตรวจนกระทั่งผู้บังเกิดเกล้าทั้งสองถึงแก่กรรม สืบเนื่องมาจากความเกลียดพ่อแม่ที่ซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่

โดยปกติ การดำเนินเรื่องของนิทานจะคลี่คลายปมต่าง ๆ ของเรื่องอย่างไม่ละทิ้งปัญหาใด ๆ ให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังขบคิดขงใจ สำหรับปมเรื่องที่เกี่ยวกับการพลัดพรากก็เช่นกัน ถ้าตัวเอกของนิทานต้องพลัดพรากจากพ่อแม่ด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งก็ตาม ก็จะได้กลับมาพบพ่อแม่อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นเวลาหลังจากประสบความสำเร็จในการเผชิญโชคแล้ว และในบางครั้งก็อาจกำหนดให้ตัวละครผู้เป็นลูกได้กลับมาช่วยพ่อแม่ในยามคับขันพอดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องซึ่งลูกน้องพรากจากพ่อแม่ด้วยความเข้าใจผิดหรือเกลียดชังพ่อแม่ มักจะจบลงด้วยการที่ลูกได้กลับมาพบพ่อแม่อีกครั้งเป็นการพิสูจน์ความเข้าใจผิดของผู้เป็นพ่อแม่ เช่น สังข์ศิลป์ชัย ตัวเอกของเรื่อง สังข์ศิลป์ชัย ซึ่งถูกบิดาขับไล่ออกจากเมืองเพราะความเข้าใจผิด ก็ได้กลับมาหาบิดาอีกครั้งหนึ่ง และได้พิสูจน์ตนกับมารดาจนพ้นจากโทษมดหินที่บิดาเคยเข้าใจผิด เรื่อง สังข์ทอง ก็จบลงด้วยการให้พระสังข์ทองได้พบพ่อแม่ซึ่งจากพรากกันไป เรื่อง ลูกนกวงศ และ สิงห์ไกรภพ ของสุนทรภู่เองก็กำหนดให้ตัวเอกและพ่อแม่ซึ่งพรากจากกันได้พบกันอีกครั้งหนึ่ง

กล่าวเฉพาะเรื่อง พระอภัยมณี ผู้อ่านคงอดข้องใจหรือรู้สึกในความไม่สมบูรณ์ของเรื่องอันผิดแผกจากเรื่องนิทานทั่ว ๆ ไปไม่ได้ว่า เหตุใดพระอภัยมณีจึงไม่กลับไปเยี่ยมพ่อแม่บ้าง แม่ว่าในตอนแรกที่ส่งศรีสุวรรณและสินสมุทรไปเยี่ยมพ่อแม่เนั้น พระอภัยมณีจะมีข้อแก้ตัวว่า ทองคอบระวังรักษาเมืองฉลิกซึ่งทางฝ่ายเมืองลังกาศึคคุมแค้นอยู่ และต่อจากนั้นพระอภัยมณีก็ติดพันอยู่กับศึกเมืองลังกาเรื่อยมา ทว่าเมื่อศึกสงบลงอย่างสิ้นเชิงแล้ว พระอภัยมณีก็มีไฉ่ห้วงกังวลอะไรอีก ทั้งยังมีเวลาไปเมืองรมจักรจัดการอภิเษกสินสมุทรกับนางอรุณรัสมิ ต่อจากนั้นก็ไปเมืองกระเวกเพื่ออภิเษกสุดสาครกับนางเสาวคนธ์ และกลับไปครองเมืองฉลิกเป็นเวลานานโดยมิได้คิดไปเยี่ยมพ่อแม่ซึ่งพระอภัยมณีจากบ่าตั้งแต่อายุเพียงสิบห้าปีเศษ ๆ แล้วมิได้พบเห็นกันอีกเลย ครั้นเมื่อท้าวสุทัศน์และมเหสีที่สุวรรณคตพระอภัยมณีจึงได้ไปจัดการงานพระศพ คว้าคำรำพันอย่างโศกเศร้าว่า "...พระคุณทูลกระหม่อม นิพพานพร้อมเสียมิให้ลูกได้เห็น" ทั้งนี้ ราวกับจะเป็นการย้ำถึงการที่พ่อแม่

มิได้พบเห็นตนอีกเลยนับแต่จากกันมา ส่วนศรีสุวรรณนั้นคร่ำครวญว่า "ครั้งนี้พระสวรรคครรโล ไม่เห็นใจเจ้าประคุณภรรยา"

การที่พ่อแม่ต้องสิ้นชีวิตจากไปโดยไม่มีโอกาสได้พบเห็น หรือสั่งเสียผู้เป็นลูก ในวาระสุดท้ายของชีวิตนั้น นอกจากจะเป็นความสะเทือนใจของฝ่ายลูกแล้ว พ่อแม่เอง ก็คงเศร้าเสียใจอยู่มาก ด้วยเหตุที่โดยคตินิยมของสังคมไทย ความปรารถนาอย่างยิ่งของพ่อแม่คือการมีลูกอยู่ใกล้ซิคเมื่อยามชรา และโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อใกล้วาระจะสิ้นลมปราณ ดังที่พระราชนิพนธ์เรื่อง วิวาห์พระสมุทร ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีตอนหนึ่งบรรยายความหวังของพ่อแม่ที่จะได้ใกล้ชิดลูกจนจนถึงวันตายได้อย่างจับใจและ สะเทือนอารมณ์ว่า

เมื่อแก่เฒ่าหมายเจ้าช่วยรับใช้	เมื่อเจ็บไข้หมายเจ้าเฝ้ารักษา
เมื่อยามถึงวันตายวายชีวา	หวังลูกช่วยปิดตาเมื่อสิ้นใจ

โดยนัยที่กล่าวนี้ การที่สุนทรภู่กำหนดให้พ่อแม่มิได้มีโอกาสได้พบเห็นพระอภัยมณี จนกระทั่งตายจากไป และไม่มีโอกาสได้สั่งเสียทั้งพระอภัยมณีและศรีสุวรรณนี้เกิดขึ้น โดยอิทธิพลของปมความเกลียดชังพ่อแม่อันซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่ เป็นการระบาย ความคับข้องใจอันเกิดจากพลังของปมดังกล่าว ด้วยการแค้นพ่อแม่อย่างเบาบางในความ คิดฝัน ด้วยการกำหนดบทบาทของพระอภัยมณีและศรีสุวรรณที่มีต่อพ่อแม่ดังกล่าวแล้ว

สรุป จากการศึกษาค้นคว้าข้างต้น เห็นได้ว่า บุคลิกภาพของสุนทรภู่มีอิทธิพล ต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรม ทั้งในแง่ของการก่อให้เกิดความสนใจ และความสามารถ ในการสร้างสรรค์วรรณกรรม และในแง่ของการปรากฏอิทธิพลในเนื้อหาของวรรณกรรม ที่สุนทรภู่แต่ง

กล่าวเฉพาะอิทธิพลของบุคลิกภาพของสุนทรภู่ที่มีต่อการกำหนดเนื้อหาของ วรรณกรรม หรืออาจกล่าวอย่างง่าย ๆ ว่า บุคลิกภาพของสุนทรภู่ที่ปรากฏในวรรณกรรม แสดงผลที่น่าสนใจว่า ลักษณะบุคลิกภาพของสุนทรภู่ทั้งในส่วนที่เปิดเผยอันได้แก่ ทัศนคติ

คำนิยม และอุปนิสัย และบุคลิภาพส่วนที่ซ่อนเร้นอันได้แก่ปรตต่าง ๆ ในจิตไร้สำนึกของ
 สุนทรภู มิได้ปรากฏในบทบาทและอุปนิสัยของตัวละครตัวหนึ่งตัวใดโดยเฉพาะ หากแต่
 จะปรากฏในบทบาท อุปนิสัย ของตัวละครสำคัญ ๆ ซึ่งอาจเป็นตัวละครหญิงก็ได้ อย่างเช่น
 บทบาทของนางทิพเกสรในวัยเด็ก ซึ่งสะท้อนจากรอยรอยของความเป็นผู้มีจิตใจและพฤติกรรม
 แบบเด็กของสุนทรภู่อันเนื่องมาจากความปรารถนาความรักจากพ่อแม่ที่ไม่ได้รับการตอบสนอง
 หรืออาจจะปรากฏในบทบาทของตัวละครที่ผู้อ่านลงความเห็นว่าร้าย เช่น คงคาประลัย
 และมังกรลาผู้มีการกระทำซึ่งเรียกได้ว่าอกตัญญูต่อพ่อแม่ รวมทั้งตัวละครที่เป็นตัวเอก
 เช่น พระอภัยมณี ลักษณะวงศ์ เป็นต้น นอกจากนี้ จากการศึกษาพิจารณาการปรากฏของ
 บุคลิภาพของสุนทรภูในวรรณกรรม จะเห็นว่า บทบาทและอุปนิสัยของตัวละครเป็นบางแง่
 บางมุมเท่านั้นที่ถูกกำหนดโดยบุคลิภาพของสุนทรภู มิใช่ทั้งหมด โดยนัยนี้จึงกล่าวได้ว่า
 พระอภัยมณี สีนสมุทร หรือ ลักษณะวงศ์ มิใช่สุนทรภู หากแต่บางส่วนของพระอภัยมณี สีนสมุทร
 และลักษณะวงศ์คือสุนทรภู

บทที่ 6

สรุป อภิปรายผล และขอเสนอแนะ

สรุป

ความสัมพันธ์ระหว่างประวัติและบุคลิกภาพของนักเขียนกับงานประพันธ์ของเขา เป็นปัญหาที่นักศึกษาวรรณคดีให้ความสนใจและถกเถียงกันเองไปมีข้อยุติว่า มีความจำเป็นต่อการึกษาและวิจารณ์วรรณคดีหรือไม่ อย่างไรก็ตาม ความสำเร็จของผู้ศึกษาวรรณคดี บางคนที่สามารถชี้ให้เห็นอิทธิพลของบุคลิกภาพของผู้แต่งที่มีต่อวรรณกรรม ทำให้เป็นการยากที่จะปฏิเสธว่าการึกษาประวัติและบุคลิกภาพของนักเขียนมิได้มีส่วนช่วยให้เข้าใจรายละเอียดและจุดสำคัญของงานประพันธ์ได้ดีขึ้น นอกจากนี้ ยังเป็นที่ยอมรับกันว่า แนวการศึกษาวรรณคดีแต่ละแบบรวมทั้งแนวการศึกษาวรรณคดีแบบที่อาศัยการพิจารณาประวัติและบุคลิกภาพของกวีเปรียบเสมือนเรื่องมือทางชนิดที่นักวิจารณ์ควรเลือกใช้ตามความเหมาะสมในการอธิบายและประเมินค่าของวรรณกรรมแต่ละเรื่อง

การศึกษามูลึกภาพของกวีและนักเขียนเพื่อประโยชน์ในการวิจารณ์วรรณคดีได้เป็นไปอย่างกว้างขวางลึกซึ้งมากขึ้นเมื่อมีการนำทฤษฎีวิวิธวิทยามาประยุกต์ใช้ ทฤษฎีบุคลิกภาพที่มีอิทธิพลต่อกลุ่มนักวิจารณ์วรรณคดีในแนวจิตวิทยาอย่างยิ่งก็คือ ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของฟาสตราจารย์ซิกมันด์ ฟรอยด์ซึ่งย้าความสำคัญและบทบาทของจิตไร้สำนึกของบุคลิกภาพของบุคคล ฟรอยด์ได้เสนอแนวคิดอันแสดงความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมกับบุคลิกภาพของผู้ประพันธ์ตามทฤษฎีของเขาว่า ศิลปินและนักเขียนเป็นผู้ที่เก็บกดและคับข้องใจเนื่องจากพลังความปรารถนาในทางเพศไม่ได้รับการตอบสนอง ทำให้พวกเขาเบี่ยงเบนพลังความปรารถนามาสร้างสรรคงานศิลปะและกวีนิพนธ์เป็นการทดแทน ลักษณะการสร้างสรรคงานที่มีคุณค่าทางวัฒนธรรมซึ่งสังคมนิยมยอมรับโดยพลังความปรารถนาของแรงขับที่ไม่ได้รับการตอบสนองเป็นการทดแทนเช่นนี้ ฟรอยด์เรียกว่าการทดแทน

นอกจากนี้ฟรอยด์ยังย้าว่า วรรณคดีเป็นการแสดงออกของความปรารถนาในจิตไร้สำนึกของผู้แต่งเช่นเดียวกับความฝัน ได้มีผู้สนับสนุนแนวคิดนี้อย่างมากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

ในประเทศอังกฤษและอเมริกา รวมทั้งได้มีการศึกษาวิเคราะห์บุคลิกภาพของนักเขียนคนสำคัญ ๆ ตามทฤษฎีของ فروยดคบาย

สำหรับในประเทศไทย แม้ว่าการศึกษาวรรณคดีไทยจะเน้นหนักและให้ความสำคัญในเรื่องราวประวัติของกวี แต่ก็ยังมิได้มีการศึกษาบุคลิกภาพของกวีในแง่จิตวิทยากันอย่างจริงจังเลย ทั้งนี้อาจทำให้การึกษาและวิจารณ์วรรณคดีของชาติบางเรื่องขาดความสมบูรณ์ไปอย่างน่าเสียดายยิ่ง

โดยที่ผู้เขียนตระหนักในความสำคัญของการศึกษาบุคลิกภาพของกวีดังกล่าวข้างตน และพิจารณาเห็นว่า สุนทรภู่เป็นกวีที่มีชื่อเสียงคนมากผู้หนึ่งของชาติ อีกทั้งกวีนิพนธ์ของเขาก็มักกลุ่มชนทั่วไปให้ความสนใจและศึกษากันอย่างกว้างขวางทั้งในและนอกสถานศึกษา จึงได้เสนอการศึกษาบุคลิกภาพของกวีผู้นี้ ตลอดจนอิทธิพลของบุคลิกภาพของเขที่มีต่อวรรณกรรมที่เขาแต่ง โดยอาศัยหลักจิตวิทยา ทั้งนี้มีจุดมุ่งหมายวิธีการศึกษาคนควาและผลการศึกษาค้นควา ดังต่อไปนี้

จุดมุ่งหมาย

1. เพื่อศึกษาบุคลิกภาพของสุนทรภู้อย่างกว้างขวางและลึกซึ้งตามหลักจิตวิทยา
2. เพื่อพิจารณาว่าบุคลิกภาพของสุนทรภู่อิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมของเขายังไรบ้าง

วิธีการศึกษาค้นควา

1. ใช้วิธีศึกษาแบบ "การศึกษาประวัติกรณี" คือรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับประวัติและการดำเนินชีวิตของสุนทรภู่ และจากงานประพันธ์ของสุนทรภู่ที่เปิดเผยชีวิตของตนเอง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นงานประพันธ์ประเภทนิราศ รวมทั้งงานประพันธ์ของผู้เกี่ยวข้องกับใกล้ชิดกับสุนทรภู่อันมีความหาพิงถึงประวัติชีวิตของสุนทรภู่
2. เสนอการศึกษาบุคลิกภาพของสุนทรภู่เป็นสามตอน คือ

ก. บุคลิกภาพของสุนทรภู่ในแง่ของค่านิยม ทักษะ และอุปนิสัย ซึ่งพิจารณาได้จากข้อมูลดังกล่าวข้างต้น

ข. บุคลิกภาพของสุนทรภู่ในแง่ของการปรับตัว ซึ่งวิเคราะห์โดยใช้ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของ فروยด

ค. ศึกษาสาเหตุแห่งบุคลิกภาพของสุนทรภู่ โดยอาศัยผลการศึกษาค้นคว้าทางจิตวิทยาที่ว่าความสัมพันธ์ระหว่างเด็กกับพ่อแม่มีส่วนสำคัญในการก่อรูปบุคลิกภาพของเด็ก

3. เสนอการพิจารณาว่าอิทธิพลของบุคลิกภาพของสุนทรภู่มีต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมของเขาอย่างไรบ้าง

ผลของการศึกษาค้นคว้า

ผู้เขียนได้ตั้งสมมติฐานในการศึกษาค้นคว้าเป็นสองประการ คือ

1. เกี่ยวกับบุคลิกภาพของสุนทรภู่ จากเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้า แสดงว่า สุนทรภู่นั้นจะมีบุคลิกภาพไม่มั่นคง

2. เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างบุคลิกภาพของสุนทรภู่มากับวรรณกรรมที่เขาแต่ง จากเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้า แสดงว่า บุคลิกภาพของสุนทรภู่นั้นจะมีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมของเขา

ในการดำเนินการศึกษาค้นคว้า แสดงผลอันสอดคล้องกับสมมติฐานข้างต้น กล่าวคือ

1. บุคลิกภาพของสุนทรภู่

ก. ในแง่ของค่านิยม ทักษะ และอุปนิสัย ใ้พบว่า สุนทรภู่นั้นมีค่านิยม ทักษะ และอุปนิสัยที่เด่นชัด ดังต่อไปนี้

- มีอุปนิสัยเจ้าชู้ แสดงพฤติกรรมในการแสวงหาความรักจากสตรีหลายคนหลายคนด้วยกัน มีเรื่องพิศวาทรักใคร่กับสตรีหลายคนนับตั้งแต่วัยหนุ่มจนย่างเข้าสู่วัยชรา และแม้ในขณะที่บวชเป็นภิกษุ ก็ไม่ได้จำกัดตนในเรื่องของความรักและสตรีตามขอบเขตพระวินัยแห่งสมณเพศไม

- มีความสนใจในการเล่นแร่แปรธาตุโดยปรารถนาความมั่งคั่ง และสนใจในการแสวงหาอายุวัฒนะโดยเชื่อว่าจะทำให้มีอายุยืนยาวและมีรูปงาม

- มีความเชื่อถ้อยในไสยศาสตร์ค่อนข้างเบาบางกว่าคนร่วมสมัย อีกทั้งยังมีแนวคิดอย่างไขเหตุผล และสนใจวิทยาการซึ่งค่อนข้างเป็นวิทยาศาสตร์ เช่น การเล่นแร่แปรธาตุ

- มีความรู้สึกว่าเขา ไร้ญาติขาดมิตร ไม่หัดเทียมผู้อื่น

- นิยมยกย่องการศึกษาหาความรู้

- มีความปรารถนาเกียรติยศชื่อเสียง

- นิยมยกย่องเจ้านักบวชและมีความต้องการเจ้านายเป็นที่พึ่งมาก

ข. ในแง่ของการปรับตัว พบว่าสุนทรภู่มีการปรับตัวไม่ดี ไม่สามารถปรับตัวเข้ากับผู้อื่นได้ ด้วยลักษณะจิตใจที่หวนไหวง่าย ขาดความมั่นคงทางใจ มีพฤติกรรมในการปรับตัวต่อสถานการณ์คลุมเคลว คือพฤติกรรมนั้นไม่อาจตอบสนองความพึงพอใจของตนได้ หรือไม่เป็นที่นิยมยอมรับของสังคม จึงวินิจฉัยได้ว่า สุนทรภู่มียุคจิตภาพไม่มั่นคง

ค. สาเหตุแห่งบุคลิกภาพของสุนทรภู่ จากหลักฐานการศึกษาภักทวของนักจิตวิทยากลุ่มหนึ่ง มีทฤษฎีและผลงานวิจัยสอดคล้องกันว่า ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่กับลูก มีบทบาทสำคัญยิ่งในการก่อรูปบุคลิกภาพของเด็ก เพราะพ่อแม่ซึ่งเป็นผู้ใกล้ชิดเด็กที่สุด และรับภาระโดยตรงในการดูแลลูก จะเป็นผู้ให้ประสบการณ์ต่าง ๆ แก่เด็ก อันเป็นรากฐานของสุขภาพทางจิตจนถึงวัยที่เขาเติบโตเป็นผู้ใหญ่ ทั้งนี้แสดงว่าความเป็นผู้มีบุคลิกภาพไม่มั่นคงของสุนทรภู่ จะเป็นผลมาจากประสบการณ์ในวัยเด็กอันเนื่องด้วยสัมพันธ์ภาพระหว่างเขากับพ่อแม่เป็นไปอย่างไม่ดี ทำให้สุนทรภู่อขาดความรักความอบอุ่น

เมื่อศึกษาประวัติชีวิตในวัยเด็กของสุนทรภู่พบว่า สุนทรภู่ออกเดินทางมาแคว้นเวียงเวียงการหารของพ่อแม่ พ่อไปจากไปครองสมณเพศอยู่ที่เมืองแกลง แขวงเมืองระยอง ซึ่งนับว่าเป็นภูมิสำเนาเดิม ทั้งให้สุนทรภู่ออยู่ในความดูแลของแม่คนเดียว โดยนับนี้จึงคาดคะเนได้ว่า ความล้มเหลวในชีวิตสมรสของแม่จะเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้แม่ขาดสัมพันธภาพอันดีกับสุนทรภู่อ ซึ่งอาจเป็นไปได้โดยความตั้งใจของแม่ด้วยความเคียดแค้นสามี หรืออาจเนื่องจากภาวะความกดดันทางอารมณ์และจิตใจ ทำให้แม่ปฏิบัติต่อสุนทรภู่ออย่างไม่สม่ำเสมอ หรือมีที่หาไม่ตีโดยไม่ตั้งใจก็ตาม ทำให้ซึ่งขาดสัมพันธภาพอันดีของแม่จะทำให้สุนทรภู่อเกิดความวิตกกังวลด้วยความรู้สึกวาทนชาติ ความรัก ความอบอุ่น อันเป็นสิ่งพึงปรารถนาอย่างยิ่งสำหรับเด็ก ซึ่งจะส่งผลให้สุนทรภู่อมีความรู้สึกไม่ปลอดภัย หวั่นระแวง และขาดความมั่นคงทางใจ นอกจากนี้การดำเนินชีวิตของมารดาของสุนทรภู่อีกสองประการ คือการถวายตัวเข้าเป็นแม่นมพระธิดาในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข และการมีสามีใหม่ มีลูกหญิงอีกสองคน อาจทำให้สุนทรภู่อมีปัญหาเรื่องบิดาเลี้ยง กับการที่มารดาต้องแบ่งเวลาไปถวายเป็นเลี้ยงดูพระธิดาและดูแลน้อง ซึ่งจะมีส่วนทำให้สัมพันธภาพระหว่างสุนทรภู่อกับมารดาคลอนแคลนยิ่งขึ้น และย่ำให้เขาระลึกถึงความขาดความรัก ความอบอุ่นจากแม่ผู้เป็นหลักทางใจเพียงผู้เดียวในชีวิตของเขา

จากการศึกษาประวัติชีวิตของสุนทรภู่อยังแสดงให้เห็นว่า สุนทรภู่อได้เก็บกอดความรู้สึกวาทนชาติความรักความอบอุ่นไว้ในจิตไร้สำนึก เพื่อหลีกเลี่ยงความไม่สบายใจ ความเจ็บปวด และความวิตกกังวล อย่างไรก็ดีตาม ปมความรู้สึกและประสบการณ์ที่ซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึกนี้ จะทำให้สุนทรภู่อเกิดปมในจิตไร้สำนึกซึ่งสืบเนื่องกันหลายประการ และมีผลต่อการกำหนดบุคลิกภาพของสุนทรภู่อทั้งในแง่ของการปรับตัว และในแง่ของทัศนคติ ค่านิยม อุปนิสัย ในบางประการ ตลอดจนกระตุ้นให้สุนทรภู่อมีพฤติกรรมบางอย่าง กล่าวคือ

- ความรู้สึกขาดความรักความอบอุ่นจากพ่อแม่ ซึ่งซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึก จะทำให้สุนทรภู่อยังคงมีความวิตกกังวลโดยไม่ทราบสาเหตุ และเมื่อผสมผสานกับความหวาดระแวง ความรู้สึกไม่ปลอดภัย และความไม่มั่นคงทางใจ อันเป็นผลจากประสบการณ์ในวัยเด็ก ยังผลให้สุนทรภู่อมีบุคลิกภาพไม่มั่นคง

- ความปรารถนาความรักความอบอุ่นจากพ่อแม่ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งจากแม่ ที่ไม่ได้รับการตอบสนองและซ่อนเร้นอยู่ในจิตไร้สำนึก ทำให้สุนทรภู่มีอุปนิสัยเจ้าชู้เพื่อแสวงหาความรักจากสตรีเป็นการทดแทน และควยพลังความปรารถนาในจิตไร้สำนึกนี้ร่วมกับพลังจากสัญชาตญาณ ชีวิตอันเป็นความปรารถนาที่จะดำรงชีวิตอยู่ของบุคคล ผลักดันให้สุนทรภู่มีความสนใจอย่างยิ่งในการแสวงหาอายุวัฒนะ ซึ่งเชื่อว่าจะทำให้อายุยืนยาวและมีรูปร่างงาม เป็นหนุ่มเป็นสาวตลอดกาล

- ความวิตกกังวล อันเนื่องมาจากความรู้สึกว่าตนขาดความรักความอบอุ่นในจิตไร้สำนึก ซึ่งสุนทรภู่ไม่ทราบสาเหตุที่แท้จริงนั้น ทำให้สุนทรภู่มีความรู้สึกหวาดกลัว ไร้อุทิศชาคมิตร และมีความน้อยเนื้อต่ำใจว่าตนไม่ทัดเทียมผู้อื่น อันเป็นแรงผลักดันให้สุนทรภู่มีความปรารถนาเกียรติยศ ชื่อเสียง กลอดจนความมั่งมี โดยเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้จะทำให้ตนมีหน้ามีตาทัดเทียมผู้อื่น พรึงพร้อมเพื่อนและญาติ ความปรารถนาเกียรติยศชื่อเสียงอันเนื่องด้วยความรู้สึกกังวลในการขาดความรัก ความอบอุ่นจากพ่อแม่เป็นมูลเหตุนี้ ยังเป็นแรงส่งเสริมให้สุนทรภู่ใฝ่ใจและนิยมยกย่องในการศึกษาหาความรู้

นอกจากนี้ การที่สุนทรภู่แสดงความต้องการเจ้านายเป็นที่พึงอยู่ตลอดชีวิตของตน ยังสืบเนื่องมาจากความปรารถนาเกียรติยศ และเป็นการทดแทนความปรารถนาความรักจากพ่อแม่ที่ไม่สมหวังอีกประการหนึ่งด้วย

- สุนทรภู่ได้ไขพลังความปรารถนาความรักจากพ่อแม่ที่ไม่ได้รับการตอบสนองส่วนหนึ่ง ไปสร้างสรรค์งานกวีนิพนธ์เป็นการทดแทนอีกทางหนึ่ง

- โดยที่นับเป็นสาเหตุโดยตรงของความวิตกกังวล ในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่จึงมีทั้งความต้องการแบบจะเกลียดชังแม่ ในบางกรัง สุนทรภู่จึงแสดงอาการมุงรายคอมารคา เบื่อภาวะจิตอ่อนแอ ไม่สามารถควบคุมพลังมุงรายได้

2. อิทธิพลของบุคลิกภาพของสุนทรภู่ที่มีต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรม

จากการศึกษาวิจารณ์ของผู้เขียน ได้พบว่าบุคลิกภาพของสุนทรภู่ทั้งในส่วนที่เป็นทัศนคติ ค่านิยม อุปนิสัย และในส่วนที่แอบแฝงเป็นปมในจิตไร้สำนึก มีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมเป็นสองประการ คือ

ก. บุคลิกภาพของสุนทรภู่ทำให้สุนทรภู่เกิดความสนใจและความสามารถในการสร้างสรรค์วรรณกรรม กล่าวคือ

- พลังความปรารถนาความรักจากพ่อแม่ที่ได้รับการตอบสนอง และเป็นปมในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่ ทำให้สุนทรภู่ใช้พลังส่วนหนึ่งไปสร้างสรรค์งาน กวีนิพนธ์เป็นการทดแทน
- การทดแทนทำให้บุคลิกภาพของสุนทรภู่พัฒนาในรูปของความใฝ่ใจในการศึกษาหาความรู้ สุนทรภู่จึงมีความรอบรู้กว้างขวาง และได้นำความรู้เหล่านั้นมาเสริมสร้างการแต่งกวีนิพนธ์ให้มีคุณค่าน่าสนใจ มีความแปลกใหม่ด้วยแบบฉบับที่เป็นของตนเอง
- การขาดความรัก ความอบอุ่นในวัยเด็ก ทำให้สุนทรภู่ขาดความมั่นคงทางใจ มีอารมณ์พลิกไหวงง่าย เพ้อฝัน เข้าใจและรับรู้ความละเอียดอ่อนของชีวิตได้ฉับไว ลักษณะเหล่านี้จึงทำให้สุนทรภู่เป็นคุณสมบัติพิเศษของศิลปิน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้สุนทรภู่ประสบความสำเร็จในการแต่งกวีนิพนธ์

ข. บุคลิกภาพของสุนทรภู่ทั้งในค่านิยม ทัศนคติ และค่านิยม กับปมต่าง ๆ ในจิตไร้สำนึกอันเป็นบุคลิกภาพส่วนที่ซ่อนเร้น มีอิทธิพลต่อการกำหนดเนื้อหาหรือการแต่งวรรณกรรมของสุนทรภู่โดยปรากฏในเนื้อหาของวรรณกรรมที่สุนทรภู่แต่งในลักษณะต่าง ๆ ได้แก่บทบรรยายความรู้สึกรักใคร่ บทรบเร้าของตัวละคร อุปนิสัย และบทบาทของตัวละครสำคัญ ตลอดจนเนื้อเรื่องบางตอนอีกด้วย

อภิปรายผล

เกี่ยวกับบุคลิกภาพของสุนทรภู่

การวิเคราะห์บุคลิกภาพของสุนทรภู่ครั้งนี้ ผู้เขียนมิได้เน้นหรือย้ำแนวทัศนะของฟรอยด์ ในเรื่องแรงขับความปรารถนาทางเพศและปมอติปัสอันสืบเนื่องมาจากแรงขับความปรารถนาทางเพศ ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญในทฤษฎีของฟรอยด์ ด้วยเหตุที่ว่าแนวทัศนะของฟรอยด์ในเรื่องนี้เป็นที่ถกเถียงคัดค้านกันหลายประการ กล่าวคือนักจิตวิทยาบางคนตั้งข้อสงสัยว่า เหตุใดแรงขับความปรารถนาทางเพศจึงจะมีอิทธิพลมากกว่าแรงขับของสัญชาตญาณอื่น ๆ เรื่องปมอติปัสยังเป็นเรื่องที่มีผู้คัดค้านกันมาก ด้วยมีการศึกษาพบว่า ในสังคมบางแห่งไม่ปรากฏปมอติปัสในบุคคลเลย ในทฤษฎีจิตวิเคราะห์ยุคหลัง ๆ จึงเริ่มขยายขอบเขตของเรื่องสัญชาตญาณทางเพศให้กว้างขวางออกไป (Brill, 1938 : 16) โดยนอกจากจะหมายถึงความรัก ความปรารถนาในทางเพศแล้ว ยังรวมถึงความรัก ความผูกพันต่อตนเองและผู้อื่นอีกด้วย จุดอ่อนของทฤษฎีฟรอยด์ที่มีผู้โจมตีกันมากก็คือ ฟรอยด์ให้ความสำคัญแก่สัญชาตญาณภายในของบุคคล จนไม่คำนึงถึงสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ เช่น สัมพันธภาพระหว่างบุคคล ซึ่งมีนักจิตวิทยาพบว่า เป็นสิ่งที่มีอิทธิพลในการกำหนดบุคลิกภาพของบุคคลอยู่มาก โดยนัยนี้ ผู้เขียนจึงเห็นว่าการเน้นหรือย้ำถึงแรงขับของสัญชาตญาณทางเพศตามทัศนะของฟรอยด์ จะไม่อาจอธิบายบุคลิกภาพของสุนทรภู่ได้ลึกถึงเท่าที่ควร จึงได้พิจารณาเน้นหนักไปในแง่ของสัมพันธภาพระหว่างพ่อแม่อีก อันมีผลการค้นคว้าทดลองสนับสนุนอยู่มาก และเป็นที่รับรองเชื่อถือกันอย่างกว้างขวาง

ผลของการศึกษาที่แสดงว่า สุนทรภู่เป็นผู้ประสบเคราะห์กรรมแต่เยาว์วัย เนื่องด้วยการหย่าร้างของพ่อแม่ ทำให้เขาขาดความรักความอบอุ่น อันเป็นสิ่งที่เด็กต้องการอย่างยิ่ง และยังผลให้เขาเติบโตเป็นผู้ใหญ่ที่มีบุคลิกภาพไม่มั่นคง ต้องประสบความล้มเหลวในการแก้ไขปัญหาสถานการณ์แวดล้อม และมีการดำเนินชีวิตอย่างลุ่ม ๆ ดอน ๆ ไม่เป็นสุข นับเป็นตัวอย่างที่ดีให้เห็นความสำคัญของพ่อแม่ซึ่งจะเป็นผู้วาง

รากฐานบุคลิกภาพของบุคคล ดังที่แพทย์หญิงสุภา มาลากุล ณ อยุธยา กล่าวไว้ในบทนำของหนังสือแนะแนวการศึกษาและอาชีพ เรื่องการศึกษาปัญหาสุขภาพจิตของเด็กว่า "เด็กจะเติบโตเป็นผู้ใหญ่ที่มีสุขภาพจิตดี หรือเป็นผู้ใหญ่ที่ปรับตัวเข้ากับสังคมและสิ่งแวดล้อมได้อย่างกลมกลืน มีความสุข ความจำเริญในชีวิต ห่างไกลจากการเป็นโรคจิตโรคประสาทก็เพราะไคณการอบรมเลี้ยงดูที่เหมาะสมมาแต่เกิด ผู้ดูแลแวดล้อมเด็กจึงมีความสำคัญต่อเด็กเป็นอย่างยิ่ง บิดามารดาเป็นบุคคลแวดล้อมลำดับแรกที่มีความสำคัญต่อเด็ก"

(กระทรวงศึกษาธิการ, 2509 : กำน่า)

อย่างไรก็ตาม ยืนยันว่าเป็นโชคคิของสุนทรภู่ที่มีชีวิตคลุกคลีอยู่ในวังของเจ้านายมาตั้งแต่เด็ก จักว่ามีสภาพแวดล้อมที่ดี ใดมีประสบการณ์เกี่ยวกับชีวิตที่ระเบียบแบบแผน มีโอกาสได้ศึกษาหาความรู้ ทำให้สุนทรภู่หลดหลอมความทะเยอทะยานอันเนื่องมาจากความรู้สึกวาดตนคำตอข ไรวิชาติชาตมิตร์จึงมีปมในจิตไร้สำนึกเป็นมูลเหตุ มาเป็นความปรารถนาเกียรติยศชื่อเสียงอันเป็นความใฝ่ดี และด้วยสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวย ประกอบกับความใฝ่ใจในการศึกษา ทำให้สุนทรภู่ค้นพบว่าตนเองมีความสามารถในทางประพันธ์ และได้ใช้ความสามารถนี้ไปสร้างสรรค์งานกวีนิพนธ์เป็นการทดแทนความปรารถนาในจิตไร้สำนึกที่ไม่สมหวัง นอกจากนี้ การสร้างสรรค์งานกวีนิพนธ์ได้ทำให้สุนทรภู่มีความสุขไปกับความเพื่องเป็นครั้งคราว และยังนำสุนทรภู่ไปสู่ความมีเกียรติยศชื่อเสียงตามที่สุนทรภู่ต้องการ ชีวิตของสุนทรภู่จึงมีใช้ชีวิตที่ประสบความสำเร็จโดยสิ้นเชิงทีเดียว ในขณะที่ยังมีคนอีกจำนวนมากที่ต้องประสบชะตากรรมด้วยการขาดความรักความอบอุ่นจากพ่อแม่ด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง และปราศจากสิ่งแวดล้อมที่ใช้อย่างอื่นช่วยเกื้อหนุน ทำให้เขาอยากที่จะค้นพบตนเองว่ามีความสามารถทางใด มีความต้องการอะไร ดังนั้นการทดแทนของเขาจึงอาจเป็นไปได้ในทางที่เป็นภัยและก่อปัญหาแก่สังคม เป็นอันตรายแก่ผู้อื่น และในขณะเดียวกันก็ทำลายตนเองด้วย

เกี่ยวกับอิทธิพลของบุคลิกภาพของสุนทรภู่ที่มีต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรม

การศึกษาค้นคว้าว่า บุคลิกภาพของสุนทรภู่อิทธิพลในการสร้างสรรค์วรรณกรรมของเขาเป็นการศึกษาตามแนวทัศนะของนักวิจารณ์วรรณคดี ที่เชื่อว่าบุคลิกภาพของผู้ประพันธ์มีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรม นอกจากนี้ยังได้ศึกษาไปถึงอิทธิพลของปมในจิตไร้สำนึกของสุนทรภู่อีกด้วยที่มีต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรม ตามแนวคิดของนักจิตวิทยา กลุ่มฟรอยด์ที่เชื่อว่า วรรณคดีเป็นการแสดงออกของความปรารถนาในจิตไร้สำนึกของผู้แต่ง การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับผู้ประพันธ์ในแนวนี้นี้ แม้จะเป็นที่ยอมรับว่า เป็นสิ่งที่จะนำไปศึกษาวิจารณ์วรรณคดีได้ในทางหนึ่ง แต่ก็มิชอบกล่าวว่า ผู้ศึกษาวรรณคดีในแนวนี้อาจเพิกเฉยไปมุ่งศึกษาประวัติและบุคลิกภาพของกวีจากงานประพันธ์ของเขา และถือว่าสิ่งที่กวีแสดงออกในงานประพันธ์ทั้งหมด คือการแสดงออกซึ่งบุคลิกภาพของกวีทั้งสิ้น ผู้เขียนตระหนักความจริงในข้อนี้ว่า ในการศึกษาของปริญญานิพนธ์เรื่องนี้ จึงได้ระมัดระวังมิให้เป็นการนำเอางานประพันธ์มาอธิบายตัวกวี (ทั้งนี้ยกเว้นงานประพันธ์ของสุนทรภู่บางเรื่องที่เปรียบเสมือนอัตชีวประวัติของผู้แต่ง ซึ่งในปริญญานิพนธ์นี้ถือเป็นแหล่งข้อมูลเกี่ยวกับประวัติและบุคลิกภาพของสุนทรภู่อีก) หากแต่พยายามนำเอาบุคลิกภาพของสุนทรภู่อันได้จากการศึกษาประวัติชีวิตมาอธิบายงานประพันธ์ของเขา -

อนึ่ง มีข้อที่น่าสนใจว่า การเข้าถึงบทบาทของจิตไร้สำนึกของผู้แต่ง ทำให้ละเอียดหรือมองข้ามอัจฉริยภาพของกวี กล่าวคือดูประหนึ่งว่า ความมั่งคั่งภายในเชิงศิลปะทั้งปวงที่ปรากฏในวรรณคดีเป็นผลผลิตจากจิตไร้สำนึกทั้งสิ้น ผู้เขียนจึงใคร่ย้ำว่า การพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างสุนทรภู่วรรณกรรมของเขาของปริญญานิพนธ์นี้ ซึ่งพิจารณาถึงอิทธิพลของบุคลิกภาพของสุนทรภู่อีกด้วยที่มีต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมของเขา อาจนำไปศึกษาวิจารณ์วรรณกรรมของสุนทรภู่อีกในบางแง่มุมเท่านั้น มิใช่ทั้งหมด กุญแจที่ว่าวรรณคดีเป็นผลผลิตที่มีได้เกิดจากจิตไร้สำนึกของกวีแต่เพียงอย่างเดียว ทว่าจิตรู้สึกจะต้องมีบทบาทด้วยการกำหนดเนื้อหา โครงเรื่อง บทบาทและอุปนิสัยของตัวละคร มิได้สะท้อนจากบุคลิกภาพหรือจิตไร้สำนึกของกวีเสียทั้งหมด หากแต่เป็นการผสมผสานกันหลาย ๆ อย่าง เช่น

จากแบบอย่างของวรรณกรรมรุ่นเก่า ๆ จากประสบการณ์ที่กวีได้พบเห็น หรือจากชีวิตคนจริง ๆ ที่กวีถ่ายทอดมา ดังนั้น อัจฉริยภาพของกวีจึงมีบทบาทสำคัญในการกล่อมเกลาวรรณคดีให้มีคุณค่า แม้แต่พรอเพกต์ซึ่งให้ความสำคัญเรื่องบทบาทของจิตไร้สำนึกมากก็ยังยอมรับเรื่องอัจฉริยภาพของกวี เขากล่าวว่า ศิลปินมีพรสวรรค์พิเศษซึ่งเขาใช้ตกแต่งความเพ้อฝันในจิตไร้สำนึกให้เป็นการสะท้อนภาพชีวิตจริงที่มีคุณค่า (Wellek and Austin, 1956 : 82)

ข้อเสนอแนะ

1. อาจารย์ทฤษฎีบุคลิกภาพของนักจิตวิทยาคนอื่น ๆ เช่นทฤษฎีความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล (Theory of Inter - personal Relation) ของซัลลิวาน (Harry S. Sullivan) ตลอดจนผลงานวิจัยเกี่ยวกับคนไทยในทางจิตวิทยาสังคม มาศึกษาวิเคราะห์บุคลิกภาพของสุนทรภู่ ซึ่งจะช่วยให้มองเห็นหรือเข้าใจในบุคลิกภาพของสุนทรภู่อยิ่งขึ้น
2. อาจศึกษาบุคลิกภาพของกวีไทยคนอื่น ๆ อันจะนำไปสู่การศึกษาพิจารณาวรรณคดีในแง่ของอิทธิพลของบุคลิกภาพของกวีที่มีต่อวรรณคดี
3. การศึกษาบุคลิกภาพของผู้ใดก็ตาม โดยวิธี "การศึกษาระยะชีวิตกรณี" คือสอบสวนจากประวัติของบุคคลนั้น ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติของผู้ที่ถูกศึกษาจะต้องมีมากและชัดเจนพอ จึงควรเลือกศึกษากวีที่มีชีวประวัติละเอียดและมีหลักฐานเชื่อถือได้เป็นสำคัญ
4. นักศึกษาวิชาวรรณคดีไทยควรจะได้ศึกษาวิชาการอื่น ๆ เช่น สาขาจิตวิทยาโดยเฉพาะอย่างยิ่ง วิชาบุคลิกภาพ และผลการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับคนไทยในทางจิตวิทยาสังคม เพื่อจะได้นำไปศึกษากวีและกวีละครในวรรณคดีไทยให้กว้างขวางยิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

กฤดาบ มัลลิกะมาส คดีชาวบ้าน พิมพ์ครั้งที่ 2 โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง
2516, 273 หน้า.

ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 25 - 30 อัดสำเนา.

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา ชีวิตและงานของสุนทรภู่ กังวิทยา 2513,
543 หน้า.

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา นิทานโบราณคดี พิมพ์ครั้งที่ 6 ไทยหัตถการพิมพ์
2494, 655 หน้า.

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา ประวัติสุนทรภู่ พิมพ์ในงานศพ ร.ค.อ.ชาว
กัณฑ์ไพรีนทร์ สังขวาสี 2485, 69 หน้า.

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1
โรงพิมพ์พระจันทร์ 2478, 112 หน้า.

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2
ไม่ปรากฏโรงพิมพ์ 2459, 434 หน้า.

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา พระอภัยมณี พิมพ์ครั้งที่ 9 ศิลปাবรรณาการ
2509, 1301 หน้า.

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา และ นริศรานุกติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าเจ้าฟ้ากรมพระยา
สาส์นสมเด็จ เจม 12 กรุสภา 2505, 330 หน้า.

เจกนา นากวัชร "วรรณคดีวิจารณ์และการศึกษาวรรณคดี" วรรณไวทยาการ : วรรณคดี
หน้า 1 - 53 โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์
แห่งประเทศไทย 2514.

เจือ สตะเวทิน "กลาเกี่ยวกับสุนทรภู่" วิทยาสาร 28 : 8 - 9 กรกฎาคม 2511.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 โรงพิมพ์
พระจันทร์ 2478, 325 หน้า.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 โรงพิมพ์
โสภณพิพรรฒธนากร 2481, 443 หน้า.

เทือก กุสุมา ณ อุษยา "สุนทรภู่เป็นกวีแก่ไหน" จันทร์เกษม 90 : 45 - 57
กันยายน - ตุลาคม 2512.

ธรรมกานัน โภวาที ประวัติมหากาพย์ไทยส่วนกลาง ภาคที่ 2 ตอนที่ 2 โรงพิมพ์มหากาพย์
2511, 423 หน้า.

บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, บ.ล. "หัวเลี้ยวของวรรณคดีไทย" วรรณไวทยาการ : วรรณคดี
หน้า 55 - 157 โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคม
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2514.

ประจักษ์ ประภาพิทยาการ เบื้องหลังการแต่งพระอภัยมณี โอเคียนสโตร์ 2513,
425 หน้า.

ประมวญ ดิฉินสัน ตัวเรากับพันธุกรรมและสิ่งแวดล้อม เอกสารทางวิชาการของวิทยาลัยครู
มหาสารคาม และวิทยาลัยวิชาการศึกษามหาสารคาม 2514, 51 หน้า.

ประยูร อรุณชาติ ประวัติจิตรกรเอกของโลก เกษมบรรณกิจ 2513, 404 หน้า.

ป๋วย แสงฉาย กัมภีร์หานิยายชาดก เล่ม 2 โรงพิมพ์ ส. ธรรมภักดิ์ 2500, 491 หน้า.

เปลื้อง ณ นคร ประวัติวรรณคดีไทย พิมพ์ครั้งที่ 4 ไทยวัฒนาพานิช 2506, 581 หน้า.

ราชบัณฑิตยสถาน พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พิมพ์ครั้งที่ 11 โรงพิมพ์การศาสนา
2513, 1053 หน้า.

ราชบัณฑิตยสถาน สารานุกรมไทย เล่ม 10 หน้า 5942 โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม
2512 - 2513.

วิจัยแห่งชาติ, สภา รายงานผลการวิจัยเรื่องสาเหตุแห่งความผิดปกติทางลักษณะในคดีเด็ก
และเยาวชน โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี 2509, 114 หน้า.

วิจิตรมาตรา, ชุน ภูมิศาสตร์สมุทร พิมพ์ครั้งที่ 3 รวมสาส์น 2513, 369 หน้า.

วิจิตรวาทการ, หลวง ประวัติวัดเขมาภิรตาราม พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพมหานครพิมพ์
2514, 78 หน้า.

วิทยาลัยวิชาการศึกษา หลักสูตรประกาศนียบัตรชั้นสูงวิชาเฉพาะ โรงพิมพ์ส่งเสริมอาชีพ
2509, 62 หน้า.

ศิลปากร, กรม ตำนานเมืองอิศริยและบดละคอนเรื่องไกรทอง โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์
2504, 53 หน้า.

ศิลปากร, กรม ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 6 โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์
2507, 610 หน้า.

ศิลปากร, กรม ประวัติวัดอรุณราชวราราม ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิพร 2511, 219 หน้า.

ศิลปากร, กรม ราชสกุลวงศ์ พิมพ์ในงานศพ นายสนั่น บุณยศิริพันธุ์ 27 มกราคม 2512,
209 หน้า.

ศึกษาธิการ, กระทรวง กรมวิสามัญศึกษา ประมวลการสอนวิชาภาษาไทย ชั้น ม.ศ. 1
คุรุสภา 2513 ข., 76 หน้า.

ศึกษาธิการ, กระทรวง กรมสามัญศึกษา คู่มือครู : แบบเรียนภาษาไทยชั้นประถมศึกษาปีที่ 3
คุรุสภา 2513 ก., 282 หน้า.

ศึกษาธิการ, กระทรวง กองเผยแพร่การศึกษา การศึกษาปัญหาสุขภาพจิตของเด็ก
เอกสารแนะแนวการศึกษาและอาชีพ ฉบับที่ 3 คุรุสภา 2509, 35 หน้า.

สถาบันระหว่างชาติสำหรับการค้นคว้าเรื่องเด็ก อิทธิพลของสังคมต่อการพัฒนาการของเด็กที่
ต่ำดณปา อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี เล่ม 1 กรุงเทพฯ 2509. 436 หน้า.

สรรพศรี ศรีเพ็ญ และ วัฒนเพ็ญ บุญประกอบ ความรักและกามารมณ์ในวัยเด็ก สนิทพันธ์การพิมพ์
2514. 392 หน้า.

สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร พระอภัยมณี : การศึกษาในเชิงวรรณคดีวิจารณ์ ปริณิธานิพนธ์
อม. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2513. 211 หน้า.

เสนาะ ธรรมครองอาคม จิตวิทยาวัยทารก เอกสารนิเทศการศึกษา ฉบับที่ 45 ของ
หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู โรงพิมพ์บรรหาร 2503. 55 หน้า.

* อนุมานราชชน, พระยา กาของวรรณคดี คลังวิทยา 2509. 384 หน้า.

อนุมานราชชน, พระยา อัครวประวัติพระยาอนุมานราชชน ห้างหุ้นส่วนจำกัดกิจพร 2512.
161 หน้า.

อนุสรณ์สุนทรภู่ หนังสือที่ระลึกในงานเปิดอนุสาวรีย์สุนทรภู่ บริษัทพิช จำกัด 2513.
185 หน้า.

----- ฮอลล์ และ ดินค์เซย์ ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์ นวลเพ็ญ วิเชียรโชติ แปล
24 หน้า อีคส์นา.

Ausubel, David P., Theory and Problems of Child Development, Grune
& Stratton, New York, 1958, 650 pp.

Baughman, E. Earl, and Welsh, George Schlager, Personality : A Behavioral
Science, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1962,
566 pp.

Brill, A. A., "Introduction" in The Basic Writings of Sigmund Freud,
pp. 3 - 32, Random House, Inc., U.S.A., 1968.

Danziger, Marlies K., and Johnson W. Stacy, An Introduction to Literary Criticism, D.C. Heath and Company, Boston, 1961, 353 pp.

Freud, Sigmund, " 'Civilized' Sexual Morality and Modern Nervousness" in Creativity and The Individual, pp. 216, summaries by Morris I. Stein and Shirley J. Heinze, The Free Press of Glencoe, U.S.A., 1960.

Freud, Sigmund "Formulations Regarding the Two Principles in Mental Functioning" in Creativity and The Individual, pp. 217 - 218, summaries by Morris I. Stein and Shirley J. Heinze, The Free Press of Glencoe, U.S.A., 1960.

Freud, Sigmund, "Leonardo da Vinci" in Creativity and The Individual, pp. 333 - 335, summaries by Morris I. Stein and Shirley J. Heinze, The Free Press of Glencoe, U.S.A., 1960.

Freud, Sigmund, "Psychoanalysis" in Psychology of Personality: Readings in Theory, pp. 1 - 48, edited by William S. Sahakian, Rand McNally & company, U.S.A., 1965.

Freud, Sigmund, "Psychoanalytic Theory" in Readings in the Psychology of Adjustment, pp. 143 - 157, edited by Leon Gorlow and Walter Katkovsky, McGraw-Hill Book Company, inc., New York, 1959.

Hall, Calvin S., and Lindzey, Gardner, Theories of Personality, John Wiler & sons, Inc., London, 1965, 572 pp.

Heiney, Donald W. Essentials of Contemporary Literature, Barron's Educational Series, inc., New York, 1954, 555 pp.

Hurlock, Elizabeth B., Adolescent Development, Third Edition,
McGraw-Hill, Inc., New York, 1967, 719 pp.

Lundin, Robert W., Personality, The Macmillan Company, New York,
1961, 450 pp.

McCurdy, Harold G., "The Psychology of Literature" in International Encyclopedia of the Social Sciences, Vol. 9, pp. 425 - 430,
edited by David L. Sills, Crowell Collier and Macmillan,
inc., New York, 1968.

Malm, Marguerite and Jamison, Olis G. Adolescence, McGraw-Hill
Book Company, Inc., New York, 1952, 512 pp.

Martin, William E. and Stendler, Celia Burns, Child Development,
Harcourt, Brace and Company, New York, 1953, 519 pp.

Nuttin, Joseph, Father, Psychoanalysis and Personality, Sheed & Ward,
Inc., New York, 1962, 333 pp.

Rohrberger, Mary, Woods, Samuel H., Jr., and Dukore, Bernard F.,
An Introduction to Literature, second printing, Random House,
Inc., New York, 1968, 983 pp.

Schneider, Alexander A., Personality Dynamics and Mental Health,
Revised Edition, Holt Rinehart and Winston, Inc., U.S.A.,
1965, 546 pp.

Stein, Morris I. and Heinze, Shirley J., Creativity and the Individual.
Second Printing, The Free Press of Glencoe, 1960, 428 pp.

Stone, L. Joseph and Church, Joseph, Childhood and Adolescence, Eighth
Printing, Random House, Inc., New York, 1957, 456 pp.

Wellek, Rene[•] and Warren, Austin, Theory of Literature, third edition,
Harcourt, Brace & World, Inc., New York, 1956, 375 pp.

Young, Kimball, Personality and Problems of Adjustment, second ed.,
Appleton - Century - Crofts, Inc., New York, 1952, 716 pp.